СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ

ГАЛИЦЬКОЇ РУСИ

в XIV — XV в.

Ч. 168

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том VII.

СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ
ГАЛИЦЬКОЇ РУСИ XIV–XV В.

РОЗВІДКА

ІВАНА ЛИНИЧЕНКА.

БІБЛІОТЕКА „РУСЬКОЇ БЕСІДИ" В ВАШКІВЦЯХ

Кіровоградська обласна бібліотека імені Д. І. Чижевського
ІНВ № 1004607

У ЛЬВОВІ, 1899.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарского.

При видаванню Руської Історичної Бібліотеки давній редактор її проф. Ол. Барвіньский проминув VII і VIII т., відложивши їх на пізнійше та призначивши на них (як сказано в передмові до IX т., 1888 р.) монографії про церковну унію М. Костомарова, О. Левицького і В. Антоновича та розвідку про початки козачини, що мав видати проф. Антонович; з огляду, що ся розвідка проф. Антоновича не вийшла, замість неї подаємо розвідку проф. Линниченка „Черты изъ исторіи сословій въ Юго-западной (Галицкой) Руси XIV — XV в." (Москва, 1894, ст. VI + 240, відбитка з XX т. вид. Ученыя Записки Московскаго университета, отд. историко-филологическій). Сим розпочинаєть ся в Руській Історичній Бібліотеці, як було заповіджено торік, серия монографій з внутрішньої суспільно-культурної історії українсько-руських земель; почато від праці д. Линниченка як з огляду на обнятий нею час (XIV — XV в.) так і через те, що ся праця для галицьких читачів мусить мати особливий інтерес.

Головну вартість праці д. Линниченка, як помітить певно й сам читач, надає розділ про селянство, що займає більшу частину книги; він цінний тим, що тут вперше зведений до купи й упорядкований актовий матеріал друкований, а дещо й із недрукованого. Перший розділ дає теж цікавий погляд на історию Галичини в XIV — V ст. і долю боярсько-шляхетської верстви, хоч погляд автора, що рецепциєю західнього феодалізма пояснює нормованнє шляхетських обовязків у Галичині XIV в., не певний і можна сю рецепцию обмежити тільки самим іменем, об'яснюючи те нормованнє впливом потреб краєвої оборони.

Третїй роздїл, про міщанство — не йде в рахунок, бо містить тільки бібліографію й кілька уваг до історії Вірмен і Жидів на Руси; сю прогалину надіємо ся заповнити перекладом монографій про міський устрій проф. В. — Буданова і Антоновича в дальших томах.

Переклад книги Линниченка зладив М. Павлик, показчик до неї М. Крушельницький.

Вступне слово автора.

Отся праця не є нїщо цїльне. Автор не думав писати повної істориї внутрішнїх відносин у Галицькій Руси XIV до XV ст. Три окремі глави отсеї книжки присьвячені розглядови ріжних питань в істориї трьох станів — шляхетського, селянського та міщанського. Звязані нариси (окрім звязи хронольоґічної) одною спільною всїм цїлю: автор старав ся дослїдити в істориї кождого з трьох станів процес переходу від старих руських порядків до нових, витворених тут польським правительством, і зазначити останки давнього руського права, що жили ще тут у XIV—XV ст. Студиї сих питань в істориї Галицької Руси особливо важні через те, що в Червоній Руси нові порядки заведені були двома столїтями (коли числити початок їх від епохи завойованя Польщею спадщини Романовичів) швидче, нїж в инчих частинах південно-західної Руси; ось чому вияснене процесу заміни старих руських порядків новими в Галицькій Руси може бути гарним про педевтичним способом для виясненя розуміня такого-ж процесу в істориї инчих західно-руських країн. Автор держав ся в своїм дослїдї головно метода описуючого. За метод порівняний (за порівняне институций галицько-руських з анальоґічними західно-руськими або північно-руськими автор брав ся рідко, бо задля порядного прикладеня порівняного метода в отсім дослїдї авторови треба би було зробити потрійну роботу (два описуючі досліди та одно порівняне).

На решті автор горяче дякує всїм тим, що сяк або так помагали ему в его працї і поперед усього шановним приятелям: доктору Антонію Прохасцї, віцедиректору Львівського Бер-

надинського Архива, що був автору незамінимим порадником при читаню рукописних судових книг XV ст., та бібліотекарю петербургської публичної бібліотеки П. А. Соколовскому, невичерпана доброта котрого добре звістна всїм тим, що працювали в історичнім віддїлї сеї лїпшої книжної збірки на Руси.

Коли результати отсеї працї не відповідають масї страченої на неї доброти приятелїв і знакомиць автора, то... „non eorum erit id damnum, sed meum“.

ЗМІСТ.

Стор.

Вступне слово редакциї . . . . . III—IV
Вступне слово автора . . . . . V—VI
Друкарські помилки IX

Глава I.

Полїтика польських королїв і доля давнього руського боярства у Галицькій Руси XIV — XV ст. . 1—73

Глава II.

Доля селянської людности у Галицькій Руси XIV—XV ст. 74—216

Глава III.

Міщанство в Галицькій Руси XIV—XV ст. . . 217—247

Показчик . . . . . 249—268

Друкарські помилки.

Стор.	3	ряд.	10	з	низу	надрук.	за своєї	має б.	своєї
„	99	„	3	„	„		вживаю ся	„	вживають ся
„	152	„	17	„	„		І	„	У
„	165	„	10	„	„		Глумича	„	Глумпча

ГЛАВА І.

Полїтика польських королїв і доля давнього руського боярства у Галицькій Руси XIV—XV ст.

В половинї XIV ст. Галицько-Володимирське князївство тратить свою самостійність. Під кінець XIV, після многолїтньої боротьби трьох сусїднїх держав із-за спадщини Романовичів, більша частина єго до решти забезпечує ся Польщі.

Не будемо слїдити за періпетиями боротьби із-за спадщини Романовичів — на сю справу звернено вже не мало уваги в історичній лїтературі [1]). Ми звернемо увагу на дослїд тих

---

[1]) Про остатнї часи самостійного істнованя Галицько-Володимирського князївства див. твори Д. Зубрицького, Аноним Гнѣзненскій и Янъ Длугошъ, і особливо J. Řežabek, Jiří II posledni knize veškere Malé Rusi, Časopis Musea Královstvi Českého, 1883, та рецензію на сей твір А. В. Лонтінова, Грамоты малорусскаго князя Юрія Даніиловича Холмскаго XIV в. Москва, 1887.

Істориєю боротьби Польщі, Литви та Угорщини за Галицько-Володимирське князївство займають ся: Іван Матїїв, Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien, Lemberg, 1886; Huber, Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vassalenländer (Archiv für österr. Gesch. B. 66, I); K. Górzycki, Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów, 1889; Ern. Breiter, Władysław książe Opolski, pan na Wieluniu, Dobrzyniu i Kujawach, palatyn węgierski i wielkorządca Polski i Rusi. Lwów, 1889; И. Филевичъ, Борьба Польши и Литвы Руси за Галицко-Володимірское наслѣдіе, С-Пб. 1890; рецензиї на сей твір: Czuczyński (Kwart. Hist. 1891 нр. I), Antoni Prochaska, W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego; наша статя: Критическій обзоръ новѣйшей литературы по исторіи Галицкой Руси (Журн. Мин. Нар. Просв. 1891, при 5, 6, 7, де розглянені вказані вище працї Лонтінова, Брайтера, Їуржицкого і по части д. Філєвича); відповідь д.

перемін, які внесло до внутрішнього устрою Галицько-Руського князівства нове панованє [1]).

Та ми не можемо не доторкнути ся тут дипльоматичної долї Червоної Руси. Особливости устрою Галицько-Руського князівства в першу епоху польського панованя в значній степени вияснюють ся єго особливими відносинами до Польщі, результатом договорів Польщі з сусїдніми державами що до спадщини Романовичів.

Запросини на Галицько-Володимирський трон мазовецького князя то була велика политична помилка з боку галицько-руського боярства. Дбаючи про свої особисті інтереси, галицько-руське боярство поступило в сїй пригоді крайне недалекоглядно, бо наслїдки сего необдуманого кроку впали поперед усего на єго-ж голову. Результати запросин чужоземного князя були ще сумнїщі для долї усеї країни. По дуже імовірним увагам Прохаски, заповзята Болеславом-Юрієм реформа, та перехід єго на католїцизм, мали на оцї зовсїм певну ціль — втягнути Галицьку Русь у загальний устрій европейської политики і, додамо від себе, відорвати її від загально-руського тїла. Принятєм католїцизму, на думку д. Прохаски, Болеслав Юрій хотїв скріпити становище Червоної Руси яко самостійного князівства, спинити претенсиї до неї сусїдніх держав, збавивши релїгійної санкциї їх завойовні проби, забезпечити Галицькій Руси підмогу в справі визволу від татарського ярма [2]).

Філевича критикам (в тім числї й нам) в Ж. М. Н. П. 1891, нр. 12; В. Милькович, Студии критичнй надъ исторіею руско-польскою, часть I, 1340 — 1387, Львовъ, 1893; Іванов, Картка з істориї Волинї на початку XIV віку. (Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. II, у Львові, 1893); див. й загальні твори: Caro, Geschichte Polens, II, Із. Шараневич, Исторія Галицко-Володимирской Руси, Львовъ 1863.

[2]) Питанн, розбирані в отсій главі, по части вже розглянені нами у двох статях: Критическій обзоръ новѣйшей литературы по исторіи Галицкой Руси (Журн. Мин. Нар. Просв. 1891, при 5, 6, 7) та Юридическія формы шляхетскаго землевладѣнія и судьба древне-русскаго боярства въ юго-западной Руси XIV—XV в. (Юрид. Вѣст. 1892, при 6 і 7). Див. те-ж Alex. Stadnicki, Ziemia lwowska za rządów polskich w XIV i XV wieku we względzie społecznych stosunków rozpoznana (Bibl. Ossolińskich, poczet nowy t. III, Lwów, 1863), Ізидор Шараневич, Rys wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku. Lwów, 1869

[1]) В статї А. Прохаски (W sprawie zajęcia Rusi przez Kaz. W.) є скілька цікавих доповнень до звістних уже фактів початку XIV ст. Так він перший

Що Болєславови могли вдержати ся подібні веселкові образи — дуже можливо, хоть ми дуже сумніваємо ся, аби вони повстали в єго голові самостійно.

Хоть папа й представляє, що намір Болєслава перейти на католіцизм вийшов з єго особистого почину, але се звичайна манєра римської курії. Більше нїж імовірно, що почин до сего вийшов від самої курії, і образ користей принятя католїцизма розстелив перед галицько-володимирським князем який-небудь явний або тайний папський делєґат. Нїчого було просити підмоги Локетка для навернення Болєслава, як би почин навернення ішов від самого галицько-володимирського князя [1]).

вказав мало звістне жерело—ґенеальоґію мазовецьких князїв, надруковану Нарбутом (Pomniejsze pisma). В тій ґенеальоґії жінка Тройдена названа руською княжною, сестрою галицького короля Льва. Про жінку Болеслава-Юрія в нїй читаємо: Болєслав, син Тройдена, що дістав княженє в Червоній Руси яко спадок матери і був отроєний Русинами у 1340 р., мав за жінку Офку, у християнстві Марію, доньку в к. лит. Гедимина, кинену під лїд у Вислу коло Завихоста, 5 лютого 1342 р. (Pomniejsze pisma histor. Wilno, ст. 296). Звістку сю Нарбут наводить із рукописної ґенеальоґії мазовецьких князїв, зладженою в XVI ст.; оріґінал писаний по латинї, але Н. наводить єго в польському перекладї). А в тім, із сих слів годї виводити, як се робить шановний учений, що буцїм-то Марія була запаленою прозелїткою католїцизма і за те погибла насильною смертю. Згідно з А. В. Лонґіновим, А. Прохаска, на підставі ріжнородности титулів у грамотах Юрія-Болєслава, каже, що єго власть розширяла ся мало-по-малу, але не в ширину так сказати, а в глубину, в відносинах до боярства, бо Болєслав натискає на те, що він став князем Руси не з волї боярства, а з ласки Божої і яко син руської княгинї. Але зараз після сего шановний автор не міг не вказати на безперечні проби боярства обмежити власть князя і думає навіть, що звернений проти Татар параґраф у перших договорах з хрестовиками пропущено в остатніх договорах на домаганє боярства, котре в гарних відносинах с Татарами бачило запоруку за своєї сили. Яким чином так упала власть князя, шановний учений не старає ся вияснити. В справі отроєня Болєслава, на думку автора, можна підозрівати спілку боярства с Татарами.

[1]) До папи дійшли тілько ч у т к и про бажане Юрія перейти на католїцизм (audivimus), у папських булях нема нїякісїнького натяку на просте оберненє Юрія до папського престола (згадаємо при сему справу про навернене на католицтво Гедимина, де папа мав справдї підставу покликати ся на почин литовського князя: папа раз-у-раз покликує ся на листи Гедимина і наводить їх докладний зміст). По всїй імовірности, до папи дійшли тілько певні чутки

А в тім, примір Данила міг бути для остатнього галицько-руського князя ясним доказом минучости надїй на підмогу папи в справі визволу від татарського ярма. Головна політична користь навернення Руси була би в обмеженю релїгійної санкциї для завойовних плянів сусїднїх держав. Але коли сим актом скріпляло ся становище Галицько-Володимирського князївства з боку Заходу, то за те основно зміняли ся й відносини до Сходу — католицька Червона Русь переставала бути своєю, рідною, стала би такою-ж ворожою країною инчевірців, як Угорщина та Польща.

Сего мало. Вдатність або невдатність плянів Болеслава мусїла би на решті довести до впадку самостійности Галицької Руси. Хоть би Болеславови-Юрієви і повело ся укріпити ся в Червоній Руси, становище его князївства, окруженого із трьох боків сильними і давно завидющими на богату руську країну державами, могло бути тілько дуже непевне. З огляду на претенсиї могучої Литовсько-Руської держави на спадщину Романовичів, на заложене допусканих прав на ту-ж країну з боку Угорщини, Галицькій Руси на решті лишалось би пристати до одної з сусїднїх держав, і ледви чи можна сумнївати ся, що з огляду на свояцькі звязи мазовецький князь на решті пристав би до Польщі.

Як би воно не було, але смерть Болеслава отворила дорогу всїм претендентам на Галицьку Русь. Звістно, на погляд руського державного права князївської Руси, спадщина Романо-

---

про бажане Юрія перейти на католїцизм, вірнїще, що хтось із місионерів або сумежних з Русю польських епископів показав папі на руського князя, що родив ся від католицьких родичів і потім перейшов на православіе, яко на гарний предмет для пропаганди. Що якісь католицькі місионери появили ся в Галицько-Володимирському князївстві в перші роки панованя Юрія, доказ на се бачимо в твердженях любуського епископа, що sedes episcopalis Lubucensis in partibus minoris galathe, que Ruscia nuncupatur, in loco videlicet Flandemiria (в иншому місцї Flademiria) ab antiquo extitit situata, et adhuc ibi patent plura episcoporum sepulchra... Цїкаво, що се тв рджене і жалоба на ріжні перепони, що заставили любуського епископа втекти з Володимира і навіть утратити в сій сторонї юрісдикцию (вірність такого твердженя инче питаня) йдуть власне до року обернення папи до Юрія-Болеслава (1327) і випереджують скількома місяцями папські булї до Локетка й Юрія (Theiner, n-ри 376, 383, 384).

вичів не переходила ні на одного з претендентів. Давнє руське державне право не признавало переходу княженя у спадщині: Ольговичевъ не хочемъ быти, аки въ задничи, кажуть Київляне. Князь вибирав ся і потверджував ся на тронї громадою. В Галицькій Руси, де громада була рано придушена, вибір князя de facto перейшов у руки боярства, а від половини XIII ст. нового князя ще потверджував і татарський ярлик [1]).

Але, з другого боку, зовсїм зрозуміло, що нїкому з претендентів не було дїла до руського державного права: в дипльоматичних питанях право значить лише на стілько, на скілько за ним стоїть сила, змога оборонити его. А в Галицькій Руси одинокою справдїшньою силою, с котрою треба було порахувати ся, були Татаре, при дуже імовірній участи котрих і стала ся катастрофа 1340 року.

Кождому з претендентів, що вважали своє право на Русь найслушнїйшим, треба було для успіха справи оборонити его перед иншими і, не вважаючи на те, забезпечити собі нідмогу Татар, de facto верховних панів Руси. Найясніше порозумів справу Казимір; він прекрасно з'уважив, що самою дипльоматичною дорогою ёму не поведе ся оборонити своїх допусканих прав на Червону Русь. Угекти від боротьби із-за такого ласого кусника все одно не було змоги. По справедливій замітцї Прохаски, було ще инче право, на підставі котрого тодї можна було забезпечити собі володїнє країною поганською або схизматицькою — jus prius occupantis. Папи, крайне щедрі на роздаване того, що до них не належало, звичайно дарували католицьким володарям усї тї поганські або схизматицькі країни, котрими вони заволодїють. А піддержка папи значила тодї не мало.

Усїми сими з'увагами вияснює ся незвичайно швидкий і сьміливий наїзд Казиміра на Червону Русь. Тодї як Червона Русь іще не встигла отямити ся від катастрофи 25 марта, коли звістка про неї тілько що дійшла до сусїдів, Казимір уже стоїть під стїнами Львова.

---

[1]) Іп. 591 — слова Володимира Васильковича Мстиславови Даниловичеви: „я даю тобѣ, брату своему, землю свою всю и городы, по своемь животѣ; а се ти даю при царѣхъ и при его рядьцахъ".

Коли сей перший успіх міг бути лише дуже минучим при тих незначних силах, якими міг орудувати Казимір, що так неймовірно швидко зробив свій похід на Червону Русь, то значінє сего кроку, звістно, мусїли порозуміти на Угорщинї. Ми не можемо згодити ся з Прохаскою, аби вже в першому наїздї на Червону Русь Казимір поступав спільно з Уграми. Ми думаємо, що похід Каролa-Роберта на Русь, про котрий зберігло ся свідоцтво у грамотї з 15 мая 1340 р.[1]) був викликаний або тими самими з'увагами, що й похід Казимірa[2]), або навіть просто був відповідю на наїзд польського короля на Червону Русь. Важко те-ж згодити ся з сим же шановним ученим, аби ще в 1338 р., то б то за житя Болеслава склала ся згода межи польським і угорським королем що до Червоної Руси. Коли в трактатї 1350 р. і в натяк на якусь передущу згоду обох королїв, то нема нїяких серіозних підстав не допустити, аби згода ся склала ся вже після наїзду Казимірa.

Хоть своїм съмїливим наїздом Казимір і придбав нове, з дипльоматичного погляду, право на Червону Русь, але факти показують, що Угорщина зовсїм не бажала зректи ся своїх допусканих прав на Галицьку Русь. Піддержати свої старі й нові права на Червону Русь можна було тілько силою, при чому приходило ся боронити їх із двох боків — від Литви й Угорщини. Видержати боротьбу з двома сильними претендентами Казимірови було не під силу. Треба було помирити ся з одним із претендентів. Цїлий ряд обставин, свояцькі відносини і передущі договори звязували Казимірa з Угорщиною. З сего й вийшов звістний договір польського та угорського короля в справі за Червону Русь. Заключений він був іще межи Казимірoм і королем Робертом і повторений в договорі Казимірa з Людвиком 1350 р.[3]) По сему договорови Червона Русь лишає ся в доживотньому володїню Казимірa; після его смерти, коли польський король лишить потомка мужеського полу, Червону Русь ви-

[1]) Cod. dipl Hung. Andegav. IV, ст. 26.

[2]) Тай нападами Татар на Угорщину, що стали ся зараз після катастрофи 25 марта.

[3]) Договір не раз надрукований під рїжними датами: у Стадницкого, Synowie Gedymina, II, ст. 231, відки его передрукував Матїв, Der poln.-ung. Streit, ст. 45. З копії Нарушевича — Смолька (Rok 1386, ст. 135) і з копії Арх. Мін. Загр. Справ — Прохаска (W sprawie zaj. R. przez K. W. ст. 30). Приймаємо дату остатнього (див. у него ст. 23).

купляє Угорщина за 100 т. фльоренів у наступника польського короля, коли-ж Казимір умре не лишивши потомків мужеського роду, то Галицька Русь разом з Польщею переходить до Людвика Угорського (питанє про спадковство Польщі на Людвика було рішене ще раньше трактатом 1338 р).

Договір сей показує ясно, що Казимір зовсім признав права Угорщини на Червону Русь, котра лишає ся в его руках тілько до живота на правах wiederkauf'a, як вірно завважує Прохаска.

Таким чином на підставі сего договора, Червона Русь виходить не державною власністю, не провінциєю Польщі, навіть не королівщиною, а особистою і при тому лише на доживотньому праві власністю Казиміра. Ясне розуміне сих відносин Червоної Руси до Польщі має велике значіне для нашого дальшого викладу.

Суть договору зовсім ясна, але декотрі пункти его з дипльоматичного боку виложені трохи неозначено, в усякому разі не докладно юридично (та, як бачить ся, договір сей був тайний), що і довело потім до неоднакового его розуміня у обох заінтересованих сторін.

Після смерти Казиміра Червона Русь разом з Польщею перейшла на Людвика, але після смерти Людвика мусіло повстати питанє, по якому праву володів Людвик Червоною Русю: яко король польський чи король угорський? В першому разі Червона Русь переходила до Польщі, в другому — до Угорщини.

Коли в договорі 1350 р. Людвик просто називає Червону Русь regnum nostrum, ad nos iure successorio devolutum і яко таке віддає его в доживотє Казимірови, то з другого боку в договорі проскочила фраза, що в разі безпотомної смерти Казиміра regnum Russie tanquam ius nostrum proprium eodem modo sicut regnum Poloniae ad nostras manus devolvetur. А в тім, ледва чи потрібно хапати ся за такі дипльоматичні тонкости при осуді договору 1350 р. — в підстави думати, що документ сей не був призначений до загальної відомости [1]).

[1]) На документі нема печаток і підписів ані польських ані угорських панів. І потім документ сей був дипльоматичною тайною, через що й не попав у збірник Dogiel'a (Prochaska, l. c., ст. 23).

Що договір 1350 р. не був опублїкований, показують pacta conventa Людвика з польською шляхтою, коли він займав польський трон. У них находимо тілько загальне з'обовязане не цурати ся земель, належних польській короні, але нїяких специяльних пунктів що до Галицької Руси нема. Як би договір покійного короля з Людвиком був звістний польським панам, вони певно підняли би при коронациї угорського короля питане про будущину Червоної Руси.

Наміри свої що до Галицької Руси Людвик ховав якийсь час. Аж у два роки після занятя польського трону він показує свої карти, віддавши Червону Русь в ленно Владиславови Опольскому, одному з найвірнїщих своїх помічників.

Передане Червоної Руси в ленно такому чоловікови, як Владислав Опольский, чоловікови крайне несимпатичному польській шляхтї, звістному своїми угорськими симпатиями, мусїло ясно показати польським панам, що Людвик дивив ся на Червону Русь як на свою власність, а не як на провінцию польської держави. Що Людвик передав Червону Русь опольському князеви яко у г о р с ь к и й, а не польський король, показує ясно напись на монетах Владислава, битих на Руси: L з написю Ludovicus rex Hungariae (на другім боцї образ льва, що стоїть на заднїх лапах, — герба Червоної Руси, і напись Vladislaus Dux).

Що польська шляхта, своєю дорогою, дуже добре порозуміла значінє сего кроку, показує одна постанова Кошицького з'їзду 1374 р., по котрій Людвик обовязує ся не віддавати польських замків і кріпостей в орудованє або в ленно особам княжого роду. Ледви чи можна сумнївати ся, що ся постанова звернена просто проти Владислава Опольского. Але-ж, давши подібне з'обовязане, Людвик не признає єго сили що до Руси, і Владислав і після Кошицького з'їзду ще скілька років володїє Русю.

Що Владислав дістав Червону Русь не на власність, а лише в ленно, доказує ясно грамота Людвика, котра звіщає людність Польщі й Угорщини про передане Червоної Руси опольському князеви ad gubernandum et conservandum, при чому людність Червоної Руси не виходить з під верховної власти

Людвика (homines ac mercatores... tanquam nostros subjectos fideles ac dictioni nostre subjectos... habeatis [1]).

Яко руський князь (Опольский зве себе Dominus et haeres Russie, Dux Russie) Владислав лишає ся коло шістьох років [2]) В кінці 1378 р. Владислав дістає за Русь землю Добринську, а Русь передає Людвикови.

Ян Чарнковский поясняє відмову Владислава від богатого ленна миролюбним характером опольського князя, котрий утомив ся надсильною працею, держачи в послусї несупокійну країну, і на котрого окрім того нападали часто вороги [3]). Длуґош, котрий гарно розумів значінє відступленя Владиславом Людвикови Руси, досить наївно поясняє се відступленє тим, що Людвик, переїжджаючи Червоною Русю, очарував ся богатством і красотою незвістної ему раніще країни. Длуґош порозумів добре, що Людвик узяв у Владислава Червону Русь яко у г о р с ь к и й, а не польський король, і картає із-за сего польських панів [4]).

На думку одного дослїдника Червоної Руси [5]), Людвик переданєм Червоної Руси опольському князеви міркував

---

[1]) Akta gr. III, нр. 20.

[2]) Грамота Людвика, що звіщає людність Польщі й Угорщини про переданє Червоної Руси Владиславови, датована 30 жовтня 1372 (A. gr. III, нр. 20). Грамота Людвика землї Добринській (оповістка про заміну за неї Руси опольському князеви) 8 грудня 1378 р. (A. gr. V, нр. 14). Грамота Опольского людности Руси, що визволяє їх від присяги ему на вірність, 13 сїчня 1379. (A. gr. III, нр. 27).

[3]) L. X. ad a. 1377, ed. Przezdziecki, t. XII, ст. 374. При сему Длуґош забуває своє оповіданє під 1351 р. про спільний похід Казиміра і Людвика на Русь.

[4]) l. c. Terrarum Russiae Ludovicus Hungariae et Poloniae Rex anno superiori glebam uberem et situm contemplatus, quorum sibi antea ignotus erat conspectus cum esset in Hungaros magis quam Polonos tam affectione quam largitione propensior, applicare illos et subiicere H u n g a r i e R e g n o et a Polonis Regno sequestrare, in cuius ditione eas fuisse reperierat, in animum inducit. Wladislaum itaquem Opoliensem Ducem... ex terris Russiae et districtibus atque castris sibi inscriptis, quo facilior Regno Hungariae illarum accedat successio, amovet... castraque, districtus, oppida et villas Russiae Hungaris, Polonis documento esse potest, ne propriis iuxta ponant exteros, cum ad Regni sui Poloniae integritatem scindendam tot pestes viderint peregrinum Regem excivisse.

[5]) Breiter, Władysław, książe Opolski, Lwów, 1880.

Кіровоградська обласна
бібліотека імені
Д. І. Чижевського
ІНВ № 1004607

підготовити остаточний перехід сеї країни до Угорщини. Завдачею дїяльности Владислава у Червоній Руси було, на думку автора, заведене тут управи на угорський лад і внутрішнє підготовленє спірної країни до переходу під безпосередню власть Угорщини. Ми вже докладно розбирали сю думку і прийшли до висновку, що порядки, заведені Опольским у Червоній Руси, нї в чому властиво не визначали ся від порядків, заведених тут Казиміром: Владислав тілько вів далї дїло Казиміра, не заводячи нїчого особливо оріґінального. [1]) На нашу думку, епоха управи Владислава на Руси мала значінє підготовленя переходу Руси до Угорщини, головно з дипльоматичного боку. Віддаючи Русь у ленно чоловікови, звістному своїми угорськими симпатиями, та полишаючи її в єго власти і після вказаної нами згоди 1374 р. с польськими панами, Людвик заявив отверто, що вважає Червону Русь своєю власністю і може нею орудувати, як захоче. Після відходу Владислава, Червона Русь переходить під оруду угорського старости, і важнїщі уряди в нїй обсаджують ся Уграми.

Від 1378 до 1387 р. Червона Русь лишає ся під властю Угорщини, хоть питанє про верненє її Польщі і було підняте польськими панами зараз після смерти Людвика [2]).

Але аж у 1387 р., після походу Ядвиги, Червона Русь переходить остаточно до Польщі, при чому Ягелло дає обіцянку, що не віддасть Руси нїкому з князїв, а лишає її собі, Ядвизї, дїтям і Коронї Польській [3]). Ми вже вказували в инчому

[1]) Журн. Мин. Народн. Пр. 1891, пр. 7.

[2]) Подробиці див. у Матїєва, Der poln.-ung. Streit.

[3]) Akta gr. II, 17. Promittimus et spondemus quod districtum ac terram nec non civitatem nostram Lemburgensem nulli ducum aut cuipiam hominum dabimus aut quomodolibet conferemus, sed eundem districtum ac civitatem Lemburgensem pro nobis ac inclita principe domina Hedvige, Regina Poloniae, consorte nostra carissima, nec non liberis nostris et Corona Regni nostri Poloniae tenebimus, habebimus et habere volumus temporibus perpetuis et in evum (30 вересня 1388 р.) Те-ж повторено ще ясніще в актї 1 жовтня 1389 р.: dictam civitatem nostram Lemburgensem ipsiusque cives et incolas Corone Regni nostri Poloniae unimus, aggregamus perpetuis temporibus adiungentes, eandemque civitatem Lemburgensem et ipsius cives et incolas sub protectione nostra et Corona Regni nostri predicti volumus iugiter respirare. (Akta gr. III, нр. 50). Фактичний перехід Червоної Руси до Польщі не спинив, правда, претенсий Угорщини до спадщини Романовичів, але ті претенсії виражали ся тілько на ґрунтї дипльоматичнім і mutuo consensu замовкли коло середини XV ст. (див. подробиці у Матїєва, Der poln.-ung. Streit)

місці [1]) що обіцянка ся, по всїй імовірности, була дана Ягеллом на домаганє польської шляхти, котра бояла ся можливости повторного відцуранія Червоної Руси. І Ягелло, як і Людвик, стояв на чолї двох держав, що претендували на Галицьку Русь, і він, як і Людвик, більше симпатизував з батьківщиною, як із новопридбаною Короною.

Наш передущий виклад мав на цїли доказати, що до кінця XIV ст. Червона Русь була в особливих відносинах до Польщі: вона не була її складовою частиною, провінцією польської держави, але особистою власністю спершу Казиміра, потому Людвика, і через те оба володарі вважали себе в праві орудувати нею самовільно, не вважаючи на представителїв польської шляхти.

Тілько що вказаним фактом, тай особливими умовами Червоної Руси, яко новозавойованої країни, вияснюють ся питомости її внутрішнїх порядків протягом другої половини XIV ст. і перших десятилїть XV.

1435 р. уважають звичайно за епоху заведеня польського права в Червоній Руси та остаточну (юридичну) переміну руської країни в польську провінцию. Думка ся не зовсїм справедлива.

З одного боку, польське право почало ширити ся в Червоній Руси ще від перших років польського панованя, з другого — і після 1435 р. воно не стало тут одиноким активним правом. По правдї, 1435 роком значить ся тілько заведенє в Червоній Руси адміністрациї та судівництва на польський лад, бо до того часу обі сї сфери управи в Червоній Руси дуже визначали ся від заведених у Польщі порядків. 1435 р. не був одночасно й епохою спиненя живучости всїх инчих прав, окрім польського: вони (в тім числї й польське) живуть і значать далї ще довго після 1435 р.

Дїло в тім, що польське право, jus Polonicum, і після 1435 р. розширяло ся в Червоній Руси тілько на тих, хто був під ним, а не на всїх людей давнього Галицько-Володимирського князївства. Але і перед 1435 р. у Червоній Руси було чимало людей, що стояли in jure Polonico, тай після 1435 р. в нїй було чимало людей на инчому праві. 1435 р.

---

[1]) Журн. Мин. Нар. Пр. 1891, нр. 7.

розширив польське право тілько на вищі кляси Червоної Руси, при чому се розширене мало для них характер давно бажаної привилеї. Инчі кляси туземців, тай усякі чужинці, що заселяли Червону Русь, і після 1435 р. жили по своїм старим правам і на підставі старих своїх звичаїв відповідали перед адміністрацією й судом, сформованими на польський лад.

Факт сей (доказом котрого буде увесь наш дослід) важний для нас тим, що, дякуючи ему, зберігли ся останки стародавніх звичаїв і давнього руського, і декотрих инчих прав, що були ще живучі у XIV — XV ст. Від 1435 р. круг людей, що стояли під польським правом, тілько звузив ся, але далеко не щез.

Обернім ся тепер до нарису зверхнього устрою Червоної Руси в перехідну від руських до польських порядків епоху. Постараймо ся по змозі відтінити визначні риси управи Червоної Руси, за той період, відносини того тимчасового устрою до старої руської системи управи та порядків в адміністрації й управі, що панували в чисто-польських країнах.

Система управи в Галицькій Руси княжого періода звістна нам дуже зле. Ми знаємо те величезне значінє, яке мало боярство в Галицькій Руси de facto не тілько в епоху межикняжя або малолітности князїв, але і за дорослих князїв: доля Червоної Руси була в руках всемогучого боярства. Яке велике було значінє боярства в Галицькій Руси, видно напр. із того факту, що бунтівничий боярин Судислав, котрий утік на Угорщину, приймає ся с честю Мстиславом і дістає від него в управу Звенигород [1]).

Як і в решті Руси, боярство чинило в Галицькій Руси думу коло князя; юридичного значіня така дума, звістно, не мала, але практичне її значінє було велике — воно стояло на солідарности інтересів усего боярства. В самому боярстві розріжняємо дві верстві — бояре велиции і рядове боярство. Чимало важких мінут і особистих образ пережив Данило від боярства; як бачить ся, незалежнїщий від Данила в відносинах до боярства був Василько і син его Володимир на Волині. Мало довіряючи боярству, остатнїй в усяких присудах волїє

[1]) Іп. 493. Найлїпша характеристика галицького боярства у Н. П. Дашкевича, Данилъ, король галицкій.

користувати ся яко послами людьми духовного стану [1]). Перед смертю він передає землю Волинську Мстиславови Даниловичеви, при царях і при его рядьцах, не питаючи згоди бояр [2]).

Але боярство зі своїми змаганями не щезло і в Волинській землї, его здержувала тілько сила та популярність Владиславa Васильковича — може на оборону від боярської самоволї вказує плач Володимирців по Володимирі: „добро бы ны, господине, с тобою умрети, створшему толикую свободу, якоже и дѣдъ твой Романъ свободилъ бяшеть отъ всѣхъ обидъ“ [3]).

Але вже Мстиславови прийшло ся знов рахувати ся з боярством — він іще за житя Володимира входить з ними в зносини і старає ся прихилити їх до себе [4]).

Від кінця XIII ст. до часу Юрія-Болеслава значінє бояр росте ще більше. Грамота Андрея видана ex Consilio baronum ac nobilium nostrorum [5]). Завважаємо, що від середини XIII ст. місцеве галицьке боярство зміцняє ся припливом нової течії службових князїв, котрі втратили через що небудь свої удїли. Становище їх мало визначало ся від становища инчих бояр, галицько-володимирський князь називає ся супроти них господином [6]), вони служать у него воєводами, намістниками [7]).

За Юрія-Болеслава ми находимо коло князя вже щось немов сенат на польський або угорський лад, з безперечним характером обмеженя княжої власти. Розглядаючи склад сеї боярської ради, ми бачимо, що вона в сути визначає ся від складу руської боярської думи — остатню чинили усї бояре, що були коло князя, в складї ради Юрія є тілько воєводи найголовнїщих міст, надворний княжий судя та епископ.

[1]) Ip. 592, 593, 600, 611.

[2]) Ib. 591.

[3]) Ib. 605.

[4]) Ib. 592. Тогда же повѣдаша: „братъ (Мстиславъ) ти даетъ городъ Всеволожъ бояромъ и села роздаваетъ“. Мстислав чув, що єму прийде ся почати боротьбу за спадщину Володимира Васильковича з инчими претендентами до сеї спадщини і дбав за-годї про підмогу бояр. Инчими претендентами були Лев і син его Юрій, що почали інтриґувати проти Мстислава ще за житя Володимира. Зараз після Володимира Юрій, за-годї умовивши ся з Берестянами, займає їх місто (Ip. 610—13).

[5]) Supplementum ad hist. Russiae Monum. пр. 38.

[6]) Ip. 584.

[7]) Василько, князь Вослонїмський, Ip. 583—4; Юрій, князь Пороєський, ib. 612; Данило Острозький.

За їх згодою видають ся найважнїщі акти. Очевидячки, Юрій-Болеслав остатнїми роками управи задумав ряд реформ у Галицькій Руси, і реформа боярської думи звязана з реформою всеї управи на польський лад.

У XIII ст. ми находимо в найголовнїщих галицько-руських містах, яко намістників князя, тисяцьких [1]), у декотрих воєвод і тиунів [2]). Під тисяцьким були сотські [3]). Коло князя: дворський, печатник, дворські слуги, межи котрими найважнїщу ролю грали дїти боярські [4]).

Тисяцькі і воєводи мали очевидячки окрім адмінїстративної ще й воєнну власть по містах, бо ми бачимо їх часто на чолі місцевих полків. У користь таких керманичів ішли, бачить ся, звістні дачки від людности [5]).

---

[1]) У Перемишлї, Галичі. Занявши Київ, Данило „вдасть Кыевъ в руцѣ Дмитрови обьдержати противу иноплеменныхъ языкъ, безбожьныхъ татаровъ“. (Іп. 521). Сей Дмитро звав ся тисяцьким (ib. 523). Про тисяцьких у Галицькій Руси див. Іп. 490, 491, 493, 494, 499, 508, 509, 511, 527. 545, 572.

[2]) Іп. 514. Данило роздає міста боярам і воєводам „и бѣаше корма у нихъ много“. Холмський воєвода, Іп. 583. Брестський воєвода, 588. А в тім, в остатнїх двох пригодах ми не можемо сказати, чи ті воєводи були заразом і керманичами міст. У Дрогичинї згадує ся держатель града. Іп. 524. Але держатель назва загальна — і Данила Галичане називають держателем (= керманич: Іп. 517, яко се есть держатель нашь, Богомъ даный). Тиун згадує ся в Возвяглї. Іп. 555. Възвяглянѣ же солгаша Шварномъ, поемше тивуна не вдаша ему тивунити. Тіунъ шюмавинскій, Іп. 486.

[3]) Іп. 509 соцкый Микуло. Соцьких находимо потім і за польського панованя (львівський 1386 і 1400, Головацький, Пам. дипл. сноп. при 7, 20; теребовельський, ib. пр. 7). Під 1381 р. згадує ся Баграм, писар львівський (Przegląd Archeologiczny 1882, I, ст. 73), може одна особа з Баграмом, львівським сотником. Соцький львівський Юшко в надрукованому нами актї Ж. М. Н. Пр. 1891, пр. 7, додаток.

[4]) Дворський, Іп. 527, 529, 530, 533—4, 539, 545, 550, 551—3. Печатник, Іп. 526. Дворные слуги 584 (дворний слуга, любий син боярський Михайлович, на імя Рах), 604. Ролю дворського означити важко, та ледви чи можна згодити ся з В. І. Сергѣевичем (Русск. Юрид. Древн. ст. 393) „що се тілько нова назва для домашнїх ключників“. Дворський грає видну ролю, буває в походах, де командує цїлими віддїлами. Думаємо, що се мінїстер двора, comes palatii. Ролю печатника те-ж установити важко. В лїтописї він появляє ся тілько один раз яко слїдчий в справі боярських надужить (Курилову же сущю печатнику тогда въ Бакотѣ, посланю Даниломъ княземь и Василькомъ исписати грабительство нечестивыхъ бояръ, утиши землю. Іп. 526.

[5]) Іп. 514.

Ось і все, що ми можемо, на підставі лїтописних відомостей, сказати про систему управи в Галицькій Руси до Юрія [1]).

Ми не знаємо докладно характера відносин керманичів міст до великого князя, але очевидячки Юрієви він видавав ся за надто самостійним, і він думав покласти намісь старих руських тисяцьких і воєвод, таких зовсїм залежних від князя керманичів, які були іменовані у Польщі в початку XIV ст. Такі керманичі з назвою Palatinus появляють ся в найголовнїщих містах Галицько-Володимирського князївства: Белзї, Перемишлї, Львові, Луцьку [2]). На нове значінє таких керманичів показує і те, що на місцї їх бачимо тілько самих чужинцїв, а не представителїв місцевого боярства і, що цїкаво, скілька Чехів (судячи по прозвищам, напр. Ходор Отек) — а як відомо, нова орґанїзация місцевої управи прийшла в Польщу із Чехії [3]).

Юрій же задумав і реформу міської управи, зробивши перші проби заведеня в руські міста нїмецького права. А в тім, від єго імени зберігла ся тілько грамота Сянокови на нїмецьке право [4]).

---

[1]) Додамо ще те, що частина сільської людности очевидячки була подїлена на сотнї, як видно з Іп. 613, і повинности накладали ся на сотню загалом. Що повинности складали ся головно з дачки натурою, видно з Іп. 521: „Даниль же и Василко въдаста ему ходити по землѣ своей, и даста ему пшеницѣ много, и меду, и говядъ, и овець доволѣ“. Згадує ся ще — поборъ і татарщина, дачка (Іп. 593). Із специяльних повинностей — ловчее (Іп. 613). Із посередніх податків — мыто (595).

[2]) Грамота 1335 р. у А. В. Лонгінова, Грамоты малор. кн. Юрія II, стор. 41.

[3]) В Польщі вони появляють ся в епоху короткого панованя чеського короля Вацлава. Про значінє нової власти каже Бобржиньский ось що: Starostowie ci, od króla zupełnie nie zależni i poleceniom jego ślepo posłuszni, stanowili teraz najsilniejszą, nigdy niezawodzącą podporę rządów królewskich, і byli największą rękojmią jedności państwa. В їх руках була власть адмінїстративна, судова й военна; в декотрих провінциях під ними були бурґрабії, в повітових містах, а самі старости називали себе королївськими намістниками (Dz. Polski I, ed. II, ст. 210). Див. ще Caro, Gesch. Polens. II, ст. 5.

[4]) Надруковано у Реппеля, Ueber die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten poln. Reiches, ostwärts der Weichsel, Breslau, 1857. Війт нїмецький згадує ся у Львові ще в епоху Льва (Akta gr. II, нр. 1, p. 1352, que bona discreto viro Bertholdo olym advocato Lemburgensi,

С переходом Червоної Руси під власть Польщі, в системі її управи знов починають ся переміни. Час до 1435 р., означений в актах яко tempus juris Ruthenicalis, характеризує ся тут двома відносними рисами: 1) змаганєм до централїзації, суїстнованєм декотрих старих руських порядків з новими польськими, 3) частою переміною в системі управи, що зрештою зрозуміло при тих періпетиях, котрих зазнавала Червона Русь у другій половині XIV ст.

На чолї центральної управи в Червоній Руси за Казиміра стоїть староста (Capitaneus terrae Russiae generalis [1]). Окрім ґенерального старости усеї Руси в епоху Казиміра находимо старосту тілько в Сяноцї [2]). В инчих містах Червоної Руси за Казиміра згадують ся тілько воєводи [3]).

За Владислава Опольского на чолї центральної управи стоїть те-ж староста, по містах зразу воєводи [4]), опісля каштеляни — у Белзї, Ярославі, Галичі, Любачеві та Львові [5]), але в Перемишлї та Сяноцї старости [6]).

За Людвика, воєводи заводять ся знов. Їх находимо в Любачеві, Галичі, Городку [7]), але у Львові каштелян [8]), у Белзї

---

avo ipsorum per magnit. principem felicis recordationis dictum Leonem Ducem Russie pro suis fidelibus servis. eys donata dinoscuntur. А в тім, се міг бути нїйт тілько одної нїмецької громади у Львові.

[1]) Першим старостою Руси був Авраам heres in Baranow. (Akta gr. II, нр. 1). Від 1359—1371, Отто Пілєцкий (ib. пр. 2), Головацький, Пам. дипл. сност. нр. 4. Ж. М. Н. Пр. 1891, нр. 7, ваша статя, додаток нр. 3. Akta gr. VIII, при 3, 5.

[2]) Akta gr. VIII, нр. 1.

[3]) В Перемишлї Цтїбор, Akta gr. VIII, нр. 3, в Жидачеві (Cod. dipl. Min. Pol. I, нр. 255, Петро Іванович). У Львові коло старости — воєвода (Головацький, нр. 4, Пап Блотішевский, Ж. М. Н. Пр. 1891, нр. 7, дод. 3). В Сяноцї коло старости бурґграбя, A. gr. III, нр. 9, VIII, нр. 1, р. 1359. Синіцька країна називає ся ще каштелянїєю (A. g. III, нр. 9).

[4]) A. gr. III, 21 Palatinus Gumpert у Перемишлї, Яловецкий воєвода згадує ся A. gr. V, нр. 15.

[5]) A. gr. III, 23, II, 6, II, 7, 8, V, 8. У Жидачеві під 1374 р. згадує ся бурґграбій.

[6]) A. grodzkie II, 5, V, 11, VIII, 9, 11, IX, 1.

[7]) A. gr. II, 11.

[8]) Ib.

староста [1]). Намістником короля є по давньому староста усеї Руси [2]).

Від часу остаточного запанованя Польщі в Галицькій Руси (від 1387 р.) старостів стає більше. Так у кінці XIV ст. і в початку XV ст. находимо старостів галицьких і снятинських, самбірських, жидачівських, сяніцьких, перемиських, теребовельских [3]). Одночасно стає більше й воєводів. Їх находимо коло старостів у головних містах: Львові, Галичі, Сяноцї і часто навіть в досить незначних місточках [4]).

Заміна воєводів зразу каштелянами (за Опольского), а потому старостами, то не тілько заміна самої назви нічою.

В першу епоху польського панованя становище Червоної Руси, яко новозавойованої країни, вимагало значної централїзациї власти, через те і власть червоно-руських старостів була ще більша від власти польських старостів. Червоно-руські старости за Казиміра очевидячки мали власть адміністративну, судову й воєнну. В сяніцькій судовій книзї находимо замітку, що tempore iuris Ruthenicalis erat moris inscripciones facere coram capitaneis pro causis quibuscumque [5]). Можна думати, що й воєводи зразу мали значні прероґативи, через що Опольский і старав ся покласти на їх місце каштелянів, більше нїж воєводи залежних від старостів.

Від часу Ягелла, с побільшенєм числа старостів, починає ся в Галицькій Руси епоха децентралїзациї, бо кождий староста бажав бути зовсїм незалежним у своїй країнї, вважаючи себе в нїй намістником короля. Але з заведенєм польского

---

[1]) Ib.

[2]) A. gr. II, 11, 13, III, 31, 33, VI, 1.

[3]) Галицькі 1398 — Головацький 13, 1401 ib. 24, 30, 31. Самбірських старостів подибуємо аж у 1-й четвертинї XV ст. Голов. пр. 33 (1422 р.) A. gr. IV, V і VI. Жидачівського 1424 (Голов. пр. 36, 39, 40). Теребовельского 1403, Prochaska Mat. Arch. пр. 19. Особливе становище займав Спитко Мельштинський у Самборі в кінці XIV ст. Він і називав себе dominus et haeres districtus Samboriensis, а руських князїв своїми попередниками. (Marc. Turkawski, Spytko z Melsztyna, wojew. Krak. Lwów, 1876, ст. 27. В Ярославі староста 1425 р.

[4]) Akta gr. XI передне слово; воєвода Сяніцький ib. VIII, пр. 17 (1388 р.) і пр. 25 (1396 р.).

[5]) A. gr. XI, ст. 189.

права, то-б то адміністрації й судівництва на польський лад, падає й значінє самих старостів, бо значна частина їх судової компетенції перейшла до земського суду та шляхетських зборів (colloquia, wiece).

Власть воєводів паде з побільшенєм числа старостів. В епоху Казиміра, воєводи стоять на чолі окремих земель. В кінці XIV ст. воєводів находимо вже під старостами або в менче значних містах. Воєвода коло старости грає ролю єго намістника, а декуди спускає ся і до становища простого бурґрабії [1]). Під кермою воєводів ще до початку XV ст. удержали ся старі руські сотські, що були в княжу епоху під тисяцькими [2]).

Питанє про розділенє Червоної Руси в адміністративному зглядї представляє поки що богато неясного.

Від 1435 р. Червона Русь ділить ся на 4 адміністративні округи (terrae,—Львів, Галич, Перемишль, Сянік); кождий округ, своєю дорогою, очевидячки ділить ся на менчі адміністративні частини (territorium, ambitus, див. переднє слово Ліского до A. gr. XI – XV). До 1435 р. очевидячки адміністративний поділ був инчий —число рівноправних в адміністративному зглядї округів було далеко більше, ніж після 1435 р. Ми вже вказували на часту заміну в XIV ст. старостів то каштелянами, то воєводами. В сім факті, як здає ся, можна бачити симптоми боротьби двох систем — урядової централїзацийної та шляхецької децентралїзацийної: представитель кождого, навіть малого округа змагав до самостійної ролї, хотїв бути повним паном і судею в своїм округї. Сею з'увагою, думаємо ми, можна помирити незгоду межи проф. Лїсским і проф. Бальцером що до вказаного питаня. Проф. Ліске нараховує до 17 ґродових староств у XIV—XV ст., що мали кожде свій окремий суд, з судею і возьними. Проф. Бальцер (Kwart. Histor. 1890, III, ст. 554)

---

[1]) Akta gr. XI переднє слово пр. Ліского. В Жидачеві за князя Теодора Любартовича воєвода грає ролю єго намістника і, як єго нема, робить суд у купі с княжим судею та асесорами. A. gr. III, ст. 166.

[2]) Hube, Wyrok Lwowski r. 1421, Warszawa 1888, Liske, Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskiem, Kwart. Hist. 1888 p., III Розбір обох думок див. в нашій статї Крит. обзоръ новѣйшей литературы по исторіи Гал. Руси, Журн. Мин. Нар. Пр. 1891 р., нр. 7. Див. те-ж реценцию на Akta grodzkie проф. Бальцера, Kwartalnik Historyczny 1890 p., III.

думає, що богато з указуваних проф. Лїським староств були староствами не ґродовими, а простими державами (tenuta) Суд таких державців був просто звичайним патрімоніяльним судом над місцевою людністю, а не ґродським судом; коли і шляхтичі иноді обертали ся до подібних судів, то по більшій частинї тілько в справах з людністю, підвластною державцеви.

В вірности нашої думки переконує й замітка у Сяніцькій судовій книзї, що до 1435 р. в суді старости рішали всякі справи, то-б то і тї, що лишили ся пізнїще в ґродському судї, і тї, що перейшли до земського суду (A. gr. XI, ст. 189). Таке непорядне судівництво перестало аж мало-по-малу після реформи 1435 р., коли заведено чотири земські суди. Завважаємо ще, що число самостійних адмінїстративних округів XIV ст. підвластних усїх разом ґенеральному старостї, по всїй імовірности відповідало мало нам відомому адмінїстративному подїлови руського периода в Червоній Руси. Очевидячки, правительство, віддаючи значну компетенцию кождому окремому начальникови округа, підвластному безпосередно ґенеральному старостї, думало досягнути при помочи такого ладу централїзациї власти. Але змаганє таких окружних начальників визволити ся з підвластности ґенеральному старостї заставляло класти замісь одних урядників инчих, поки з заведенєм чотирох земств у Червоній Руси тут не була заведена правильна децентралїзация, признана законом.

Питанє про компетенцию старостів і воєводів стало objectum litis межи звістним польським ученим Ром. Губим і видавцем червоно-руських актів, проф. Лїським [1]). Губе твердить, що воєводи стояли на чолї місцевої управи і мали юрисдикцию в карних і цивільних справах (хоть тілько другорядних). Проф. Лїске відкидає самостійне судове значінє воєводів і твердить, що воєвода був предсїдателем у судї тілько тодї, як не було старости, при чому рішенє воєводи могло йти ще на увагу старости. Ми вже вказували вище на тї періпетиї, котрі пережив уряд воєводїв — із самостійних керманичів окремих країн вони протягом часу зійшли на ролю підвластних старостам урядників; через те ми думаємо, що в першу епоху польського панованя, воєводи, маючи значінє, подібне пізнїщим ґродським

[1]) Лїске в показаній вище статї.

старостам, мали й самостійну судову власть. Із заведенєм старостів польського взірця, воєводи тратять в усїх зглядах, а значить і в судовім, свою компетенцию.

Не лехке й рішенє питаня про відносини ґенерального старости до власти воєводів і пізнїщих ґродських старостів. Але ми думаємо, що в першу епоху польського панованя керманичі окремих округів були значно залежні від ґенерального старости, яко одинокого королївського намістника на Руси. Можливо, що власть ґенеральних старостів розширяла ся на урядників окремих повітів не тілько в адмінїстративнім, але і в судебнім зглядї — суд ґенерального старости міг бути першою апеляцийною інстанцією для суду окружних керманичів. З заведенєм адмінїстрациї на польський лад, ґродські старости, як бачить ся, змагали в усїх зглядах визволити ся від власти ґенерального старости, вважаючи себе рівнозначними єму, королївськими намістниками в своїх округах.

Перед появою в Червоній Руси судівництва на польський лад, судова компетенция старостів була дуже значна. До 1435 р. суд старостів обіймав компетенциї двох рядів пізнїщих судів — ґродського і земського. А про те суд старостів не був судом з одної особи, але колеґіяльним: у склад єго входили асесори зі шляхти і декотрі урядники (але остатнї, як бачить ся, случайно — яко шляхтичі). Предсїдателем суду був староста, а не судя, як у Польщі; роля судї лежала тілько в формулованю рішеня. Инодї староста обходив ся і без судї [1]). Судови старости підлягали і справи цивільні, і справи карні (в першому разї і causae hereditariae, то-б то спори про володїнє землею, переданє майна і т. д). Якого п р а в а держав ся суд, постановляючи рішинець? Судові книги XIV—XV ст. дають нам на се зовсїм певну відповідь: того права, котрому підлягав підсудний. Через те Поляки відповідали по праву польському, Русини — по руському, Вірмене — по вірменському і т. ц. Ось чому ми й подибуємо дуже часто при судї над чужинцями представителїв ріжних национальностей (Вірмен, Жидів, Волохів) яко асесорів старости — в таких мішаних судах староста є предсїдателем суду, що слїдить за

[1]) Liske, Kwart. Hist. 1888, III.

правильністю судового процесу, але рішинець видає ся по присуду земляків обвинуваченого і на підставі того національного права, в котрому жив підсудний. А що головна маса людности Червоної Руси належала до національности руської, то в XIV і початку XV ст. ми й подибуємо цїкавий факт істнованя дьяків і судїв руського роду при польських старостах [1]).

Від 1435 р. в Червоній Руси заводить ся судівництво на польський лад. Суди дїлять ся на ґродські і земські. На чолї ґродського суду стоїть староста, котрому доданий ще окремий ґродський судя (judex castri). В неприсутности старости місце предсїдателя на сїм судї займає воєвода.

Земський суд появляє ся яко інституция самостійна, незалежна від старости — на чолї єго стоїть судя і підсудок,— асесорами є земяне, на решті від того часу заводять ся в Червоній Руси і вічеві суди, colloquia generalia, загальні з'їзди шляхти. Сї з'їзди розбирають важнїщі справи і супроти рішень земських судів грають ролю апеляцийних інстанций.

Termini particulares збирали ся в окремих країнах що чотири тижнї; colloqnia generalia, або віча, чотири рази в рік у кождому з червоно-руських земств [2]).

Шляхетські віча мали значінє апеляцийних інстанций супроти ґродських і земських судів, тай супроти termini particulares (побільшений склад звичайних земських судів).

---

[1]) A. gr. VII, пр. 13 (1377) Костко Болестратицкій книжны писарь — родом попович, опісля перемиський суди, Akta gr. VIII, пря 3, 5, Головацький пр. 11, Prochaska, Mat. archiw. пр. 19, Докладніще в нашій статї, Крит. обзор. Журн. Мин. Нар. Пр. 1891, пр. 7, ст. 162, прим. 1 і 163, прим. 2. Скілька постанов суду по р. праву див. ib., ст. 166. Панъ судья Сіяноцькый в документї Казиміра служі своїему Иванови (Арх. Чартор. Diplom. пр. 164, див. далї ст. 195). Дьяки по містах істнували далї і в XVI ст., XVII ст. див. Regestr. Złoczyńców grodu Sanockiego 1554 — 1638 pp. Lwów, 1891, пря 119, 121.

[2]) Akta gr. XI, ст. 95, де зазначені речинцї тих віч. Colloquia generalia називають ся иноді в актах vyelkye poroczki (A. gr. XII, ст. 342), termini generales (ibid.), conventio magna dominorum, alias wyecz. (A. gr. XII, ст. 2), judicium magnum (ibid. ст. 351). Хоть colloquia generalia й були назначені для Червоної Руси реформою 1435 р., але не в усїх земствах вони стали зараз регулярно збирати ся: так перше віче в Синіцькій землї збирає ся аж у 1437 р. (A. gr. XI, ст. 123, XIII, ст. 45). Бачить ся, і в Перемиській землї аж від сего року появляють ся віча (ibidem), пор. ст. 588. Але пор. XI, ст. 104, де вказано colloquium generale в Синоцї в 1426 р.

Ґродському судови лишила ся юрісдикция над підвластною замкови людністю і тілько в деяких пригодах (articuli castrenses) суд над шляхтичами та їх селянами. Всї-ж справи, що не підходили під articuli castrenses, розбирали ся на земських судах. Але й компетенция земських судів була ограничена в справах цивільних звістною межею суми позву (до 30 гривен), тай звістними розрядами справ. Так, по рішинцю першого-ж віча у Перемишлї в 1437 р. [1]), земські суди не мали права робити актів про resignatio bonorum hereditariorum (зреченє спадщини); заставні і посагові записи могли робити ся в земських судах.

Справи, що розбирали ся на вічах, були як найріжнороднїщого характера — судови віча підлягали і справи цивільні, і справи карні, і рішанє всяких процесових питань. Протоколи вічевих постанов записували ся в осібні книги (liber colloquialis, liber terrestris colloquialis), останки котрих зберігли ся в декотрих судових книгах [2]).

Окрім судових рішень, віча видавали й загальні постанови законодатного характера, що мали зрештою силу тілько в межах певного земства [3]).

На вічах бували всї вищі урядники (dignitarii majores) даної землї і неозначене число місцевих шляхтичів. Для постанов віча, імовірно, по загальному правилу для всїх шляхетських зборів у Польщі, треба було однодушности. Довгота зборів залежала, по всїй імовірности, від скількости справ, що підлягали єго рішеню. Після заведеня польського права в Червоній Руси уся Червоно-руська шляхта почала збирати ся і на

---

[1]) A. gr. XIII. ст. 594.

[2]) A. gr. XIII, ст. 588 sq.

[3]) Таких загальних постанов зберігло ся скілька в судових книгах Червоної Руси. Звід їх зроблений проф. Бальцером у Kwartal. Histor. 1891, кн. II, ст. 356.

Постанови такі мають назву laudum, statutum, uchwała. У виданих доси актах находимо отсї загальні постанови віч: Галицького — про переслїдуванє переступників (A. gr. XII. ст. 425), вихід селян, торговлю в містах (ib.), военну службу волоських громад (ib. ст. 128); про довготу засїдань termini partic. (ib. ст. 291). Сяніцького — про конфіскату майна переступників-селян і т. п.

загальні сеймики, першу згадку про котрі подибуємо під 1437 р. [1]). Соймик сей називає ся в латинських актах то convencio, то convencio generalis, то convencio generalis terrestris, то просто соймом [2]).

Соймики сї збирають ся майже що року [3]) і тягнуть ся по скілька день [4]). Означеного речинця для скликаня соймиків, бачить ся, не було, хоть звістні нам соймики збирають ся переважно весною та лїтом (Квітень, Май, Липень, Серпень [5]). Перші соймики збирали ся в Мостисках (convencio in Mosciska) [6]) до 1448, але в 1444 і 1446 ми находимо їх у Коломиї [7]) й Вишнї [8]), а після 1448 уже раз у-раз у Мостисках [9]). Подибуємо ще звістку про convencio у Львові [10]), але може бути, що назву convencio вжив писар замість colloquium, бо речинець для сих convenciones той самий, що речинець звичайного другого Львівського colloquium'a (коло 9 Мая).

---

[1]) Akta gr. XIII, ст. 27.

[2]) A. gr. XIV, ст. 42 secundum convencionem, alias Seymu Moszczycziensem statutum.

[3]) В судових книгах ми зазначили їх під 1437, 1439, 1440, 1441, 1442, 1443, 1444, 1446, 1447, 1448, 1457, 1459, 1463, 1467, див. Akta gr. XI—XV.

[4]) Соймик 1441 р. 4 дни — від 21 до 24 Мая, A. gr. XIV, ст. 502.

[5]) A. gr. XI—XV passim.

[6]) Convencio in Misciska 1438 р., куди їздили львівські райцї „in arduis causis civitatis“ (Зубрицький, Kron. miasta Lwowa, ст. 99).

[7]) Convencio в Коломиї 1441 всїх старостів Руси під президентурою краківського старости і каштеляна Яна de Ciszow locum seren. d. Regis in Regno Pol. tenentis cum Mf. P. Odrow. Pol. Leop., totiusque terre R. Cap. gen. і J. de Kuyeh. de Halic., Nic. Panawa du Lublin, Cap. Rohat. ex Halic., nec non Nic. de Gologor et gen. Mich. Muzilo de Buczacz Cap. Colom. et Sniatin ceterisque omnibus capitaneis et dominis in terra R. constitutis. (A. gr. V, нр. 97 (10 Лют. 1444).

[8]) A. gr. XIV, ст. 138 і 244.

[9]) В однім актї подибуємо вказівку, що подібні соймики збирали ся навіть in loco campestri, A. gr. XV, ст. 17, causam ad primam convencionem, que primum hic in terra Russie fuerit, si in Wysznya, bene, si vero non fuerit in Wysznya, sed in loco campestri, ipse recepit ad consulendum dominos, qui in convencione fuerint.

Проф. Бальцер (Kwart. Hist. 1890, III, ст. 553) хибно твердить, що Вишенський соймик істнував одночасно з соймиком у Мостисках. За протяг 1437—48 р. згадує ся лише двічі соймик у Вишнї, а то в тї роки, коли нема звісток про соймик у Мостисках (1444 і 1446).

[10]) A. gr. XIV, ст. 65, 82, 88.

Що до convencio generalis у Городку, 1442 р., то може се був який небудь спеціяльний з'їзд іменованих королем judices deputati, на що вказує й склад сеї convencio (краківський каштелян, львівський каштелян, львівський підсудок, князь Гольшанський); сї збори мусїли розібрати справу снятинського старости з Альбертом Жаковецким [1]). Такий же спеціяльний характер могла мати і convencio в Кросні 1443 р. [2]). Зважуємо ся твердити се на тій підставі, що речинець для сих зборів був назначений львівським старостою, тим часом як речинці для соймиків назначали ся королем [3]).

На решті всего один раз згадує ся загальний соймик для Краківського і Сандомирського воєводства та Червоної Руси у 1443 р. [4]). Склад тих, що були присутні на червоно-руських соймиках, означує ся з одної соймикової постанови, записаної до львівських судових книг: [5]) Тут показані — львівський староста і каштелян, каменецький каштелян, і инчі dignitarii et officiales acterrigenae Leopolienses, terrarum Russiae et Podoliae terrigenae [6]).

Важко означити докладно питання, що розбирали ся на соймиках. Повні протоколи соймикових постанов XV ст. до нас не дїйшли. До судових книг записані лише тотї з соймикових постанов, що доторкали ся підлеглої землї. Тут особливо цїкавий примір, що находить ся у книгах Львівського земського суду під 1441 р. [7]). На підставі заголовка (Convencio generalis terrestris dominica Rogac. et tribus diebus sequentibus est

---

[1]) Чи відбула ся convencio в Городку 1453 р. (A. gr. XIV, ст. 506), ми не знаємо, але вона могла мати такий же спеціяльний характер.

[2]) A. gr. XIV, ст. 93.

[3]) A. gr. XI, ст. 172. Але, звістно, не вважаючи на звичайні соймики, надзвичайні могли збирати ся на домаганє короля або шляхти в ріжних місцях, ріжним часом, пор. Prochaska, Konfederacya Lwowska 1464 r. Kwart. Hist. 1892, IV.

[4]) A. gr. XIV, ст. 85 convencio, ubi terre Cracovienses, Sandomirienses et Russie convencionaliter conveniant, alias Seymasya.

[5]) A. gr. XIV, ст. 502.

[6]) Так у заголовку протокола, в текстї его вичислені ще львівські суди і підсудок, перемиський судя, львівський коморник, перемиський мечник. З огляду на те, що на соймиках рішали ся головно судові справи, треба думати, що на тих зборах обовязково були присутні члени місцевих судів.

[7]) A. gr. XIV, ст. 502.

in Mosciska celebrata per rever. in Cho Patr. D. Joh. Dei gr. Arch Leop...) можна взяти сей зарис за повний протокол усего соймика, але з дальшого показує ся, що складач судової книги записав до неї тілько постанови що до Львівської землї (рішеня спірних справ ріжних осіб), постанови тілько одного другого дня зборів (fer sec. Convencionis predicte) [1]).

Цікаво, що ми знаємо лиш одну загальну постанову соймика що до всеї Червоної Руси — се постанова Вишенського соймика 1453 р., що шляхтич, обвинуваченій кметем за злодійство, може очистити ся від сеї завини власною присягою [2]). В більшости случаїв тотї соймикові постанови, що дійшли до нас, доторкають ся ріжних приватних справ, початих у перших інстанциях — у ґродських та земських судах.

Не можемо те-ж, на підставі дохованих відомостей, сказати що-небудь означене про відносини загальних соймиків до colloquia generalia окремих земель, хоть дуже імовірно, що перші були апеляційною інстанциєю від остатнїх, але, як бачить ся, справи з ґродських і земських судів можна було подавати і просто на соймики, обминаючи colloquia generalia, подібно тому, як у Польщі XIV — XV ст. всяку справу можна було подавати на розсуд короля, що або наказував розглянути її в своїм надворнім суді, або назначував для її розслїду окремих судів (judices deputati), або передавав звичайним судам [3]).

Придивляючи ся представленому нами образови постепенної переміни у зверхньому ладї управи й судівництва в Червоній Руси, годї не завважати в нїй двох супротивних течій: уряд очевидячки змагає до централїзациї власти в Червоній Руси, маючи при тому на оцї і забезпечене своєї власти в новозавойованій країнї, і декотрі специяльні цїли, про котрі скажемо нижче. Ось чому польські королї й старають ся завести в Червоній Руси адмінїстрацию, вичу від польської, ряд урядників, підлеглих один одному, а всїх разом центральній власти ґенерального старости усеї Руси, яко безпосереднього королївського намістника. Але урядови не вдає ся перевести

[1]) Пор. A. gr. XIII, ст. 557.
[2]) A. gr. XIV, ст. 370.
[3]) Hube, Wyrok Lwowski 1421 r.

своїх намірів, через перешкоди і з боку польської шляхти, і з боку місцевих, ним же іменованих урядників.

Питоменности заводженого в Червоній Руси адміністративного ладу були дуже не до смаку і всій польській шляхті, і спеціяльно тій її частині, що переселила ся на житє до Червоної Руси. Польська шляхта ніяк не може помирити ся з думкою бачити в Червоній Руси тільки королівську власність; вона домагала ся включити її в склад державної власности і, як ми бачили, добила ся того признаня в перші роки управи Ягелла. Польська шляхта, що переселила ся до Червоної Руси, так само змагала до зрівнаня своїх прав з правами родимої польської шляхти, а се могло настати аж після заведеня адміністрації та судівництва на польський лад. На решті місцева адміністрация нарікала на своє підлегле становище і своєю дорогою змагала до самостійної ролї. Під напором усїх сих тенденцій і склала ся реформа 1435 р.

Виказаним нами здогадам про причини реформи 1435 р. немов би противорічить вказівка одного жерела. Під 1434 р. Длуґош, оповідаючи про зрівнанє червоно-руської шляхти в правах із польською шляхтою, додає, що таким зрівнанєм були невдоволені польські маґнати, бо Ягелло, що не встиг довести сеї реформи до кінця, буцім-то не думав давати червоно-руській шляхті таких значних привилеїв. Ягелло думав полекшити становище червоно-руської шляхти, а про те хотїв задержати за нею деякі повинности, як воєнну службу без нагороди з королівської каси, направу укріплень земянськими людьми і натуральну дачку від кождого пана шляхетських дібр. Тим часом Владислав увільнив шляхту Червоної Руси від усїх сих повинностей і поклав її в таке становище, якого польска шляхта добила ся аж після таких довгих заходів у користь вітчини [1]).

Невдоволенє польської шляхти могло, на нашу думку, походити з инчих причин, ніж ті, що наводить Длуґош.

Невдоволена могла бути польська шляхта дарованєм значних полекш руській шляхті, що після реформи 1435 р. дістала повні шляхетські права, якими до того часу користували ся тілько окремі руські земяне за осібні услуги польському пра-

[1]) Длуґош, ad. a. 1434, ed. Przezdziecki, т. XIII, ст. 548.

вительству, бо в сїм актї польська шляхта могла бачити captatio benevolentiae червоно-руської шляхти для якихось тайних королївських намірів — недовірє до короля, вічні підозріня якихось заходів з его боку на шкоду шляхетських прерогатив тягнуть ся всею істориєю Польщі.

Коли особливі відносини, в яких находила ся до 1435 р. червоно-руська шляхта до короля, могли трівожити польських маґнатів, то тепер у моральних результатах реформи — вдячности за значні даровані королем привилеї, шляхта могла бачити немилі для неї симптоми зближеня короля з червоно-руськими земянами.

Обернемо ся тепер до розслїду умов земельних надань у Червоній Руси від перших років польського панованя, спробуємо нарисувати умови сего наданя, що мало по малу переміняли ся, і потому перейдемо до дослїду долї властиво руських земян, потомків давнього галицько-руського боярства під новим панованєм.

З переходом Червоної Руси під власть Польщі руське державне право уступило тут місце польському державному праву. Ми вже вказали де инде [1]) на головні визначні риси державного права обох держав: верховним властником усеї териториї держави був у Польщі de jure король. Але de facto він давно вже втратив се право, відступивши вищому станови одну по одній складові частини сего права. Польський шляхтич XIV ст. володів землею не тілько без'умовно (jure hereditario), але мав у своїх земельних добрах навіть jura ducalia. Він мав право повного орудованя своїми земельними добрами, володів ними jure hereditario, міг їх збувати ся всїми способами: записувати в спадку, дарувати, заставити, продати. Серед володїня він повний пан, і не тілько самої териториї землї, але й її людности — остатня піддана его домінїяльній власти і аж через него входить у зносини з державою. Людність шляхетських дібр немов закрита її властником від держави: тілько марний податок у користь держави та поява в судї на позов третїх осіб (і то тілько в певних случаях) були слабою згадкою давнїщих прав держави на людність її териториї.

---

[1]) Журн. Мин. Народн. Просв. 1891 р., кн. 6.

Воєнна повинність, що відбував шляхтич, була не так его обовязком, як его правом (Статут Великопольський виражає ся ось як: quia in armata milicia honor et defensio tocius regni dependet...) тим більше, що питане про доконечність воєнного узброєня рішала сама шляхта.

Окрім особистого сповнюваня воєнної повинности властники землї-шляхтичі мусїли постачати певне число узброєних людей зі своїх дібр; умови відбуваня воєнної повинности в давнїй Польщі нам дуже зле відомі; за браком докладного поміру величини ґрунтів, сумнівно, аби число вояків відповідало числу одиниць міри землї; швидче в рахунок брала ся скількість людности ґрунтів; найдавнїщий податок — подимне або поральне — міг дати підставу до такого обчисленя. З заведенем нїмецького права та роздїлом землї на реґулярно відміряні одиниці (лани) воєнну службу можна було роскладати по сим земельним мірам, до котрих від тодї почали вже прикладати і всї повинности та оплати [1]).

---

[1]) Smolka, в творі Mieszko stary i jego wiek, ст. 430, думає, що воєнну службу сповняли всї. Всї мусїли появляти ся в містї, а вже каштелян вибирав із них, кілько було треба. S. будує сю думку на актї привилеї станятецького кляштора, людність котрого в 1270 р. була увільнена від воєнної повинности, а про те манастир мусїв з усїх своїх дібр постачити 17 узброєних людей. Коли се, каже S., значило увільненє від воєнної служби, то значить нормальним станом була служба усїх.

Такий висновок ледви чи можна признати вірним.

Ми знаємо, як великі були манастирські добра; скількість 17 узброєних людей для обширних земель справдї могла рівнати ся повному увільненю від воєнної служби. Але й самий вираз expeditio розтяжний: можливо, що він тут розуміє ся в змислї expeditio generalis, pospolitego ruszenia, коли шляхта мусїла йти уся за покотом без відмови, загальне ополченє в разї спільної небезпеки (пор. Cod. diplom. Min. Pol. I, нр. 60, 1262 акт увільненя дібр цистеріянського манастиря в Копривницї ab expedicione aliqua et pogon, excepto duntaxat cum exercitus aliquis terram nostram invaserit intraveritque occupando. Ibid. нр. 104. У Вислицькому статутї се виказано дуже ясно: declaramus eciam et decernimus quod barones et nobiles nostri terre Polonie nobis et successoribus nostris in terra et regno Polonie servire in armis, sicut melius poterunt, teneantur, sed extra metas regni non tenentur servire nobis nisi ipsis competens satisfaccio per nos impendatur aut per nos fuerint petiti et rogati. Ся-ж умова повторена і в договорі шляхти з наступником Казиміра, Людвиком Угорським.

Коли взяти ще на увагу, що значна частина земельних дібр Польщі концентрувала ся в руках духовенства, котре дуже часто між иншими полекшами було й увільнювано від воєнної повинности; далї, що король, дякуючи злому станови своїх фінансів, не міг анї держати, анї наймати значного війська, то сим усїм лехко поясняє ся тота залежність від шляхти, в котрій опинили ся польські королї.

Брак сталого війська збавляв королїв усякої змоги вводити в житє задумані ними законодатні способи та йти до яких-небудь зверхнїх политичних цїлей, не вважаючи на згоду шляхти. Статут Казиміра каже просто, що походи за границї не були обовязком шляхти, а залежали виключно від її доброї волї. Через те королї мусїли заняти ся добуваннем способів до побільшеня своєї боєвої сили з найменшими видатками.

У завойовний період польської істориї шляхта чинила княжу дружину, жила при дворі князя й діставала від него вдержанє. Коли дружина осїла, завойовна дїяльність зменшила ся, нагорода за боєві заслуги грішми та цїнними подарками при слабому станї княжої каси стала недогідна. Князї й королї почали нагороджувати шляхту дарованєм ґрунтів, увільняючи їх при тому від ріжних повинностей. Але роздаванє земель шляхтї не побільшило боєвої сили короля. Шляхтич дістає новий кусень на тих самих правах, на котрих володів своїм ґрунтом, то-б то jure hereditario. Через новодаровану землю він не входить в які-небудь нові умови супроти короля, не стає его вассалем, обовязаним на перше домаганє іти в усякий похід із своїм паном. Він по давньому обовязаний брати участь тілько в війнах оборонних, для захисту держави. Участь его в воєнних походах за границями держави залежить виключно від его особистого бажаня або загальної згоди усеї шляхти.

Правда, не самі шляхтичі йшли на війну; і инчі стани суспільности обовязані були давати певну скількість узброєних людей, зразу очевидячки на перше домаганє князя (лад сповнюваня воєнної повинности нижчих кляс нам незвістний, хоть дуже імовірний росклад і воєнної, як і инчих повинностей, по давнїм територияльним одиницям, якими були о п о л я). З переходом значної скількости териториї й маси низчої людности під шляхту й духовенство, і в воєнній повинности низчих кляс су-

спільности мусїла настати дійсна переміна, тим більше, що стара звязь громад (opole) була тепер порушена (в актах XIII ст. ми раз у-раз подибуємо між иичими полекшами для земель шляхтичів і духовенства увільненє їх від opola). Людність панських земель увільняє ся, від ріжних повинностей і в тім числї й від обовязку іти в похід на перше домаганє князя: привилєя шляхти бути обовязково тілько в оборонних війнах розширяє ся і на підвластну їй людність [1]).

У XIV ст. роблять ся очевидячки проби, хоть і досить несьміливі, зробити й реформу у воєнній справі. Основна думка нової реформи, як бачить ся, лежала в змаганю перенести воєнну повинність на землю. Але Статут Казиміра виражає ся ще дуже неозначено: шляхтичі окрім особистої воєнної служби обовязані давати ще певне число узброєних людей, як до величини й доходів зі своїх ґрунтів. Із XIV та XV ст. не зберігли ся „пописи“ воєнної повинности, через те дуже важко сказати що-небудь про міру для вирахованя числа вояків, котрих шляхта обовязана була дати зі своїх дібр Росклад воєнної повинности робив ся імовірно на зборах шляхтичів (colloquia, wiece).

Що за підставу роскладу брала ся не скількість людности ґрунту, а єго величина, доказує ся грамотами на нїмецьке право. Кождий солтис (представитель громади на нїмецькому праві) обовязаний не тілько особисто відбувати воєнну повинність, але й узброювати звістне число вояків, як до величини солтиства. Важко й тут сказати що-небудь певне про відносини величини ґрунту до числа вояків, що випало на него, тим більше що дохід із ґрунту не залежав від єго абсолютної величини. Найпевнїще, що се число було в звістній залежности від доходу з ґрунту і означувало ся за обопільною згодою властника і єго солтиса. А що грамоти на нїмецьке право потверджував король або староста, то в них зберігли ся для нас перші докладні вказівки на число узброєних людей, бодай в декотрій частинї шляхетських земель (і досить значній, бо

[1]) Між jura polonicalia, загального означеня для купи давніх польських повинностей, досить часто находимо в актах pogon і wojna; але увільненє від сих остатніх повинностей не рівнало ся повному увільненю від воєнної служби, бо при тому робить ся досить часто оговорка про обовязкову участь в expeditio generalis в разї відпору ворожому нападови з боку.

від XIV ст. число сел на нїмецькому правї росте незвичайно швидко).

Заведенє сел на нїмецькому правї було користне для шляхтичів тим, що окрім побільшеня доходів з пустих ґрунтів давало змогу шляхтичеви звалити на солтиса обовязок постачуваня узброєних сил або conductus militaris (воєнного табору), що належали ся з єго дібр (у грамотах приватних осіб на заведенє в їх добрах сел на нїмецькому правї часто воєнний обовязок солтиса то обовязок супроти властника — nobis sit astrictus — відси ясно, що солтис брав на себе частину обовязків шляхтича супроти держави. Але само собою розуміє ся, що солтис не міг заступити особистої воєнної повинности шляхтича, увільняючи єго тілько від праці самому дбати про постаченє узброєних людей зі своїх дібр).

Для королїв заведенє сел на нїмецькому правї було особливо важне: солтис не є властник землї, а тілько її доживотнїй або спадковий арендар, хоть відносини солтиса до властника далеко скомплїкованїщі, нїж відносини арендаря до остатнього. Солтис властиво вассаль власника, обовязаний супроти него, окрім віддачі головної частини доходів, іще й воєнною службою. В солтисї король дістававъ нову і при тому особисто від него залежну боєву силу і задержував при тому право власности на землю, тим часом як земля, віддана шляхтичеви jure hereditario, ставала повною власністю остатнього.

Але, звістно, і залежне становище солтисів не могло дуже поправити одної з головних хиб Польщі — браку сталого війська. Ледви чи в інтересах короля могла бути стала воєнна служба солтиса. Солтиси, що брали ся з нижчих кляс вільних людей, не були спецыялїстами воєнної справи; воєнна служба розладнувала і ґосподарство самого солтиса і систему управи, і дохід із дібр. При тому й солтиси, як і шляхтичі, звістно, тяжко збирали ся в похід, і вони, як перші, ладили ся довго і виходили мабуть аж після третьої оповістки.

Тим часом економічний стан шляхти ще в XIV ст. став дуже критичний. Величезна скількість королївських земель перейшла в руки церкви або віддана була заслуженим шляхтичам. Дорогою заповітів і даровань шляхетські землї переходили в руки духовенства. Одночасно богато шляхетських родів дуже розросли ся, і ґрунти роздробили ся до краю.

Таким чином поруч із великими властниками землї — королями, духовенством і окремими маґнатами, що збили ріжним способом величезні latifundia, повстала значна кляса або зовсїм безземельної шляхти (голоти), або такої, що володїла зовсїм нїкчемними кусниками землї. Ся безземельна шляхта то був найнесупокійнїщий елемент тодїшньої польської суспільности, вона волочила ся по дворах маґнатів, брала участь в усяких наїздах, майже як розбійницькі ватаги. Коли з серед такої голоти завсїгди легко було набрати охотників на всякий воєнний захід, то за те ся безладна товпа не піддавала ся нїякій дисциплїнї, і прохід через польські землї подібних вояків лишав слїди, зовсїм як неприятельський напад, на що вказівки находимо вже в статутї Казиміра.

Вдоволити сю голодну товпу, дати їй засоби до істнованя, довести її до ладу, була завдача дуже не легка для тогочасних польських королїв.

Завдача ся була на якийсь час розвязана ненадїйним і лехким набутєм великих земель галицько-руського князївства.

Ми вже вказували де инде[1]), що Червона Русь стала в особливі відносини до короля. Він дивить ся на неї не як на державну власність, навіть не як на королївщину, а як на свою особисту власність, свою спадщину; він називає себе dominus et haeres Russiae і твердить, що Русь перейшла до него, яко до правного наступника остатнього руського князя Юрія-Болєслава Тройденовича і через те вважає себе в праві орудувати нею як сам захоче, на тих самих підставах, на яких кождий haeres — властник орудував своїм майном, то б то с правом продажі, заміни, заставу, заповіту. Договір Казиміра з Людвиком доказує се як найяснїще. Казимір на звістних умовах продає Червону Русь своякови: як у першого будуть наступники мужеського полу, то Людвик виплачує їм значну суму і дістає Червону Русь.

Коли король с такого погляду дивив ся на новонабуту землю, то натурально, він міг роздавати в нїй ґрунти на яких хотїв умовах, не здержуючи себе умовами шляхетського володїня землею, що панували в тогочасній Польщі.

---

[1]) Ж. М. Н. Пр. 1891 р. кр. 6.

І справдї, треба тілько поглянути на земельні надання в Червоній Руси і порівняти їх до земельних надань у Польщі, аби побачити велику ріжницю в умовах надань обох земель. Дослїд давнїщих земельних надань польської шляхтї доводить до дуже інтересних результатів. Ми можемо, розглядаючи такі надання хронольоґічно, дослїдити постепенний зріст шляхетських привилеїв і одночасно, виходячи з тої з'уваги, що увільнене від звістних повинностей доказує їх usus в епоху перед привилеями, означити найдавнїщі повинности шляхти і степень її залежности від верховної власти.

Всї звістні нам найдавнїщі земельні надання польській шляхтї роблять ся jure hereditario. Jus hereditarium, спадщинне право — понятє скомплїковане, що складає ся з цїлого ряду свобід від тягарів та привилеїв і своєю дорогою чинить частину (найважнїщу) рицарського права (jus militare[1]). Понятє juris hereditarii вже через те вужче від понятя juris militaris, що на підставі спадкового права (jure hereditario) землї дають ся не тілько самій шляхтї, але й иншим, непривилейованим клясам. У загальнїщому змислї jus hereditarium се тілько повне право власности на своє майно: право користуваня та орудуваня. Але в прикладї до шляхтича, що користував ся повними рицарськими правами, jus hereditarium набуває нову закраску і значінє, як дичка, облагороджена дорогоцїнним прищепленєм[2]).

Шляхтич, що володїв земельною власністю jure hereditario (користував ся рицарськими правами, plenum jus militare), мав у XIV ст. ось які права на своє володїнє[3]):

1) Право володїня, даровання, продажі, заміни, взагалї право орудуваня майном до вподоби.

2) Передачу своїх прав наступникам на підставі заповіту або закона.

---

[1]) Piekosiński, O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu, ст. 29: prawo dziedziczne (jus hereditarium) nie jest u nas w wiekach średnich niczem innem, jak tylko częścią składową, i to najbardziej charakterystyczną, prawa rycerskiego.

[2]) Іще Рєппель (Geschichte Polens, I, 585, зам. 36) завважав, що в понятє jus hereditarium зовсім не входять implicite всякі свободи від тягарів і привилеїв.

[3]) Piekosiński l. c. R. Hube, Prawo polskie w XIV w.

В межах дібр[1]) — право повного орудуваня нерухомою частиною майна та стяганя виключно в свою користь усїх її доходів.

3) Повну патрімонїяльну власть над людністю своїх дібр; панська людність увільнена від суда всїх князївських урядників і піддана виключно судови dominus'a. Остатньому належить і низча і вища юріздикция над людністю своїх дібр і стягане в свою користь усїх вир і кар від переступників з межи своїх селян.

4) Увільнене від усїх повинностей і податків. Се увільнене дотичить не тілько особи шляхтича, але й залежної від него людности. Усї давні повинности мають загальну назву jura polonicalia. Людність шляхетських дібр або зовсїм від них увільняє ся, або повинности сї переносять ся з особи князя на особу пана.

Розуміє ся, таке упривилєйоване становище шляхти вийшло не раптом, а дорогою довгого процеса, окремими привилєями та свободами від тягарів. У давнїх наданях шляхтї (на жаль, найдавнїщі зо звістних нам земельних надань не йдуть далї першої половини XIII ст.) нема нї одної загальної формули привилєїв; то все окремі грамоти на окремі свободи від тягарів, рїжні для кождого наданя, хоть чим ближче до XIV ст., тим яснїщі змаганя узагальнити їх в одну формулу, так що у XIV ст. надане шляхтичеви jure hereditario в Польщі уже мало в собі всї ті привилєї, котрі ми обрисували вище.

Але цїкаво, що в усїх наданях земельних дібр шляхтї нема згадки про воєнну повинність і самого здарованого шляхтича і людности его дібр. Особиста воєнна служба не згадує ся в наданю через те, що вона була головним обовязком шляхтича, звязаним нерозривно з его станом. Чуднїщий в брак показу на воєнну повинність людности дарованих дібр. Що шляхетські добра не були вільні від воєнної повинности, се ми знаємо вже зі статута Казиміра, де говорить ся про те дуже катеґорично, хоть і в загальних рисах.

Тим часом величезна маса надань у Червоній Руси в XIV ст. та в першій половинї XV-го робить ся зовсїм на инчих підставах. Тодї як земельні наданя шляхтї в Польщі — одно-

[1]) Ж. М. Н. Пр. 1891 р. вр. 7.

сторонній акт, де йде бесїда тілько про права здарованого і зовсїм промовчує ся про его обовязки, величезна більшість земельних надань у Червоній Руси се двосторонній акт, де вичислює ся і полекші та прероґативи здарованому, і его обовязки. Перший головний его обовязок — воєнна повинність від дарованого ґрунту, при чому спосіб її відбуваня все означений докладно. Окрім особистої воєнної служби шляхтич, що дістав надїл у Червоній Руси, обовязаний своїм коштом узброювати певне число вояків, означене докладно в дарованій грамотї; і не тілько про число узброєних людей, але й про спосіб їх узброєня подбано в актї наданя, при чому иноді означена навіть якість узброєня. Здарований землею шляхтич стає особисто залежним від короля вояком, обовязаним іти в похід на перший его поклик (ad quamlibet expedicionem quociescunque necesse fuerit, necesse et oportunum fuerit); встановляє ся таким чином справдїшня феодальна залежність воякашляхтича від короля. Король виходить феодалом, шляхтичвластник — его вассалем.

У грамотах Казиміра здаровані в Червоній Руси землею шляхтичі не називають ся ще вассалями: може Казимір бояв ся вжити сей термін, у Польщі незвичайний і шляхтї польській ненавистний. Він уживає ті самі юридичні терміни, до котрих привикло польське шляхетство, але, як видно зі змісту актів, у зовсїм инчім, як у польських грамотах, значіню. Шляхтич дістає й тут землю, як і в Польщі, jure hereditario, але все з важною оговоркою, котрої нема у польських грамотах, що здарований обовязаний служити королеви від свого ґрунту.

Друга важна визнака червонорускых надань: — шляхтич, що дістав добра у Червоній Руси, мусїв жити на місцї. У грамотах Казиміра се не вказує ся просто, але виходить неминуче з обовязку особистої служби від одержаних дібр. Таким чином червоно-руські грамоти Казиміра то дуже меткий юридичний викрут: зверха вони похожі на польські грамоти, не маючи в собі на перший погляд очевидячки нїчого такого, що могло би вразити шляхтича в его гідности: шляхтич дістає землю й тут, як і в Польщі, jure hereditario, патрімоніяльну власть над людністю, від котрої ему належать ся, як і в Польщі, усї платнї й повинности,

особиста недотичність (судить ся тілько королем або его намістником). Але-ж дійсно становище шляхтича в Червоній Руси було, як ми бачили, зовсім инче, як у Польщі: він тут не повноправний шляхтич, обовязаний тілько до воєнної служби ad rem publicam, а вассаль короля, прикріплений до своїх дібр, за котрі дає своєму феодалови воєнну службу.

В грамотах Казиміра нема згадок про згоду короля на відчуженє шляхтичем своїх дібр — земля дає ся jure hereditario, при чому властник може свої добра tenere, possidere, utifrui, vendere, commutare, donare, obligare et in usus suos proprios suorumque successorum convertere prout sibi suisque legitimis successoribus melius et utilius videbitur expedire. Тим часом є підстава думати, що, не вважаючи на змовчанє про се в дарованих грамотах, відчуженє дарованих дібр могло стати ся тілько за згодою того, хто дарував.

Відносини вассаля до сюзерена побудовані на особистому договорі та означують ся взаємними обовязками, що виходять зі звязуючого їх кільця — відступленої вассалеви землї. Вассаль може пірвати свої відносини до сюзерена, але в такім разї не задержує права на землю, що дістав від остатнього. Роздаючи свої землї шляхтичам, король поступає не по якомусь філянтропічному чутю, не по горячому бажаню піддержати бідну шляхту, а дбає про свої, зовсім реальні інтереси, змагаючи постачити в Червоній Руси потрібну ему боєву силу для вдержаня сеї завойованої країни, — ласий кусень не для одного сусїда. А вже як земельна дача не є подарок шляхтичеви, а тілько еквівалєнт его боєвої правоправности, то й відчуженє її може бути тілько за згодою короля.

Коли нові основи для шляхетського володїня землею заводили ся Казіміром, так сказати за підшептом, під покривалом зверхніх форм польських порядків, то вже Владислав Опольский, що тимчасом управляв Червоною Русю, за короткий час угорського панованя зовсім ясно поклав тут les points sur les i.

Ми вже вказували, що Опольский дістав від Людвика Червону Русь не в управу, як доказують одні, і не на власність, як доказують другі, але в ленно.

Чоловік Заходу своїми симпатіями, гарно знаючий німецькі та угорські феодальні порядки, вірний Людвиків слуга, що не мав ніяких спільних с польською шляхтою інтересів, але противно, з богатьох причин неприхильний до неї (за що й польська шляхта відповідала єму острою ворожнею), опольський князь, ставши haeres et dominus Russiae, заводить у Червоній Руси дуже систематично основу феодального володіня землею, не вагуючи ся називати нові порядки їх власним іменем.

Майже всї звістні нам наданя Владислава в Червоній Руси відбувають ся jure feodali або in feudum. Умови феодального володіня зазначені в єго грамотах дуже ясно: 1) шляхтич, що дістав земельні добра, володїє ними дїдично (hereditarie) с правом відцураня, але тілько за згодою сюзерена; 2) він обовязує ся давати в княжу касу по 2 гроші від кождого дому, дворища (fumo або curia, розуміє ся, селянського) або кметя своєго ленна[1]); 3) відбувати особисту воєнну службу, постачувати певно означене для кождих дарованих дібр число узброєних вояків, на перше домаганє сюзерена (ad quamlibet expedicionem, seu viam, quociescunque in terra nostra Russie necessarium fuerit, secundum quod alii ejusdem terre barones serviunt); 4) вассаль обовязує ся особисто жити на Руси, а коли у него є родина, то з жінкою й дїтьми. Тих, що дістали земельні добра на таких умовах, Опольский просто називає вассалями (jure et eadem libertate et consuetudine, qua ceteri nostri vassali bona ipsorum tenent).

Обовязки сюзерена що до вассаля виявляють ся в дбаню про єго матеріяльну забезпеку (се досягає ся земельним наділом вассаля), обіцянцї нагороди за втрати на війні і викупі вассаля з полону[2]).

---

[1]) Пор. постанову шляхти землї Сєрадзької: nobiles обовязані давати в княжу касу по ½ гроша від кметя, а milites vero pauperes, kmethones non habentes, per duos grossos dare debebunt.

[2]) Permittimus (? зам. promittimus) quod si aliqua damna notabilia in nostro exercitu sub nostro banirio in equis interfectis perciperint, vel detenti seu captivati fuerint, talia omnia damna restituere et ab hujusmodi captivitate liberare absque ipsorum damnis (Akta gr. II, нр. 61).

Коли ми ще зважимо, що осібне становище Червоної Руси яко новозавойованої країни, викликало й особливости в її управі, дуже ріжній від управи земель польських, особливости, що були в значній адмінїстративній централїзації, цїлім ряді державних урядників з широкими правами і великою юрісдикцією, під котру підходили й такі кляси, що в Польщі користували ся вже повною недотичністю, не признавали нїякої власти, окрім князївської; нарешті, коли ми зважимо, що до другої чверти XIV ст. тут не було земських судів для шляхти, але один загальний суд королївських намістників для всїх кляс суспільности, то ріжниця в становищу шляхтича червоно-руського в порівнаню до шляхтича в Польщі вийде дуже велика [1]).

Які-ж причини заставляли польського шляхтича піддавати ся таким, на теперішні шляхетські погляди, понижаючим для шляхетської гідности, умовам?

Дарованих грамот шляхтичам на землю в Червоній Руси зберігло ся дуже мало за часи Казиміра та Владислава Опольского (таких грамот Казиміра ми знаємо усего коло десять). Але вже по одним підписам свідків на тих грамотах можна вбільшити число польських шляхтичів, що переселили ся на Русь, на кількадесять раз. Звістно, не всї згадані у грамотах шляхтичі примістили ся певно в Червоній Руси; одні могли виселити ся в инчі країни польської держави, а другі вмерти без потомства; дослїдити долю всїх шляхтичів звістних із найстарших грамот дуже важко ще й через те, що оборот земельної власности, обмін, продаж, купівля ґрунтів відбували ся в XIV та XV ст. незвичайно часто, а в шляхти стало звичаєм іменувати себе не по родовим прозвищам, але по назві належної до них земельної власности (Бенко de Kuchar дістає добра Жабокруки і називає ся de Zabokruk); ми можемо дослїдити долю тілько декотрих родів, що досягли особливо важного значіня в Червоній Руси, як Гербурти, Габданки, Одровонжі, Тарновскі, Сенінські, Ходецкі й инчі [1]) Але й істория сих ро-

[1]) Див. наш розбір твору R. Hube, Wyrok lwowski, Ж. М. Н. Пр. 1891, вр. 7.

[2]) Про Гербуртів див. працї Стадницкого в Przew. Nauk. 1874 p. Біография инчих родів у Шараневича, Rys. wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie XV w.

дів доказує нам ясно, яким елементом заселила ся Червона Русь: польські шляхтичі, що переселили ся сюда, належали до родів, котрі не грали в Польщі ніякої ролї, до шляхти бідної, малоземельної або й зовсім безземельної, що шукала на Руси поправи свого критичного становища. Розуміє ся, така бідна шляхта не могла дуже натискати на свій шляхетський гонор і приймала з дякою те, що їй давали, хотьби й на умовах, котрі спиняли її шляхетську вільність. Є навіть підстава думати, що богато з Поляків здарованих у Червоній Руси землею, належали не до відділу повних шляхтичів (що користували ся pleno jure militari), а до відділу владик, на половину благородних, що мали тілько simplicem militiam, mediam nobilitatem. Владики були особисто вільні, могли бути низчими урядниками, володіли дїдичними ґрунтами (hereditarie), не заселеними селянами; за рани й убитє владики платило ся виру на половину менчу, як за голову і рани шляхтича [2]).

Для таких півшляхтичів земельний надїл на Руси був двічі користний, бо окрім материяльної забезпеки їм розширювали ся їх права, а вкупі с тим вони могли мати надїю, що перейдуть до віддїлу повних шляхтичів.

Окрім польських шляхтичів земельні наданя в Червоній Руси на таких же умовах дістає богато заграничних виселенцїв — Німцї, Чехи, Угри, Волохи і Русини (про остатніх буде сказано нижче). Звістно, для таких виселенцїв можна було писати які вгодно умови, не здержуючи себе звичаями шляхетського володїня землею, котрі панували в Польщі.

Роздаванє земель шляхтичам на умовах, що вони сповняти муть воєнну службу, не було одиноким жерелом побільшеня боєвої сили для польських королїв. Заведенє сел на німецькому праві і в Червоній Руси давало королям достатний континґент воєнної сили. Умови роздаваня земель на німецькому праві такі схожі з умовами земельного наданя шляхтї, що Опольский і сї наданя називає jure feodali. Солтис дїстає солтиство jure hereditario, обовязує ся, як і шляхтич, до осо-

---

[1]) R. Hube, Prawo polskie w XIV w., ст. 32, Piekosiński, O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu.

бистої воєнної служби зі свого солтиства, тай постачати певне число узброєних людей, обовязаний особисто жити в Червоній Руси, дає до королівської каси певну платню від свого солтиства. Згідно з основними постановами нїмецького права, солтис увільняє ся від присуду княжих урядників, підлягає тілько судови короля або его намістника і користує ся правом нижчого і вищого суду над людністю солтиства.

Але в становищу солтиса в порівнаню до становища шляхтича, що навіть дістав землю на феодальному праві, все-ж є значна юридична ріжниця. Шляхтич дістає в надїл з е м л ю, нерухоме майно, солтис тілько с о л т и с т в о, то-б то п р а в о на певну частину доходів із землї властника. Солтис має право відцурати ся свого солтиства, в більшости пригод за згодою властника, бо властник мусить бути переконаний, що покупець солтиства може сповнити обовязки, котрі лежать на солтисї.

Солтисом може бути кождий вільний чоловік: шляхтич, міщанин, кметь (подибуємо навіть пригоди продажі солтиства Жидови), солтисом може бути й сам властник у своїх добрах, але обовязуючи ся сповняти всї солтиські обовязки, в тім числї конче особисту воєнну службу від солтиства.

Умови роздаваня земель трохи зміняють ся за Ягелла. Ягелло, яко вибраний шляхтою король, не міг поступати так незалежно, як Пяст-Казимір. Коли змаганя Казиміра вважати Червону Русь своєю особистою власністю мусїли викликувати невдоволенє й побоюваня шляхти, то признанє сеї так ласої для шляхти країни особистою королівською власністю могло за Ягелла довести до дуже немилих для Польщі наслїдків: яко литовський князь, Ягелло міг стати на бік литовських претенсий на Червону Русь, як він се зробив що до Волинщини та Подільщини, і прилучити її до литовської держави. Така прилука мусїла би до решти розбити усї шляхетські жадоби на сю богату країну: унїя Польщі з Литвою була лиш особистою, обі державі з'єдиняли ся тілько в особі одного керманича, лишаючи ся чужими одна одній в усїх инчих зглядах. Поляк супроти Литовця, і противно, вважав ся чужинцем. Поляк не міг бути яким-небудь урядником в межах литовсько-руської держави, не міг діставати там земельних надїлів. Після прилуки Червоної Руси до Литви треба було би попращати ся на віки (або бодай на в і к) з богатими червоно-русь-

кими полями. Отсе-ж то побоюване і було причиною, котра, як ми вже казали, заставила шляхту взяти від Ягелла обіцянку, що він не віддасть Червоної Руси нїкому з князїв, а лишає її собі, Ядвизї, дїтям і Коронї польській [1]). Акт сей не міг бути викликаний, як твердить Зубрицький [2]) і Шайноха, посольством від міста Львова, що появили ся перед королем через чутки, буцїм-то Ягелло хотїв віддати Червону Русь якомусь князеви, а міщане бояли ся, що удїльний князь буде їх допікати новими податками. Управа Владислава Опольского, що дуже дбав про червоно-руське міщанство, могла швидче прихиляти Львовян на бік удїльного князя, нїж говорити проти него. Ось чому ми думаємо, що акт Ягелла виданий ним швидче *на домагане польської шляхти* через показані вище причини, і найважнїщою причиною акту ми вважаємо признане Червоної Руси належністю польської держави, що збавляло короля права орудувати нею, яко своєю особистою власністю. Тенденция акту і всплуваний (в усякім разї не на домагане Львовян) его характер ясно видно в обіцянцї не віддавати Червоної Руси нїкому з князїв.

Ягелло мав масу свояків, що володїли удїлами в литовсько-руських країнах на вассальних до великого князя відносинах. Можливість віддання і Червоної Руси якому своякови Ягелла на таких самих основах, турбувала польську шляхту, котра й вимогла від короля подібну обіцянку.

Таким чином Червона Русь лишила ся при Коронї польській і була по-давньому пристановищем для збіднїлої польської шляхти. І Ягелло, як і его попередник, щедро роздав землї Полякам, але умови розданя за него зміняють ся. Коли вже Червона Русь перестала бути особистою власністю короля, а була прилучена до Корони польської, то шляхта могла домагати ся прикладу до червоно-руських надань польських порядків і скасованя тих основ земельного роздаваня, котрі вважала понижаючими для своєї шляхетської гідности. І справдї, від Ягелла перестає в Червоній Руси роздаване землї jure feodali, земля дає ся тілько jure hereditario, навіть передущі на-

[1]) A. gr. II, нр. 17 і III, нр. 50. Див. вище ст. 10, прим. 3.

[2]) Kronika miasta Lwowa ст. 57. Szajnocha, Jadwiga i Jagiełło. III, ст. 319. За ними то само повторяє Вагилевич (у примітцї до видання акту) і Шараневич (Ист. Гал.-Волод. Руси, ст. 295).

даня на праві феодальнім увільняють ся від ленних умов і переміняють ся на права дїдичні (jus hereditarium [1]). Із передущих умов роздаваня землї лишає ся одна — воєнна служба докладно означеною скількістю вояків від дарованих дібр. Але умови феодального володїня землею зовсїм не щезають у Червоній Руси — вони тілько теріторияльно пересувають ся далї на південний схід на самі краї Червоної Руси та польську частину Подїльщини, де потребу воєнної сили, зовсїм залежної від уряду, чули особливо сильно через незабезпеченість країни від нападу Татар і Литовцїв. Тут у землях Жидачівській, Теребовельській, Коломийській і Подільщинї роздаване землї робило ся на передущих ленних умовах: особиста присутність для оборони землї кладе ся за доконечну умову наданя в тих країнах [1]) Турботи уряду кольонїзувати Подїльщину особливо великі в кінцї управи Ягелла, коли почала ся серіозна боротьба межи Польщею і Литвою за сю країну [2]).

---

[1]) Так у 1386 р. Ягелло потверджує Бенкови Жабокруцькому наданя Владислава Опольского, але касуючи ленні умови тих дарованьь: omnia jura feodalia et consuetudines universos removentes; добра переміняють ся на jus hereditarium, але Бенко лишає ся circa omnia et singula jura Ruthenica in terra Russiae ab antiquis temporibus tenta et habita (Лит. Метр. IV, B. 9, ст. 90, об.).

1416 р. добра Васька Тентуковича у Жидачівській, Галицькій, Коломийській і Снятинській землї увільняють ся ab omni jurisdictione feodali, constituimusque ipsum vel ipsos veros et legitimos heredes et possessores sepe dictarum villarum secundum ritum et consuetudinem aliorum terrigenarum nostre Corone Regni Poloniae (Akta gr. V, нр. 30). Але в обох разах лишає ся воєнна служба від дарованих дібр.

[1]) 1399 р. Ягелло дає Волохови Драгнїеви с Чолхан у Жидачівській землї jure feodali (Лит. Метр. IV B 9, ст. 62). 1410 р. Іван Korzenya дістає добра Korzewa і Lisky з обовязком служити в кождій потребі двома кінними стрільцями — у dziebi tego bila niektora nagla od naszych nieprziaciol na naszei ziemie Haliczka, tedy ma sluga nass I. K. w tei ziemi Haliczkiej bicz yako y yny nassi ziemianie (акт у перекладї з руського на польське, Лит. Метр. IV, B. 9, ст. 337).

[2]) 1431 р Грицко Кордейович дістає добра Mechowcze, Chrostkow, Howylow, Ostrow Теребовельської землї jure feodali (Лит. Метр. IV. B. 9, ст. 337). Тогож року Nobiles Николай і Ян de Bori-sowcze, подільські земяне (terrigene Podolienses) за услуги temporibus guerrarum in terra Podoliensi vigencium дістає запис у 40 грив. на ім. Десково дворище Барського повіту (districti Baroczensis), ita tamen, quod dicti fratres ibidem in terra Podolie residenciam faciant personalem.

Від Ягелла в Червоній Руси появляє ся ще нова форма володїня землею, дуже вживана і в Польщі, — форма володіня по записови певної суми на добрах.

Форма запису свідчить і про сумний стан фінансів польського уряду, і про появу турботи економізувати державними землями.

Ми знаємо, що по договорам зо шляхтою король обовязував ся за кождий похід за границями держави платити шляхтичеви по 5 гривен. Але й окрім того, часто треба було конче нагородити ріжних людей, заслужених перед урядом, що визначили ся на війнї, вдатно справили (нераз своїм коштом) посольства, на решті просто вигодили урядови в критичні моменти позикою грошей і т. п. Тим часом польський уряд хронїчно не мав грошей анї змоги платити готовими грішми свої зобовязаня. Треба було по-давньому хапати ся за старе жерело гасити довги — роздавати великі ще державні землї. Але-ж уряд розумів добре, що як вичерпати і се жерело, то він опинить ся в становищу банкрота. При наданю jure hereditario державна земля ішла на повну власність обдарованому, лишала ся дїдично в его родї. Роздаване на ленних умовах проістнувало не довго, але й воно так само збавляло уряд права власности на землю вассаля, бо він діставав її на власність з правом передати наступникам на умовах сповнювання звичайних для вассаля повинностей. Треба було найти такий спосіб наданя, при котрому земля після певного часу вертала би ся урядови, або бодай остатнїй мав би на неї право власности і міг після скінченя умов наданя відобрати її. Такими формами тимча-

1433 р. Ягелло записує Nob. Domaratho 50 грив. на добрах Шаравнї у Смотрицькому повітї, hoc tamen adjecto specialiter et expresso, quod in terris Podolie residenciam faciat personalem, ipsarumque defensioni toto posse intendat (Akta gr. IV, нр. 81). Того-ж року Івашкови Гінцовичеви записує ся 50 грив. на добра Dziuacouicze Галицької землї, hoc etiam addito et expresso, quod idem Iwaschco terrigena Podolie in Podolia continuam faciat mansionem circa defensionem ejusdem terre. На таких самих умовах того-ж року Николай Ральовский дістає запис 40 гр. на імя Virzbena в Литичівському повітї Подільщини (Prochaska, Mater. archiwalne, нр. 88 і 89).

Величезна скількість земель і в Польщі, і в Червоній Руси були записані й заставлені шляхтї в часи пробутку Владислава Ягеллончика на Угорщинї. Длугош росказує під 1442 р., що нові властники прогоняли з дїдичних дібр старих властників (руських), і сї остатнї тікали до Татарів і вкупі з ними нападали на Русь.

сового користування землею стали: держане (fenuta) до волї або до живота або навіть с правом переданя наступникам на тих самих умовах, якими звязаний був перший її tenutarius, і нарештї форма запису певної суми на яких-небудь королївських добрах.

Форма дарованя землї по записови то властиво заставний лист на добра, але з тою важною рішницею від теперішнього заставного листа, що в першому земля для забеспеки записаної суми переходить на користуване того, що дістав запис. Той, хто дав запис — довжник, а той, хто дістав єго — позичальник. Земля в руках позичальника то забеспека довгу, доходи з неї грають ролю процентів по заставному листу.

Бажаючи нагородити якусь особу за які-небудь услуги, король оцінює їх певною сумою і немов признає себе довжником такої особи на ту суму, котру й забеспечує на яких-небудь своїх добрах. Такий позичальник користує ся землею до виплати єму або єго наступникам означеної в заставному листї суми. Так самісїнько забеспечує ся і реальний довг, позика правительства у приватних осіб.

Така загальна форма володїня (краще користування) землею по записови. Але є й специяльні ріжниці в сїм способі дарованя. Напр. обдарований користує ся землею до живота, а єго наступники тілько до виплати записаної на добрах суми. За згодою короля відобрані для користуваня по записови добра можуть бути передані инчій особі, що заплатила першому позичальникови довг на добрах; у такім разї всї права першого позичальника переходять на того, хто виплатив єму записану суму, і від тепер король винен ту саму суму другому.

В актах записів на добра в Червоній Руси звичайно нема згадки про які-небудь повинности їх тимчасового властника, нема навіть згадки про воєнну службу, що все застережена в наданях jure hereditario. Але воєнна повинність і residentia personalis усе зазначені в актах записів на добра в Подільщинї.

Цїкавою рисою в істориї записів є дуже часто практиковані додатки до давнїщих записів. Такі додатки відповідають подекуди нашим другим, третім і т. д. заставним листам. Бажаючи нагородити за якісь нові услуги особу, що вже користувала ся землею по записови, король до передущого запису додає новий. Отся фінансова операция на перший погляд зовсїм некористна

для здарованого; коли запис рівнає ся довгови, признаному правительством, то додаток до запису немов би просто утратний для позичальника — довг зріс, а позичальник користує ся тими самими добрами, значить від побільшеного довгу дістає давнїй процент (для правительства се немов осібна форма конверзиї довгу). Хоть добра, віддані на користуване по записови, усе перевисшали своєю вартістю суму запису (се видно ясно с того, що добра з богатьома ріжночасними записами дуже часто продавали ся за загальну суму всїх записів, і покупець, звістно, ще не тратив), і з другого боку, вартість землї протягом часу і в міру притягненя до неї заселенцїв, що побільшали її оброблене, а значить і доходи, росла, але сими обставинами не може поясняти ся додаток до записів тим більше, що такий додаток часто робив ся на просьбу самого здарованого [1]), для котрого, бачить ся, був би далеко користнїщий запис на инчих королївських добрах. Але був цїлий ряд причин, чому для того, хто дістав на користуване добра, користнїща була злука кількох записів на одних добрах, нїж перенесене кождого на нові.

При тодїшнїх умовах земля сама про себе варта була не богато: тілько добра заселені людністю невільною, або такою вільною, що давала певні платнї й повинности, мали більше або менче значну вартість. Ось чому тілько впорядковані та гарно кольонїзовані добра мали реальну вартість, земля-ж необроблена і незаселена, пустар — проблематичну; треба було чимало вступних клопотів і видатків для того, аби мати доходи з дібр. Окрім того нові поселенцї діставали звичайно в о л ю, то-б то увільненє від усякої платнї та повинностей на досить довгий час. Тим часом, роздаване заселених дібр зовсїм

[1]) Иноді в перервах, таких близьких по часу, що наведені вище з'уваги, очевидячки, не могли грати в них нїякої ролї.

В 1477 р. король записує 200 гр. Рафаїлови de Jaroslaw на добрах Dankowicze, але що сесї добра були віддані швидче Перемиській капітулї, то запис переносить ся на м. Лежайськ, котрим уже користував ся Рафаїл. (Prochaska, Mat. пр. 196).

Та сама з'увага значила і з огляду на короля: остатнїй, коли бажав відобрати собі добра, записані шляхтичеви, то мусїв заплатити суму всїх записів. Пор. акт 1505 р., де король позволяє Львівській капітулї викупити добра Черкасси у Львівській землї від її державців, хоть на сих добрах були записи, що перевисшали їх вартість (Лит. М. IV. B. 9, ст. 331).

не було в інтересах правительства; остатнє роздавало переважно пустарі, loca deserta, де ще треба було завести оселю: на defectus hominum in terra Russiae раз-у-раз жалують ся польські королї та старають ся всїми способами принадити сюди кольонїстів, і з шляхтичів — силу боєву, і з селян — силу робочу.

Діставши добра, скликавши сюди людей, устроївши солтиство, шляхтич або солтис після певного числа років починав на решті мати дохід із своїх дібр, але раз-у-раз бояв ся, що міг утратити его, а заразом і нагороду за свою працю й заходи. Правительство все мало право (коли не було якихось осібних умов, напр. відданя в доживотє) викупити добра за цїну записану на них. Такий викуп був часто дуже користний, бо запис давав ся на бездохідний пустар, а тепер за ту саму цїну набувало ся впорядковані й дохідні добра. Правда, правительство зразу рідко хапало ся за такі викупи, може через недостачу грошей, або через сьвідомість про нечемність такої операції. Але, коли не правительство, то сусїд, що добре знав обставини сумежних дібр і був досить безцеремонний в способах забогаченя, міг запропонувати правительству суму запису і просити перенести добра на своє імя, заплативши першому властникови записану на добрах суму — операция поверха зовсїм леґальна, хоть дійсно справдїшня ошука. Звістно, нераз можливо було, що задовжений у кого-небудь властник дібр по записови мусїв згодити ся на подібну операцию.

Таким чином треба було конче забезпечити добра від подібної немилої можливости. Заасекурувати добра від подібних пригод можна було двома дорогами, — зробленєм їх повною власністю (перехід на jus hereditarium) і додатками до давнього запису на добра нових сум. Очевидячки для тих, хто важить на чужі добра, операция перенесеня запису була користна тілько в такім разї, коли вартість дібр, скілька раз перевисшила суму запису — за гріш одержувало ся рубля; через те властник мусїв дбати про те, аби зробити подібну операцию некористною, а до сего доходило ся побільшенєм первістної суми запису до еквівалєнта вартости дібр або й більше в тім разї, коли властник особливо дорожив своїми добрами. В такім разї властник з викупом нїчого не тратив, міг навіть виграти.

Ось якими з'увагами, бачить ся нам, треба пояснити такі часті додатки до записів на добра.

Одним із спеціяльних форм записів була так називана intercessio, немов порука третьої особи за чийсь довг з забезпеченем его записом на своїх добрах, при чому ручитель, або властиво той, хто брав на себе сей довг (король), записував его на добрах, котрими вже по давнїм записам користував ся позичальник[1]). Серед ріжних спеціяльних случаїв подібних інтерцесий подибуємо напр. ось яку скомпліковану злагоду: якийсь Индришко de Bobrek позичив у Петра Одровонжа, львівського воєводи, 200 угорських фльоренів; окрім того, той же Одровонж на просьбу короля позичив 100 угорських фльоренів якомусь Коританови. Але Петро Одровонж своєю дорогою винен 300 уг. фл. своєму свояков Добеславови. Через те король записує увесь довг 300 фл. Добеславови на добрах, відданих в доживоте Петрови Одровонжови. Добеслав буде користувати ся добрами до смерти Петра Одровонжа, а після его смерти доти, доки король не виплатить ему 300 фл. [2]).

Не важко завважати, що злагода ся чисто фіктивна. Петро Одровонж дістав добра тілько до живота, значить, після смерти его вони переходили successione vera et legitima на короля. Бажанє задержати добра в своїм родї заставляє Петра Одровонжа видати своєму свояков фіктивний вексель на 300 фл. і просити короля записати сей довг на дарованих ему, Петрови, до живота, добрах. Що сей довг фіктивний, доказує инчий акт [3]), де король відає тї добра тому-ж Добеславови в доживоте, записуючи на них тілько 150 фл., значить Добеслав зрік ся 150 фл. за право володїти добрами до живота.

Запис на добра робив ся дуже часто на просьбу і вказівку обдаровуваного, — остатнїй або просив зробити запис на добрах, котрими вже користував ся, або сам показував добра, на котрі бажав дістати запис. У королївській канцелярії, очевидячки, не дуже старанно вели ся списи записів, бо не раз були непорозуміня. Якась особа дістає напр. запис на добра,

[1]) Prochaska, Mat. arch. пр. 171. Король заступає довг свого шляхтича Андрея Олешайцкого, перед Спитком de Jaroslaw і записує его на м. Лежайську, котрим уже користував ся Спитко по давнїщим записам.

[2]) Prochaska, пр. 124.

[3]) Ib. пр. 154.

а на остатнї показують jura propinguitatis наступники особи, що мали на них запис [1]); або-ж робить ся запис на якихось добрах, а виходить, що вони були подаровані швидче третїй особі [2]) і т. п.

Подибуємо запис довгу на замках, але без права судити людність, брати ехассіо від селян шляхетських дібр, а лише від людности замкових дібр [3]).

Через дарованя, записи (в реальних або фіктивних довгах) усякі можливі фінансові спекуляції, купно, бране в застав за довги і т. п., деякі хитріщі та жвавіщі особи встигали зібрати в своїх руках величезні земельні богатства і держали в економічній залежности цїлу країну. Найвизначнїщими представителями таких дїячів є Одровонжі, що десятки років коверзували усею Червоною Русю. Невважаючи на масу надужить сих віцекоролїв Руси, на раз-у-разні жалоби людности, королї довго не могли дати собі раду с тими маґнатами, бо самі були від них залежні економічно, заставили у них, за величезну на той час суму 20 тисяч гривен, найважнїщі червоно-руські замки. Людність, змордована неситим родом, сама дала поміч королеви — зложила ся на викуп замків з їх рук [4]).

Обернім ся тепер до розгляду долї давнїх руських властників землї та постараймо ся, по змозї, зазначити тї переміни, які зробило в їх становищу нове панованє.

Основні риси руського державного права княжого періода дуже визначали ся від основ державних порядків давньої Польщі. Визнаки ті особливо різкі в питаню про право на земельну власність.

Давнїй руський князь не був верховним властником усеї території свого князївства. Головна маса земельної властности на Руси була в руках міських і сїльських громад. Але поряд із громадською земельною власністю швидко появляє ся (хоть може поки що в ограничених розмірах) приватна земельна

---

[1]) Proch., пр. 105.

[2]) Ibid., пр. 196.

[3]) Ibid., пр. 137.

[4]) Про надужитя Одровонжів див. інтересну статю А. Прохаски, Konfederacya lwowska r. 1464, Kwart. Hist. 1892, IV.

власність. Могла вона повстати і так, що громади відступали належні до них землї на приватне користуванє або володїнє, або так, що приватна особа обробляла порожні землї, на котрі нї одна громада не показувала свого права.

Давнїй руський князь то властник землї на рівні з инчими приватними властниками землї. Землею яко власністю князь володїє на тих самих підставах, що й инчі окремі властники землї. Особиста князївська власність — ті землї, що він надбав у громад або приватних осіб, заселив і обробив своїми людьми, по найбільшій частинї мабуть невільниками. Володїє князь і містами, яко особистою власністю, але тілько заснованими его особистими засобами, заселеними его власною челядю. Доказів на се все маємо скілька.

Під 996 р. у лїтописи подано оповіданє про збудованє Володимиром Сьвятим Богородичної (Десятинної) церкви у Київі — и помолившю ся ему и рекъ сице: „се даю церкви сей святѣй Богородицѣ отъ имѣнія своего и отъ моихъ градъ десятую часть [1]). „Ледви чи можливо, як завважав уже Е. Е. Голубинський, аби Володимир подарував десятинній церкві що десяте місто по всїй Руси [2]). Тим часом десятинна церква безперечно володїла цїлими містами — під р. 1172 у лїтописи є оповіданє про напад Половцїв на Київську землю: „ѣхаша за Кыевъ воевать и пріѣхаша къ Полоному къ святѣй Богородицѣ къ граду десятинному и къ сѣмьчю и възяша села безъ учьта, съ людми и с мужи и съ женами и конѣ и скоты и овьцѣ погнаша въ половцѣ [3]).

Ми думаємо, що Володимир подарував десятинній церкві десяту частину особисто до него належних сел і міст, заселених его челядю. На сю думку наводить нас між инчим і сама назва десятинного міста Полоное, що мабуть натякає на походженє міста — заселеного княжим полоном, узятими в полон невільниками [4]).

---

[1]) Іп. 85.

[2]) Ист. русск. Церкви.

[3]) Іп 380.

[4]) Полонних було скілька у Київській та Волинській землях (див. Барсовъ, Матер. для историко-геогр. словаря Россіи, ст. 164). Для оборони своїх

Під 1158 р. літопись дає подробиці про смерть вдови Гліба Всеславича, доньки Ярополка Із'яславича. Літопись показує на особливу любов престарої княгині (умерла як їй було 84 роки, провдовувавши 40 років) і її батька до Печерського манастиря. Ярополк віддав славній обителї всю жизнь свою (то-б то все своє майно), Небльскую волость, Дервьскую, Лучьскую и около Кіева, Глѣбъ же вда въ животѣ своемъ, съ княгинею, 600 гривенъ серебра, а 50 гривенъ золота; а по княжи животѣ княгини вда 100 гривенъ серебра, а 50 гривенъ золота; а по своемъ животѣ вда княгини 5 селъ и съ челядью, и все да и до повоя[a] [1]).

Се літописне місце дуже важне для нас: Ярополк Із'яславич князював у Володимирській землї (там він і погиб від руки убійця. на дорозі з Володимира у Звенигород [2]). Тим часом, волинський князь дарує Печерському манастиреви добра коло Кнѣва, очевидячки, свою особисту власність, своє село, ним засноване й заселене его челядю. Таким чином, іще в князївську епоху князь одної землї міг мати особисту земельну власність у другому князївстві. Донька Ярополка володіє пятьма селами, заселеними її челядю — се імовірно її спадщина після батька. Ярополк же міг дістати належні ему особисто села від батька, Із'яслава Ярославича.

І так, давній руський князь володіє особистою земельною власністю і зовсім окремою від державної власности, і тільке тою першою може орудувати безумовно. Ось чому ми н. пр. ані раз не подибуємо в княжий період відданя в вінї руській княжній державної земельної власности (міста, частина кня-

---

меж від нападів кочовників Ярослав будує міста по Руси і заселяє їх полоненими Ляхами (Іп. 205, Ярославъ и Мстиславъ повоеваста ладьскую землю, и многы ляхы приведоста, и роздѣлиста и, и посади Ярославъ свои по Рси, и суть до сего дне. — Въ лѣто 6540 Ярославъ поча ставити городы по Рсі). Про діяльність Володимира Сьв. коло будованя міст див. статю М. Н. Бережкова, Святый Владиміръ — строитель городовъ. Чтен. въ историч. общ. лѣт. Нестора, кн. II., Київ 1888. Про долю полонених — Лохвицького, О плѣнныхъ по русскому праву.

[1]) Іп. 338. Літопись не каже тут про городи Небль і Луцьк, імовірно діло йде про які небудь княжі села в землї Волинській, бо не можливо, аби Ярополк віддав Печерському манастиреви такі міста, як Луцьк і Небль.

[2]) Іп. 144.

зівства): орудувати громадською власністю, як своєю, князь не мав права [3]. Але, як видно з наведеної пригоди, князь міг передати деньщї свою особисту земельну власність, свої села, заселені его невільниками.

Яко особистою власністю князь міг володїти не тілько селами, але й містами, що він збудував і заселив своїми невільниками.

До таких міст імовірно належали й подаровані Володимиром десятинній церкві.

Що так само було і в Галицькій та Волинській землї, видно ясно з дорогоцїнної памятки кінця XIII т., заповіту волинського князя Володимира Васильковича. Умираючий князь передає всю свою землю і міста разом з престольним містом Володимиром первому братови Мстиславови Даниловичеви, жінцї своїй він записує „городъ свой Кобрынь и с людми и з даню, како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моей. Иже далъ есмь ей село свое Городелъ, и с мытомъ, а людье како то на мя страдалѣ, тако и на княгиню мою по моемъ животѣ; аже будетъ князю городъ рубити, и ни к городу, а поборомъ и тотарщиною ко князю. А Садовое и Сомино же далъ есмь княгинѣ своей, и монастырь свой Апостолы же создахъ и своею силою. А село есмь купилъ Березовичѣ у Юркевича у Давыдовича Фодорка, а далъ есмь на немъ 50 гривенъ кунъ, 5 локоть скорлата, да бронѣ дощатые; а тое село далъ есмь ко Апостоломъ же“ [2]).

Таким чином із сего акта ми бачимо, що волинський князь передає своє князюваніе (за згодою Татар „при царѣхъ и его рядцяхъ“ [3]) первому братови. Особисту-ж свою власність, що складала ся з міста і сел (як бачить ся, заселених его челядю) записує жінцї. В актї поданий і один спосіб набутя особистої власности — купно.

Істнованіе приватної земельної власности в Галицькій Руси княжого періода доказує богато фактів. Бояре XIII ст. володїють дїдичними селами і вільно ними орудують (продають). Бояре

---

[1]) Див. нашу розвідку, Взаимныя отношенія Руси и Польши, гл. II.

[2]) Ip. 595.

[3]) Ib. 611.

й ріжні стани вільних людей володіють землею, і на правах повної власности, і на правах користування (держанє).

Якою дорогою повставала тут земельна власність? По всій імовірности, дорогою „займанщини“[1]), обробленєм пустих земель, дорогою набутя землї від громад і дорогою княжого дарованя.

Останнїй спосіб набутя може викликувати деякі непорозуміня і немов суперечить тому, що ми сказали вище про брак у князя дїдичного права на всю територію князївства. Яким чином міг князь подарувати бояринови або кому иншому те, що єму не належало на правах власности?

Суперека ся розвязує ся давно вже вказаним нашими досліднїками давнього руського права фактом помішаня державного права с правом приватним у нашому житю княжого періода. З другого боку, є підстава думати, що громадськими землями вважали ся лише ті, де був який-небудь слїд економічної дїяльности громади [2]).

При слабому заселеню тодїшньої Руси безперечно була величезна маса земель пустих, не економізованих громадою. Такі землї мусїли вважати ся „божими та княжими (державними [3]). Такі пусті землї могли князї роздавати приватним особам на правах повної власности, а вони заселяли їх своїми невільниками або перемовляли людність иншых осель, приналджуючи її „волею“, увільненєм від повинностей на певне число років.

Може князь подарувати і землю з поселеними на нїй невільними людьми, невільниками та полоненими [4]).

---

[1]) Про займанщину в південно-західній Руси писали чимало останнїм часом дд. Лучицький, Багалїй, Гуров, Шиманов, Ковалевський. Див. інтересну статю останнього „Трудъ какъ источникъ права собственности на землю въ Малороссіи и на Украйнѣ“. Юридич. Вѣстн. 1892, май, червень де наведена й лїтература справи (не зовсїм повна).

[2]) М. Ф. Владимірскій-Будановъ, Помѣстья въ Лит. государствѣ, ст. 5.

[3]) Пор. вирази Мстислава Даниловича — на жалобу Володимира Васильковича, що Мстислав іще за житя Володимира роздає єго міста й села боярам, Мстислав відповідає: „господине, рци, брате, земля Божия и твоя, и городи твои“ (Іп. 593).

[4]) Пор. акт князя Льва (Akta gr. т. I, нр. 4). А се и князь Левъ вызвали есмо с литовскоѣ землѣ два братѣньца Тутеня и Монтсѣка. Дал есми ѣма

Нарештї князь, при істнуючому давно помішаню права державного с приватним, міг віддавати приватній особі і ґрунти, заселені вільними хлїборобами; але в сїм разї віддавано на власність не землю і поселених на нїй людей, а лише право на дохід, що йшов князеви від людности (дань, побори, вини, головництво). Людність таких ґрунтів не закріпощала ся, земля лишала ся в володїню членів громади, хоть, звістно, таким чином отворяло ся широке поле для надужить „державцїв".

Через те, що приватні особи набували земельну власність ріжними способами, то й права на її володїнє доказували ся не однаково: ті, що володїли землею по княжому дарованю, мали на се княжі грамоти. Ті, що надбали землю купном, мали (хоть, може через слабий розвиток письменности, далеко не завсїгди) купчі на свої землї.

Але значна частина властників землї, (особливо дрібних), що поселили ся на громадських землях по устному договору з громадою, далї особи, що укріпили ся „займанщиною" на пустих ґрунтах, нарештї ті, що надбали землю купном, але не укріпили її письменними актами,— не мали нїяких фактичних доказів своїх прав на землю, котрою володїли; результати такої безборонности земельного володїня дуже некористно відбили ся на долї руських властників землї при переходї Червоної Руси під власть Польщі.

Властником усеї земельної території Червоної Руси тепер став король. Вона належить єму через завойованє. Король орудує тут земельною власністю, яко верховний властник, роздаючи на ріжних умовах землї приватним особам.

Але питанє, в які відносини став король до тої маси руських властників землї, котрих він тут застав?

Загальний секвестер земельного майна не міг бути в інтересах короля: протягом майже усеї другої половини XIV ст. ізза володїня Червоною Русю ішла завзята боротьба межи Польщею, що захопила сю богату руську країну, та инчими претендентами — Литвою, Угорщиною. Піднимати проти свого панованя місцеву людність, до зверхнїх перепон додавати

от перемыскоѣ волости село добаневичъ исъ землею, со оусѣми поборы ис винами ис головництвом и серпомъ и с косою и с млиномъ со оусѣми оужитки какъ есмы самъ держалъ.

внутрішнї ворохобнї, що були би певно викликані таким крутим заходом, зовсїм не було в інтересах короля. Противно, ми бачимо турботи короля прихилити до себе людність ласками та полекшами. Міста дістають нїмецьке право, то-б то самоуправу, їм дають землю, дарують торгові полекші; король старає ся зближити ся з вищими станами людности Червоної Руси, запрошує їх на свою раду в часї об'їздок по новонабутій землї, потверджує їх староземельні наданя, дає нові. Такі потвердженя грамот Льва Ходкови Бибельському [1]), Ходкови Матутейовичеви [2]), Матвієви Калдофовичеви (потверджує ся купча грамота, скріплена князем Львом [3]).

---

[1]) Akta gr. I, нр 5.

[2]) Mon. medii aevi res g. pol. ill., т. X, нр. 737.

[3]) Ib. нр. 743. Зазначимо тут усї звістні нам грамоти Льва.

Akta gr. I., нр. 4, дарована грамота князя Льва литовським виселенцям Тутеню і Монтєьку на с. Добаневичі Перем. волости „со оусѣми поборы ис винами ис головництством и серпом и с косою и с млином со оусѣми оужитки, какъ есмы самъ держалъ".

Лит. Метр. IV B. 9, л. 112 об. Ecce ego Dux Leo dedi servitori meo Kunath militi duas villas in districtu Premisliensi, vct. Rythorowicze et Rogossno. Cum omni iure, cum capitalibus paenis et mericis et cum omnibus pratis, cum sylwa Radossow, pascuis aut zyrem, et dedi eidem perpetuo, et nullus se in hoc se (sic) intromittat. At quis se in verbum meum intromiserit, iudicium nu (?) fiet coram Deo (в потвердженю 1470 р.). На сайди сеї грамоти вказував А. Петрушевич, Гал. Ист. Сборникъ, II., ст. 86. Пор. Описаніе рукописей Румянцевскаго Музея, ст. 116.

Лит. Метр. IV B. 9, л. 309. Sig. Aug. Sign. etc. Exhibitas esse nobis litteras pargameneas Illris Leonis Ducis Russiae titulo et sigillo eius dentali (?) solito munitas nec corruptas, nec aliqua in parte suspectas, donationem villarum Hordynie et Dorozevo in Districtu Samboriensi sittarum in continen. (?) Rutheno idiomate scriptas, quae quidem litterae polonice redditae sic habent: Ja knysz Lew wezwali iesmo z Litewskoe zyemly Stephana Lizda, y dali esmo iemu w Samborskioi volosthy selo Hordunye, a druhoie Dorazowa ze wssymi wsithy y ziemlyeiu y syenoziathmy, y z dubrowamy „y z liessamy, z boremi, s soczem, z rekamy, zo młynom, zo ziczem, z potoky, z kryniczami, z wyniami, y zo wsemy prawy, tak jako iessmi ssamy dzierzely, tak dali esmo yemu na wyeky, y nye nadobie sie w toje nykomu wstupowaty. A kto sie wstupith, szad budziecz s nym pyered Bogem (в потв. 1557 р.).

Лит. Метр. IV B. 9, ст. 310. Потв. 1556 р. грамоти Льва (початок потвердженя дословний з передущою грамотою). Ja w Bodze Lew xyaze pan (sic) Russkyei ziemye, dalem Kolczicze sludze swemu Melenthyowi Thurkowyczowy w Samborskyei wlosczy syelo Kolczicze ze wsithkyemi pozythki iakossmy sami trzimaly, s polmy y z łąkamy y z dąbrowamy, i z lyassi y z zyri y z barcziamy

Таким чином особи, що мали документні докази своїх прав на земельні володіння, діставали лехко від королїв потвердженя своїх властницьких прав. Але, як ми сказали вище, дуже богато властників не були в станї документно обороняти свої властницькі права на тій підставі, що володїли землею без усяких оправдуючих документів.

Питанє: яка була доля таких незабезпечених юридичними документами володінь?

---

y s siczia, y dalissmy mu na wyeky wyeczne, potomkom iego. A kto by chczal zlamacz nasse listhy, sond bedzie myal z nyem przed Bogiem (за потвердженє просять nobiles Роман, Юрко, Федько Тарасович, Темко, Хома, Илько Колчицкі).

О. Ант. Петрушевич (Гал. Ист. Сб. т. II, ст. 84) наводить 10 фальшованих грамот Льва: 1) Крилоській Успенській церкві, 2) манастиреви св. Миколая на 2 ниві в с. Башеві, 3) Сенькови Татариновичеви на добра в Самб. землї, 4) львівським Домінїканцям, 5) боярinови Нерунову на с. Страшевичі, 6) манастиреви сьв. Спаса на с. Страшевичі й манастир Созанський, 7) єпуж на добра при манастирі з увільненєм єго від усяких повинностей. 8) церкві сьв. Миколая на добра, 9) владиці Антонїю на Лаврів манастир, 10) епископії Перемиській на с. Рушевичі. Окрім того о. А. Петрушевич вказує на слїди грамоти Льва на добра Ритаровичі (сю грамоту ми навели вище) і Холмському соборови на с. Покровку. Наведені шановним ученим докази сфальшованя сих грамот зовсїм переконуючі.

Але окрім наведених нами грамот, є цїлий ряд вказівок на грамоти Льва і Юрія, починаючи від XIV ст.

1361 р. Казимір потверджує Ходкови Бибельському „князи Львовы листы и иных старых князин листы". (Akta gr. I, нр. 5).

1352 р. Той же король потверджує дїтям львівського войта Матвія даровизну їх дїдови Бертольдови „per magn. principem felicis recordacionis dictum Leonem Ducem Russiae (A. gr. II, нр. 1).

1469 р. Казимір Ягеллоньчик потверджує Шептицьким володінє добрами Шептиці і Онуфрієвим манастирем у Самбірській землї „juxta litteram praeclari principis domini Leonis ducis Russiae praedecessoribus eorum datam et concessam". (A gr. VI, нр. 92).

1422 р. Староста Самбірський відмежовує добра Перемиського епископства від Стрілкович. Владика заявляє при тому: „Милии панове! то есть цркваіа земліа стго спса — по Лисичий бродъ и за кніазіа Юрьіа и за иныхъ многихъ державець" (A. gr. VII. нр. 35).

При Зигмунтї I Перем. владика просить короля потвердити грамоти Льва Перемиській епископії, що згоріли підчас пожару (A. g . VII, ст. 52).

1360 р. Казимір потверджує nobili Chodkowi Mathuteiowicz de chlopczycze „literam privilegialem sibi et successoribus legitimis a inclito principe

Є підстава думати, що й до таких незабезпечених юридично в своїх правах властників польське правительство було зразу ласкаве, полишивши їх при володїню родовими й набутими ґрунтами. Коли ще в середині XV ст. було чимало руських властників землї, що доказували й вигравали в суді свої права на земельні маєтки самою давністю (тодї умови володїня землею для руської шляхти значно змінили ся на гірше), то треба думати, що в XIV ст. давність володїня, потверджена

---

duce Leone nostro predecessore clarissimo super villam chlopczycze dictam et datam, quam literam ipse Chodko aspectui maiestatis nostre obtulit"... (Kodeks dyplom. Małop. III, нр. 737).

1361 р. Казимір потверджує Матвієви Кальдофоровичеви „priwilegium quod habuit illustrissimi principis Leonis ducis Russie super emptionem villarum, puta Boratyno et Dobkowycze (ib. нр. 743).

1403 р. Ягелло потверджує nobili Hywanko Kaplycz de Nahorcze грамоту Льва на добра Нагорці у Жидач. землї: quomodo nob. H. K.... jura ducis Leonis felicis memorie praedecessoris nostri coram nobis demonstravit et produxit... (Prochaska, Mat. archiwalne, нр 19).

1415 р. Ягелло скріпляє за попом Михайлом Терлецьким володїнє добрами церкви Рождества пресьв. Богородицї, „а также оставляемъ его іако за князя Льва были, за русскихъ княжатъ, а то не имаеть николи нарушено быти на веки вѣчныи (Головацький, Пам. диплом. языка въ др. Гал. вол. кн. ст. 65).

Вкажемо ще на 2 певно фальшовані грамоти Льва: 1) манастиреви Петра і Павла (Лит. Метр. IV, В. 22, л. 418 об.) і 2) Перемиському епископству (Лит. Метр. IV, В. 9. л. 15).

З грамоти (фальшованої) Перемиській епископії находять ся в архіві Перемиської греко-унїятської Капітули (Hauser, Monografija miasta Przemyśla, див. нашу статю, Архивы въ Галиціи, Кіевская Старина 1888 р. нр. 10).

Фальшована грамота Шептицьким надрукована в Annales ecclesiae Ruthen. Гарасевича, ст. 146.

Грамота Льва церкві сьв. Миколая у львівськім Бернардинськім архіві.

Грамоти — бояринови Неронову та Страшовицькому манастиреви у Варшавськім Центральнім архіві.

В Dod. do Gaz. Lw. 1859 р. надрукований акт заміни Созанського манастиря за добра Яриловцї „cum munimentis et privilegiis ducum Russiae praedecessorum nostrorum".

Cod. dipl. Pol. I, ст. 209 границї міста Решова: Secundum quod antiquitus per serenissimos duces Russiae exstitit limitatum.

Dod. do Gaz. Lw. 1857 р. відмежованє Васютина „поколи ему (Кондрату) князь Левъ оуѣхалъ (в показанім виданю грамота (з 1401 р.) надрукована латинськими літерами; ми маємо копію з оріґінала, що зберігає ся в бібліотецї Павлїковского у Львові).

свідоцтвом „сусїдів — околичних“, могла бути достатнім, в очах правительства, що не бажало піднімати проти себе місцеву людність, оправданєм властницьких прав на землю.

При тому для своїх фінансових і полїтичних цїлей правительство й окрім дібр, що ними володїли приватні особи, мало ще величезну земельну теріторию, куди входили і княжі землї, і добра, конфісковані у втїклих із Руси осіб, що не бажали признати нове пановане, бездїдичні спадщини, і нарештї обширні незаселені ґрунти, пустарі (loca deserta).

Див. ще Востоков, Описи рукописей Румянц. музея, ст. 114—116 і Карамзін, Ист. Госуд. Росс. VI, прим. 203, Akta gr. I, ст 96.

Inventar. ed. Rykaczewski, ст 249. 2 грамотї Сенькови Татариновичеви. (Leo dux Russiae servitori suo Siemkoni Tatarzynowicz in bonis Samboriensibus donat certas sortes seu Drożyszczza (sic! дворища) dąbrowa dictas. Datum in antiqua Sambor, a. 1275.

Leo dux Russiae servitoribus suis donat Latinow in Praemisliensi districtu.

Головацький, Пам. дипл. яз. нр. 55, грамота 1415 р. Ягелла попови Михайлови Терлецькому „а также оставляемъ его іако за князя Льва были, за русскихъ княжатъ (Та-ж грамота в латинській мові у Тургенєва, Suplem. ad hist. Russ. monum. нр. 165).

Лит. Метр. IV B. 8, ст. 148. Hordinsczi. Hordini i Dorozevo. Okazali listh xzięczia Lwa przess Krola J. M. dzisiejszego approbowany na wiess Hordinie, Dorozewo, listh dobry stari quatenus in usu, a wsakze iednak pothem vznanie o takowych liscziech od xyiązęczia Lwa do drugiego seymu Krol. J. M. odlozil, zgadalosia iednak przi takich liscziech revisiei panom niemalo zeby takie byly dobre, ktore mają pieczęczi z zubem. A isz snacz iusz byl mial bycz iakiss decreth Lubelski okolo nich. A tak przed drugiem seymem dostacz bendzie decrethu Lubelskiego.

Ib., ст. 148 об. Kolcziczki. Kolczicze.

Roman Kolcziczki listh na wiesz Kolczicze od tegoss Lwa list dobry quatenus in usu albo czego (?) iesth in possessione, yednak ysz takowy list p. Deputacze do Krola J. M. A. Krol J. M. potem jako y pierwszi na drugi seym.

Ib. 127. Od Pawla Marczina y Andrzeia Rogozinskich, od Barthossa i Mikolaia Ritherowskich y ynych p. Jan Wolosieczki, ktorego zona ma tez do tego interessa. Ukazal listi na Ritherowicze, Rogozno i liasz Radochon od xziązeczia Lwa przesz Wladzislawa y Kazimierza confirmowane, a wsakze isz iescze o takich liscziech kziązęcia Lwa niebyla nigdy cognitia, iesli maią bicz trzimane, czili nie, do Krola J. M. A Krol J. M. pothem uznawanie okolo takich listow na drugi seym przelosicz raczil.

Із вичислених нами грамот Льва ні одна не дійшла до нас в оріґіналї при тому тілько перші три з вичислених нами можуть бути признані нефальшованими; фальшованість решти надто очевидна (в одній — грамоті Шеп-

На недостачу людей у Червоній Руси (defectus hominum in terra Russiae) часто жалують ся королі у XIV та XV ст. і запопадливо дбають кольонізувати сю богату природними продуктами країну, що без людей була мертвим капіталом. Сюди перетягають кольонїстів Німцїв, Волохів, щедро роздають ґрунти польській шляхтї. Землї було богато, захожих лехко було вдоволити і не займаючи старих руських властників землї.

Але від 30-тих років обставини змінили ся. Єдлинською привилеєю 1430 р. на Руси заводить ся польське право, а в 1434 р. руська шляхта Червоної Руси й Подїльщини зрівнює ся в правах із польською шляхтою.

тицьким згадують ся навіть полковники) і при тому вказує на одну й ту саму фабрику (в більшости грамот одні й ті самі свідки, иноді поданий один і той самий день, хоть грамоти й помічені рїжними місцями). Очевидячки більшість сфальшованъ зроблено в половинї XVI ст. При ревізиї прав на володїне земельними маєтками ревізори 1565 р. завважують що до подібних документів: confirmatia listhu Leonis ducis opisania granicz isz iescze nigdi byla similis okolo listow Leonis Ducis y ynnich książąth Ruskich, iesli mają isz, poniewasz po nich ziem Ruskich mieczem dostano — do Krola J. M. (Лит. Метр. IV В., 8, л. 98 об.) Справа про потверджене старих привилеїв Льва і Свидригайла піднимала ся не раз на соймах XVI ст. (Vol. leg. II, ст. 47 — tez i kognicya okolo listow Swidrygala, Lwa y innych xiązat: okolo ktorych listow na przeszłym Seymie Warszawskim przy rewizyi nieiaka rożnica była, a tu sie na ten Seym odłożyla: do drugiego blisko przyszlego Seymu koronnego odkładamy). Але на Люблинському соймі 1569 р. рішено було скрїпити ті спорні грамоти і полишити тих, що володїли на підставі сих документів земельними маєтками, при їх володїню (ib. ст. 65. A w dalszym teyże konstytucyi przeglądaniu o sądzeniu starych listów Lwa, Swidrygała y innych xiązat, ktorych kognicya na ten Seym była odłożona, tak cum ordinibus Regni należiśmy: iz ktożkolwiek za listy temi iest in possessione bonorum quorumcunque przy niey ma bydź zachowan perpetue et in aevum juxta tenorum earundem litterarum).

То само було і в инчих сторонах Руси. В актї привилеї земаї Волинській (Vol. leg. II, ст. 80, а. 1569) король обіцяє потвердити земянам усї старі надання литовських князїв і польських королїв. (A iesliby ktorzy z nych na dobra swe oyczyste y dziedziczne listow niemieli, a bez listow onych dobr spokoynie używali, tedi takowe dobra tymze W. X. L. prawem, wedle starego y nowego statutu, iako do tego czasu trzymali, będą dzierzeć wiecznemy czasy: ani ku położeniu y pokazaniu na to listow y przywileiow przed Nami i przed żadnym urzędem naszym żadnym obyczaiem nie mogą, ani maią bydz przymuszani (ib. ст. 83). Відсилач на Лит. стат. іде імовірно до Арт. 19, розд. I: kto posiada, dobra za przodkow króla wiecznem prawem, chocby nie miał nadań, wiecznie trzyma (Czacki, O polsk. i lit prawach, ed. Turowskiego 1861, ст. 211).

В кінцї XIV ст. польська шляхта стала вже окремим замкненим станом, що мав звістні привилеї й права. Поняте шляхетства уже зовсїм означене: повний знатного роду шляхтич (що мав plenum jus militare) в особа привилейована, володїє на правах без'умовної власности (jure hereditario) землею, не поносить нїяких инчих повинностей, окрім воєнної служби, і при тому доконче належить до якого небудь польського герба. Доказувало ся шляхетство сьвідоцтвом певного числа шляхтичів з роду батька і роду матери та шляхтичами стороннього роду. Сьвідки сьвідчили, що та й та особа належить до звістного шляхетського роду. При родовому характері польської шляхти винесене на шляхетську гідність, нобілїтация, значило принятє нобілїзованого до одного с польських шляхетських родів (адоптация). Так по Городельській унії 1413 р. 47 польських шляхетських родів приймають межи себе (ad fraternitatis et consanguineitatis consortia) литовську шляхту [1]).

Окремі боярські роди в Червоній Руси ще може в XIV ст. дістали шляхетську гідність. Загальна нобілїтация давнїх руських боярських родів мусїла відбути ся в епоху зрівнаня червоно-руської шляхти с польською (право нобілїтациї до половини XVI ст. належало до короля).

Але питанє, якого прінципа держало ся польське правительство при нобілїтациї, та хто з потомків руських бояр був принятий межи польських шляхтичів, яких умов і відомостей треба було для дістаня шляхетської гідности? Докладної й певної відповіди на се анї в актах анї в тогочасних лїтописях ми не маємо. Але до рішеня сеї справи ми можемо дійти дорогою декотрих з'уваг.

Руські бояре, розуміє ся, не могли мати нїяких грамот на боярство; старе руське боярство не було станом, не було й придворним урядом, воно чинило тілько стан суспільности, визначний своїм материяльним становищем.

Виключних прав і привилєїв ми у давнього боярства не бачимо, як не бачимо в нїм і окремого кастового ладу. Через те нобілїтациї в польському змислї давня Русь не знала. Кожда

[1]) Działyński, Zbiór praw litewskich, ст. 17. Piekosiński, O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu, ст. 465.

вільна особа, що визначила ся своїм матеріяльним становищем або займала важний адмінїстративний уряд, виступає вже з іменем боярина (болярина, великого чоловіка).

Правда, боярство Галицькоï Руси визначає ся трохи від загального типа давнього руського боярства. Примір Польщі та Угорщини, де шляхта грала важну ролю, хвилеве пановане польських і угорських королїв у Червоній Руси, раз-у-разні близькі зносини с польським і угорським урядом, що брали дїяльну участь у галицьких ворохобнях XIII ст., не могли бути без впливу на тенденциї галицько-руського боярства.

Арістократичні тенденциї остатнього безперечні. Про Судїча іще в третьому поколїню тямлять, що він п о п і в о н у к. Бояре змагають вдержати у своїх руках управу містами й волостями, повстають проти віддання в державу або навіть в аренду більших волостей особам не боярського роду. Лїтописець росказує, що після походу Татар, коли в Галицькій землї настали великі непорядки, галицькі бояре називали Данила князем, але самовільно орудували всею землею, Данило післав до боярина Доброслава, що власне став князем, свого стольника Якова з докором, що бояре не сповняють єго наказів, і велїв єму роздавати волости галицьким, а не чернигівським боярам, а соляні бані в Коломиї лишити єму самому. Тодї, коли Яків передавав Доброславови наказ князя, до „вокняжившогося“ боярина приступили два беззаконники із племени смердів, Лазар Домажиреч і Івор Молибожич і поклонили ся єму до землї. На запит Якова, що́ значать сї поклони, Доброслав відповів: „Я віддав їм (мабуть в аренду) Коломию“. „Як посьмів ти без княжого наказу віддати Коломию, котру князї лишають собі на вдержане оружників? Адже-ж сї люде н е в а р т ї д е р ж а т и н а в і т ь В о т ь н и н а“ (невеличке село). На те Доброслав усьміхнув ся: „то что́ могу же глаголати“ [1]).

[1]) Іп. 525. Завважаємо, що possessiv а Домажиреч, Молибожич, показують, на нашу думку, що сї смерди були людьми бояр Домажира і Молибога — фамілія Молибожичів, дуже велелюдна, грала якось то немаловажну ролю серед галицького боярства, див. Іп. 508, 509, 515. Печера Домажиря, мабуть село боярина Домажиря, згадує ся Іп. 527 (Ростиславъ... пришедъ къ Печери Домажири и п р е л ь с т и е Володиславъ, и вдаша ся Ростиславу, — розумію се місце так, що Домажиричї перейшли на бік Ростислава). Коли се так, то може віддане Коломиї двом названим смердам в аренду представляє якусь фіктивну операцию — за тими смердами ховали ся їх бояре, котрим самим не ялo ся було виступати в ролї арендарів.

Наведені факти, тай богато инчих, доказують коли не змагання галицького боярства віддїлити ся в окремий стан, (і польська шляхта до кінця XIV ст. ще не чинила зовсїм віддїленого стану), то в усякім разї его безперечну тенденцию покласти межу межи клясою боярства та инчими вільними клясами [1]).

Таким чином, ми думаємо, що поняте боярства, знатности було в Галицькій Руси більше означено, як в инчих сторонах Руси. Коли юридично привилеї галицького боярства і не були сформовані, то фактично галицьке боярство безперечно різко визначало ся від решти людности. У XIII та XIV ст. очевидячки не так сей чи инчий важний уряд давав право на званє боярина, як боярське походженє через фактичну перевагу боярства в країнї, давало право на вищі уряди. Бояре de facto кермували країною і захопили в руки своєї кляси усї вищі уряди. У XIV ст. вони вже чинять вищу раду, сенат коло особи князя, що видає важнїщі акти за їх згодою „consilio baronum nostrorum“ [2]). У радї князя беруть участь воєводи важнїщих міст: Белза, Перемишля, Львова, Луцька, надворний судя (judex curiae nostrae), княжий дядько, епископ.

Бояр галицьких було дуже богато ще в XIII ст. Лїтопись каже, що Ігоревичі вбили 500 бояр (Кадлубек каже про Романа, що він іще перше знищив масу бояр), а тим часом оповідане лїтописи по дальші подїї кишить від боярських імен. В лїтописи виступають цїлі боярські роди, що складають ся з кількадесятьох членів (в родї Арбузовичів згадує ся 28 членів). Але вже у XIII ст. ми бачимо в галицькому боярстві дві верстві — верхню, бояре велиції, що власне й були керманичами в країнї, і т. назв. рядове боярство. Розуміє ся, юри-

---

[1]) Характеристику галицького боярства див. особливо в працї Н. П. Дашкевича, Княженіе Данїила Галицкаго ст. 20 і далї. І сей шановний дослїдник завважує: „вказівка не незнатність роду... свідчить про виключність подібних проявів (ст. 31)... в Галичинї дивили ся на те, з якого звання походив чоловік“ (ib.).

[2]) Supplem. ad hist. Russ. Monum. пр. 38, грамота Андрея 1320 р. Торуньскому магістратови, грамота 1334 р. Юрія-Болеслава магістрови Людерови: quam unionem cum nostris baronibus nec non commilitaribus (approbamus). Єго ж грамота нїм. орденови 1336 р. — nos una cum dilectis et fidelibus nostris baronibus militibusque (А. В. Лонгінов, Грамоты малорусскаго князя Юрія, II, 1887, Москва).

дичної ріжниці між обома верствами не було. Окремі одиниці визначали ся в боярстві своїм матеріяльним становищем і особистою енергією. До сих великих бояр (їх власне польські літописці й називають barones) пристава́ли инчі бояре, далеко менче від них богаті та знатні.

Фактична ріжниця в становищу окремих представителїв боярського стану не могла не відбити ся на долї усеї боярської кляси в епоху переходу Червоної Руси до Польщі.

На жаль, ми маємо дуже мало відомостей для істориї галицького боярства першої половини XIV ст. Одно можна твердити зо значною імовірністю, що покликаний на галицько-волинський престіл мазовецький князь Болєслав-Юрій Тройденович пробував у кінцї своєї управи бороти ся з усемогучим галицьким боярством. Імена членів єго ради і вищих урядників, що згадують ся у грамотах Юрія, доказують єго безперечне змаганє відсунути від участи в справах місцеве сильне й солїдарне в дбаню про свої власні інтереси боярство, кладучи натомість людей захожих, нових. Воєводи белзький, львівський, луцький за Юрія — чужинцї (Михаи́ло Елизарович, Борис Кракуля, імовірно Волохи; Ходор Отек, як по прозвищу, Чех; волоське походженє одного члена єго ради ясне з прозвища Молдаович; не Русин мабуть і Хотко Яромирович). Безперечно Русин межи членами єго ради, бачить ся, тілько один Дмитро Детко, що після смерти Юрія став старостою Руси (capitaneus terrae Russiae).

Але вийшло, що ся боротьба зо старим руським боярством не була під силу Юрієви-Болєславови: він погиб насильною смертю; більшість єго прихильників повбивано. Сумна доля мазовецького князя мусїла ясно показати Казимірови, що сила руського боярства далеко не пропала і що з бояреством іще треба рахувати ся в Червоній Руси.

Які були обопільні відносини Казиміра і галицького боярства, ми можемо подекуди означити по натякам в актах і літописях. Частина руського боярства, невдоволена новим правительством, переселила ся на Литву та Волощину [1]). Але більшість очевидячки лишила ся в країні.

---

[1]) Згадують ся ще: Грицько Коссакович, Васько Кудринович, Юрій Лясий, Хотко judex curiae (може одна особа з Хотком Яромировичем).

Декотрі представителї більших боярських родів грають немаловажну ролю за Казиміра і его наступників, се: Бибельські, Дворсковичі, Лоєвичі, Васько Кузьмич і инчі [1]). Хоть польські королї й стережуть ся давати руським боярам вищі адміністративні уряди, а про те ми їх раз-у-раз бачимо коло короля в часи его об'їздок по Червоній Руси і коло руських старостів. Королї голублять сих бояр, потверджують їм володіня земельними маєтками, скріпляючи грамоти руських князїв, додають нові землї.

Значінє польської шляхти в державі, користи повного шляхетства (plenum jus militare) були добре звістні галицькому боярству і от ми бачимо в остатнього від другої половини XIV ст. безперечне змаганє зрівнати ся с польською шляхтою в правах — дістати польське шляхетство. Ще в третїй четвертині XIV ст. галицько-руський вищий стан називає себе боярами, але в кінцї XIV ст. очевидячки береже ся сеї назви: давнїщі бояре подибують ся в актах кінця XIV ст. тілько з praenomen пан (dominus), і тілько по іменам і прозвищам можна означити їх походженє. Далї вони присвоюють і звичай польської шляхти називати ся по своїм родовим добрам (Ходор Бибельський — від с. Библо [2]).

Іще Казимір дає важнїщим представителям руського боярства землю jure hereditario, але юридично руська шляхта зрівнала ся с польською аж у тридцятих роках XV ст. Єдлинська привилея 1430 р. розширяє і на Русь польські порядки в адміністрациї та заводить тут польське право. А в тім, остатнє розширяє ся тут тілько на тих, хто єму підлягав, хто був in jure polonico. Але-ж, не вважаючи на се, руська шляхта ще дуже визначає ся в правах від польської шляхти; тодї як єдиний обовязок остатньої супроти держави лежав в особистім відбуваню воєнної служби, і то тілько в межах держави

---

[1]) Нема змоги встановити генеальогічної звязи сих родів з відомими нам представителями боярства XIII ст.

[2]) Див. напр. акт конфедерациї шляхти Львівського та Жидачівського повіта 1464 р. (Akta gr. VII, пр. 55). Лише по печатках з руськими написами можна бачити, що значна частина згаданих в актї шляхтичів руського походженя. Див. теж акт конфедерациї Спитка Мельштинського 1439 р. у Прохаски Konfederacya Spytka z Melsztyna, Lwów, 1887, ст. 84.

для її оборони, шляхта руських земель обовязана служити в війську і за межами держави без усякої нагороди з боку короля, мусїла своїми людьми направляти королївські замки в Червоній Руси, платити від кождого лана землї 2 мірі вівса, дві мірі пшениці і 4 гроші.

Аж у 1434 р. всї ті onera et gravamina були зняті, на велике, по словам Длуґоша, невдоволенє польської шляхти, з червоно-руської шляхти, і вона була на решті зрівнана в правах с польською шляхтою [1]).

Вертаючи до поставленого вище питаня про долю руського боярства під новим пановапєм, доходимо до ось якого висновку.

Привилея 1434 р. розширила повне шляхетське право, очевидячки, не на все давнє руське боярство. Тілько важнїщих єго представителїв, видпїщих тодї принято межи польську шляхту. Приняте се відбуло ся, бачить ся, на тих самих підставах, що й приняте литовсько-руської шляхти, то-б то через адоптацию польськими шляхетськими родами [2]). Дякуючи сему, чимале число руського боярства мусїло лишити ся за плотом шляхетських привилеїв. Але частинї дрібного боярства можна було добути повне шляхетство, дякуючи характерному бокови польської шляхти — її родовому ладови. З заведенєм повного шляхетства для давнього руського боярства, зо зрівнанєм єго прав с польською шляхтою, і на першу мусїли розширити ся польські способи доказуваня належности до шляхетського званя — сьвідоцтвами шляхетських сьвідків про належність шукача шляхетства до звістного шляхетського роду. Представитель руського боярства міг доказувати своє шляхетство, встановивши сьвідоцтвами сьвідків своє свояцтво з признаними шляхтичами [3]).

---

[1]) Длуґош ad a . 1434.

[2]) Доказує се дуже цїкавий акт конфедерациї Львівської й Жидачівської шляхти 1454 р (Akta gr. VII, нр. 55). При актї зберїгло ся 44 печатки шляхтичів, що підписали єго. Декотрі печатки з руськими написами очевидно належали руським шляхтичам (а се печать Юрьева), але й при сих написах є гербові знаки, що відповідають звістним польським гербам — Sas, Salawa і т. д.

[3]) В Литовській Руси лучало ся дрібному боярству доказувати своє шляхетство покликанєм на якийсь судовий акт, де певна особа була названа nobilis (шляхетний урожений) (Подав нам С. А. Бершадський).

Наведені вище з'уваги потверджують ся одним дуже цїкавим судовим процесом, що зберіг ся у львівських судових книгах [1]).

У 1444 р. шляхтич Ян Далановський випросив собі у короля добра Чеперів, але добрами сими володїли брати Станїслав і Супрун, що не хотїли уступити ся. Далановський позиває їх до суду старости. На запит суду, які права мають підсудні на своє володїнє, остатнї відповіли, що то їх батьківщина з дїда-прадїда і просили суд лишити їх при володїню добрами на підставі загальних для всїх дїдичів доказів прав на володїнє (petentes se circa eadem bona remanere eo jure, quo alii heredes alias oczcziczowye sua bona docent et reclimantur alias dokaszuja et odpadaja). Староста спитав їх, до якого гербу вони належать і в загалї хто вони такі (de quibus armis essent, et quid fuerint in terra Russie). Вони відповіли: ми отчиті і давнї руські земяне. А що до гербу відповіли, що їх зачисляють до гербу шляхтича Викентия Шамотульського. Окрім того сказали, що вони свояки зо шляхтичами Ременевськими і Лопатичами. Староста відложив справу до найближчого віча, де мусїло бути рішено загальне питанє, яким чином отчичі повинні доказувати свої права на володїнє.

Постанови віча ми не знаємо, але на щастє, в актах зберіг ся кінець сеї цїкавої справи.

Справа відкладала ся кілька раз, то через непоявy сьвідків, то через небажанє їх присягати по руському звичаю, але нарештї була рішена у 1446 р. Підсудні привели яко сьвідків чотирох шляхтичів польських і вісїм руських. Сьвідки посьвідчили під присягою, що спірні добра нїколи не були королївськими, а належали до підсудних від дїдів і прадїдів. Суд в остатнїм рішинцю розглядав тілько справу про право володїня, не доторкаючи ся до другої справи підсудних на шляхетство. Що остатня в загалї рішена те-ж прихильно для підсудних (може на colloquio generali), доказує ся називанєм їх nobiles.

Подібних процесів ізза володїня земельними добрами, не захищеними нїчим, окрім давністю (ab avis et proavis, z dziada

---

[1]) Akta gr. XIV, ст. 197.

і pradziada) зберігло ся скілька в судових книгах Червоної Руси [1]). Підсудними виходять по більшій частині дрібні властники землї, що сидять на дрібних ґрунтах (sortes, dzielniczy). Вони не мають ніяких документних показів на свої володїня: „ми володїємо тут від дїда і прадїда, ось де наші права", відповідають вони звичайно на домаганє суду оправдати своє володїнє. По більшій частинї на підставі сьвідоцтва сьвідків про дійсну давність володїнь справа рішає ся в користь підсудних.

Таким чином і частинї дрібного руського боярства повело ся оборонити свої земельні володїня і добити ся признаня собі шляхетства.

Яка-ж була доля тих потомків дрібного руського боярства, котрим не повело ся доказати свого шляхетства?

---

[1]) Починають ся ті процеси в сорокових роках XV ст., що між иншим пояснє ся ось якою причиною: власне в ту епоху Владислав Ягеллоньчик, потрібуючи помочи шляхти до заповзятих ним воєнних походів, щедро роздає землї в Червоній Руси польській шляхті. Жерело, безпристрастність котрого в сім разї важко підозрівати (Длуґош ad a. 1442) росказує, що Владислав, потрібуючи грошей, заставив і записав шляхті ледви чи не всї міста, замки, добра і ріжні жерела доходів. Польська шляхта, випросивши собі міста й добра на Руси і Подільщинї, прогоняла з них старих властників, що в роспуцї тїкали до Татар і разом з ними пустошили Русь (ed. Przezdziecki, т. XIII, ст. 683). В наведеному в тексті процесї Далановський випрошує собі добра sub nobilibus Stanislav et Suprun. Тодїшня буйна шляхта вводила себе сама в володїнє наїздом, узброєним нападом; звістно, не всім так пощастило оборонити судовою дорогою свої права, як братам Чеперовським.

Під 1453 р. до судових книг записана ось яка справа: Львівський підсудок судить ся зо шляхтичами Неслуховськими ізза двох обивателїв Федора і Чирника; Неслуховські кажуть, що тї люде кметї і відбувають в їх користь хлопські повинности (daciones, tributa, census), Федір і Чирник кажуть, що вони nobiles. Справа відкладає ся на вісім тижнїв і суд мусить постановити, котрій зо спірних сторін дати право доказувати свої претенсиї: чи Неслуховським — що Федір і Чирник хлопи, чи Федорови і Чирникови своє шляхетство (Akta gr. XIV, ст. 387). Справа очевидячки повстала с того, що Федір і Чирник (названі nobiles) продали львівському підсудкови свою материнську частину в Неслухові за 30 гр. с правом жити на тім ґрунтї до виплати їм купної суми. Властники села Неслухова (шляхтичі) запротестували проти сеї продажі — мабуть через те, що земля Федора і Чирника, котрих вони вважали за своїх хлопів, увільняла ся від тягарів, переходячи до шляхтича. Дуже цїкавий кінець сеї справи: один спірник — Федір, признав, що він хлоп Неслуховських і відбував їм зі своєї землї такі-ж повинности (census, pro-

Польське право XV ст. знає тілько три стани: шляхту, міщан і кметїв. Кожда одиниця в державі конче мусїла належати до одної з сих трьох категорий. Перехідних ступнїв із одного стану до другого не було в польському праві. Межи шляхтичем, що користував ся усїми правами та привилеями, і безправним кметем лежала неперехідна безодня. Міщанський стан не був перехідним ступнем від кметя до шляхтича. В очах шляхти міщанин мало чим визначав ся від кметя, від міщанства до шляхетства було так само далеко, як від кметства до звання повного шляхтича. Нобілїтация міщан так само рідка, як і нобілїтация кметя, хоть у фактичному становищі міщанства, звістно, була чимала ріжниця в порівнаню до становища кметя.

---

ventus, labores), як і инчі хлопи (Akta gr. XIV ст. 356 і 455). Що заставило Федора дати таке сьвідоцтво — не звістно. Див. ще Akta gr. XIV, ст. 71. Suspendimus terminum mfo Hriczkoni Pal. Pod. actori et nobili de Gnyewoschyna provilla Konyuchi, usque ad regressum nuncii de Ungaria a dom. Rege secundum quo aliis suspensi sunt termini, qui habent agerum (sic!) pro ipsorum bonis, que habent ab ewo, ab awis et prothavis, et privilegia super ipsa non habent. У 1443 р. Nob. Nykel cum patruo suo приносять до львівського ґродського суду грамоту на добра Погорцї, але Nob. Хотко з братом Андреєм заявляють свої права на два дворища в сих добрах, котрими вони володїють яко батьківщиною (quibus nunc sedemus, et pater noster felicis memorie tenuit et possedit tamquam verus heres legittimus). Зі свого боку Nob. Філь Нашчешич із свояком Яцком заявляють про свої права на одно дворище в тих же добрах, котрим яко батьківщивою володїють спільно (habeo unam curiam meam patrimonialem hereditatem al. oczczisna, quam nunc teneo cum ipso). Подібні-ж претенсиї показують Стецько Брехович, Nob. Олешко de Pohorcze, котрого й лишили при володїню дворищем Бастиєвим, єго батьківщиною (Akta gr. XIV, ст. 81 — 3). Подібна-ж справа межи Nob. Христофором, львівським митником і Nob. Іваном та Петром, синами Білками, що володїли невеличкими ґрунтами (sedentibus in sortibus, al. dzielnyczach у с. Major Lybyne, державцем котрого був Христофор. На домаганє суду показати оправдуючі документи на свої володїня вони відповідають: ista sunt nostra jura, quod hoc est nostrum patrimonium a patre et ab avis et proavis, et hoc volumus probare.. (ib. ст. 290). Див. ще A. gr. XVI. ст. 68: Nobil. Rutheni heredes de Dobra, Mass, Iwan faber cum Mal filio, Siemon Bryz, Jacow, Damko, Danilo, Michitha, Michalo Wasilovicz, Siemon Zinovicz, Andrej Kyelb, Hricz Klisschovisz, Siemion Craczko, Iwan Philovicz, Hricz Chodorow vendiderunt totam suam partem hereditatis et dominii in eadem villa Dobra, que spectat eis in tercia parte eiusdem ville Dobra mfo. Nicolas Pyeniazek de Wittowicze Succ. Crac. et Cap. Sanocz pro sexaginta marcis.

Правда, в самому польському шляхетстві було дві верстві — повних шляхтичів, що володїли повним jus militare, і владик, що мали тілько simplicem militiam, mediam nobilitatem (а в тім, про становище остатніх ми знаємо дуже мало). Хоть становище владик було далеко нижче від становища шляхтича, а про те вільний чоловік, кметь або міщанин, не міг сам про себе, через саме матеріяльне піддвигнене, стати в ряд владик. Кметь або міщанин попадав межи шляхту виключно через нобілїтацию, право котрої зразу належало тілько до короля, а потому до сойму (від 1578 р.).

Повна нобілїтация, як бачить ся, наступала лише в разах індіґенату — потвердженя в шляхетстві заграничного шляхтича — та адоптациї — принятя нобілїтованого до якого польського роду. Через те кметь, зроблений шляхтичем (creowany), не діставав разом із сим зараз же усїх шляхетських привилеїв.

Ось чому на Руси у XV ст. з заведенем польського права повстає нова кляса людности, що не входила в рамки польського суспільного права — се потомки дрібного руського боярства, що не попали в завітну країну шляхетства. Їх не можна зачисляти до шляхти, але вони самі не хочуть уважати себе кметями. Через таку неозначеність становища, доля сеї кляси дуже ріжнородна. Маючи невеличкі ґрунти, сї люде стають економічно залежні від старостів або навіть сусїднїх властників землї. Остатнї дивлять ся на них, як на хлопів, домагають ся від них хлопських повинностей; перші вважають себе не тілько вільними, але й nobiles. Судові процеси ізза таких колїзий кінчать ся ріжно: то признанем за підсудними шляхетського права, то поверненем їх у кметів [1]). Ча-

[1]) Яким чином старости старали ся закріпощати замкових слуг, видно з ось якого приміра, наведеного в люстрациї Холмського староства (Лит. Метр. IV, В. 7, ст. 293). W ziemi Chelmskiej sliachta w Lipiu Lipsczy pod starostwem Krasnostawskim za panow z Teczina przinuczeni szą na poslugi zamku Krasnostawskiego. Placza golego plathu staroscie dzisieiszemu 10 grziwien, owsza 40 kor., caplunow 20, y k temu poslugami nieznosnemi obcziązayą ye. A iest wiadomoscz swieza wszitkiej sliachti, ysz starodawna bili volnemi ziemiani, yeno ze iem listhi w Crasnim stawie pogorzali, iako yniej sliachczie.

М. Ф. Владимірский-Буданов (Населеніе юго-западной Россіи отъ половины XV ст. до Любл. уніи 1569, Київ, 1891, ст. 98—9) очевидячки робить

стину сих потомків дрібного руського боярства ми застаємо у XV ст. на службі у замкового уряду, яко замкових слуг; становище їх зовсім відповідає становищу литовських путних і панцирних бояр. Ті слуги (servitores, служки, служебные), що жили на невеличких ґрунтах, близько замків, сповняли ріжні полїційні, адмінїстративні й воєнні обовязки в користь замка, розвозили листи замкового уряду, збирали разом зо старостою податки й мита, давали воєнну сторожу до замка, берігли границї повіту і т. д.

Ілюстрацию становища таких слуг дає нам історія роду Добрянських, долю котрих ми можемо дослїдити від самого початку XV ст. У 1402 р. Ягелло дарує улицьким слугам (servitores de Ulicz), Юрієви, Занови та Дмитрови, за їх вірну

деяку ріжницю межи слугами і служками (зазначуючи остатню назву в трьох повітах польського Поділя), він уважає перших вищим віддїлом служебних людей. С таким відмеженєм слуг від служків не годить ся рецензент праці М. Ф., д. В. М. (Кіевская Старина, 1892, жовтень), котрий каже, що се дві назві для того самого віддїлу служебних людей. Зі свого боку ми пристаємо швидче до думки М. Ф. Із богатьох фактів можна переконати ся, що слуга — назва почесніща, ніж служка (і фільольогічно се оправдано — служка здрібніла назва від слуга). Казимір називає слугою Ходка Бибельського, одного з найвидніщих представителїв галицько-руського боярства XIV ст. В люстрациях XVI ст., як видно з наведених примірів, служками справдї називає ся лише низчий віддїл служебних людей, що сповняють ріжні замкові послуги. Віддїл служебних людей, обовязаних головно до воєнної служби на замок, подибує ся найчастїще під назвою слуг, servitores, бояр, панів шляхти. Бояре — в Сокальському старостві в с. Цигани: Tamze Bojarow iest dwoch, ktory zadnego czynszu nie daią, bo miasto sluzkow (powinni) są koniem iechac, gdzie starosta kaze (Dodatek do Gaz. Lw. 1859 p.) Любомірский (Rolnicza ludność w Polsce) вказує на бояр в однім селї Львівської землї XVI ст. У Львівській землї в XVI ст. було скілька wzimanow albo ziemianow zamkowi Lwowskiemu sluzączich (Л. Метр. IV, В. 19, л. 188): так село Ямниця zupelne zdawna iest nadana slugom, що обовязані їздити на сторожу до татарської, волоської та угорської границї czasu trwogi, або коли скаже львівський староста, їздити зо старостою на лови, як видно з їх привилеї та старих інвентарів. Люстраторови жалував ся замковий уряд на їх непослух. У с. Лозина живуть земяне або малїи (manowie), оселені на одному дворищу. Повинности їх ті самі, що й манів с. Ямниці; далї в актї вони називають ся служками. Ми думаємо, що ріжниця межи слугами і служками затратила ся через богато причин, а головно через змагання старостів, нами вже вказані, закріпостити слуг або бодай заставити їх відбувати як найбільше ріжних повинностей в користь замка.

службу, поле Добра в Сяніцькій землї. За сей дар брати обо вязані були відбувати воєнну службу трьома стрільцями та служити трьома кіньми Сяніцькому замкови (ad castrum nostrum Sanocense in eisdem tribus equis servire quocies fuerit oportunum et fuerint requisiti). Ся дарована грамота зробила Добрянським велику службу; з неї вони висновували всякі можливі для себе привилеї, опирали ся на неї в своїх раз-у-разних суперечках зо старостами; вважали себе шляхтичами, непідсудними старостинському судови, казали, що находять ся під особливою опікою короля і тілько ему хотїли здавати справу зі своїх поступків. Протягом кількадесятьох років ми раз-у-раз здибаємо ся в сяніцьких судових книгах із Добрянськими. Се очевидячки був елємент дуже буйний, загористий і завзятий. Старости жалують ся, що Добрянські не дбають про сповнюване своїх обовязків, не хочуть служити замкови, розвозити листи, виступати зо старостою в похід. Сусїди раз-у-раз обвинувачують Добрянських за насильства, крадїж, підпали, убійства — се справжнї enfants terribles усеї околиці.

Добрянські володїють землею на правах власности, продають ї̈, міняють, передають у спадщинї. Вони мають своїх селян, що обробляють їх землю.

Через завзятість Добрянських в оборонї своїх дїйсних або догадних прав, неозначеність виразів у їх уставній грамотї, закон зовсїм безсильний супроти Добрянських; він не знає до якої категорії їх зачислити. Добрянські фіґурують в актах то яко homines, kmethones, то яко heredes, terrigenae, domini. Вони напирають на своє шляхетство, але не радо показують свої привилеї, та, бачить ся, окрім уставної грамоти Ягелла, вони й не мали нїяких грамот, а грамоту сю справдї можна було толкувати і так і сяк.

Але на решті Добрянські таки вийшли побідниками в боротьбі зо старостами. Декотрим із них повело ся добити ся признаня свого шляхетства. У 1621 р до галицьких книг записув ся згадана грамота Ягелла Добрянам на домаганє „nobilis Andree Dobrzanski de Dobre districtus Sanocensis“. А про те частина роду Добрянських і доси лишила ся в селянстві, тим часом як властники Добри тепер шляхтичі.

Добрянські зберігли свою православну віру і доси[1]).

Завважаємо, що назва слуг, служків, служебних, servitores, serviles спільна для осіб, що відбувають звістні повин-

[1]) Привилею Ягелла Добрянським див. Akta gr. VII нр. 22. Жалоба сяніцького старости на Добрянських Akta gr. XI, ст. 282. Про них загалом Akta gr. XI passim, тай Akta gr. X. Пізнїща доля в примітцї до видання грамоти 1402 р. (Akta gr. VII, нр. 22). Історія роду Добрянських до середини XVI ст. пргарно росказана люстратором XVI ст. (Лит. Метр. IV, В. 19, ст. 53 об.) Коли инчі наведені нами приміри показують історию впадку слуг, то в істориї Добрянських є цїкаві вказівки на способи, якими завзяті слуги користували ся для визволу від старостинської власти. Наводимо сей цїкавий акт цїлком:

Dobra, wyes przi rzecze Szanie, w ktorej wszithko ziemianie miesskaią, maiącz gruntu dossicz y osziadloscz nyemala, pol y lyassow y łąk bardzo wyele. Polie wielkie na którem ta wyesz zdawna zassiadla było dane przez krolia Wladislawa niejakiem slugom (з боку дописка: anno Dni 1402) in ea conditione, aby s tej wszi ustawicznie trzemi konmy byla sluzba do zamku Sanoczkiego, ku wsseliakiej potrzebie panu starosczie Sanoczkiemu pro tempore existenti (поверх стрічки: iako o tem dekreth seymowy obmawia), y na woyni przy panu starosczie Sanoczkiem takze byli powinni yachacz zwiczaiem swoyem. Jakoz tak szie zachowywalo przez lyath wyele, pothem successu temporis odkupuiącz z sluzbe potoczna y ustawiczna, którą byli (ut praemissum est) zamkowi powynni, okrom woyni (bo yako szie niektorzi ziemianie stamtądze do tego znali, ze nie tylko na woyni, alie ku wszelakiej potrzebie tak z panem starostą, yako s podstaroscziem yezdzali na graniczi węgerskie (з боку: dawaiącz czinsz). Alie te ustawiczna sluzbe, tho iest ze onich trzech sluskow, ktorzi muszieli mieskacz przi zamku ustawicznie, possilano z listi barani wibieracz y wieprze, nad lyudzmi przi zaczięgu stawaly, etc, tho oni odkupuiącz postąpili byli dawacz na zamek Szanoczki na kazdi rok grziwien dziesiecz, a czasu trwogi wszelyakiej, gdy ym z zamku dano znacz, yachali przędsie y dawali ten czinsz do zamku Sanoczkiego az po nynyeiszi rok. Alie na seymie blisko przeszlem Piotrokowskym a. D. 1565 otrzimali ssobie prziwilyej libertacyej od takowego czinssu, ad relationem R — di D. Petri Miskowski, R. P. Vicecanc. in ea conditione, aby czassu ruszenia pospolitego s tei wszi wsiszi ziemianie wyprawily na woyne thilko czterech jezdnich, A oni przed thym na kazda woyne nyetilko czterich yezdnich wissilali, alie kazdi s swego gospodarstwa zwiczaiem ziemian y sliachcziczow polskich yezdzali. A iak czo liepiej tho niechai J. K. B. uzna. Про слуг замкових і путних у Литовській Руси, див. передне слово В. Б Антоновича до Архива Юго зап. Россіи, ч. IV, т. (Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ юго-западной Россіи). Київ, 1887. „Слуги замкові або путні, володіючи невеличкими грунтами, обовязані були за неї відбувати послугу замкову; із сеї замкової служби найважнїщим обовязком була „сторожа“ то-б-то обовязок по черзї вартувати коло воріт замку; до послуги замкової належить ще „погон“, то-б то сповнене адміністративних постанов державця

ности в користь замку. Повинности сї дуже ріжнородні. Окрім показаних уже повинностей, служками називали ся ремісники, що служили замкови своїм ремеслом, лїсничі, що стерегли замкові лїси, ловчі, атамани і десятники по селах.

або старости та оповіщуване звісток то-б то розвожене листів, пакетів і оповісток на росказ старости або державця; через остатнїй обовязок бояр замкових і названо пізнїще путними. Окрім того, вони платили в користь замку оплати і мита. Адмінїстративно путні слуги були підвластні „зверхности замковій", то-б то власти старости або державця, що кермував тим замком, до котрого вони були признані людьми посполитими, підвластними королївському старостї, до котрого вони стали майже в такі самі юридичні відносини, в яких були селяне до володїючих ними шляхтичів, і визначали ся від остатнїх тілько що до володїня землею", ib. ст. 7.

Для XV ст. найбільше відомостей про служебних людей находимо в судових книгах Сяніцької землї (Akta gr. XI). Для XVI ст. див. Люстрациї руського воєводства в Архіві Мін. Справедл. Лит. Мстр. книги переписей, IV, нр. 12.

В с. Ямниця Галицької землї 4 служки, їздять з листами, куди скажуть, стережуть і збирають мито, збирають із писарем бжоляну й баранячу десятину. Один з них возьний. В користь замку не платять нїчого.

В с. Калуші лиздвійт, возьний, слуга міський liberi (від повинностей) ratione poslug; кушнїр служить своїм ремеслом.

У Теребовельській землї с. Зубово. Три служки: десятник, лїсничий і кушнїр, сидять на службі, дани не дають; с. Каптури — 2 служки, не платять нїчого resp. serviciorum, бо стережуть лїси, їздять з листами і зо старостою та підстаростою для ріжних потреб, збирають вівцї й свинї. Дають лише поволовщину і бжоляну дачку.

Борек, місточко. Коваль працює на замок. 7 людей роблять державцеви послуги, які скаже. Вільні від дачки.

Камінка, місточко. Коваль працює до двора, не платить нїчого.

Львівська земля, с. Смереків. 25 селян на дворищах, що більші від лана. Не платять нїчого, бо сидять на службі (na posludze), їздять підводами на 16 миль. Панщини 7 день у рік, ходять на толоку. Почти по 2 курцї, 10 яєць. Усї разом $5\,^1/_2$ полумірків меду.

Самбірська земля с. Березниці. 3 служки сповняють усякі послуги, надвірну сторожу, їздять з листами. Платять лише по $2\,^1/_2$ гроша почти і 2 гр. подимщини. Кождий на $^3/_4$ лана.

С. Колчицї. Перше були ловчі, що платили по 5 полумірків меду від борта, тепер хлїборобів 36.

С. Велика Билина. Селяне їздять з листами і працюють у фольварку.

Сяніцька земля, с. Беско. 11 служків (обовязки не зазначені, 1 возьний).

С. Трепча. 3 лїсні служки; стережуть лїс, служать, їздячи, куди скажуть. Не платять нїчого.

С. Новосїльцї. 5 служебних, кождий на $^1/_2$ лана, платять лише по 48 гр. від лана. Їздять, куди скажуть.

Служебні люде діставали кусень землї, иноді з інвентаре м і за користуване ним відбували ріжні замкові повинности. В служебні люде ішли селяне, міщане і потомки давнїх збіднїлих бояр. Ріжниця в повинностях впливала і на становище служебних людей: служебні, що сповняли адмінїстративні, полїцийні та воєнні обовязки, розуміє ся, стояли de facto далеко вище від служебних, що працювали в замкових фольварках, хоть юридичної ріжниці в становищу ріжних віддїлів служебних і не було. Ріжниця в обовязках відбила ся і на долї служебних, хоть старости й старали ся звести усїх служкїв до одної категориї — селян. Вища категория служкїв, що про те своїми обовязками стояла ближче до шляхти як до селянства, боре ся зо старостами і, як ми бачили на примірі Добрянських, иноді виходить побідником, добивши ся завітної цїли кождого обивателя станової польської держави — шляхетства.

ГЛАВА II.

Доля селянської людности у Галицькій Руси XIV—XV ст.

Історія селян Галицько-руського князївства за часи руських князїв нам майже не звістна. До другої половини XIII ст. ми знаємо про селян Галицької Руси не богато більше від того, що вони тут істнували. Але який був їх суспільний лад, їх економічний побут, на які віддїли дїлила ся нижча верства людности Галицько-руського князївства, на се ми не находимо відповіди в одинокому жерелї для того періода — нашій давнїй лїтописи. Можемо сказати тілько одно, що і перед XIII ст. тут істнують раби і вільне селянство.

Кляса рабів виповняла ся тут головно полоном, але складала ся не тілько з самих полонених неприятелїв, а й з місцевих людей, — у ворохобнях XIII ст. находимо случаї, коли люде бунтівничих міст роздавали ся „на подїл“ [1]).

Нижчі кляси людности Галицької Руси подибують ся в лїтописи під ріжними назвами. Так, назва „челядь“ [2]),

---

[1]) Іп. 556. Данило бере місто Возвягль: и городъ зажьже, люди же изведе и вдасть я на подълъ ово брату си, ово же Львови, другихъ Шварнови.

[2]) Іп. 505: створиша же межи собою клятву Русь и Ляхове: аще посемь коли будеть межи ими усобица, не воевати Ляхомъ Руское челяди, ни Руси Лядьской.

Пор. ib. 582. Законъ же бяше в Ляхохъ таковъ: челяди нѣ имати, ни бити, но лупихуть. А в тім, як додержували си ті договори, видно з Іп. 586: и воспомяну Володимѣръ, оже преже того Лестко,ославъ Люблинѣць, взялъ бяшеть у него село на Вѣкраинници, именемъ Воинь, и напоминалъся ему Володимиръ о томь много, абы ему воротилъ челядь онъ же не вороти

„чадь“ [1]), уживає ся в галицько-волинській лїтописи для означеня нижчої кляси людности в загалї. Що назвою челяди означувала ся не лише сама невільна людність, але й селянський стан загалом, видно з договорів руських князїв с польськими — не воювати челяди, і з богатьох инчих місць лїтописи.

Инчі назви для нижчих кляс людности в Галицько-Володимирському князївстві — смерди, люде.

Смердами, очевидячки, називають ся і селяне, і нижчі віддїли міщан [2]).

Назва „люде“, як бачить ся, прикладала ся специяльно до кляси людности невільної, прикріпленої до землї, що відбувала натуральні повинности в користь властника землї [3]).

До епохи княжого періода безперечно треба прикласти й сотних людей [4]). Назва нузники [5]) значить кінне військо,

---

ему челяди его: за се же посла нань Литву. И воеваша около Люблина и поимаша челяди множьство, и ополонившеся и тако поидоша назадъ с честью.

Ib. 587. Юрьи же... посла рать свою. И тако шедше взяша Сохачевъ городъ и поимаша в немь товара много и челяди, а прокъ иссѣкоша.

Ib. 599. Юрій (в походї на Люблин) возвратися восвояси со множествомъ полона, челяди, скота и коней.

[1]) Кондратъ... многи поби отъ полку Лестькова бояръ и простую чадь. Ip. 590. Назву челядь (czelanth) подибуємо і в XV та XVI ст. в значінню двірських слуг (Akta gr. XI, ст. 273, інвентар майна фольварку в Уличу). В XVI ст. ся челядь була по більшій частинї наємна, діставала плату. (Лит. Метр. XVI В. 12 passim (в описї замкових фільварків).

[2]) Ip. 341:... а смерди скачуть чересъ заборола къ Иванови и перебѣже ихъ 300.

Ib. 494: бояринъ боярина плѣнивше, смердъ смерда, градъ града...

Ib. 525: приидоста Лазарь Домажиречь и Иворъ Молибожичь два беззаконьника отъ племени смердья.

Смерды пѣшьцѣ. Ip. 529.

[3]) Заповіт Володимира Васильковича... городъ Кобрынь (жінцї) и з людми и з даню, како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать даютъ княгинѣ моей. Иже далъ есмь ей село свое Городелъ и с мытомъ, а людье како то на мя страдалѣ, тако и на княгиню мою по моемъ животѣ.

[4]) Ip. 555. Люди татарскіе.

Ip. 556: люди же изведе и дасть на подѣлъ (Данило).

Пор. люди = холопы в пізнїщих великоруських актах; людскіе дворы для відміни від селянських (Костомаров, Стенька Разинъ. От. Зап. 1858 р. 11).

[5]) Ip. 517: приде вѣсть Данилу... яко Ростиславъ сошелъ есть на Литву со всѣми бояры и с нузники...

а не клясу людности. Нарештї ще в княжий період ми зустрічаємо ся з вільною клясою людности, поселеною на межах держави для оборони від нападу кочівників. У XIII ст. на південно-східних межах Галицько-руського князївства ми в сій ролї бачимо Болоховців, по всій імовірности, волоських виселенців, що сидїли громадами с князями на чолї.

Нижчі кляси людности займають ся хлїборобством і ріжними промислами [1]).

Із пізнїщих актів можна вивести, що одна частина людности жила окремими дворищами [2]), друга була впорядкована сотнями [3]). На нашу думку, на сотнї дїлила ся людність, поселена в найближчих до міст селах. Сї поселенцї діставали землю та ґосподарський інвентар і за те обовязані були с л у ж б о ю, то-б то сповняти ріжні повинности в користь міста і вдержувати дружину, що сидїла в містї [4]).

Повинности селянської людности складали ся з ріжних дачок і здирств; від XIII ст. до них додає ся і татарщина, татарська дачка, збирана князями. Людність сел, найближчих до міст, обовязана була направляти міські укріпленя. Дань і здирство збирано від селянської людности натурою — вівсом, житом, леном, хлїбами, медом, худобою й ріжною живністю [5]).

Іп. 538. Наутрѣя же собрашася вси Ятвязѣ, пѣшци и с н у з н и ц ы.

Іп. 556. Снузникомъ же сразившимся не стерпѣша, но на бѣгъ обратишася.

Словарь церковно-слав. и русск. из. Акад. Наукъ: С н у з н и к ъ — всадникъ, „не елени стрѣляти и снузнику бысти, но тѣло обуздовати“. Сборн. 212 об. Снузний — церк. конный. „И се самъ грядетъ снузнь мужъ“ — Ісаї, XXI. ст. Остр. вид.

Бортників находимо в Гал. Руси, яко осібну клясу вільної людности.

(Akta gr. II, нр. 8 межи сьвідками... а се бортници Пашко, бортникъ исъ Емелина, Юрко Мошничь, Михно Великопольскій и Чолко Залѣсскій). Шараневич, Rys wewn. stos. ст. 55 і 70 рівняє бортників до бояр — ледви чи слушно.

[1]) Риболови галицькі Іп. 341. Сѣдельники, лучники, тульники, кузнеци — імовірно міські ремісники. Іп. 558.

[2]) Про володїнє дворами сказано буде нижче.

[3]) Іп. 613. Мстислав накладає ловче на Берестан: со с т а по двѣ лукнѣ меду... а на горожанахъ 4 гривны кунъ.

[4]) Докази див. в дальшому викладї при характеристиці сотних XV ст.

[5]) Виложене в текстї основано на заповітї Володимира Васильковича та грамоті Мстислава Берестянам. У першій читаємо: далъ есмь княгинѣ своей,

Невільна людність обовязана була й ріжними працями в користь властника (страдати) [1]).

Широкий розвиток боярства і боярського володїня землею в Галицькій Руси поясняє нам той сумний стан нижчих кляс людности, що на него натякнено в галицько-волинській лїтописи [2]). Бояре тиснуть і грабують людність яко властники землї та керманичі — правні й безправні. Надбавши ріжними способами великі земельні маєтки, бояре, звістно, старали ся принадити на них як найбільше людей і узяти їх під свою власть. Коли признати оригінальність декотрих грамот XIII ст., що дійшли до нас у пізнїщих копіях, то вже тодї князї відступали окремим боярам юрисдикцию над людністю їх земель [3]).

Надужитя галицько-руського боярства довели до дуже цїкавого факту: вимучена боярськими здирствами, людність не раз воліла піддавати ся Татарам, переходити під їх безпосередню

по своемь животѣ, городъ свой Кобрынь, и с людми и з данью, како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моей. Иже далъ есмь ей село свое Городель и с мытом, и людье, како то на мя страдалѣ, тако и на княгиню мою по моемъ животѣ; аже будеть князю городъ рубити, и ни къ городу, а поборомъ и Тотарщиною ко князю. Ip. 595.

У грамотї Берестянам: Се изъ князь Мстиславъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ, уставляю ловчее на Берестьяны и в вѣки за ихъ коромолу: со ста по двѣ лукѣ меду, а по двѣ овцѣ, а по пятидесять десяткъвъ лну, а по сту хлѣбовъ, а по пяти цебровъ овса, а по пяти цебровъ ржи (жита), а по 20 куръ; а потолку со всякого ста; а на горожанахъ 4 гривны кунъ. Ip. 613.

Пор. Ip. 521. Данилъ же и Василко въдаста ему (Михайлови) ходити по землѣ своей, и даста ему пшеници много и меду и говядъ и овѣць доволѣ. Згадують ся ще повинности — дамница, путница (Akta gr. I, нр. V). Із посереднїх податків — мыто (заповіт Володимира Васильковича).

[1]) Заповіт Волод. Вас. Ip. 595. О холопах і страдниках див. В. О. Ключевского, Подушная подать и отмѣна холопства въ Россіи. Русск. Мысль 1886 р., кн. 5, 7, 9, 10.

[2]) Ip. 605. Володимирцї ось як оплакують Володимира Васильковича: добро бы ны, господине, с тобою умрети, створшему толикую свободу, яко же и дѣдъ твой Романъ свободилъ бяшеть отъ всихъ обидъ.

[3]) Akta gr. I, нр. 4. Жалованная грамота князя Льва литовським виходцям Тутєнню и Монтєвку на село Добаневичі Перем. волости: со оусѣми поборы ис винами исъ головництьством и серпом, ис косою, ис млином, со оусѣми оужитки какъ есмы сам держал.

власть, ніж лишати ся під властю князя, безсильного здержати боярське користолюбство [1]).

Ось ті скупі відомости, що дає літопись про становище селян у княжому періоді Галицької Руси [2]).

Давня історія станів у Польщі, а спеціяльно історія давнього польського селянства вистудіовані доси дуже слабо [3]). Досліднки не годять ся межи собою ані що до числа кляс, на котрі ділила ся давня польська суспільність, ані що до походженя їх, ані що до характеристики їх прав. Одні досліднки начисляють сім кляс (Бобржиньский), другі — тілько 3 (Смолька,

---

[1]) Факти до сеї поиви вибрані з літописи д. Сергієнком у статї „Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII в", Записки Товариства ім. Шевченка, ч. I, Львів, 1892. А в тім, на значінє сего руху вказували Н. П. Дашкевич (Княженіе Даніила Галицкаго, ст. 61), і Н. В Молчановський, Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ, гл. VI.

[2]) Завважаємо ще, що до часу Болеслава-Юрія йдуть перші проби заведеня нїмецького права в Галицько Волод. князївстві. Див. трамоту у Реппеля, Uiber die Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts. Грамота ся дана Барткови Сандомирському на войтовство в Сяноцї; межи сьвідками находимо войтів de Bochna, de Varsov. Великість чиншу від лана означена у грамотї на 16 грошів; воля — 15 років.

[3]) Досить повну бібліографию вистудиованя польських селян можна найти у передмові до твору Wal. Przyborowski, Włościanie u nas i gdzie indziej, Wilno 1881. Але самий сей твір більше публіцистичний трактат, при тому крайне тенденційний, ніж науковий дослїд (автор писав виключно по підручникам). Рецензию на сю працю див. Al. Jelski, Uwagi w kwestyi włościan, a mianowicie: jak było u nas i gdzie indziej. Warszawa, 1884.

Найдавнїщій істориї польського селянства посьвячено богато сторін у полємічних статях Бобржиньского, Смольки та Пекосіньского про походженє польської суспільности (Rozprawy i sprawozdania Ak. Um. w Krakowie, Wydziału hist.-filoz. т. XIV; див. те-ж твори Смольки. Mieszko stary i jego wiek, Warsz. 1881, Piekosiński O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu, Kraków 1888; єго-ж цїкава увага у виданому ним томі Cod. dipl. catb. Krak. I. (Monum. medii aevi I, ст. 81). Для XIII та XIV ст. див. працю Rom. Hube, Prawo polskie w XIII w. Warsz. 1874. Єго-ж Prawo polskie w wieku XIV (Ustawodawstwo Kazimierza W. Warsz. 1881) та особливо єго Prawo polskie w XIV w.: Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV w. Warsz. 1888, основане на масї невиданого материяла.

Із росийських праць вкажу працю Вінавера, Изслѣдованіе памятника обычнаго права XIII в., писаннаго на нѣмецкомъ языкѣ, Варшава, 1888, і Іоремикіна, Очерки исторіи крестьянъ въ Польшѣ. Спб. 1869.

Зо старих праць: Grevenez, Der Bauer in Polen, Berlin 1818. Edm. Stawiski, Poszukiwania do historyi rolnictwa krajowego, Warsz. 1858, і особливо

Пекосінский). Одні приймають туземне походженє усїх суспільних кляс у давнїй Польщі, другі — виводять тїлько нижчі кляси від туземцїв, беручи кляси вищі за потомків чужоземних наїздників, батьківщину котрих одні шукають у землї прибалтийських Славян, другі — у землї Норманів.

На думку одних, властниками землї в давню епоху Польщі були тїлько нижчі кляси, тим часом як вищі кляси землею до XII ст. не володїють, чинячи безземельну княжу дружину, що жила по части при дворі князя, по части яко ґарнїзон по рїжних

Lubomirski, Rolnicza ludność w Polsce od XV do XVIII w. (Bibl. Warsz. 1857—62) праця основана на перших жерелах, хоть є в нїй чимало помилок і недокладностей. Инчі, менче важні працї (в тім числї й Maciejowski, Hist. włościan w Polsce, Warsz. 1874) вичислені у Пршиборовского. Остатня що до часу праця, посьвячена істориї селян у Польщі, належить д. Бобржиньскому (Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce, Rocznik Akademii umiejętności w Krakowie, rok 1891—92, Kraków 1892). Стаття д. Бобржиньского основана виключно на законодатних постановах, зібраних у Volumina Legum, і рисує образ закрїпощенія селян у Польщі тїлько на основі юридичних памяток; д. Бобржиньскому мабуть не звістний дослїд проф. Антоновича, Объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVIII в. (Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VI, т. II), а то він покористував би ся богатим фактичним материялом сеї працї, що чудово ілюструє теоретичні з'уваги д. Бобржиньского про причини погіршенія становища польських селян від кінця XVII ст.

При Краківській академії є премія імени ген. Октавія Августиновича на працю, посьвячену істориї польського селянства. Основатель премії пропонує ось яку завдачу: „Істория впадку кріпостного права в землях, що входили колись у склад Річи Посполитої, з передущим оглядом істориї повстання селянського стану в давнїй Польщі, єго розвитку і впадку та розгляду всїх поя в і в країні лїтератури, і в суспільному житю, що мали на цїли поліпшенє становища селянського стану". Запропонована тема подїлена на скілька віддїлів:

1. Істория селянського стану в давнїй Пястовській Польщі, то-б то Великій Польщі, Малій Польщі, Куявії та Шлезку.

2. Істория селянства на Руси й Литві.

3. Істория впадку кріпостної залежности в прилучених до Руси країнах Річи Посполитої, тай у Лїфляндиї й Курляндиї.

4. Істория впадку кріпостного права в країнах польських, прилучених до Пруси.

5. Істория впадку кріпостного права в польських країнах, прилучених до Австриї (див. Rocznik Akad. umiejętności w Krakowie, rok 1891 — 92, ст. 141).

Треба надїяти ся, що ся премія (речинець — конець грудня 1894) викличе ряд праць по мало розроблених істориї польського селянства.

польських містах (Пекосїньский). На думку других, тілько вищі кляси володїють земельною власністю, тим часом як селяне власної землї не мають, а живуть на княжих землях яко чиншовники (дїдичі). Із нижчих кляс тілько вільні люде, що вийшли з дїдичів, увільнених князями від особистої залежности, і чужоземні кольонїсти мають право набувати землю на власність (Бобржиньский). Нарештї третї вважають осередком польського народу вільну людність дрібних земельних властників (владик) (Смолька).

Що до самої орґанїзациї селянського стану, то всї досліднки згідно признають о п о л е, що відповідає нашій верві, одною з найдавнїщих селянських орґанїзаций. Глибока давнина ополя доказує ся вже тим, що ми застаємо сю форму в XII ст. уже в станї роскладу [1]).

Ополе то, очевидячки, найдавнїща побутова спілка окремих сусїднїх сел для декотрих спільних цїлей, з котрих нам відомі тілько не богато. Ми знаємо, що села, котрі входили в склад ополя, відповідають спільною порукою за злочин, зроблений в їх межах. Центральне село, коло котрого ґрупували ся инчі, називало ся ч о л о. Ополєм покористували ся князї для своїх фінансових цїлей, накладаючи податки й повинности на все ополе спільно, а воно мабуть відповідало за них, як і в карних справах, де винні були незвістні (або не видавали ся громадою), спільною порукою. Та вже у XII ст. ся форма селянської орґанїзациї хилить ся до впадку. В численних наданях церкві подибуємо серед ріжних привилей і увільнене від опольної звязи (a vicinia, s. opole liberamus). По всїй імовірности, се робило ся через те, що церква нераз діставала надане на окремі села, що входили яко частина в склад ополя. Коли вже окремі частини ополя находили ся під властю ріжних осіб або институций, то остатнї й старали ся відорвати наналежні їм села від звязи з инчими опольними селами, через

---

[1]) Про ополе див. Roeppel, Gesch. Polens I, прилога II; Вінавер, l. c. ст. 98; Smolka, Mieszko Stary, ст. 124; Piekosiński, Rozprawy i sprawozd. XIV, ст. 228; Собєстианский, Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства, Харьків 1888, ст. 108 і дальші.

Д. Вінавер приймає ще адміністративний, дрібнїщий від ополя поділ селянського стану на села (ст. 99).

ріжні невигоди, що виходили для властників із ріжних відносин їх селян до ополя.

На думку Пекосїньского, в епоху перших польських князїв поряд ополя істнувала й инча форма орґанїзациї селянського стану, котру сей учений називає нарочною або уставною (narokowa). Села, що лежать недалеко міст або воєнних осель, обовязані були сповняти певні специяльні повинности в користь воєнного ґарнїзона: одні печуть для них хлїб (пекарі), другі варять страву (кухарі), достачують ріжну поживу (стрільцї, рибалки), доглядають худобу, коні (конюші) і т. д. Ними орудує керманич міста і вони відбувають повинности по черзї. За сповненє вказаних повинностей нарочники користують ся певними кусниками землї. Але від коли шляхта дістає земельний надїл, нарочники стають непотрібні, і їх разом із ґрунтами, на котрих вони сидять, князї починають роздавати монастирям і костелам. Нарештї, на думку Пекосїньского, декотра частина нижчого стану була ще устроєна по сотням: воєнних полонених садовили в ріжних місцях десятками родів, і 10 таких осель мусїли постачати одного узброєного вояка. Над десятьма такими десятками стояв сотник, що збирав від них податки і слїдив за відбуваннєм повинностей сотних, а над усїми сотниками старшував Pstresto.

Що до економічного становища давнього польського селянства, то ми маємо надто мало фактів для сякої-такої докладної єго характеристики [1]).

Правне й економічне становище польського селянства стає нам більше звістне від половини XIV ст. Юридичне становище їх означує ся із памяток праводавства та судових книг, економічне із численних уставних грамот на Нїмецьке право, що було так широко розпросторене в усїх частинах Польщі.

Статут Казиміра знає тілько один віддїл нижчої кляси людности — селян (kmethones, villani). Невільництва, яко окремої институциї, в статутах Казиміра не находимо. Але servi illiberi, котрих dominus ubi vult, locare potest, згадують ся в одному статутї XV ст. [1]). Офіциального скасованя невільництва

[1]) Селянські повинности вичислені у Смольки, Mieszko Stary, dodatek III.

[2]) Статут Ягелла 1420, Bandtkie, Jus Polon., ст. 219, §. 31. De servis aut ancillis illiberis, evadentibus aut fugientibus.

у польських законодатних актах нема. Закріпощенє селян і вплив церкви — дві умові щезненя невільництва у Польщі. Перше робило невільництво непотрібним, бо наближило становище селян до невільницького стану. Друга повставала проти закріпощеня католиків. Ось чому, коли невільництво de facto ще істнувало далї в Польщі (в Литві воно істнувало і de jure у XVI ст.), то невільниками вважали тілько не християн.

Польський селянин XIV ст. був ще особою, що мала значні юридичні права. Він ще особисто вільний, володїє майном рухомим і нерухомим, на котре має право орудуваня, провадить сам судові процеси; за вбійство й пораненє селянина встановлена вира [1]). Воля єго обмежена лише у двох зглядах — у праві виходу й підсудности в декотрих справах. Що до першого то тут ми находимо в жерелах деяку супереку. В статутї Казиміра є звістна постанова про вихід селян: що року с кождого села може вийти без згоди пана тілько один або два селяне, і тілько в декотрих разах усї селяне можуть покинути село, (коли пан силує селянські жінки або доньки, коли за провину пана селяне тратять на маєтку, коли за провину пана селяне цїлий рік екскомуніковані) [2]). Із сеї постанови можна би виснувати, що закріпощенє селян у Польщі істнувало вже в XIV ст. — коли без волї пана лише один або два селяне могли виходити із села, то з сего можна би виснувати, що инчі селяне не мали права вільного виходу. Тим часом численні факти в судових актах не тілько XIV, але й XV ст. доказують противне — істноване тодї вільної reclinatio (переходу) селян. Суперека ся розвязує ся порівнянєм отсеї постанови Висл. статута до такого-ж параґрафу Великопольського статута [3]). Тут вичислені умови, що мусїв сповнити селянин при виходї: вказаний, перше, речинець виходу (на Різдно і конче в день), друге, пояснені й умови, що мусїв сповнити селянин при виходї: селянин, що сидїв на польському праві, мусїв лишити в порядку свій двір (domo relicta bene et decenter septa):

---

[1]) Hube, Prawo polskie w XIV wieku. Єго-ж, Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV wieku.

[2]) Hube, Prawo polskie w XIV w.

[3]) Ib. ст. 185 і L.

коли сидїв на волї, то відслужити панови стілько років, скілько сидїв на волї. Селянин, що сидїв на нїмецькому праві, міг вийти, заплативши панови чинш за всї роки волї, поклавши на своє місце нічого селянина або обробивши і засївши своє поле. Селянин, що не сповнив сих умов, уважав ся втїклим, і кождий, хто єго приняв, мусїв єго вернути панови, заплативши окрім того кару. А коли так, то як-же пояснити постанову Висл. статута про право виходу одного або двох селян із кождого села, без волї пана? Значить, один або два селяне можуть будь коли покинути село, не сповнивши своїх обовязків що до пана?

Нам бачить ся, що поясненє значіня сеї постанови є в однім варіянтї єго, надрукованім у Гельцля [1]); там ми читаємо: „plures kmethones de una villa ad aliam recedere non possunt nisi a decem unus, praeter domini villae voluntatem“. Коли ми нагадаємо, що одна з важних відмін осель на праві польськім від осель на праві нїмецькім була в характері розложеня повинностей, то-б то що селяне на праві польськім платили спільно звістні дани, тим часом як кождий селянин, що сидїв на праві нїмецькім, відбував означені повинности й платнї за себе, то суть сеї постанови стане нам ясна — завдача її: запевнити платну правоправність громади селян, що сидїли на польськім праві. З поменшенєм числа членів громадї було все важче відбувати наложені на неї повинности — один і той самий розмір їх з відходом спільників роскладав ся на менше число членів. Анальоґію до сеї постанови ми найдемо нижче і в оселях на руському праві, де так само право вільного виходу мав лиш один із кождої десятки.

Друге важне обмеженє особистих прав селянина було в підсудности селянина домінїяльній власти пана. По-верха тут іще нема обмеженя прав, се тілько переміна судової компетенції, — держава відступає приватній особі свою судову компетенцию над селянином. Але в дїйсности, факт сей мав величезне й плідне в наслїдках значінє для особистого становища селянина.

---

[1]) Starodawne prawa polskiego pomniki I, p. Summa stat. Kaz. z tłomaczeniem ks. Swiętosława.

Юрисдикції пана підлягали справи між его власними селянами, тай претенсії инчих осіб до его селян. Як би пан не схотів загодити скривдженого, остатній міг переносити справу до загальних судів [1]). Такий порядок був зразу навіть користний для селян, бо оборона інтересів своєго селянина була й простим інтересом пана. З другого боку, до самого кінця XVI ст. селянин мав ще право позивати свого пана і міг у суді шукати оборони від его надужить. Таким чином, до кінця XV ст. польський селянин не був ще такою юридично безправною особою як у XVI ст. Юридичне закріпощенє селян починає ся від кінця XV ст. Від часу статутів Казиміра аж до статута 1496 р. в законодатних памятках нема якихось особливо важних постанов, що спиняли би волю селян. Звістно, се не значить, аби в фактичному становищі селянина не настали ніякі переміни від середини XIV до кінця XV ст. Перед статутом 1496 р. без сумніву мусїли бути певні звичайні норми, юридично скріплені в сім статуті.

На становищу польського селянина у XV ст. безперечно мусів відбити ся гарно факт набутя Червоної Руси. Доконечна потреба робучих рук заставляла шляхту Червоної Руси кликати на дуже лехких умовах робучу людність із Польщі. Своєю дорогою, побоюванє лишити ся без робучих рук мусїло заставляти і польську шляхту, особливо найближчих до Червоної Руси польських земель, попускать в своїх домаганях від селян. Через те повинности польського селянина XIV ст. іще досить невидні; вони зводять ся на досить поміркований чинш (коло 1 гр. у рік) і невидну панщину (4 дни у рік) [2]).

Нові умови панської ґосподарки у XV ст., що настали через можливість користної продажі хлїба, успішне заселенє Червоної Руси, що спинило більшаюче переманюванє польського селянина на в о л ю — ось найважнїщі причини, що завели нові, важчі умови для становища польського селянина. Від кінця XV ст. юридичні права польських селян усе більше й більше вкорочують ся в трьох напрямках: 1) прикріпленя їх до землї, 2) побільшеня скількости повинностей і особливо

---

[1]) Hube, Sądy i т. д. ст. 39.

[2]) Hube, l. c. ст. 39.

панщини, 3) без'умовної підлеглости домінїяльній власти пана. Юридично процес закріпощеня польського селянина вивершив ся у другій половині XVI ст., хоть фактично він вивершив ся аж під конець XVII ст. [1]).

Нижчі кляси людности Червоної Руси подибують ся в актах під найріжнороднїщими назвами. Одні с тих назв показують правне становище сего чи того віддїлу людности, другі її економічне становище, третї характер відбуваних повинностей.

Що до права то нижчі кляси дїлять ся властиво на два віддїли — невільних і вільних (illiberi, liberi).

До невільних належать і повні невільники (servi), і цїлий ряд осіб незалежного стану, що не мали повного права орудувати своєю особою. До таких належать каланні (kalanny, kalannik, caleny, calennik), ординцї і сотнї.

Вільні кляси нижчої верстви подибують ся в актах головно під іменем homines, kmethones [2]).

Вільні (liberi) селяне, що мали право виходу (похожі, zapochodzący), що до способу відбуваня повинностей дїлять ся на данників (homines tributarii) і людей служебних, що робили в користь властників землї сяку чи таку службу (serviles, servitores, służebny) [3]).

Що до економічного становища селяне дїлять ся на possessionati (osiadły, obssessi, locati) та impossessionati (inquilinus, subses, podsadek). Перші, як до скількости землї, що була в їх володїню (або користуваню), мають назви — arealis, curialis, curista, dwornik, podworzysczny, de area, in curia sedens, de media area (de quartale agri; kmetho qui habet aratrum).

---

[1]) Bobrzyński, Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce, ст. 175. Економічне становище польського селянина в давнїй Польщі жде ще свого дослїдника.

[2]) Подибуємо раз назву смерд, але вже яко лайку. (A. gr. XIV, ст. 15. „ipsum infamavit, dicens ipsum gauconem, alias smardze; ib. ст. 106 N. Nic. de Grzonda inculpavit nob. Petrum Zolthansky, quomodo appellaret eum minimum, alias smard. Раз подибуємо назву ратай (A. gr. XII, ст. 9. „Decem boves violenter una cum aratro et homine circa aratrum existenti, alias ratajem et duobus famulis pellentibus aratrum . . . in curiam incipavit“. Дуже часта загальна назва — incola, colonus.

[3]) Що до рода занять — конюші (agazones), сокольничі, загородники, melendinator, propinator (коршмар), бортник.

Дворани подибують ся під назвами familia, servitores, servi, челядь [1]).

Дослїд правного та економічного становища селянської людности Червоної Руси почнемо від кляси рабів і невільних.

Походженє давнього невільництва скрізь одно й то само: полон, продаж, рід і ріжні залежні становища ведуть до невільництва. А про те становище невільника у ріжних народів і в ріжний час дуже не однакове. Не тілько в фактичнім, але і в юридичному становищу ми найдемо чимало відмін, порівнюючи невільництво у ріжних народів. Розуміє ся, що в одного й того самого народа в ріжні періоди его історії інституція невільництва мусїла зміняти ся разом з усїми порядками суспільного житя. У теперішнїх цивілїзованих народів юридичне невільництво щезло, закон уже не знає невільника, не вважає чоловіка річю, котрою може орудувати пан без контролї, як сам захоче. Але невільництво і тепер не щезло, воно тілько перемінило своє лице — чоловік привязаний тепер не до особи, не до землї, а до обовязку; закон не питає, хто і що привязало чоловіка до обовязку, але дивить ся на остатнїй як на пана, а на звязаного ним як на раба. Звістно, de jure в становищу звязаного обовязком і невільника велика ріжниця — привязанє до обовязку веде в лихім разї лише до обмеженя прав, хоть би инодї й дуже важного, а неволя — до повної втрати всїх особистих прав. Але de facto становище залежного економічно не раз гірше від становища давнього невільника, бо доводить чоловіка до безвихідної моральної неволї. Та порівняне давнього невільництва до нового не входить в нашу завдачу і завело би нас надто далеко.

Але і в минувшинї у ріжних народів, що стояли на однакових ступнях культурного розвитку, в епоху повного панованя невільництва, котре признає і боронить закон, ми бачимо чимало інтересних відтїнків, а инодї й досить важних рисів у відносному становищу невільника. Национальний характер, перевага якогось одного жерела походженя невільництва, економічні умови країни, певні культурні течії — все те відби-

[1]) Sedentes in camera XIV, 209, може aediles і дворники (domus... in qua sedit aedilis suus, alias dwornyk, A. gr. XV, ст. 123).

вало ся і на становищу невільника не тілько фактично, але й юридично.

„Раб — чоловік не вільний, він не належить собі, він не суб'єкт, а об'єкт. Але виходячи з думки, що невільник є власність, предки наші не могли-ж не бачити, що є ріжниця межи власністю-чоловіком і всякою иичою власністю... Невільник є власність, але з декотрими відступами від сего принципу в подробицях“ [1]).

Другий з наших кращих знавців права, іде ще далі, завважуючи, що становище невільництва то тілько найбільше обмежене прав, але не дорештне збавлене їх; невільники мають деякі права, через те шановний автор і приклав віддїл про невільників не до науки про річи (об'єкти), а до науки про суб'єкти [2]).

І ся і та думка мають за собою однаково важкі підстави — то два супротилежні моменти невільництва. На перших ступнях цивілїзації, при пановаиу самого звичаєвого права, невільник справді тілько власність пана, об'єкт єго прав. Так було скрізь, так було певно й у нас [3]).

Із розвитком просьвіти, з проявою в нашому житю ріжних культурних основ, межи котрими перше місце треба дати християнству, і становище невільника мало-по-малу зміняє ся. Він усе більше й більше тратить характер без'умовної власности, об'єкта, і все більше, скажемо так, суб'єктивує ся. Як усюдн, так і в юридичному становищу невільника, практика іде далеко попереду закона. Тодї як закон іще довго стоїть на боцї старих понять, признає невільника за річ і бере тілько інте-

---

[1]) Сергєевич, Русск. юрид. древн. 97.

[2]) Влад. Буданов, Обз. ист. русск. пр. 329.

[3]) Найголовнїщі працї по істориї невільництва на Руси:

Б. Н. Чичерін, Несвободныя состоянія въ древней Руси (Опыты по ист. русск. права); В. О. Ключевский, Подушная подать и отмѣна холопства въ Россіи (Русск. Мысль 1886. кн. V, VII, IX;) єго-ж, Происхожденіе крѣпостного права, ib. 1885, кн. VIII і X; М. Ф. Владімірский-Буданов, Обзоръ исторіи русскаго права, вид. 2-е, Київ 1888 р., ст. 329 — 343; В. І. Сергєевич, Русскія Юридическія древности. 1890, ст 94—160; І. В. Лучицький, Рабство и русскіе рабы во Флоренціи въ XIV и XV в. К. Унив. Изв. 1885 р. п-ри 11—12; єго-ж, Русскіе рабы и рабство въ Руссильонѣ въ XIV и XV в., ib. 1886, пр. 11.

Ми не думаємо досліджувати тут історию давнього руського невільництва; ми обмежимо ся тілько коротким викладом декотрих, найбільше, на

реси пана-властника, сам властник, під впливом ріжних культурних і моральних течій, починає розчовпувати свої права й попускати чоловікови-річи, віддаючи єму, хоть і дуже помалу, декотрі права. Практика житя починає заходити в законодатність, узаконяючи декотрі зо звичаєвих прав невільника. Ще далї сама держава задля власних, зрештою чисто фіскальних, цілей, що не була прихильна розширеню повного невільництва, починає спиняти ріжні жерела невільництва, і остатнє вимирає натуральною смертю. Цїкавий факт, на котрий вказували вже не раз наші дослїдники руського права, що у нас не було нїякого законодатного акта касуючого інституцию невільництва. Культурні течії, що полекшили в практицї лютість невільництва спільно з постепенним скасованєм жерел самої інституциї та взаконенєм ріжних прав колись зовсїм безправного чоловіка-річи цїлком змінили суть сеї інституциї. Рівночасно зменчене прав инчих кляс суспільности звалило тї різкі межі, що відділяли колись невільника не тілько від вільного, але й від залежного на час суб'єкта, і невільництво нарештї зїльляло ся з селянством, що з свого боку втратило більшу частину своїх прав, — старе холопство, зїльлявши ся з селянством, отроїло єго своїм безправєм.

Ось в коротких рисах схема істориї нашого невільництва.

Тодї як у Польщі невільництво перестало вже істнувати de jure, в Галицькій Руси, ще довго після заведеня польського права воно жило далї і коли закон не признавав то терпів єго, а проте значно обмежив і полекшив сю давню інституцию. Як побачимо із примірів судової практики, правительство зма-

---

нашу думку, підпертих висновків ріжних дослїдників у сїй справі. Але не можемо не вказати на дві, по нашому, значні хиби в методї декотрих дослїдників давнього руського невільництва (хиби сї відбивають ся дуже часто на дослїдї инчих боків давнього руського побуту ріжними вченими):

1) не беруть на увагу місцеві особливости окремих давнїх руських земель.

2) інституциї не розглядають досить остро в її історичному розвитку і в звязку с перемінами в загальних порядках житя; а тим часом загальні порядки місцевих особливостей, характер занять людности і т. п. мусїли безперечно відбити ся і на становищу невільника в окремих землях; на се зберігли ся натяки в ріжних памятках.

гало перемінити істнувавше ще тут невільницьке становище кріпацької залежности й означувало способи скасованя сеї залежности.

В галицьких актах ми находимо скілька термінів на означенє невільницького становища: servus, illiber (familia illibera = невільна челядь), kalanny.

Термін servus може збити с толку дослїдника, бо він прикладає ся до невільної й вільної (частїще) людности — в остатньому разї в змислї слуги [1]).

Термін familia так само не йде до віддїлів і вільних і невільних осіб (familia libera, familia illibera) [2]).

Kalanny, kalanstwo то відміна невільного становища, хоть у звичайній мові, очевидячки, сей термін уживав ся і в загальному змислї невільництва [3]).

Акти XV ст. вказують нам іще скілька істнуючих жерел невільництва. Оба ті жерела істнували і давнїщими часами, але з инчим характером.

Явної продажі й купна невільників в межах польської держави не позволяли, через те придбанє невільників купном могло відбувати ся тілько за межами властивої Польщі. А про те в Литві у XV ст. невільництво істнувало ще в значних розмірах [4]). Там були доволї значні ринки для торговлї невільниками, і продаж невільників відбувала ся явно з заховапєм тих самих звичаїв, що і при всяких торгових злагодах

---

[1]) A. gr. XIII, ст. 398—9. Nobiles servi, ib. ст. 434. Продаж servicii et obedientiae над nobiles servi. Servitores illiberi. A. gr. II. пр. 58.

[2]) Nob. Georg. de Krosna... lucratus est (на D. Th. Buczacz) super vencionem violentem al. nagyasdu (наїзд) super octo nobilibus, qui eciam familiam ipsius liberam et illiberam disperserunt violenter. A. gr XIV, ст. 22.

[3]) . . . asserebat esse illiber et regius alias ordyniecz i kalanny. Acta Castr. Leop. 1470 (A. gr. XV, ст. 461) illiber, vulg. kalanny, illiberi al. kallany, kallani al. illiberi, A. gr. XII, пр. 871, 891, 328. Наведеної Любомірским цитати — Jurscha dedit se ad ordam in kalanstwo, ми не найшли у львівських актах.

[4]) Холоп і раба в договорі Любарта с Казиміром: а за избѣга можемъ его добыти и выдати, аже его не можемъ добыти, можемъ его искати съ обою сторону, аже побѣгнеть Русинъ а любо Руска, или во Львовъ или холопъ чии, или роба, выдать его (Голов., Пам. пр. 1).

при сьвідках і питю могорича. З одного акта ми дізнаємо ся, що подібний ринок був між иншим у Луцьку, і що торговлею невільників там займали ся Жиди[1]).

Згаданий акт — цікава судова справа про парубка Яковця або Іванка, проданого і перепроданого в неволю. Справа ось яка: якийсь шляхтич Андрей de Sennow продав Вірменинови Іванови (providо Iwanis Armeno) парубка Янка (Jankowyecz iuvenem, на инчих місцях він називає ся Jakovyecz то-б то Яков) за дві копі. Але другий шляхтич, Петро Жолтанський, задержав того парубка, кажучи, що він син єго селянина Шимка і жінки єго Ганки (Hancze), котрого захопили разом із двома кіньми й тридсятьма козами Татаре, як нападали на на Русь. Андрей de Sennow твердить, що купив парубка в Луцьку від Жида і продав єго за Русина (et eundem e contra pro Rutheno vendidit), на доказ чого вказує на могоричників (mercipotores), Гринька та Юшка (de districtu Premisliensi), сьвідків продажі. Але батько й мати парубка заявляють, що імя єму Іван, а не Яковець, і що він християнин, а не Русин (et est Christianus, non Ruthenus).

На жаль, в актах львівських нема кінця сеї цікавої справи; львівський староста, що розбирав сю справу, відложив її на суд короля і панів слїдуючого віча. Рішинець вищої інстанциї нам не звістний.

Росказана справа дуже важна для істориї невільництва в Галицькій Руси XV ст. Ми бачимо, що в XV ст. християнин, яким на думку Поляків був тілько католик, не міг бути проданий у неволю. Продавець оправдує ся тим, що вважав єго за Русина (за якого й купив). Але й сама продаж у неволю Русина відбував ся уже потайно, без письменних актів, а тілько в присутности сьвідків (могоричників). Ми не знаємо рішинцю суду в сїй справі, але з инчих судових справ можемо означити погляд закона на становище невільництва: закон не признає продажі вільного чоловіка у вічну неволю; закон признає тілько часове залежне становище, часову неволю, котра спиняла ся вгамованем умови, що єго викликала. На доказ та-

[1]) A. gr. XIV, ст. 257 ad a. 1448.

кого погляду закона наведемо скілька судових рішинців в справах про проданих у неволю.

Галицький Жид Мардохей домагає ся через суд вернути ему втїклу від него невільну жінку, придбану купном (et ipse eam emit). Запитана на росправі жінка заявляє, що її ще маленькою куплено за копу; Жид каже, що купив її за шість кіп. Суд рішив, що підсудна мусить заплатити Жидови копу грошей, а коли Жид докаже сьвідками, що заплатив за неї більше, то підсудна мусить стілько-ж ему заплатити. Суд не договорює, але змисл рішинцю ясний — заплативши суму, за котру була продана, підсудна стає вільна.

На жаль, ся цїкава справа виложена в актах надто коротко й неповно — ми не знаємо де була куплена підсудна і хто продав її в неволю [1]).

І так із сеї справи виходить, що невільник визволяв ся, заплативши купну суму своєму панови. Можна було би думати, що визволене виходить тут через те, що Жидам заборонено було мати невільників-християн, але ми вже бачили, що за християн мали тілько католиків. Ми не знаємо віри підсудної, але думаємо, що як би вона була католичка, то суд увільнив би її навіть без заплати купної цїни. Що Жиди володїли невільниками, на се є чимало фактів. В однім актї грубешівський Жид за довг 150 м. заставляє львівському старостї усе своє майно, в тім числї десять куплених невільників [2]).

Що закон повставав проти поневоленя вільного чоловіка, доказує ось яка справа: ґенеральний староста Руси починає процес (очевидячки на жалобу скривдженої) проти шляхтича

---

[1]) Наводимо сей цїкавий акт цїлком: Mardocheus Judeus de Halycz actor proposuit super feminam illiberam, quam coram iure adduxit, quia sibi fugit, et ipse eam emit. Et mulier per iudicium est interrogata, unde esset. Que dixit: parwa fui, quando sum empta pro sexagena, Judeus dixit: domini, ego eam emi pro sex sexagenis et habeo super hoc homines. Domini decreverunt Judeo sexagenam pro ea, et si quid plus docebit litera de iudicio portata, quod homines ibidem existentes coram iudicio recognoscerent, quia plus daret pro ea, hoc sibi Judeo mulier solvere debet. A. gr. XIV, ст. 280.

[2]) A. gr. XIV, ст. 245. Issaczko Sokolowicz Judeus Hrubeschowiensis... in hys debitis... obligavit omnia bona sua... (mobilia) et immobilia in Hrubyeschow... domum, agrum et alias possessiones... (quas) ibi habet et eciam decem emptas illiberas personas...

Станислава de Sczepyerze, що продав вільну женщину в неволю Жидови. Шляхтич оправдує ся тим, що не продавав процесниці в неволю, а лише заставив її (invadiavit in pecuniis suis, quam sibi mulier predicta tenebitur) за довг [1]).

Як же помістити разом із такими змаганями закона до обмеженя неволї его явне істнованє? [2]) З богатьох актів ми переконуємо ся, що континґент невільників у Галицькій Руси XV ст. дуже значний. Невільниками володіють приватні особи (в тім числї часто Жиди), ми бачимо цілу клясу невільників королївських, невільники записують ся в судові акти в загальному числї майна ріжних осіб, заставляють ся, продають ся вкупі з майном і окремо, в неволю запевненими в судї документами віддають вільні особи не тілько самих себе, але й свої жінки і дїти. І все те робить ся в десятки років після заве-

---

[1]) Akta gr. XIV, ст. 34.

[2]) Торговля невільниками відбувала ся і в самому Львові зовсїм офіцияльно ще в XV ст. 1466 р. Казимір дав купцям Каффи грамоту на вільний і безмитний привіз усяких товарів окрім невільників (homines obnoxii), за котрих вони платили у Львові по фльорену від голови (Wł. Łoziński, Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w. Lwów, ст. 38, A. gr. VI, пр. 67). А 1472 р. львівський міщанин Лука Лінднер записує до львівських магістратських книг квіт на те, що дістав 100 фл. угорських, позначених у него Італїянцем із Берґамо Russeto та его товаришем Франциском de Papia на вдержанє невільниць у Львові. По Зіморовичу, котрого цитує Зубрицький (Kron. miasta Lwowa, ст. 220), той Італїянець завів у Львові публичний дім і на те й постачив сюди невільниць. Але его за те судили й прогнали зі Львова. По Зубрицькому, дім, де був заведений Італїянцем заклад, стояв довго порожнїй, поки громадська управа не продала его Жидови Нахманови (domum ligneam, quondam meretricum lenociniis), ib. ст. 221. Із привезених Руссетом невільниць дві женщинї були родом з Абхазиї православної віри, православна була й дївчина мінґрельська; дві женщинї католички, окрім того в одної Абхазки була донька, а у католички genere gethica — син. По договору сих невільниць із ґенуезьким купцем Льомельїно (котрий відкупив невільниць від Руссета), що зберіг ся у львівських магістратських книгах, вони будуть вільні, відслуживши властникови 12 років у Ґенуї за суму своєї вартости. Але коли втечуть у дорозї, то договір тратить силу. Донька Абхазки і син католички дістають повну волю. Łoziński, l. c., ст. 38. На жаль, автор не наводить сего цїкавого договору в оріґіналї. Очевидячки, й Вірмене були не від торговлї невільниками, ib. ст. 38, пор. запись в A. gr. XIV, ст. 121. Cristoforus italicus solvat n. Stanislao de Gora decem residuas marcas pro homine quem sibi vendidit.

дення в Галицькій Руси польського права, в котрому de jure уже нема кляси невільників! Дїло в тім, що, як ми вже вказували, заведенє в Червоній Руси польського права мало зовсїм инче значінє, як звичайно думають. Заведенє польського права в Галицькій Руси значило тілько заведенє тут адмінїстрациї й судівництва на польський лад, бо до того часу судові та адмінїстративні порядки Червоної Руси значно ріжнили ся від порядків властиво польських провінцій. Але польське право і після 1435 р. простирало ся тут тілько на тих, хто єму підлягав, хто був in jure Polonico.

Не тілько в Червоній Руси, але й навіть у Польщі зовсїм не була правилом засада — cujus dominium ejus jus [1]). В маєтках шляхтичів, що мали plenum jus militare polonicum, були маси людности, що жили на нїмецькому праві. У Червоній Руси ріжнородність прав була ще далеко більша. На королївських, церковних, приватно-панських землях жила людність, що користувала ся як найріжнороднїщими правами: людність на праві нїмецькім, польськім, волоськім, руськім. Жиди, Вірмене, Татари, навіть мало не Ятвяги мали своє jus і судили ся по своїм юридичним звичаям.

Руське право, як ми знаємо, признавало істнованє невільництва, а що руське право зовсїм не було скасоване у Червоній Руси з заведенєм тут польських порядків в адмінїстрациї й судівництві, то невільництво лишило ся тут іще на довго після 1435 р. [2]).

Ось чому невільництво в Червоній Руси істнує не тілько через доживанє старої інституциї, не скасованої законом, але й при помочи істнуючих іще жерел сеї інституції. Континґент невільників поповняє ся тут не тілько дорогою природного народженя дїтей від невільників-родичів, але й инчими дорогами: полоном, купном, поневоленєм за несповненє звістних обовязків.

---

[1]) Вживаємо тут слова jus в змислї права, по котрому судила ся людність, що підлягала домінїяльній власти певної особи.

[2]) Завважаємо ще, що в давній Польщі можна було записувати до судових книг усякі записи. Юридичну вартість записей розглядав суд тілько тоді, коли хто-небудь піднимав проти неї протест.

Простих вказівок на невільників із полонених, в актах мало, але ледви чи можна сумнівати ся, що і в XV ст. полоненими в значній степени поповняла ся кляса невільників [1]). Через більше оживлені зносини з сусїдніми країнами, обмін і викуп полонених мусїв відбувати ся без порівнаня частїще, нїж у передущий період. Але через те невільники ледви чинили у XV ст. такий значний процент, як у передущі столїтя.

Купували невільників, як ми бачили, за межами Галицької Руси. Але, як ми те-ж бачили, перепродаж невільників ішла і в межах Червоної Руси; торгували невільниками головно Жиди, Вірмене, Італїянцї. Продавали ся невільники й окремо і вкупі з маєтками, заселеними невільниками.

Найчастїщими случаями продажі в неволю виходить в актах самопродаж (кабала) або продаж і застав жінки та дїтей.

Тут найхарактернїщий случай записаний у галицьких судових книгах [2]).

Селянин Зен жалує ся на шляхтича Яна Колу, що той силою взяв єго доньку Катерину, que non erat illibera (то-б то повернув її в невільницю). Кола відповідає, що не присвоїв собі силоміць доньки Зена, але що Зен, єго селянин, навів на єго дім злодїїв, котрі обікрали дім. Він яко dominus, дізнавши ся про єго вину, судив Зена на своїм судї і присудив єго на заплату 60 марок. Присуджений появив ся на єго судї зі своєю донькою Катериною і просив принята в заплату за сю вину свою доньку, при чім урізав їй ніс (et ipse veniens ad jus cum filia dicta Katherina, perpetivit me in premissis sexaginta marcarum dicta filia, et isti ancille nasum cisit). Кола просить суд накласти на позивача кару, бо він шукає єго невільницї (quia ipse proponit pro serva mea) і десь сховав дївку (et istam ancillam non habet penes se). Але суд не зважив ся видати якогось рішинця і відложив справу до загального збору шляхтичів (colloquium generale). Таким чином в отсїм актї батько віддає в неволю за довг свою доньку. Але в сїм актї є ще подробиця одинока: сам батько кладе на свою доньку пятно неволї, урізує (або

[1]) Татар, мабуть із полонених, подибуємо в Червоній Руси у XV ст. A. gr. XII, ст. 284—5.

Татарин nob. Strzeczow.

[2]) A. gr. XII, ст. 174.

карбує) їй ніс. Ми знаємо, що на европейських ринках невільників пятнували, надрізували їм лиця й носи [1]), але пятноване невільників, та ще батьком невільника — факт, на скільки знаю, одинокий на Руси.

В другому разї довжник сам записує до судових книг запись, по котрій віддає кредиторови в разї несповненя свого обовязку не тілько свій дім, але й жінку і доньки, котрі позичальник може продати й заставити tanquam jure aquisitas [2]).

В одному разї слуга обовязав ся сповнити шляхтичеви воєнну повинність; в разї несповненя сего обовязку шляхтич може держати єго в неволї по рускому праву (et Czyran ipsum tenebit in jure Ruthenico, velut servum [3]).

До невільних належить кляса коланних, коланників [4]). Подибують ся коланні і в Червоній Руси, і в ріжних країнах Литовської держави [5]). Що коланні кляса невільна,

[1]) 1366 р. якийсь Ніколько де Баньолї привів перед нотаря невільницю, родом із Константинополя „medie stature, pelle bianca cum neo super naso et aliis duobus parvis super mela gotae dextrae et alio super cilio sinistro, et alio prope oculum sinistrum. Друга невільниця Маргарита була pellis ulivigne, cum margine magno in testa apud cilium sinistrum, margine in gena sinistra prope nasum, nasu rincagnato, aurichulis olim foratis, hodie reclusis, resaldatis... Лучицький, Рабство и русскіе рабы во Флоренціи въ XIV и XV в. Київськ. Унив. Изв. 1885 р., пр. 11, ст. 387.

[2]) Akta gr. XIV, ст. 459.

[3]) A. gr. XIV, ст. 118.

[4]) Так у руських актах; у латинських — kalanny, kalannik, calanny, kalennik.

[5]) У Червоній Руси в землях Галицькій і Львівській. В Литовській Руси в землях Київській, Волинській, в Барському старостві. Так у люстрациї Київської землї XV ст. находимо їх по селах на Руси (Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. VII, т. II, ст. 1: село Цветковъ а въ томъ селѣ отаманъ, а два человѣка, одинъ слуга, а другой коланъный). Акты Зап. Россіи I, пр. 98: подъ манастыремъ быти ему, какъ и иныи живутъ подъ манастыремъ, а прочъ ему не пойти отъ манастыря а коли прочъ пойдетъ, тогды маетъ єго искати, какъ котораго коланного, хто будетъ манастырь тотъ держати“... Лит. Метр. кн. Зап. V, л. 111 (виписки подав нам з ласки своєї М. К. Любавський), вирок короля Александра пану Войтѣху Яновичу на двір Костевський, названий Межирѣчъ (12 червня 1502), котрим Войтѣху признає ся сей двір „съ боярскими землями и съ селы, и съ служебными людми и съ коланными то есть тяглыми, и съ ихъ землями и съ данники, и съ даньми грошовыми и медовыми“.

Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII, т. II, ст. 222, Sluskowie kolanni, als zubozale liudzi obraczaia na poslugi potoczne, ktorzi polachowszczizni, ani inszich prerogatiw nie dawaia, tilko podimnego po gr. dwa.

ясно з предиката illiber, що все стоїть коло назви kalanny [1]). Але становище коланства не є невільницьке становище. Коланний лиш особа обмежена в правах, але зовсім не збавлена їх. Головне обмеженє особистих прав коланного — брак права на вихід.

Коланний привязаний до землї і не має jus reclinacionis. В більшости актів, де згадують ся коланні, діло йде звичайно про спори через їх reclinatio. В раї доказу належности селянина, що вийшов з якого-небудь села, до відділу коланних, єго доконче вертають на єго давнє місце, яко такого, що не має права виходу [2]). Що становище коланства не є невільницьке становище, доказує ся тим, що сьвідоцтва коланних приймали ся в судї: в суперечках про належність якоїсь особи до віддїлу коланних, справа рішає ся сьвідоцтвом самих коланних під присягою, quod dictus homo est calanny [3]).

Коланні, як бачить ся, могли мати маєток, робити декотрі горожанські злагоди та процесувати ся в справах маєтко-

---

[1]) Illiber, vulg. calanny, A. gr. XII, ст. 88, kalanny, al. illiber, XVI, ст. 91. Любомірский (Rolnicza ludność w Polsce) наводить місце із львівських судових книг: Jurscha dedit se ad ordam in kalanstwo — але місця сего ми в львівських книгах не найшли.

[2]) A. gr. XII, ст. 276. Judex cum dominis in iudicio sedentibus habet interrogare mf. d. Andream Pol. Leop. pro hominibus calanne, quia una pars, vct. gs. P. de Czeszibyesy edocuit homine extraneo, al. opczim, qui ibi nulla culpa est hominibus data circa reclinationem dictis Nyestor Callannyk, Chodor et Hryn, et alia pars adversa dixit: N. Paulus Petrilowsky procurator n. Petri officialis Halic. volo edocere vathamano et homine extraneo et eciam hominibus vicinis al. opczimi, quia predicti homines sunt illiberi, al. callanny ib. ст. 88. N. P. Sfistelniczky remansit penes Margaretham viduam una cum ancillis tribus contra rev. in Christo patrem dom. Archiep. Leop., qui idem rev—us debet mittere excepto filio racione quod Henricus, procurator ejusdem rev—i dixit, quod est illiber, wulg. calanny, et idem vidua debet dare mediam sexagenam reclinacionem, et super hiis dedit Petrus memoriale ratione quod ibi vadit post virum; пор. ўвагу 5 на передущій сторонї.

[3]) A. gr. XII, ст. 152. Do Joh. Cap. Trebowliensis in quatuor septimanis hic in Halicz vathamanum et duos homines calanich habet adversus dom. Jacconem, qui iurare habent adversus ipsum ita, quod Olesko est homo calanni, et si et (імовірно — non) haberet duos calannich, extunc duos bonos viros. пор. ib. ст. 205. Також сьвідоцтво 6 коланних. A. gr. XV, ст. 461. Подібне й сьвідоцтво ординців і коланних сел Солонки та Журавки (ib.).

вих через уповномочених [1]). У XV ст., як бачить ся, кляса коланних поповняла ся не тілько народженем від коланних родичів, але й вступленем у віддїл коланних людей вільних [2]). Бодай ми подибуємо факти, що в одній і тій самій сім'ї лиш один член коланний, а решта вільні і мають право виходу [3]). Ми подибуємо навіть пригоди, коли вільні люде признають себе добровільно коланними, не вважаючи на противне свідоцтво инчих коланних [4]). Може декотрі прикмети в становищу коланних робили стан коланства не тілько не противним вільному селянству, але подекуди навіть завидним: коланні, очевидячки, сповняли тілько певні повинности, не платячи нїяких инчих податків [5]).

---

[1]) Виводимо се з ось яких актів. A. gr. XV, ст. 125: pendet terminus inter labor. Nyeleppko hominem Regium illiberum actorem et nob. dom. Elizabeth Zmygroczska ad quatuor sept.

Ib. ст. 127. Gsa dom. Elizabeth de Zmygrod recognovit, quia homini Regio illibero... Myklaschow... debet sibi tenebatur in valore dimidie alterius marce in duabus septimanis. Si non solveret, extunc ds. vicecap. potens erit ipsam Elizabeth pignorare in bonis suis in Zmygrod, recepto Ministeriali in dimidia altera marca (акт поисований). У сих актах просто не каже ся про коланних, а лише про невільних, але ми зважуємо ся прикласти наведені осьде відомости до коланних на тій підставі, що illiberi і коланні, як ми бачили, часто вживають ся в актах, яко терміни рівнозначні. Окрім того другий віддїл невільних людей, ординцї (про них буде сказано нижче), становище котрих дуже близьке до становища коланних, мав, як побачимо, право орудувати маєтком (рухомим).

[2]) Що таким способом поповняла ся і кляса ординців, побачимо нижче.

[3]) Див. на передущій ст. прим. 2.

[4]) A. gr. XV, ст. 460. Gs. Paschko de Jur... citatas per regiam Majestatem ad statuendum hominem nomine Michalo ex suggestione quorundam hominum asserebat esse illiber et regius, alias ordyniecz i kalanny, homines vero ordynczowie et calanny de Slonka cum Thywno de ibidem coram iudicio comparentes recognoverunt, quia prefatus Michalko non est ordiniecz nec colanny, neque de genere ipsorum est, sed est homo liber cum genere suo ab eterno evo; racione quorum quidem hominum recognicionis ipsum Michalo cum suis posteris liberum fore decrevimus et adjudicavimus temporibus perpetuis.

[5]) A. gr. XII. ст. 91. Quemadmodum Mathias cum procuratorio Johannis Cole adinterrogatus est contra Petrum Godowsky pro Ihnath de Bolschow, qui Petrus stans peciit sibi dari ad magn. dom. Palal. Leop. deducendo, quia ista villa cuique solvit soluciones aliquas nec contributiones, et sunt homines wulgariter Kalanny alias illiberos* (sic) et hoc est notum domino Johanni Capitaneo Trebowliensi, quod dedimus.

Коланних ми находимо виключно у королівських та церковних землях Галицької Руси (церковні коланні — мабуть даровані церкві разом із землею) [1]).

На підставі наведених фактів ми можемо сказати таке про становище коланних: се невільна кляса служебних людей; за службу свою вони, очевидячки, користують ся кусником землї, с котрого окрім служби не поносять нїяких инчих повинностей [2]). Головне обмеженє їх волї — брак права виходу; коланні привязані до землї (служби).

Яке походженє назви коланних і самої сеї кляси невільних людей? Ледви чи можна звязати назву коланні зі словом colonus. Хоть становище коланних і відповідає залежному становищу римських кольонів, але взяти назву коланний за попсоване colonus я не вважаю можливим через те, що в Польщі XIV—XV ст. (а до нас назва colonus могла зайти тілько через Польщу) дуже часта в актах назва colonus зовсїм не звязана зо специяльним значінєм римського кольонату, — назва coloni в латинських актах Польщі вживає ся усе в найзагальнїщому значіню поселенцїв.

Дорогу до рішеня справи про походженє слова коланний вказали нам два наші шановні лїнґвісти, Ѳ. Є. Корш і Н. І. Веселовский. Проф. Корш думає, що по пояснене слова коланний треба обернути ся до тюркських нарічий і вказує нам на можливість вивести термін коланний від слова к о л а н, ко-

---

[1]) Пор. Akta gr. II, нр. 58. Король дарує львівській капітулї село Вербяж (Wirzbianz) Льв. землї cum servitoribus nostris illiberis ibidem morantibus.

[2]) На служебний характер повинностей вказує отсе місце A. gr. XII, ст. 90. Mathias cum procuratoris Cole proposuit contra nobilem Petrum de Godow pro Damyan et Holeschko homines de Bolschow. Stans idem Godow dixit: dum isti sunt homines regales wulgariter szokolniczy perpetuales, et ideo ipsos mittere non presumo.

Тут люде, про котрих говорить ся, не названі коланними, але з инчих актів ми знаємо, що село Bolschow — королївські добра, що належать до Галицького староства (ib. ст. 160) і заселено коланними (ib. ст. 91, див. вище, прим. 5). Коланних находимо і в инчих королївських селах, напр. Солонцї та Журавцї (A. gr. XV, 460–61) В Черв. поруських актах коланні подибують ся в отсих селах: у Галицькій землї в с. Большові, Калужа (XII, ст. 205), Хростків (Хростовицї? ib. ст. 156 і 236), Львівській — у Соловцї та Журавцї Всї сї села — королївські.

трим у книгах законних виданих А. С. Павловим, переводить ся грецьке μάστιξ — ремінь, кнут (або удар кнута), (в турецько-татарському колан значить пояс, попруга) [1]).

Проф. Н. І. Веселовский, що дуже радо обізвав ся на нашу просьбу подати свою думку про походженє назви коланний, подає нам ось які кон'єктури: „чи не простїще буде слово коланний, коли вже шукати єму пояснення в татарській мові, виводити просто від слова к у л = раб? С татарськими іменами Европейцї не церемонили ся, переробляли їх по своєму. Та тут могла би бути одна перепона: прикметника від к у л у Татар і Турків нема. „Невільницька справа“ передає ся — „справа невільника“, то б то іменник у другому падежі, а то буде к у л н и н. Чи не могло се збити с толку?“

„Окрім слова к у л у европейських Турків уживає ся ще инче слово, може ще пригіднїще тут — к ӧ л е. Так називали ся ті невільники, що користували ся декотрими привилеями й правами. Так вони, після певного речинця, о б о в я з к о в о ставали вільними і могли мати невільників“.

---

[1]) §. 63, ст. 56. Аще нѣціи в житницѣ обрѣтоутсѧ крадоуще жито, бьени боудуть сто к а л а н о в ъ, а жито заплатитъ, ib. §. 75, ст. 60. Аще кто пожнеть свою долю, ближнихъ же его доль не пожатыхъ сущихъ и вженеть свою животиноу и пакость нѣкую оучинить ближнимъ, бієнъ боудеть к а л а н о в ъ тритцать и потеряное заплатить...

На слово колан звернув увагу й академік Ягіч у рецензії на видані А. С. Павловим книги законні (Archiv für slav. Philol. IX Bd., ст. 154): im §. 63, 75, — каже він, — kommt ein beachtenswerter Ausdruck к а л а н ъ, in der Bedeutung Hieb, Peitchenhieb (μάστιξ) vor. Prof. Wesselofsky meint, man müsste darunter das türkische Wort g o l â n (Sattelriemen) verstehen, welches im serbischen als k o l a n wohl bekannt ist; er vergleicht das franz. sangle (cingula) mit der Bedeutung des verbum sangler = appliquer avec force un coup. Ist die Zusammenstellung richtig, — додає шановний учений, — so würde die Form к а л а н ъ (gegenüber dem serbischen und türkischen kolan) für die südgrossrussische Aussprache des unbetonten o = a sprechen, aber auch das Vorkommen des Ausdruckes in dem Texte auf eine Provenienz ein neues Licht werfen.

За можливістю походженя назви коланний від колан (завважаємо, що в руських актах читаємо все коланний, в латинських calanny) промовляла би й анальогія з назвою колодники = полонені (забиті в колоди). І. Л. — У Косові, на галицькім Покутськім Підгірю і доси вживаю ся народом слова: кала́нник, кала́нница = „бідний зарібник, зарібница, що робит тай нема нїчо; каланница гірка та студена“. (Увага перекладчика).

Що до можливости походженя назви коланних від колан тойже шановний учений пише нам таке: „може таке зближенє й можливо, тілько треба тямити, що колан має спеціяльне значінє попруги й ременя коло сїдла, ледви чи пригідного до звязуваня полонених, на се треба аркана (вужевки з волосїни), а ремінь, що вживав ся в суспільному житю і в османських Турків, і у середнїх Азиятів, називає ся кайш".

В остатнїм листі до нас тойже шановний учений подає ще імовірнїще поясненє назви коланний: „У Татар був податок колан. Коланом називав ся подушний податок, чинш, що займав одно з перших місць у податковій системі Татар. На жаль, подробиць про него нема (хто був обовязаний єго платити, як єго стягали). В такім разї коланний значило би по просту чиншовий, податний, тяглий, а відси illiber, хоть би в розуміню невільний від податків [1]) (бодай зразу, а потому в тіснїщому розуміню). Се тим імовірнїще, що був у нас инчий термін — тархан — вільний від податків, а грамоти на таку полекшу називали ся тарханними".

Яким чином перейшла до нас отся татарська назва?

Обертаючи ся до лїтописи, находимо в нїй ось які факти: Татари, піддавши собі Русь, як відомо, обмежали ся збиранєм із неї дани. Але -близько своїх кочовищ вони оселяли полонених або лишали місцеву людність, обовязану обробляти на них землю. До таких „людей татарських" належали Болохівцї, котрих Татари лишили, „да имъ орють пшеницю и просо" [2]), належав і цїлий ряд місточок по Тетереву та Півд. Бугу — Городескъ, Сѣмочь [3]). Отсі люде татарські і могли називати

[1]) Пор. вище, ст. 95, прим. 5, де коланний поясняє ся словом тяглий.

[2]) Іп. 526. Як відомо, доси не повело ся сконстатувати докладно, де лежали Болохівські міста, див. праці Н. П. Дашкевича, Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи (Труды III Археол. съѣзда. Київ, 1878 р.); Н. В. Молчановський, Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 р. Київ, 1885 р. Відповідь Н. П Дашкевича Н. В. Молчановському (Новѣйшіе домыслы о Болоховѣ и Болоховцахъ. Київськ. Унив. Изв. 1884 р., IV). М. Сергієнко, Громадський рух на Вкраїнї-Руси у XIII в. (Зап. Тов. ім. Шевчелка, т. I, Львів, 1892 р.).

[3]) Іп. 555. „Данило воздвиже рать противу Татаромъ. Сгадавъ с братомъ и со сыномъ, посла Деонисия Павловича, вая Межибожие, потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а Львови Побожье и люди

ся коланними, а назва ся удержала ся за ними і після того як Червону Русь захопила Польща [1]).

До невільних належить і кляса ординців.

Ординців ми находимо тілько в Галицькій та Львівській землях. У Львівській землї ми подибуємо їх у с. Солонцї та Журавцї (що, очевидячки, й заселені самими ними), в с. Германові й декотрих инчих селах. У Галицькій землї в с. Хохоневі.

Татарскыя. Веснѣ же бывши, посла сына своего Шварна на Городок и на Сѣмоць, и на вси городы, и взя Городокъ и Сѣмоць и всѣ городы, сѣдящия за Татары, Городескъ и по Тетереви до Жедечева" (Про раніщі осели по Тетереву див. Іп. 286—7).

[1]) В історичній літературі ми подибали тілько дві думцї про коланних. Проф. М. Ф. Владімірский-Буданов (Населеніе юго-западной Россіи отъ половины XV в. до Любл. уніи. Київ, 1891 р, ст. 156) дає таку характеристику коланних: „до вільних можна взяти т. н. убогих, або коланних, віддїл, що фігурує в богатьох селах, особливо Барського староства. Після сповненя повинностей і заплати податків вони зовсїм рівні вільготним, то-б то платять тілько подимне та пушкарівщину на замок; ріжниця лише в тім, що їх становище означує ся станом, а не речинцевими роками пільги. Із сих бідних рекрутувала ся і кляса служків ремісницьких, для замків". Характеристика М. Ф. побудована на актах переважно XVI ст. (у виданих шановним ученим актах, Арх. юго-зап. Россіи, ч. VII, т. II лише в однім актї, люстрациї Київської землї, подибують ся коланні у XV ст.), коли значіне назви коланні вже затратило ся. Ми бачили, що ще в XV ст. термін коланний рівний термінови illiber, невільному привязаному до землї. Але у XVI ст. уся людність уже привязана до землї, втратила право виходу, через що спеціяльна назва для привязаних до землї XV ст. у XVI ст. втратила своє raison d'être. Завважаємо й де яку недокладність у словах М. Ф. — термін коланний у виданих ним актах подибує ся відносно рідко, і в люстрациї Барського староства коланні згадують ся всего раз (sluskowie kolanni, als zubozale ludzi, ст. 222), в усїх місцях сеї люстрациї до бідних не прикладає ся термін коланні. Ось чому ми не можемо згодити ся з шановним ученим на те, що терміни коланні й убогі рівнозначні. Убогими називали ся селяне, що не були в стані, через свій сумний маєтковий стан, старість, або що инче, сповняти однакових з инчими повинностей, див. напр. ст. 254: Ubodzi, kthorzi mali pozithek czinia bo thilko puskarowsczizni placza po gr. 2, a podimnego po gr. 2, Danczicha, popadia, Obrinka wdowa, Marczin, Jakobiecz sthari, або ib. ст. 243: Subozeli. Czi nizei napissani, iz zubozeli, tedi na then czasz wieczei podatku nie dawaia, tilko podimne, puskarowsczizne dawaia (один служить конем, один токар, один пастух). Пор. ib. ст. 223.

Нас особливо заінтересувала людність названих сел через те, що порядки їх, очевидячки, мусїли визначати ся цїкавими прикметами; на се вказує вже дуже характерне означене сих сел — людність їх чинить Орду.

Нижче ми зберемо доховані відомости про порядки тих сел, — відомости тї кидають деяке сьвітло на питане про походженє загадковоï кляси — ординцїв. Поки що зведемо до купи небогаті сьвідоцтва про юридичне становище ординцїв.

До епітета „ординець“ часто додають инчий — homo regius, servus regalis, servitor regalis [1]). Ординцї виходять перед

Инакше думає проф. Бальцер (Kwart. Hist. 1888, нр. 1, ст. 112); він догадує ся, і не зовсїм удатно, ось як: „Z organizacyą wsi na prawie ruskiem zostaje w związku stan kmieci niewolnych czyli kalannych.. a może nawet wolno by się posunąć dalej i powiedzieć, że ci colanni, to są właśnie mieszkańcy tych wsi na prawie ruskiem (?). Za tem przypuszczeniem zdaje się przemawiać sama nazwa tych kmieci, która podobnoś jest pochodzenia ruskiego (?), a tem samem wskazuje na związek z instytucyami ruskiemi“. Із тексту нашого видно, в чім ми не годимо ся з шановним знавцем давнього польського права.

До становища коланних найближча кляса, звістна в Литві під іменем коймінцїв. Назву коймінцї можна виводити від лит. káimas, село, двір, kaimýnas — сусїд — на можливість такого походженя вказав нам з ласки своєї проф. Ф. Ф. Фортунатов; слушність такого виводу потверджує ся з акта, надрукованого в Акт. Южн. и Зап. Росс. I, нр. 22; тут згадують ся люде сусїди, котрих Витовт давав Крупосу. Із дальшого акта (нр 22, III) ми бачимо, що тї сусїди, подаровані Витовтом Крупосу у дворѣ, названі в актї искупнѣ, повідкупляли ся, і властник оселив їх за двором, „а тые будучи въ нихъ и порожали ся;“ суд видає Круповичам сих іскупнїв, „бо они ихъ извѣчные не отхожіе“. Коймінцї люде, що мають спадковий маєток, живуть у своїх хатах, відбувають тяглу службу, не платять нїяких инчих повинностей. (Акты Вил. Арх. ком. т. 17, ст. 100—1, Археогр. Сборн. I, нр. 23; М. А. Владімірский-Буданов, Крестьянское землевладѣніе въ зап. Россіи до половины XVI в. Київ 1892 р. ст. 22—31). Коймінцї продають ся, яко люде невільні, але невільники діставали волю (виробляли ся), відробивши заплачені за них гроші; коймінцї продають ся на вічність. Цїкаво, що члени одної й тої самої сїм'ї (Акты Вил. ком. 17, ст. 101) продають ся — одні яко невільники, другі яко коймінцї. (Параграфи статутів про невільництво в Лит. державі, див. у Ѳ. І. Леонтовича, Крестьяне юго-зап. Россіи по Литовскому праву XV—XVI ст. Київськ. Унив. Изв. 1863, нр. 10, ст. 12; І. Н. Новицький, Арх. юго-зап. Россіи ч. VI, ст. I, ст. 47).

[1]) Meleschko homo de Brathkowicz recognovit coram d. P. Odrov. Pal. et Cap. Leop. quia ex avis et protavis est ordyniecz regalis et e contra dat se sub D. Regem ad Vyelikye Polye. A gr. XIV, ст. 256.

нами все особами, залежними від короля і поселеними в королівських добрах. В разї якихось суперечок ізза ординців, яко позивачі й підсудні, все виступають королівські урядники, котрі доказують, що ординцї належать до короля.

Коли инодї ми й бачимо ординців у не королівських добрах, та все виразно каже ся, що ординцї подаровані властникови королем [1]).

Званє ординця спадкове і переходить з батька на сина [2]); але, очевидячки селяне могли записати ся до ординців, dare se ad ordam і стати veri ordinczi, приймаючи на себе всї обовязки остатнїх [3]). Становище ординця залежне й обмежене в правах. Головне обмеженє, очевидячки — в привязаню до місця. Ординець привязаний до Орди і мусить в нїй жити вічно.

Ординцї не мають права виходу (jus reclinationis). Ось чому в частих суперечках про виходи селян доказ належности до ординців рівний доказови браку права на вихід [4]).

Атаман Хростовицький мусить присягнути, що люде Кундея, Кузьма й Павел sunt servi regales ex eviternis temporibus et ordynczy. Але тут бачимо, що servi regales і ординцї не одно й то само — атаман присягнув, що вказані люде servi regales, але не присягнув, що вони ординцї. A. gr. XII, ст. 156. Термін servus очевидячки ширший від епітета ординців.

[1]) Гал. архиєпископ не пускає Івана й Кузьму de Chochoniow in tempore reclinatos, кажучи, що вони ordynczy per Dom. Regem dati ad ecclesiam et super hoc D. Arch. habet literam R. Maj. A. gr. XII, ст. 188.

[2]) Див. нр. I. Nob. Vinc. al. Chotlovski approbavit sufficienti testimonio super labor. Michaelem et super filium ipsius Chonyecz de Podworcze quia sunt ordynczy ex radice et Ds. Pal. cum dominis protunc in iudicio existentibus ipsum domino Chotlowsky adiudicavit et ipsos remanendo in Orda secundum ipsius approbationem. A. gr. XIV, ст. 508.

[3]) Dom. Stan reclinavit (hominem Luczka) in Ordam ad Szlunkam juxta consuetudinem. A. gr. XIV, ст. 371. Arthym et Nyester . sunt acclinati sub regem in Ordam, ib. ст. 146 Deschko kmetho... qui se dedit ad ordam de Hermanow; ib. ст. 352.

[4]) A. gr. XII, ст. 108 Архиєп. гал. закинув листови Івана de Hohonow Митовича, що він фальшований. Свідки присягають, що — а ни Ивановъ дѣдъ, а ни отецъ не былъ каленый, ни ордынецъ, и справедливо вышелъ. Див. вище пр. 1.

Що ординці належать до невільної кляси людности, видно с кількох фактів, де вони називають ся illiberi, иногдї каланні [1]).

Але становище ординства то далеко не становище невільництва. Ординці володіють майном рухомим і нерухомим, сьвідчать у судї, мають самоуправу, стоять під головним відомством старости. Не маючи права виходу з Орди в приватні маєтки, вони, бачить ся, могли переходити в инчі королївські володіння [2]).

Очевидячки, становище ординства то становище залежности, привязаня до землї й ряду обовязкових повинностей.

Із наведених у примітках сьвідоцтв про ординців більшість іде до ординців, поселених у двох селах коло Львова, в Солонці та Журавці. На щасте, ми маємо цілий ряд документів для істориї сих сел від XV до XVIII ст. Межи тими документами найважнїщий акт — привилєя 1501 р., що означує повинности людности Солонки та Журавки. Акт сей для

---

[1]) Gnsus Paschko de Jor.., citatus per regiam Majestatem ad statuendum hominem Michalo pescatorem de .. qui Michalo ex suggestione quorundam hominum asserebat esse illiber et regius, alias ordyniecz i kalanny (мабуть вірнїще було би противно — kalanny й ordyniecz, бо термін kalanny часто вживає ся в значінню illiber), homines vero ordynczowie et calanny de Slonka cum Thywno de ibidem coram iudicio comparentes recognoverunt, quia prefatus Michalko non est ordynecz nec calanny neque de genere ipsorum est, sed est homo liber cum genere suo ab eterno evo; racione quorumquidem hominum recognitionis ipsum Michalo cum suis posteris liberum fore decrevimus et adiudicavimus temporibus perpetuis. Арх. Бернард. Acta Castr. Leop. 1470 2/4 (Akta gr. XV, ст. 460).

Gnsus Gunczerz Synawski evasit duos homines. videlicet Paschko et Volsch de Dobrany ad Slonkam et Zyrawka villas regias, in quibus manent homines illiberi, et ibi homines de dictis villis recognoverunt, quia jam ibi in Dobrany homines plures illiberi alias calanny non sunt. Ibidem 1470 2/4. (A. gr. XV, ст. 461). Бачить ся, до ординців іде одна постанова в Корчинській привилєї руським землям 1456 р. (Bandtkie, Ius Pol. ст. 293): Insuper statuimus, quod kmethones terrigenarum per capitaneos ac alios officiales ipsorum violenter non recipiantur in servitutem, vulgariter mordinicae (у варіянтї — in ordinice) hoc expresso, nisi prius villicus, alias cywan seu watman cum omnibus kmethonibus possessionatis super eo juraverint, quod sit de eorum genere et servitute et quod ignoraverint eum per tantum tempus, per quod defuit.

[2]) Див. вищ. ст. 102, пр. 1.

нас особливо важний, бо привілея 1501 р. то тілько потвердженє давнїщої, що згоріла в часї нападу Татар [1]).

Привілея людности Солонки та Журавки обновлена королем Яном Альбрехтом по сьвідоцтву Спитка de Jaroslaw, краківського воєводи, що був довго львівським і всеї Руси старостою та гарно знав повинности, що лежали на людности сих сел [2]).

Повинности людности по сему актови ось які: люде сел Солонки та Журавки мусять давати, на домаганє короля (pro necessitate nostra), підводи на міста Щирець, Городок, Смерекїв, Бібрку та Глиняни.

В нагороду за сповненє сеї підводної повинности людність Солонки та Журавки має право безмитного купованя і продажі в сих містах.

Далї села сї мусять держати у львівськім замку двох людей (duos homines vicinos) для акуратного сповненя підвод (propter celerem expedicionem podvodarum, ut nostra negotia in aliquo non negligantur); дежурні в замку дістають удержанє від старости (in coquina capitanei victum habere et servire tenebuntur).

Окрім того село мусить сповняти почтову повинність—вони обовязані возити королївську корреспонденцию на десять миль, о своїх видатках; на далекі віддаленя видатки платить їм львівський староста.

В разі виступу короля в похід або приїзду его з земянами в територию львівського старости, людність Солонки та Журавки обовязана для королївських потреб постачити чотири коні.

Окрім сих повинностей людність не обовязана до нїяких инчих, і не мусить пасти худоби (eunuchos aut boves) старости, а лише королївську худобу, коли того буде треба [3]).

Такі нескомпліковані повинности людности Солонки та Журавки. По сій привилеї людність жила скілька столїть.

---

[1]) 1498 р. Львів облягав молдавський господар Стефан; коли він пішов, появили ся Татаре, що забрали чимало полону, а в осени Турки добували ся знов до самих стїн Львова. Зубрицький, Kronika miasta Lwowa, ст. 128.

[2]) A. gr. IX, нр. 140. Спитко був львівським старостою від 1469 р. (M. Dzieduszycki, Starostowie rusey i lwowscy, Przew. Naukowy 1875, нр. 5, ст. 438).

[3]) Akta gr. IX, нр. 140.

Нераз людність тих сел мусїла перечити ся зо старостами, що змагали накласти на неї тяжчі повинности. Людність покликувала ся на свою основну привилею, жалувала ся королеви і діставала не тілько потверджене старих привилеїв, але нераз і нові полекші [1]).

За сповнене сих повинностей людність користує ся землею і не платить від неї нїяких дачок [2]).

Людність має свого тиюна, котрого потверджує король [3]).

Людність Солонки та Журавки православна; тут є два попи, котрих вибирає людність і потверджує король [4]).

І так становище людности Солонки та Журавки швидче упривилейоване, нїж невільницько-залежне. Людність находить ся під особливою охороною короля, що все стоїть на сторожі її інтересів проти здирств ріжних урядників [5]). Повинности не

---

[1]) У 1522 і 1553 р. король стає на бік людности Солонки та Журавки проти незвичайних домагань підвод від міст Городка та Бібрки. (A. gr. X, ст. 21 і 65), 1549 і 1577 р. потверджує ся привилея 1501 р. (A. gr. IX, ст. 189 і X, ст. 123). 1641 і 1671 король боронить людність проти здирства старостів. (A. gr. X, ст. 250—1, 289). 1679 людність дістає увільнене від военної служби, ib. ст. 341.

Вичислені в тексті повинности вказані, в невеличкими відмінами, в люстрациї тих сел 1565 р. (Лит. Метр. IV. B. кн. 19, л. 165 об.), — люстратори пишуть, що людність двох Солонок (сел сеї назви двоє — Солонка Велика і Мала) та Журавки мають привилею 1501 р., по котрій 3 люде не дають дани, а лише підводи до 5 міст: Щирець, Бібрка, Глиняни, Городок і Смерекїв; обовязані їздити на розказ старости на віддалене 9 (?) миль своїми кіньми і при своїх коштах, а на дальші віддаленя староста дає їм їду. Два люде мусять находити ся у Львівськім замку для всяких послуг. На всякий военний похід обовязані давати старості чотирох людей і окрім того стерегти королївські лїси.

[2]) Ibidem у люстр. 1565. Солонка Велика, велика маєтність, людей 44, кождий має досить ріллї, дани не платять, а служать кіньми й пішки, куди скажуть.

Солонка мала — кметів 23 (умови як і в В. С.), між ними 8 бортників, що дають три півмірки меду.

В Журавцї кметів 40, рілї і пасовиск досить (умови як і в С.).

[3]) Thywun Regalis de Slonka. A. gr. XIV, ст. 245. У 1596 р. король позволяє тиюнови Солонки та Журавки передати тиюнство синови. A. gr. X, ст. 176.

[4]) Люстр. 1565; A. gr. X, ст. 131 ad a. 1578.

[5]) 1501 р. Король забороняє львівським старостам забирати в свою користь спадщину мешканців Солонки та Журавки (derelicta post mortem), здаючи її на свояків померших.

значні і зовсім схожі с повинностями слуг або литовських путних бояр.

Тим часом нема сумніву, що по походженю ординці кляса невільна, illiberi, kalanny. Се ясно з богатьох наведених актів і проб старостів іще в початку XVI ст. орудувати їх відумерщиною [1]).

Яке-ж походженє ординців і їх назви (ординці, орда)? Ординців ми находимо і в північно-східній Руси, але про їх походженє і повинности майже нема відомостей. Ми знаємо тілько, що на ординцях лежала якась служба, що вони мали землї, котрих не могли збувати [2]).

Сєрґєєвич [3]) думає, що служба ординців була в удержаню ординських послів, постаченю їм підвод, проводирів, і рівняє їх до кладежних або тяглих людей Рязанського князївства, „кои пословъ кормятъ“.

Про походженє ординців Сєрґєєвич не виказує нїякої думки, обмежаючи ся вказанєм на думки Карамзіна та Соловйова. Перший вважав ординців Татарами, що поселили ся на Руси, другий — руськими полоненими на княжих землях.

Ординських слуг ми находимо і в Литовській Руси. Становище їх характеризує В. Б. Антонович ось як: [4]) ординські слуги володїли ґрунтами і за те обовязані були сповняти „всячну повинність“, то-б то вони мусїли по черзї появляти ся на „полну (полеву) сторожу“ або на „недѣлю чернобыльскую“ в сторожеві стоянки, устроєні на границях Полїся та степової України на „татарських шляхах“, то-б то на дорогах, котрими звичайно вбігали Татаре в країни великого князївства Литовського, для того, аби давати знати мешканцям Полїся і державцям королївських замків про татарський напад... окрім того ординські слуги обовязані були „при послахъ и гонцахъ господарскихъ ѣздити до Орды“, то-б то чинили узброєну варту в разї

---

[1]) Див. передушу замітку.

[2]) „А что наши ордынци и дѣлюи, а тѣмъ знати своя служба, какъ было при нашихъ отцѣхъ, а земль ихъ не купити“. Ординські села згадують ся у XVI ст. Сєрґєєвич, Русск. Юридич. Древн. ст. 268.

[3]) l. c., ст. 268.

[4]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, Ч. IV, т. I. (Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Зап. Россіи, ст. 5).

висланя великокняжого посольства або гінця до Крима. І в часї війни вони мусїли „при старостѣ на службу господарскую конно и збройно ехати“; окрім того ординські слуги мусїли „подводы и стацiи посламъ и гонцамъ давати, также воеводѣ кiевскому, коли через Овручiй ѣдетъ, также подводы и стацiи винны давати вси урочисто, т. е. яловицу, вепря, а з дыму по курицы; овса, сѣна, въ потребу“.

Характеристика В. Б. основана головно на відомостях описи Овруцького замку 1545 р.[1]) На думку шановного вченого, ординські слуги вийшли з межи давнього боярства.

З остатньою думкою шановного ученого ми позволимо собі не згодити ся.

Віддїл слуг, дуже ріжнородний по характеру сповнювання повинностей (служби), рекрутував ся з усяких кляс людности, не тілько вільних, але й невільних. Про се ми находимо зовсїм певні відомости в документах. Так, у люстрациї Кременецького замка 1552 р.[2]) читаємо: „з росказанья королевое ее милости обобрано мужиковъ тяглыхъ 24 и вѣчинено ихъ слугами для посыланья и доведанья вестей и для ношенья листовъ гдежъ кольвекъ; а земъли потомужъ под ними, якъ и подъ иньшими мужиками волостными; а иншимъ земли придано...“ Або в люстрациї Мозирського замка 1552 р.: „слуги путные, которыхъ вчинилъ слугами панъ Михайло Гагинъ, державца первый Мозырскiй, а передъ тымъ были тяглы, — винны ездити на доведанне въ месте о неприятеля а з листомъ старостинным, где розкажетъ... тыхъ слугъ дымами и службами 5, а шестый Левонъ лучникъ, ко-

---

[1]) Надрукованої тут же, ст. 35 і далї. В люстрациї Овруцького староства 1629 р. (Архивъ Юго-Зап. Росс., ч. VII, т. II, ст. 419) є цїкавий опис ординських слуг. „Sioło Moszki, albo Moszkowe. Jan Duchowski z inszemi tejże wsi possessorami pokładali przed nami list z extraktem z metryki kancellariej większej W. K. Lit. krola sw. p. Augusta a. 1544, ktorym possessorom tej wsi na sluzbę ordynską przy zamku Owruckim zostawuie, to iest na sluzbę woienną konia powinni po ordynsku, albo po petyhorsku w pancerzu z misurką osadzac (місюрка — шелом єгипетського фасона, як нам подав Ѳ. Ѳ. Корш). Очевидячки, ординським слугам, що виїжджали на сторожу татарську, наказано було одягати ся в татарське зброю, аби наручнїще розвідувати ся по татарських шляхах.

[2]) Архивъ Юго-Зап. Россiи, ч. VII, т. II, ст. 29.

тораго панъ Кгаштольтъ съ тяглы месткое вынемши и на путной службѣ посадилъ“ [1]).

Що служба ординська вважала ся одною з найтяжчих і найпрыкріщих, і що віддїл ординських слуг кладено нижче від декотрих инчих служебних людей, видно з отсего місця люстрациї Овруцького замка: „бояре и слуги ордынскіе, которые передъ тымъ были слугами ордынскими, повѣдаютъ себе вызволенными отъ господарей ихъ милости с тое службы оръдынское, и мѣнячи себе быти шляхтичами“ [2]).

Що межи ординськими слугами були потомки давнього боярства, сего ми не можемо перечити; але наведені нами факти переконують, що сей віддїл служебних людей рекрутував ся з усяких кляс людности: селян, міщан, бояр. Як ми бачимо з богатьох фактів, службу (путну, ординську і т. п.) могли не тілько добровільно приймати на себе особи ріжних суспільних кляс, але й само правительство нераз, потрібуючи декотрих послуг, переносило людність з одної служби (тяглої) в другу (путну, ординську). Ріжниця в повинностях бояр і инчих служебних людей була дуже незначна, иногї вона й зовсїм щезала, бо з одного боку слуги і бояре часто окрім служби не поносять нїяких инчих повинностей (не платять чиншів, не роблять панщини), а з другого — старости намагають притягнути і бояр до тяглої повинности.

Так було в XVI ст.; але, як видно з наведених нами відомостей, ординцї XV ст. ще люде невільні, illiberi.

---

[1]) ib. ч. VII, т. I, ст. 625, пор. ib., ст. 608: в люстрациї Винницького замка село Мезяково: чловековъ 4; повинни люди тые въ погоню за людми непріятельскими ходити зъ дыму каждаго по человѣку, а доведывати ся о войску татарскомъ и шляху ихъ стеречи у верхъ Десницы рѣчки, а въ Острици, гдѣ шляхъ идетъ на Базарабовъ бродъ... а гды посолъ до Волохъ идетъ, тогды они со всего села выправуютъ человѣка одного на кони при послѣ ономъ“. Але окрім того, вони сповняють іще ріжні роботи в користь замка — косять і скошене збирають, поправляють замкові будинки, дають підводи і т. д.

[2]) Арх. Юго-Зап. Росс, ч. IV, т. I, ст. 41. Противна пригода — повернене путних у тяглих див. напр.: Арх. Юго-Зап. Рос. VII, II, ст. 361. Nowosziolki, wyesz... kmieczi... byli na posludze, yako y Komorowianie (в с. Komorow — thilko sluskowye albo boyarowie myeskayą, ktorzi powynni yachacz konmy gdzie ym kazą) yz yezdzali bi na nadalszą drogę; a therasz obroczeni szą na zacziąg, yako ynszi kmyeczie... Див. теж кінець першої глави.

Ось чому ми й уважаємо можливим пристати до думки Соловйова про походженє кляси ординців.

При сталих зносинах с Татарами, частих до них посольствах із грамотами й даню, треба було людей, що знали дорогу до Орди, знали татарські звичаї й мову. Сумнівно, аби таку ролю віддано полоненим із Татар — для подібних поручень се був елємент за надто сумнівний; при тому імена й прізвища ординців XV ст., що зберігли ся в актах, чисто руські [1]). Як би серед ординців були хрещені Татаре, то слїди такого походженя зберігли би ся були в їх прізвищах.

Без порівнаня більше пригожим елємептом для такої ролї були полонені татарські з межи місцевої людности. Вони знали дорогу до Татар, котру вони перейшли бодай двічі, вони на своїм хребтї пізнали татарські звичаї, хотя-не-хотя навчили ся і татарської мови по „батоговій“ граматицї.

Ось чому ми думаємо, що ординцї вийшли із викуплених або відбитих полонених татарських, поселених правительством у певних місцях для сповнюваня ординської служби. На таке походженє ординців вказує й ріжнородність складу людности ординських сел — бо ми окрім переважної (судячи по іменам) маси руської людности, подибуємо тут і представителїв инчих национальностей, напр. Ятвягів [2]). Бо-ж Татаре забігали і в глуб Литви [3]).

Викуплені полонені попадали в кабальну залежність того, хто їх викупив, і сим поясняє ся термін illiber, що стало прикладає ся до ординців.

---

[1]) A. gr. Providi Ходор, Нефед, Савка, Игнат Семенович, Іван Короткий, Міхно, Василь Филиппович, servitores Regales de Slunka (село Соловка головне огнище ординців Львівської землї).

[2]) A. gr. XIV, ст. 133. Datus terminus... Syemon de Dubrowlani actori, qui se gerit hominem Regalem alias Jathwyeszinem de Slunka et Dimitr de Dubrovyany.

Пор. поповований акт ib. ст. 297 homo solus recognoscit se coram... quia est Jathwyeszanyn et si hoc... esset, paratus sum docere super eum... ipsius sicud pertinet na Jathwyeszanyna.

[3]) Іще в XIII ст. ми находимо в Галицькій Руси чимало Литовців із полонених або добровільних переселенців. Так у дружинї Володимира Васильковича находимо Прусина, Ip. 584—5. У Львівській землї було село Пруси. Лит. Метр. IV. B. ст. 165.

А про те, як ми бачили, у XV ст кляса ординців поповняє не самим народженем від відвічних ординців, а припливом вільних селян, що брали на себе ординську службу; нескомплїковані повинности ординців XV ст. надили до Орди й дуже маючих селян, приманених лехкою службою ординців [1]).

Але цїкаво, що в привилеї 1501 р. і люстрациї 1565 р. людність сел Солонки та Журавки на називає ся ординцями, і в повинностях сеї людности нема нїяких ординських послуг. Повинности тї звичайні для численного віддїлу путних слуг.

Ми думаємо, що зміна повинностей старих ординців могла настати через посунене границь держави далї на південний схід. Через те ординську повинність стало наручнїще накладати на людність, найближчу до украінних замків; повинности-ж старих ординців Львівської та Галицької земель були перемінені на услуги замкам, однакові з услугами путних слуг.

До невільних належали ще люди сотные. Відомости про сотних зберігли ся тілько в судових книгах Сяніцької землї; але по декотрим вказівкам инчих судових книг можна твердити, що ся кляса істнувала і в инчих країнах Червоної Руси.

Сотню і сотних ми находимо в отсих оселях Сяніцької землї: Костировичі, Улич, Пловцї, Сяночок, Тирава сільна.

Всї тї села належали до Сяніцького замка, бодай про декотрі з них — Костировичі, Улич і Тираву ми можемо твердити се категорично на підставі актів XV ст. [2]). Що Пловцї

---

[1]) Майно селянина Лучки, що переходив в орду села Солонки (quem hominem Ds. Stanislaus reclinavit in Ordam ad Szlunkam iuxta consuetudinem) оцїнює ся на 60 гр., суму на той час дуже значну. (A. gr. XIV, ст. 420). Майно селянина Денка, qui se dedit ad Ordam de Hermanow, оцїнює ся на 26 гривен (ib. ст. 352).

[2]) Під 1446 р. (A. gr. XI, ст. 272) в Сяніцькі книги записаний акт віддачі староства і держави Сяніцького давнїщим старостою D. Kuropatwa новому Альберту Міховському. В акті вичисляють ся інвентарі замкових фільварків (allodia) в Беско, Костировичах, Уличу та фільварку під замком. Що Тирава Сільна (Тирав у Сяніцькій землї було дві — Сільна і Волоська) теж належала до Сяніцького замку, видно з акта ib ст. 299, де Сяніцький староста орудує майном умерлого тиравського селянина (див. нижче). В Костировичах межи живим інвентарем находимо 8 душ челяди (ib. ст. 273).

й Сяночок теж замкові села, видно з люстрації Сяніцького замку і належних єму маєтків [1])

Сотні люде привязані до землї, або швидче до своєї служби. Вони сповняють звістні повинности, служби в користь замку і не мають права покинути місця свого пробутку — се чоловік сотний, і де би він не був, єго мусять видати, сказано в однім актї [2]).

Сотний дістає від старости с л у ж б у, то-б то поле й інвентар (худобу, насїнє й т. п.); принявши службу, сотний обовязує ся служити від неї вічно. Після смерти сотного поле й інвентар вертали ся назад до старости, котрий про те на тих же умовах міг передавати службу наступникам умерлого, заключаючи з ними новий договір [3]).

Сотний може продати або відступити свою службу чоловікови, спосібному сповнять всї повинности служби, і тодї він очевидячки вільний — може вийти із сотнї [4]). Але подибуємо й окремі договори, по котрим ті сотні, що продають або пере-

---

[1]) Лит. Метр. IV B. 19, л. 15. Сяночок у XVI ст. находив ся уже в держаню якогось шляхтича.

[2]) Veniens Holan de Plowecz fideiussit, quod Olescheo non debet recedere de Plowecz nec de bonis Regalibus. Si recederet, tunc absque strepitu iuris domino Capitaneo triginta marcas pene vallate subintrabit et Wojewode specialiter tres marcas succumbet q u i a i d e m h o m o e s t s o t h n y, et u b i q u e f u e r i t, i p s u m e x d a r e d e b e n t, ad se subdidit al. p o d a w a s z e benivole. A. gr. XI, ст. 275.

[3]) Maschiam viduam, Phil et Iwan filios suos remansit ds. Capitaneus in agro in Thirawa Salis et dedit ipso B y d l o s o t h n e duos boves et scrophas et seminaciones, que iam post obitum mariti eiusdem Maschia ad dm. Capitaneum pertinebant ita, quod debent labores postupowacz iuxta posse, prout ceteri kmethones ibidem faciunt et debent residenciam facere in eodem agro non recedendo, A. gr. XI, ст. 299, пор. ib. ст. 300. Panko de Ulicz resignavit servicium al. sluzba in qua residebat Hinato, deditque eidem quatuor pecora, IIII mensuras siliginis, tres scrophas et equum et a l i a a d s e r v i c i u m p e r t i n e n t i a.

[4]) A. gr. XI, ст. 287. Adiudicawerunt, quod Phyl concivis Sanocensis agrum suum in Costirovicze servilem quem vendiderat Laurencio iure Theutonico non potens sibi eundem agrum libertare... viceversa recipere debet... et de ipso servire more Ruthenico, vel saltem sessionare, vulg. ossadzicz agrum premissum homine tali, qui posset labores et servicia congrue Regialia exhibere more consueto.

дають свою службу, таки обовязують ся не виходити із сотні[1]). Инодї той, хто вступає в сотню, підписує ся, що лишить ся в сотнї вічно з дїтьми[2]).

Межи сотними ми подибуємо не самих тілько селян, але й міщан, що стали на службу і сповняли від неї однакові з инчими сотними повинности[3]).

Сотня чинить громаду, представителем котрої є десятник[4]).

Сотня відповідає спільною порукою за кождого своєго сочлена. Сотня обовязує ся віддати втїклого сотного або заплатити вартість сотного по дуже високій цїнї[5]).

Не маючи права власности на свою службу, сотний про те має своє особисте майно і дістає в спадщинї майно своякїв[6]).

Яке-ж походженє сотних?

Назва сотних дуже давня. З сотними ми здибаємо ся на перших сторонах лїтописи. На бенкетї Володимира сходять ся бояре, гриди, сотники і десятські[7]). Сотників находимо

---

[1]) Panko de Ulicz resignavit servicium al. sluzba Hinato... Hynath recepit illud servicium al. sluzebnym bycz non solum sibimet sed et suis pueris temporibus perpetuis emisitque eundem Pankonem et suos pueros ab eisdem serviciis. Denique idem Panko fideiussit perpetue quod idem Hynath non debet exire de servicio Regali sive de villa Ulicz. Si autem exiret vel moreretur, vel si suus filius non esset aptus servire propter annos iuveniles tunc Panko debet illud totum servicium reasumere et servire prout antea serviebat. Et quamvis ipsum Panconem de servicio emittimus, tamen ipse et sui pueri non debent exire perpetue de heredidate Regali, sed semper debent fieri sothny, prout ceteri sunt sothny.

[2]) Див. передущу примітку.

[3]) Див. прим. 4 на передущій ст.

[4]) Сотники в судових книгах Галицької Руси XV ст. уже не подибують ся; остатнї згадки про сотників ідуть до початку XV ст. (див. вище ст. 14, прим. 3). Сотські були під начальством тисяцького. У XV ст. ними очевидячки кермують воєводи. (A. gr. XI, ст. 275, 288).

[5]) Тим часом, як середня цїна селянина була 10 гр., сотний цїнив ся на 15 і навіть 30 гр. (A. gr. XI, ст. 273, 275. ib. 301 цїна на 20 гр.).

[6]) A. gr. XI, ст. 209. Семен улицький (в Уличу була сотня) з братом мусять продати або уладити (ordinare) поле їх умерлого брата в с. Волошї (Woloz), і тодї властник села Волош мусить вернути братам захоплене від них майно.

[7]) Іп. 86.

в Київі у XII ст. [1]). Коли були сотники, то були й сотні люде під начальством сотників.

Сотників і сотних людей находимо в Червоній Руси у XIII ст. Сотський Микула згадує ся межи вірними прихильниками Данила [2]). Людність, що належала до Бреста, ділить ся на сотні. Мстислав за крамолу Берестян накладає на них податок ловчее „со ста по двѣ лукнѣ меду, а по двѣ овцѣ, а по пятинадесять десятковъ лну, а по сту хлѣбовъ, а по пяти цебровъ овса, а по пяти цебровъ ржи, а по 20 куръ, а по тому со всякаго ста“ [3]). Що сей податок був наложений Мстиславом на сільську людність, доказують дальші слова грамоти: „а на горожанахъ 4 гривны кунъ“. Сотські й десятські задержали ся у Червоній Руси ще в XV ст. [4]).

Сотників, десятників і сотню находимо і в Литовській Руси ще в XVI ст. [5]). Так у Городенському старостві находимо сотників ставенних, рибальських, стельмаських, санницьких, ковальських. Люде кождого окремого ремісла, як вірно вказує М. Ф. Владімірский-Буданов [6]), чинили сотню, котрою кермував сотник.

Сотня, своєю дорогою, як бачить ся, ділила ся на сороки під управою своєго сорочника; над сорочниками усіх сороків, що складали сотню, стоїть сотник [7]). Такий же поділ підзам-

---

[1]) ib. ст. 198, то ти не Путятинъ дворъ, ни соцькихъ, но и жиды грабити“. „Соцкіе въ Псковѣ“ ib. ст. 412.

[2]) Ip. 509.

[3]) Ib. ст. 613.

[4]) Про сотських див. вище ст. 14. Десятських находимо у XV—XVI ст. в ріжних селах Червоної Руси, що сиділи на правах руським і волоським. А. кт. XII, ст. 83 і 85 — десятські в селі Раківці, ст. 146 — у селі Підгайці. Про XVI ст. див. люстрації XVI ст. Лит. Метр. IV В. 19, 12,

[5]) Акты Вил. Ком т. 17. Архивъ Юго-Зап. Россіи VII, т. II, ст. 43—53 (Опись Кременця).

[6]) Крестьянское землевладѣніе въ зап. Россіи, ст. 15.

[7]) Акты Вил. Ком 17, пр. 920. Сотник Нової недѣли (недѣлею називала ся група сел, що сповняли „чергою“, в недѣлі, повинности замкові, див. Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. VII, I, ст. 588, 602, 626) і всі его сорочники мусять вислати на сіножать господарських людей. ib. ст. 143 бобренські сорочники з сотським досліджують справу про поділ землі. Сороки мали назви від своєго сорочника — Белчинъ сорокъ (сорочник Мартынъ Бѣлка), Плѣшивый сорокъ (сорочник Максимъ Плѣшивый), Максимовъ сорокъ, Мелешковъ, Демидскій,

кової людности на сотні подибуємо і в давній Польщі. На чолі сотні стояв сотник, а над сотниками, бачить ся, Pstresto [1]).

Слїди дїленя на сотні й десятки, десятників, сотських, тисяцьких находимо й у инчих Славян [2]), хоть скількість відо-

---

і т. д. А про те при переміні сорочників часто сорок мав давню назву — Демидскій сорокъ — Бельтюсъ сорочник, і т. д. (Так само й сотні в Новгороді мали назви від імени своїх сотників — Кондратова ста, Романова ста, Сидорова ста, див. О городскихъ мостехъ осменикы поплаты. „Хрестоматія по ист. русск. права", М. Ф. Владімірского-Буданова, в. I, вид. 4, ст. 81). Що сорочник не був тілько членом сорока, а его керманичем, видно з отсего місця, ст. 181 : Сорочникъ надъ тыми людмы; ст. 389 Санецъ Зарубич заявляє, що брат его „былъ первей сего сорочникомъ 30 годъ, а потомъ дей я сорочникомъ былъ 6 годовъ". Про сотників і сорочників городенських див. ще Акты Зап. Рос. II, нр. 87.

Десятки, десятників, сотників подибуємо скрізь у Литовській Руси XV—XVI ст. Так 1499 р. в. кн. Александер дарує князеви Василеви Глинському „люди наши борти (бортников) Клевицкій десятокъ весь'. (Акты Зап. Рос. I, нр. 164) 1505 р. князеви Михайлови Глинському подаровано „десять человѣкъ на имя Тетеровчанъ Кремяницкаго десятка" (ib. нр. 216). Филип Вірменин дістає селище пустовское въ Кіевскомъ повѣтѣ Бѣлгородскаго десятку (Акты Ю. и Зап. Рос. II, нр. 124).

1456 р. король касує полоцьких десятников „а што были десятники въставлены въ мѣстѣ Полоцкомъ, то есмо отставили, десятниковъ не надобѣ мѣти, мають быти два подвойскіи, по давнему" (А. Зап. Рос. I, нр. 60). В Могилеві згадує ся в однім актї сотня Перехрищинська (Археолог. Сборн. II, ст. 95).

В Острі по ревізиї 1552 р. (в виданю акта через помилку стоїть 1652 р.) находимо сотника боярина (бояре, которые въ острозе сидятъ... островскій сотникъ". Арх. Юго-Зап. Рос. VII, I, ст. 597).

У 1500 р. в Путивльському намістництві згадують ся „сотникъ Хотѣньскоѣ волости, сотникъ Меленьскій, сотникъ Немирьскій". (А. Зап. Рос. I, нр. 178).

Тим часом поряд із десятниками подибуємо яко представителїв волостей тиюнів, старцїв (Акты Зап. Рос. I, нр. 73 і 146 — волость вибирає старця, що збирає дань і має судову власть).

[1]) Piekosiński, Kodeks dyplom. katedry krakowskiej, I, ст. 84. Его-ж, O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich, Rozprawy Akad. Umiej. Wydz. hist.-filoz., т. XIV, ст. 235. Пекосіньский вважає людність сотні класою невільною, що вийшла з полонених на війні, і час повстання сеї класи кладе на Пястовський період, епоху частих воєн, що вели перші польські князї.

[2]) Декотрі факти див. у Первольфа, Славяне и ихъ взаимныя отношенія I, ст. 115. Що до балтийських Славян у Пекосіньского, Kod. dyplom. kat. krak. I, ст. 83.

мостей в сій справі дуже невидна. Декотрі вчені [1]) беруть десятинні порядки за первістну воєнну орґанїзацію народа. Але ледви чи можна безумовно згодити ся с такою думкою. Противно, ми маємо такі факти, як напр. що до Польщі, де орґанїзация на сотнї істнує побіч з иншими орґанїзациями, напр. давнїм польським о п о л є м. Ось чому ми думаємо, що орґанїзация людности на сотнї то не найдавнїща з а г а л ь н а орґанїзация всеї людности, а лише спеціяльна орґанїзация частини людности. Ми думаємо, що на сотнї ділила ся людність найближчих до міст сільських осель — ми бачили, що і в Галицькій Руси XV ст. по сотням були впорядковані тілько найближчі підзамкові села. Призначенє людности таких сел — служити замкови. Можливо, що первісно в тій цїли призначувано переважно невільну людність (полонених на війні). Але доконечна потреба с п е ц и я л ь н и х услуг замкови дуже швидко мусїла заставити замкову старшину кликати в такі оселї і вільну людність. Така людність дістає від замкового уряду землю, інвентар, запомогу і за все те обовязує ся сповняти звістні повинности в користь замку. Повинностний характер служби такої людности вкупі з обовязками, що випливають із умови одержаня с л у ж б и, робить таку людність невільною — вона привязує ся до служби. Потрібуючи услуг подібної людности, замкова старшина змагає всякими способами до того, аби вона не покидала служби. Вступаючи до сотнї, вільна людність могла з неї виступити, сповнивши всї обовязки супроти замку, поклавши замість себе людей, спосібних сповняти звязані зі службою обовязки, вернувши цїлком інвентар і запомогу, що дістала від замкового уряду. Але важко було сповнити довгий і скомплїкований ряд подібних обовязків, а окрім того вільний чоловік нераз окремим договором закріпощав ся в сотнї: ми бачили факти, коли по вмові селянин обовязував ся перед замком не виступати з сотнї навіть при умовах заспокоєня всїх узятих на себе обовязків.

Ми маємо відомости про становище у XVI ст. людности сел, що чинили в XV ст. сотнї. Людність тих сел находить ся в дуже важких умовах залежности від замку — хоть чинші

---

[1]) В тім числї й Пєкосїньский, Kod. dypl. kat. krak., I, ст. 83; в другій вказаній праці він, очевидячки, покидає сю думку.

від ґрунтів тих селян не великі, але за те вони мусять робити що дня панщину в користь замку [1]).

В актах є натяки на істнованє сотних людей і в инчих місцях, окрім тих, що ми вказали.

В селах Галицької землї — Мартинові, Підгайцях, Рожнові, Рожієві, Пукові, Білокрчанах і, бачить ся, ще в Олеші, Саранчуках і Канкольниках селяне користували ся обмеженим правом виходу; селянин, що належав до числа (in numero), не має права виходу; числить ся десятками: виходити могли тілько лишнї поверх кождої десятки. Ось чому в разї виходу селянина с такого села і повсталих суперечок ізза слушности єго reclinatio, в село посилано возьного, що повинен був долїчити ся, то-б то перечислити людність (иноді числено не людей, а дворища); коли покаже ся, що десятка, із котрої виходив селянин, була без него повна, то той кметь діставав право виходу, коли-ж він за час виходу був in numero, то вертав ся до своєї десятки. При вичислюваню не числили ся піп, десятник, коршмарі й селяне, що сидїли на инчому (не руському) праві. Що людність тих сел сидїла на руськім, а не на волоськім праві, ясно з одного акта [2]), де при обчисленю не беруть ся в рахунок селяне, що сидїли на праві волоськім. Коли-ж се не були поселенцї на праві волоськім, то могли бути на праві руськім, бо в селах тих згадують ся руські попи, десятники, ґрунти селян називають ся дворищами

---

[1]) По ревізиї 1565 р. в с. Пловцих находимо лише 6 кметів. Чотири з них сидять кождий на $^1/_2$ лана, 2 — кождий на ланї. Грошеві чинші від них — по 12 грошів від лана, 1 курцї (в цїнї 1 гр.) і 1 гр. ахтелового (усего 14 гр. від лана). Але за те кметї працюють у замку що дня і пригонять із полонин свинї й вівцї до замку.

Ще важчі повинности села Костировичів. Кметї платять від лана 51 гр. і 6 fert., по $1^1/_2$ кірця вічевого вівса кождий і по $^1/_2$ кірця почти та 1 мацї Wielkonocnego овса, всего по 2 кірцї й 1 мацї (корець по 8 гр.), по 2 курцї за почту, 12 яєць, 1 хлїбу. А про те кметї сї працюють у замку що дня, що їм скажуть. (Лит. Метр. В. 19). Инчі обовязані до панщини, села, що належали до Сяніцького замку, і навіть до фільварків, відбувають без порівнання менче важку панщину.

Назви сотних, сотнї, ми в червоно-руських люстрациях XVI ст. не подибали нї разу.

[2]) A. gr. XII, ст. 205.

(area) [1]) нарешті (що зрештою не так важно) імена спірних селян чисто руські (Данило, Онисим) [2]).

Ми думаємо, що наведені вище відомости йдуть до сотних людей. Села, вичислені нами, находять ся вже в володіню шляхтичів, але живуть вони ще по старим звичаям руського права (ми побачимо нижче, що у XV ст. в Червоній було ще чимало сел на праві руськім).

Що-ж доказує наведений нами факт обмеженя права виходу сих селян? Із декотрих фактів XIII ст. ми можемо вивести, що повинности накладали ся правительством на всю громаду, що чинила сотню, загалом, а не на кождого сотного

---

[1]) Бо нїмецьке право було заведено в величезній масї руських осель у XIV—XV ст.

[2]) Ось тї місця з актів, що йдуть до enumeratio.

A. gr. XII, ст. 205. Item in villa gener. d. Nic. Holesze si erunt plures kmetones, quam viginti, demptis hominibus in Valachico iure, popone, tabernatoribus et podszadkonibus, eciam duobus hominibus exmissis iuris Ruthenicis (то-б то тих, що вийшли перед обчисленєм) extunc habet mittere duos homines nobili Phyetcony pro quibus citavit de una area, et ibi ministerialis computavit homines de iure sub amissione cause et lucri.

ib. ст 146. Item cause vertebantur in gs. dom. Elizabeth de Podhaycze partem adversam et Jacconem de Sphistelniky pro hominibus, qui homines remissit reclinatos ad Maszur, pro quibus dederunt computandum in Podhaycze, quos ds. Zaualowsky computare debet, et si erunt plures quam viginti, extunc emittere sibi homines habet, et si non erunt plures nisi viginti, tunc non (?) exceptis ibidem in numero pop, dzesanthnik, et aliis tribus hominibus, qui serviunt ad curiam et non laborant terram nec habent areas (акт імовірно не скінчений).

ib. ст. 146. Dna Hedwigis.. hominem Iwan de Roszyeow reclinaverat apud dm. Joh. de Buczacz Capit. Trebowl., quem hominem ds Johannes locavit, alias oszadzyl, quem dicit fore in numerum tamquam exierat.

ib. ст. 59. Sydko de Pukow procurator veluti per Andrejko de Zolczow pro pluribus hominibus quam decem in numero fuerat inculpatus, idem Sydko iuramentum fecit, quod tantum sunt decem aree in numero in Pukow et non plures.

ib. ст. 153. Item mfa dom. Elizabeth... una cum d. Jaccone de Sphistelniky de iure dederunt ad futuros terminos ad innumerandum homines in Byalokrezani, quos ministerialis debet innumerare. Et si ibi erunt plures homines quam decim, extunc hominem sibi emittere habet dicta domina dicto Jacconi dictum Danilo.

ib. Item ad futuros terminos ministerialis de iure equitare habet in Cancolniky ex parte d. Joh. voiev. Halic. et ibi areas innumerare habet integras

окремо [1]). Загальна скількість повинностей розділяла ся, по всїй імовірности, уже самою громадою межи окремі частини, що чинили сотню.

Сотня, більша адмінїстративна одиниця, дїлила ся на скілька дрібнїщих одиниць, д е с я т о к, з десятниками на чолї [2]).

Коли повинности накладали ся не на кождого селянина окремо, а загалом на сотнї й десятки, то, натурально, в інтересах і самого правительства, що дбало про докладне сповненє повинностей сотних, і самої сотнї, було обмеженє виходу селян, що належали до сотнї. Правительство дбає, аби с л у ж б а не пустувала, сотня, своєю дорогою, дбає про рівномірнїщий росклад наложених на неї загалом повинностей — з поменшенєм числа сотних скількість повинностей кождого сотного натурально побільшувала ся. Інтереси правительства і громади

---

et medias areas ipsis numeratis coram iudicio ad futuros] terminos narrare habet, qui tenet homo aream, et qui mediam aream.

ib. ст. 188. Nic. ministerialis de iure datus est Stanislawo de Zaualow ad numerandum alias c u o b l i c z e n i u areas possessionatas in Saranczuky, qui Stanislaus asserit, quod plures aree sunt in Saranczuky quam triginta, et procurator Skarbek dictus Voczensky dixit, quia non sunt triginta aree plenaliter.

ib. ст. 205. Nic. ministerialis aquitare habet in Roschnow de partibus dom Joh. de Lythwinow et Petri de Roschnow Vexfri. Halic. et ibi numerare habet et conspicere, utrum transire habet homo Onissin arealis et eundem mittere habet Vexillifer, si de iure haberet.

ib. ст. 135. Item Stanislaus cum ministeriali habet innumerare al. d o l i c z i c z s z a inter homines in Martinow et si d o l i c z y s a, extunc mittere habet hominem ipsius, dictum Minyecz, pro quo est citatus d. Cola et pro ipso capere mediam sexagenam habebit.

ib. ст. 215. nob. Joh. Wojewoda Halic. alloquebatur super dom. Colam Martinowsky pro homine Danilo secundum cittata ipsius, extunc Judex et Subjudex dederunt ministerialem ad computandum homines secundum consweturdinem terrestrem in Martinow, utrum esset mittendus, an non.

Завважаємо, що ius terreste, jus in terra currens в актах не раз значить право звичаєве, звичай, а не писаний закон. Пор. А. gr. XII, ст. 20 справу за вихід селян із с. Кромідова у с. Тлумач. Суд означує, що як селяне cum marcis reclinabantur, то рішати справу треба не по встановам права нїмецького, а на підставі норм права руського, при чому се право називає ся terrae ritus et jus (et nos videntes, quod cum marcis reclinabantur, tales eosdem homines non iudicamus iuxta ius Theutunicale, sed R u t i n i c u m, eapropter adiudicamus ipsos demorari ad ferta Nativitatis iuxta t e r r e r i t u m e t i u s).

[1]) In. 613.

[2]) Подібно тому як у Литовській Руси, сотня дїлила ся на сороки.

зійшли ся в справі про обмеженє виходу із сотнї. Ми бачимо, що сотнї люде відповідають один за одного спільною порукою, що вони обовязані шукати втїклого сотного і — в разї неможливости відшукати єго або вернути — платити значну кару в користь замку [1]).

Із богатьох наведених фактів ми бачимо, що сотні належать до досить численного у Червоній Руси віддїлу людей служебних (serviles). Як ми вже вказували вище (ст. 72), служебні люде, служки, — людність, обовязана до звістних повинностей в користь замку; одні служебні призначують ся до ріжних праць у замку, другі сповняють ріжні полїцийні та адмінїстративні обовязки, третї оберігають замкове майно (стережуть лїс), розвозять замкову почту, грають ролю узброєної сторожі і т. д. Більша або менча потреба в услугах служебних, більша або менча близота їх осель до замку, нарештї рід повинностей, що відбувають служебні люде, — всї сі фактори мали великий вплив на долю сего віддїлу людности. Більша близота одних служебних до замку в звязку з більше низькими, на тодїшній погляд, їх услугами замковому урядови довели частину її до найбільшого залежного становища. Зі зростом числа фільварків частину сеї людности записують до них і вона переходить до віддїлу тяглих селян, обовязаних до дуже важкої (иногї щоденної) панщини. В краще становище стали тї служебні, що сповняли почеснїщі, на тодїшній погляд, услуги замкови. До віддїлу таких служебних вступають і вільні люде, міщане, представителї дрібного боярства. Більше віддалене від замку, більша материяльна забеспека робить їх і більше незалежними від замкового уряду. Декотрі с таких служебних

[1]) A. gr. XI, ст. 273. Venientes Andrej dzesanthnich cum tota comunitate de Costirowcze fideiusserunt, quod Jacob, Wassil et Mikitha debent statuere Danilonem et Stepanum, qui effugierunt super festum Paschce proxime venturum. Si non statuerent ipsos tunc triginta marcas domino Capitaneo subintrabunt fideiussores vel debent terminum ulteriorem sibimet fideiussores impetrare apud dominum Capitaneum prefatum, quia homines, qui effugierunt de Costirowcze sunt sethny.

ib. ст. 275. Veniens Holan de Plowecz fideiussit quod Oleschco non debet recedere de Plouecz nec de bonis Reginalibus. Si recederet, tunc absque strepitu iuris domino Capitaneo triginta marcas pene vallate subintrabit et Woyewode specialiter tres marcas succumbet, quia idem homo est sothny et ubiqu fuerit, ipsum debent exdare, ad hoc se subdidit, alias podawasze benivole.

по своїм обовязкам стоять на границї межи селянством і нижчою верствою шляхти і часом сміливо переступають сю границю та входять у привилейовану країну шляхетства.

Відомости про сотних людей і сотні у XV ст. для нас тим важнїщі, що вони вказують нам останки старинної руської орґанїзациї селянської людности в княжий період Руси. На підставі і сих відомостей, і анальоґії з подібною-ж орґанїзациєю селянської людности у инчих славянських народів, ми зважуємо ся твердити, що сотенна орґанїзация давньої княжої Руси не була загальною орґанїзациєю всеї її нижчої людности, а лише спеціяльною орґанїзациєю підзамкової людности і найближчих до замку осель. Усї такі найближчі до замку оселї, що поносили в користь замку ряд повинностей, на нашу думку, і чинили тисячу, котрою кермував тисяцький, що находив ся в замку. Тисяча дїлить ся на сотнї й десятки під кермою сотських і десятських [1]).

---

[1]) Тисяцьких ми находимо майже в усїх головних містах давньої Руси— Київі (Ip. 198, 231—2, 245—7, 365—6), Новгородї (Ip. 220 — і безчисленні вказівки в новг. лїтописях), Володимирі (Ip. 211 Воротиславъ Андреевъ тысяцкій), Турові (Іванко, тисяцкий Вячеслава Туровського), Чернигові (Ip. 357 Гюрги), Новгородї Сіверськім (Ip. 437 з Ігорем у неволї в Половців син тисяцького), Смоленську (Ip. 464 тисяцький зі Смоленським полком), Володимирі на Клязмі (Лавр. 450), Білгородї, Переяславі (південнім), Правда Русская, копія Карамз. §. 66. У Галицько-Володимирській землї — у Галичі, Перемишлї (див. вище ст. 14 пр. 1). Тисяцький старшинує над своїм полком. (Ip. 232, 464, 511). Він орудує тисячею (слова Ігоря Улїбу: держи ты тысячю, како еси у брата моего держалъ, Ip. 231. Той самий вираз держати тисячу — Ip. 490, 499, 527 (прія тысячу). Цїкавий вираз — воеводьство держанцю кыевьскыи тысящи. Ip. 146, Лавр. 434.

На думку В. І. Сергеєвича (Вѣче и князь, 400) „тисяцький є заразом і воєвода — так називають ся переважно начальники міських полків, або тисяч, відки повстало саме їх імя. Уряд тисяцького сталий уряд. Він іменує ся безпосередно після того, як якийсь князь добував собі якийсь стіл, і незалежно від того, чи мала бути війна, чи ні... Тисяцький іменував ся для провідництва тілько тим народнім ополченєм, що збирало ся по ухвалї віча".

Ми бачимо, що шановний учений втїкає від рішеня справи, чи тисяцький був княжим чи земським урядником. Инчі історики руського права вважають тисяцького земським. „Походженя уряду тисяцького", каже М. Ф. Владімірский-Буданов, Ист. р. пр., вид. 2, ст. 72, „доісторичне; можна приняти гіпотезу про те, що тисяцькі настали намість давнїщих племінних князїв, иноді тисяцькі називають ся князями... Зразу тисяцьких народнїх зовсім ставили напроти ти-

Людність Галицької Руси у XIV та XV ст. жила по найріжнороднїщим правам. Головна маса людности була, розуміється, руська, і в епоху завойованя Червоної Руси Польщею жила по своїм старим звичаям, по праву руському.

сяцьких і посадників княжих.. опісля тисяцьких став іменувати князь із місцевих бояр... який би не був спосіб присвоєня уряду тисяцького, урядник сей завсїгди був представителем інтересів народніх... тисяцький то немов трибун, що рівноважив власть княжу, він поперед усего є керманич народнього ополченя".

Що до сотенних порядків, той же шановний учений каже ось що:

„Система земської управи (старша від княжої) побудована на числовім (математичнім) дїленю суспільности: як цїла держава чинила тисячу, а старші міста й провінциї дїлили ся на сотнї й десятки, так центральним керманичем був тисяцький, а підвластні ему — сотські й десятські" (ib. ст. 72). Так само ще швидче каже д. Дювернуа (Источники права и судъ въ древней Россіи, ст. 23). „Початок военних земських порядків треба прикласти до часів іще перед приходом князїв"; автор наводить м. і. думку Розенкампфа, що зближав вервь із сотнею (ib.) і твердить, що майже всї орґани первісних судових порядків повстали з военної, а не патріярхальної орґанїзациї (ib.) пор. ib. ст. 163 — 5 про суд тисяцьких і сотських. На думку В. О. Ключевського (Боярская дума древней Руси, 2-е вид. ст. 29), десятинна орґанїзация зроблена на Руси правительственною клясою (до-княжою), що взяла в свої руки военні справи головних областних міст. „Уся узброєна людність міста дїлила ся на десять рот або сотень, с котрих кожда знов дїлила ся на десятки. Таким чином місто чинило полк або тисячу. Сею тисячею командував тисяцький, яко военний управитель міста; під ним були проводирі частин тисячі, сотські, десятські; тілько головні міста старинних країн чинили повні тисячі, молодші міста і пригороди не були такими цїльними полками, або тисячами, хоть дїлили ся на сотнї, як старші". Тисяцьких, сотських і десятських до-княжої Руси В. О. вважає урядами виборними (ib. ст. 30). На его-ж думку, міста і за князїв зберігли свої старі порядки, при чому сотників і десятників міст у X ст. ще вибирали, очевидячки, їх горожане. Що до тисяцького, то сей уряд у XI—XII ст. не був уже виборний: тисяцького іменував сам князь із членів своєї дружини, із своїх мужів (ib. ст. 38—9).

Наша незгода з названими ученими ясна с тексту. Ми не вважаємо сотенну орґанїзацию земською, до-княжою і при тому орґанїзациєю всего народа. Се, на нашу думку, орґанїзация штучна, военно-фінансова орґанїзация княжого періода і при тому орґанїзация самої підзамкової людности.

Ми думаємо, що тисяцький не був зразу земським урядником, що аж опісля став княжим; противно, на нашу думку, се первістно княжий урядник, що набрав значіня земського аж опісли і то не скрізь, а тілько там, де віче набрало особливо важного значіня. Представленє про ролю тисяцького, яко на-

Але ще в княжий період у Галицьку Русь починають заходити й инчі права по части дорогою добровільною (вільна імміґрация або вивіз правительства) по части невільною (полону) чужосторонньої кольонїзациї.

роднього трибуна, повстало головно на підставі фактів із новгородського житя, де земщина найбільше відокремила ся від князя та єго дружини. Але ми знаємо, що в Новгородській землї на сотнї ділить ся тілько сама міська людність сільська-ж на потуги та погости (Акты Арх. Экс. I, пр. 57 — а купецъ поѣдетъ во сто, а смердъ потянетъ въ свой потугъ; див. В. І. Сергѣевича, Вѣче и князь, ст. 343). На думку одного з найглубших знавців новгородської історії, Л. І. Нікітского, „подібно як представитель Новгорода, посадник, виробив ся із княжого орґана управи, так самісінько можна думати, що й званє тисяцького орґанїзовано при приміру того-ж околу. Межи княжими людьми в Новгороді подибує ся званє не тілько посадника, але й тисяцького: отже остатнє, по всїй імовірности, і було для Новгородців взірцем для виробленя уряду тисяцького... Тисяцький був нїчим инчим, як представителем тисячі, а що в тисячі, то-б то зборі сотень, на котрі ділив ся Великий Новгород яко місто, записані були купцї, то натурально, що керманич сотень був заразом головною особою в Іванівській институциї. Нема нїчого чудного і в тім, що в торговій громадї тисяцький був представителем чорних людей. Коли ми нагадаємо, що підрозділи міста були двоякі: купецькі сотнї або ряды і просто сотнї, що обіймали решту нижчої або чорної міської людности, то ми тодї лехко порозуміємо в якому змислї тисяцький був представителем чорних людей в Іванівській институциї (посмертна праця „Очерки экономической жизни Вел. Новгорода“, Чтенія въ Императ. Общ. Ист. и Древн. Росс., 1893, кн. I, ст. 20).

В Руській Правді нема ні сотнї, ні сотників — нижча адміністративно-побутова одиниця орґанїзациї сільської людности в сій памятцї — вервь. Представителї сїльських громад називають ся старостами (сельскій староста княжій, ратайный староста), тиюнами (тіунъ сельскій княжій, тіунъ ратайный). Сотських ми подибуємо тілько в містах. У Галицькій землї XV ст. десятників находимо тілько в волоських громадах і у підзамкових сотних. В инчих громадах на руськім правї тілько тиюнів і атаманів (остатня назва перейшла до нас від Татар). На підставі наведених фактів ми й зважуємо ся твердити, що тисячу чинила міська і підзамкова людність, обовязана до послуг на замок і вдержаня княжої дружини.

Що-ж до такого великого розпросторенія сотенної орґанїзациї в північно-східній Руси Московського періода, то ми для поясненя єго наведемо всего один, але дуже переконуючий факт: У 1257 р. „приехаша численіцї, исцетоша всю землю Суждальскую и Рязаньскую и Мюромьскую, и ставиша десятники и сотники, и тысящники и темнікі, и идоша в орду, толико не чтоша игуменовъ, черньцовъ, поповъ, крилошанъ, кто зритъ на святую Богородицю и на владыку. Лавр. 451, пор. відомости про розділ Подільщини на „тмы“ (Акты Зап. Рос. т. II, пр. 6, чванлива грамота Менглі Гирея, де тьмами називають ся й инчі руські землї. Імовірність розділу Подільщини на тьми

Слїди нїмецького права ми находимо в Галицькій Руси ще в першій половинї XIV ст. [1]), але слїди дуже незначні; при тому нїмецьке право, як бачить ся, давано з разу лише справдешнїм нїмецьким кольонїстам, що або прибули на Русь з власної волї, або були покликані князем. Тодїшнї правительства мало вмішували ся у внутрішнї порядки громад, даючи їм жити по власним правам, а лише домагаючи ся умовлених повинностей в свою користь.

признає Н. В. Молчановский, Очеркъ лѣтописн. изв. о Подольской землѣ, ст. 156). Про сотних у Моск. державі див. А. С. Лаппо-Данилевський, Организація прямого обложенія въ Моск. государствѣ, ст. 283 і далї, П. Н. Мілюкова, Спорные вопросы финансовой исторіи Московскаго государства, ст. 20 (чудно, що оба автори, наводячи звістку про перепись людности північно-східної Руси Татарами та встановленє сотників і десятників, цитують Нікон. лїтопись, а не Лавр.) Н. П. Мілюков думає, що либонь чи не від сеї татарської орґанїзації прийде ся вивести „сотського“ або „сотника“, найдавнїщого представителя тяглої громади північно-східної Руси“; автор уважає імовірним, що „волостна сотня (до-татарська?) мала фінансове походженє, а власне була ґрупою сел, що платили дань під одним сотським“ (ст. 30—21).

Завважаємо ще ось що: розпросторенє сотенних порядків по всїх руських землях княжого періода промавляє швидче за офіціяльним, княжим походженєм сеї орґанїзації, нїж проти такої думки — в порядках кождої окремої землї до-княжого періода було без сумнїву чимало відмінних прикмет, слїди котрих лишили ся і в звістний нам із лїтописй час.

У північно-східній Руси тай в богатьох частинах Литовської Руси сотенні порядки розвивали ся далї під впливом нових умов житя і набрали характеру зовсїм відмінного від старого; ось чому для нас і мають таке значінє відомости про сотних людей у Галицькій Руси — тут се останок пережи-вання, як і всї инчі слїди руського права, останки котрого задержали ся ще в XV ст. при зовсїм нових умовах житя.

[1]) Грамота 1339 р. Юрія-Болеслава Сяноков на нїм. право у Реппеля, Ueber die Verbreitung des Magdeb. Stadtrechtes.

Нїмцї у Львові ще в початку XIV ст. чинили громаду з своїм війтом — у 1352 р. Казимір потверджує синам Матвія olym advocati Lemburgensis володїнє маєтностями, дарованими їх дїдови Бертольду, львівському вітови, князем Львом (Akta gr. II, нр. 1).

У грамотї Юрія 1339 р. згадують ся advocati de Bahna, de Varsov, de Sywicz, але де лежали тї оселї, сказати важко. Міщане Нїмцї згадують ся ще в XIII ст. у Володимирі (Іп. 596). Смерть Володимира Васильковича оплакує „все множество Володимирцевъ, мужы и жена и дѣти, Нѣмци и Сурожьцѣ, и Новгородци, и Жидове плакахуся, аки и во взятье Іерусалиму... (Іп. 605).

Іще в княжий період ми находимо у Галицькій Руси волоських кольонїстів, що жили тут так само по своєму волоському праву громадами с князями і крайниками на чолї. До таких волоських осель, зовсїм імовірно, належали загадкові Болоховські князї, звістні в часи Данила Романовича.

А про те ми находимо в Галицькій Руси іще княжого періода слїди найріжнороднїщої кольонїзациї, про що сьвідчать назви ріжних місцевостей. Частина таких ріжнородних кольонїстів появила ся тут дорогою полону, — взяті в часї походів із полону колодники оселяли ся яко раби або незалежні люде на княжих землях. Частина могла появити ся сюда добровільно через якісь немилі обставини в батьківщинї [1]).

Кольонїзация остатнього рода мусїла особливо зрости після татарського нападу, що значно пхнув переселенє людности і Руси, і сусїднїх народів. Галицька Русь, яко певнїща від Татар, стала в другій половинї XIII та XIV ст. пристановищем для маси кольонїстів із сусїднїх земель. Звістне лїтописне місце про побудованє Данилом Холма; князь скликує сюди кольонїстів Нїмцїв, Русь, чужоязичних і Ляхів, від Татар тїкають сюди всякі ремісники... и бѣ жизнь и наполниша двори, окрестъ града поле и села“ [2]).

Ось чому, роздивляючи топоґрафічні назви місцевостей в Галицькій Руси, ми находимо тут: Печенїги, Берендїєвичі, Торчев, Половець, Козара, Козартовцї, Дулїби, Древляне, Ятвяги, Пруси, Литвинів, Угровськ, Угринів, Угерцї, Болохово, Волошів, Волошин, Волош, Чехів, Чешки, Ляшки, Моравцї, Моравсько, Татаринів і богато инчих місцевостей, котрі назвою

---

[1]) Під 1276 р. до лїтописи записано звістку про прихід до Тройдена Пруссів, що втїкли із своєї землї від насильства хрестовиків: Придоша Пруси ко Тройденовѣ изъ своей земли неволею передъ Нѣмци; онъ же прия ѣ к собѣ и посади часть их въ Городнѣ, а часть ихъ посади во Въслонимѣ. (Ip. 577). Може коло того часу засновано й село Пруси Львівської землї. Прусина находимо в службі у князя Володимира Васильковича (Ip. 584).

[2]) Ip. 558. На думку М. Ф. Владімірского-Буданова (Населеніе юго-западной Руси отъ половины XIII в. до половины XV в., передмова до Архива Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. I, ст. 27), „майстри, що втїкли з Татар не Татаре, а їх полонені, Русини й чужинцї, тай мещканцї міст, безпосередно підданих Татарам“.

своєю виразно промовляють про значну й ріжнородну заграничну кольонїзацию в сїй західнїй окраїнї Руси.

Хоть ми й не маємо докладних відомостей для означеня коли повстали вичислені оселї, але давність декотрих із них, як напр. Козари, Дулїби, Древляне, ясна уже з самих назв, що походять від імени племін, котрі щезли ще в епоху лїтописця. Не пізнїщі дванадсятого або початку тринадсятого столїтя оселї Берендїевичі, Торчево, остатне, як і Болохово, Угровськ ми подибуємо в лїтописних звістках XIII ст. Ріжного часу могли повстати инчі з названих осель.

Богато з вичислених повище кольонїстів жили в Галицькій Руси, як ми вже вказували, по своїм рідним правам і користували ся більшою або менчою самоуправою.

Польське завойоване від разу зробило в долї селянської людности Галицької Руси важні зміни.

Значна частина земель уже від перших років польського панованя роздає ся тут польській та заграничній шляхтї на умовах відбувати за дарований ґрунт воєнну службу. Ми вже вказували вище, що більшість польської шляхти, котра розігнала ся до Червоної Руси, належала до відділу безземельної або малоземельної, змарнїлої та бідної, „голоти“. Така збіднїла шляхта, звістно, не мала засобів для заведеня на одержанім ґрунтї реґулярного господарства. Через те треба думати, що більшість давнїщих надань була в місцевостях заселених, при чому значну частину повинностей правительство відступало в користь шляхтича.

Дістаючи пусті ґрунти, шляхтич діставав право їх заселити і на певне число років увільнити новоселенців від усяких повинностей; після вільготних років більшість повинностей так само ішла в користь шляхтичів. Скількість тих повинностей і спосіб їх сповнюваня, як побачимо нижче, з часом зміняли ся не в користь селян.

З другого боку обдарований, дістаючи заселений або пустий ґрунт, разом с тим діставав, або потім собі випрошував право уладити єго на нїмецькім (найчастїще) або на якімнебудь праві. Нижче ми побачимо, які вигоди давало нїмецьке право властникови; тепер обмежимо ся тілько вказанєм, що вигоди тї видавали са дуже значними і заведене осель на нїмецькім праві починає ся зараз від перших років польського

панованя і в королївських, і в приватних добрах. До половини XV ст. либонь чи не половина всїх осель Галицької Руси була вже на нїмецькім праві.

У Польщі коло середини XIV ст. більшість селян була вже юридично винята з під власти держави і передана в руки властника-шляхтича, що мав jus domini над людністю своєї землї, то-б то судив її особисто або через своєго солтиса. Той самий домінїяльний суд над людністю появляє ся і в Червоній Руси с польським пановапєм.

В оселях на нїмецькім і польськім правах людність вимає ся з під власти держави і піддає ся власти domini.

У Польщі, як ми бачили, селянська людність мала ще право виходу через усе XV ст. [1]).

У Червоній Руси княжого перїода селянська людність мала право виходу, обмежене тілько (як побачимо нижче) звістними умовами, що виходили з належности селян до своєї громади, та відносинами до пана.

Обмежене права виходу зразу зовсїм не було в інтересах властників землї-шляхтичів. Пусті ґрунти треба було заселити, аби з них мати дохід; заселити ґрунт можна було або покликавши заграничних кольоністів, або переманивши до себе обіцянками значних полекш людність королївських або приватних земель. У XIV і першій половині XV ст. шляхта ще значно напливає до Червоної Руси. Богато шляхтичів появляє ся тут тілько на якийсь час; купівля, продаж, обмін землї відбуває ся в тім періодї незвичайно живо. Ось чому шляхта зразу не тілько не повстає проти переходу людности, але противно, підпирає єго і навіть видає постанови проти тих панів, що не пускали із своїх маєтків селян, викликаних як треба (rite).

Так у 1435 р. (рік заведеня польського права, то-б то адмінїстрациї й суду на польський лад) галицькі шляхтичі

[1]) Іще в статутї 1493 р. (Bandtkie, Jus Polonicum, ст. 327) читаємо: quia kmethones de loco ad locum se anno quolibet movéntes ipsi et domini eorum ad damna perveniebant plurima — статут постановляє: ut a modo kmethones a dominis suis status utriusque in partibus terrae Cracoviensis quoque modo de agris suis recedere non audeant, nisi prius kmetho quilibet aedificaverit aream suam et debita solverit domino juxta consuetudinem (то-б то повторяють ся старі постанови), exceptis terris Russiae et terris Majoris Poloniae, ubi antiqua consuetudo servetur.

(domini terrae) видають постанову, що реґулює вихід селян на польський лад: селянин за право виходу (в період Різдвяних сьвят) мусить заплатити властникови землї копу грошей, джбер пшениці, дві колодї вівса, чотири руські сири, чотири курки, віз сїна і віз дров [1]).

Але на бурнім засїданю шляхетського віча в Галичу 1444 р. було постановлено, що коли пан не схоче пустити свого селянина post reclinacionem (то-б то після офіціяльної заяви панови про бажане вийти і сповненя всїх формальностей зреченя), то остатнїй може візвати его до суду на третій день, і пан обовязаний (але перше мусить бути повідомлений про

---

[1]) A. gr. XII, ст. 425. Cum aliquis incolarum de domo in villa a festo Nativitatis Christi a domino suo recesserit, extunc domino ville sexagenam, viccum tritici, alias dzber, duos truncos avene, IIII tortas Rutinicales, IIII genera gallorum alias cur, currum feni, currum lignorum dare debet.

Як видно с початку акта, се є нова постанова, що переносить умови виходу селян, практиковані в Польщі (jus, quod fit in terris Cracoviensi et Sandomiriensi et terra Polonie laudaverunt et laudabiliter appellaverunt). Але і в самій Польщі XV ст. умови виходу селян були рїжнородні в рїжних землях. Так у землї Ланчицькій селяне, що сидїли на польськім і нїмецькім правах, могли виходити тілько на Різдво, діставши на два тижнї перед тим речинцем licenciam від пана; селянин, що виходив, мусїв або покласти на своє місце инчого селянина, або заплатити панови 1 гривну і 1 ferto і при тому впорядкувати свій двір по оцїнцї чотирох осіб, двох від пана, двох від селянина. Могли селяне виходити і коли небудь серед року, але тодї платили панови 3 гривни й порядкували двір. Усї рахунки с селянином мусїли бути скінчені на два тижнї перед виходом, — після виходу (то-б то після одержаня від пана дозволу на вихід) пан не мав права чіпати ся селянина.

Загродники, що сидїли на польськім праві й виходили non in tempore, то-б то не на Різдво, платили 1 гривну, а як in tempore, то тілько чинш і гостинець і порядкували свої двори. Коршмарї, що сидїли на нїмецькім праві, мусїли обсадити свою коршму і направити двір, інакше платили 1 гривну на виходї.

В статї є суперека — у §. 34 умови виходу одні й ті самі для селян на праві нїмецькім і польськім, у §. 36 — селяне на польськім праві платять на виходї лише половину того, що платили селяне на праві нїмецькім.

Про умови виходу селян у Мозовії див. Дунїна, О Мазовецкомъ правѣ, ст. 54. В землї Холмській селяне могли виходити, обсадивши своє поле kmethone tam valenti ut solus fuit, або продати поле за згодою пана (статут 1477 р. у Мацейовского, Historya prawodawstw słowiańskich, т. VI, ст. 414).

те alio homine) пустити єго в першім судовім речинці, заплативши три гривни кари в користь суду і три гривни в користь позивача [1]).

На тім же зборі для забезпеченя інтересів пана зроблено ще постанову про втїклих людей, то-б то очевидячки про тих, що втїкли sine reclinacione, без відома пана і сповненя всїх формальностей спеканя. Той, хто приняв такого втїкача, був обовязаний, коли єго оповістив пан утїклого, пустити єго с трьома гривнами кари; коли-ж селянин не буде пущений, то пан єго позиває на третїй день до суду того селянина, що єго приняв, і остатнїй платить три гривни судовоі вири і стілько-ж позивачеви. Тут же додано важну увагу, що дїти втїкачів не вважають ся втїкачами [2]). Остатню постанову можна розуміти двояко: або вона значить тілько те, що за дїтей втїкача не платять кари, або-ж важнїще — що дїти втїкача не відповідають за тї наслїдки, що падають на втїклих родителїв. А се, може значити щось лише тодї, коли втїкач-селянин закріпощав ся, тратив право виходу. Ми хилимо ся власне до остатнього поясненя, бо воно відповідає постанові Руськоі Правди, по котрій втїкач закуп ставав холопом. На другім вічу того-ж 1444 р. між иншим постановлено, що селяне можуть виходити (abdicare se) протягом двох тижнїв, рахуючи від другого дня по Різдві Христовім. Розслїд процесів за вихід селян мусить відбувати ся зараз на третїй тиждень.

Нарештї заборонено брати на силу втїклого чоловіка і грабити єго майно — остатнє мусїло до рішинцю суда бути передано в третї руки [3]).

[1]) A. gr. XII, ст. 129. Item eciam domini invenerunt, quod cum aliquis homo reclinabit se a suo domino ad alium dominum et idem ejus dominus ipsum tenebit et locabit post reclinationem, extunc ipsum debebit citare ad tercium diem, qui habet ipsum restituere in primo termino cum tribus marcis, castro tres et actori tres. Item eciam debent ipsum predestinare alio homine. Sin autem non vellet restituere, extunc ipsum citare habet, ut supra.

[2]) Item eciam invenerunt, quod habent inter se hos fugittivos homines (cum tribus restituere) tradere de... et idem cum profugit, debet predestinare ipsum et cum tribus traderet hominem. Sin autem non traderet cum tribus, extunc debet eum citare ad diem tercium, cum ipsum hominem debet ipsum mittere cum tribus marcis, castro tres et actori tres et hominibus fugittivis pueri non sunt fugittivi.

[3]) Item eciam sub pena iudicii nullum hominem reclinatum recipere habent necz alias grabycz usque ad rosprawy eciam actoris, ib. ст. 138.

Але від половини XV ст. в Галицькій землї повстають дві партиї, інтереси котрих що до селянського виходу були дияметрально противолежні. Шляхта, що прийшла недавно, стояла за волею виходу, бо їй треба було заселити свої ґрунти. Противно, шляхтичі, що міцно осїли ся в Червоній Руси, уладили свої землї і покольонїзували їх, були проти волї виходу, дуже для них некористної. Селяне, що відсидїли вільготні роки, покидали свої ґрунти і переходили на нові вільготи в инчі місця, а ґрунт панський пустів і не давав нїякого доходу [1]).

Ось чому акти XV ст. переповнені процесами за вихід селян. У декотрих землях, як у Галицькій, перехід селян відбував ся в таких великих розмірах, жалоб на нерегулярне викликане людности, її втеки, насильну хапатню чужих і своїх селян, що втїкли в инчі маєтки, набирала ся така маса, що в судї призначувано специяльні засїданя для таких процесів. Процеси за селян рішали ся у Галицькій землї зразу в судах земських, пізнїще в судї коморників (judicium camerariorum), в Перемиській землї вони належали до суда ґродського [2]). У Львівській землї процеси так само розбирали ся в ґродськім судї, хоть нераз повставали суперечки про підсудність таких процесів ґродському судови [3]).

Вільний вихід селяне мали в Галицькій Руси до початку XVI ст.: у 1507 р. на просьбу червоно-руської шляхти король розширяє і на Червону Русь польські постанови про вихід селян [4]).

Се, кухонною латиною виложене місце іде, на нашу думку, до особи селянина, бо перед тим говорить ся про его майно — пан не має права няти або грабити, то-б то силою брати свого селянина с того місця, куди він утїк. Постанова ся стане ясна тому, хто загляне в галицько-руські судові книги XV ст., особливо в книги Галицької землї — остатнї переповнені процесами про наїзди на чужі маєтки та хапатню втїкших селян.

[1]) Така-ж поява повторяла ся й пізнїще в українних староствах. Так по люстрациї 1565 в селах Летичевського повіту „ludzie nigdi swobodi nie wiszledza, zwlascza yz czestho odchodza, ktorem ma swoboda wichodzicz, a na iech miescza zasie drudzi na swobode do lat kielkanasczie wstępuią". (Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. II, ст. 207).

[2]) A. grodzkie XII, передмова ст. XI.

[3]) A. gr. XIV, ст. 72, і передмова.

[4]) Vol. leg. I, ст. 166 „ad supplicationem terrarum Russiae: volumus et decernimus ut de omnibus fugittivis statutum Regni observetur". Ми бачили

Погляньмо тепер на тї умови, при котрих у XV ст. відбував ся вихід селян.

У XV ст. маса селянської людности Червоної Руси була ще вільна і мала право виходу. Окрім рабів і кабальних, привязаних до особи пана, коланних, ординцїв і данників (homines tributarii), привязаних до землї, усї инчі селяне і королївських, і приватних маєтностей могли покидати свої власні або панські землї, на котрих осїли, і переходити куди їм хотїло ся.

Але воля переходу не була зовсїм необмежена. На перепонї їй стояли, з одного боку, інтереси самих селянських громад, а з другого — інтереси панів: безумовний вихід селян робив шкоду і одним і другим. Селянин, що виходив із громади, поменчав її платїжну силу; повинности, що лежали на всїй громадї, з поменченєм числа членів громади ставали тяжчі для кождого окремого члена. Там, де повинности були до-

---

вище, що ще статут 1493 р. лишив у Червоній Руси звичайні порядки виходу селян. І статут 1496 р. потверджує „consuetudines super mittendis (kmethonibus) observatas non esse immutandas, sed observandas ubique". (Jus Pol. ст. 343). Але в статутї 1496 р. є незвичайно важна постанова, що обмежає вихід селян: із синів селянина лиш один може виходити на наємну службу або до ремесла, решта мусить лишати ся в селї; коли у кметя тілько один син то він мусить лишати ся в селї; при тому й той селянський син, що має право виходу, мусить дістати увільняюче свідоцтво від своєго пана (licentiam et litteras testimoniales a dominis locorum), інакше єго вважають утїкачем і пан має право вернути єго (Jus Pol. ст. 343). Через сю постанову, як завважує Бобржиньский, підданство селян з особистого стало дїдичним.

По Радомській конституції 1505 р. конче треба згоди пана на вихід селянина: statutum quod nulli kmethonum liberum erit de cetero recedere a domino suo et de bonis residencie sue domino invito aut inscio, qui vero contra hoc statutum recedere sive fugere presumerit, dominus apud quem inventus fuerit, kmethonem restituere teneatur nullius temporis prescripcionem evadendo... Si vero domino placuerit kmethonem e bona voluntate dimittere extunc kmetho tenebitur solvere hospitale alias gosczynne nec non domini septa et alia juxta antiquum reformare et fidejubere. (Арх. Бернард., Acta Castri Premisl. т. IV, ст. 69).

По всїй імовірности, червоно-руська шляхта просила короля розширити і на Червону Русь виложені вище постанови. Таким чином юридичне закріпощеня селян настало в Червоній Руси трохи пізнїще від закріпощеня польських селян.

кладно означені для кождої окремої особи, відхід селянина збавляв пана частини доходів зі своєї землї.

Ось чому і громади і пани старали ся обмежити і впорядкувати вихід селян. З обох боків були вироблені звістні умови, заспокоївши котрі, селянин мав право виходу. Не богато, але за те характерних відомостей зберігли нам акти про вихід селян із осель на руськім правї. Відомости тї тим важнїщі для нас, що вони по всїй імовірности рисують нам звичай давнїй, що зберіг ся з періода ще повного панованя руського права княжої епохи, і дають скілька дорогоцїнних рисів з исторії давньої руської селянської громади.

До всїх тих селян, що виходили, на якім би правї вони не сидїли, прикладало ся одно загальне правило: виходити можна було тілько з означеного права в таке-ж саме (з руського в руське, з нїмецького в нїмецьке); вихід з одного права в друге забороняв ся. Коли селянина викликувано напр. із руського права в руське, а показало ся, що він осїв на нїмецькім, то давнїщий пан мав право виправити єго назад, при чому той, хто переманив селянина, платив кару першому панови 3 гривни і стілько-ж судової вири і при тому тратив даний за селянина вихід. А в тім, правило се мало очевидячки силу тілько протягом звістного часу, одного року від часу викликаня.

Важко пояснити причину подібної заборони: для пана було очевидячки однаковісінько, в яке право виходив єго селянин, коли він зробив усї формальности виходу і сповнив супроти пана всї обовязки, що лежали на нїм. Може заборону сю викликало бажане обмежити трохи за частий перехід селян: перехід з одного права у друге міг бути для селянина принадніщий, нїж перехід у те саме право; в остатнїм разї спосіб сповнюваня повинностей, а иноді й розмір їх, були незмінні. Але, з другого боку, масу селян надили на нові оселї воля, увільненє від повинностей на звістне число років, а таку волю могли їм давати на всякім правї.

Вихід селян у латинських актах називає ся reclinatio [1]), по руськи — отказъ, выходъ. Перекликаний селянин називав ся homo, kmetho reclinatus, acclinatus.

[1]) Reclinatio, acclinatio, exceptio exitus; exceptio, выходъ, уживає ся і в змислї платнї за вихід (A. gr. XV, ст. 530). Post reclinationem al. по одказу (A. gr. XV, ст. 484).

Для реґулярного виходу треба було сповнити ріжні формальности. Ті, що викликали селянина (одказчикъ) мусїли формально заявити панови в єго домі[1]), в присутности чужого (обчого, hominis extranei nobilis)[2]) шляхтича, або коли єго не було, при двох сьвідках з місцевих обивателїв (terrigene) і самого викликуваного селянина, про єго викликанє; панови одказчик тут же давав платню за вихід (pecunia reccossionalis, recessionales, exitus, выходъ); тодї-ж роблено докладний обрахунок пана з єго селянином, означувано всї обовязки, що лежали на нїм, і очевидячки вимагано сьвідоцтва пана про сповненє всїх тих обовязків[3]). Вихідна платня по руському і волоському праву відповідала економічним відносинам селянина до своєго dominus-a[4]).

Вихід селянина мусїв відбувати ся в певний час і доконче в день (in tempore et hora); вихід у ночи вважав ся нереґулярним, рівняв ся до втеків[5]).

---

[1]) або в домі тиюна, A. gr. XII, ст. 369.

[2]) przed obczizna,, A. gr. XV, ст. 530, 534.

[3]) Всї претенсиї до селянина пан мусїв заявити при reclinatio; заявлені після reclinatio претенсиї не мали сили, див. A. gr. XIV, ст. 293 і 339. При нереґулярнім викликуваню заплачений панови вихід лишав ся в єго користь A. gr. XIV, ст. 305.

[4]) Економічне становище селянина доказувано сьвідоцтвом атамана і двох селян. (A. gr. XII, ст. 409: iste Syenko sedet circa me in media area et paratus sum hoc adducere iuxta consuetudinem terrestrem duobus kmethonibus et vathamano.

[5]) A. gr. XII, ст. 75. Mgf. Muzilo in lucello alias przed swyachem (sic) alias (sic) homines reclinavit. . tunc non iudices videntes quod indecenter ds. Muzilo homines reclinavit, premissos homines Ihnatoni adiudicavimus... пор. ib. ст. 146: idem homo non est in tempore reclinatus, quia in nocte sunt reclinati (sic).

Вихід платили не тілько селяне, що мали власне господарство, сидїли на означених ґрунтах (kmethones bene possessionati, areales, de media area, de quartale agri), але й підсїдки, дворські (sedentes in camera). A. gr. XVI, ст. 209... terminus positus inter mfg. Pol. Leop. actorem et nob. Joh. Dawidowsky reum ad interrogandum dominos pro homine Ostasch reclinato de Dawidow sub civitatem Leopolim pro eo, quid Ostasch recessionalis dare deberet, ex quo in camera residebat et sub domino nil tenebat.

Дуже цїкавий факт істнованя ще в XV ст. віддїлу людей вольних, похожих (zapochodzący), що не платили виходу. Але відомостей про таких вольних дуже мало. Вкажу на процес A. gr. XII, ст. 6 (a. 1436)... Item Ono-

Селяне, що сидїли на руськім правї, як уже сказано, мали право виходити тілько в руське-ж право. Вихід їх міг відбувати ся тілько раз у рік — на Різдво. Платня за вихід (поклонъ) була конче грошева [1]) і означувала ся на 1 гривну за селянина, що сидїв на цїлім дворищу, і пів гривни за такого, що володїв половиною дворища. Але не кождий селянин,

---

szym de Kurosz est iustificatus prout pro recessionalibus alias za poklon per ducem Mitko inculpatus fuit. Unde domini superius descripti dederunt Onoszym na ludstwo ad popones de Kurosz ad quos ministerialis equitaverat. Qui dixerunt: est frater noster liber, qui recedere habet et recessit ut aliquis nostrum wolni. Пор. ib. ст. 149 dedimus ad futuros terminos ad interrogandum ad plures homines inter dominam Elizabeth de Podhaycze et Jacconem de Sphistelniky pro homine, utrum homo est zapochodzaczy qui iam obsedit alias oszadl".

Кляса похожих або вольних людей (люде захожі, прихожі, слободичі, похожі, вольники) істнувала і в Литовській Руси. По характеристиці В. Б. Антоновича (Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VI, т. II, ст. 17) слободичі були люде вільні, що не мали ґрунтової власности; вони арендували за контрактом ґрунти у панів, при чому давали властникови землї лист або запис добровільний; на підставі сего контракту вони обовязані були за землю, котру дістали, давати панови певну умовлену скількість добутків із землі, або сповняти звістні служби, або давати платнї; а що при оселеню своїм похожий чоловік діставав по більшій частинї ще запомогу від пана, то в такім разї він обовязував ся до певного речинця не покидати землї (засїдалий), в противнім разї (не засїдалий) він міг покинути слободу, коли хотїв, але мусїв заплатити вихід, як є звичай в землї і віддавши єго, міг „піти, де хоче".

Такі вольні люде, як бачить ся, не були звязані речинцями виходу, загальними для осїлих людей, а могли виходити кождого часу, сповнивши умови договору. Межи ними були й такі, що переходили з місця на місце (quaerens victum al. pozywienia), наймали ся до ріжних услуг лише на короткий час. Але, як бачить ся, правительство старало ся обмежити волоцюзтво таких homines vagabundi, встановивши і для них речинець виходу на Різдво. Так із декотрих актів видно, що servus cum reclinatione міг виходити тілько на Різдво. (A. gr. XII, ст. 349, XIV, ст. 443).

Хоть речинцї для виходу селян були встановлені в першій половинї XV ст., та ми й пізнїще подибуємо приватні договори панів mittere homines sine tempore reclinationis. (A. gr. XV, ст. 442), але з другого боку подибуємо й противні договори приватних панів не перекликати селян один у одного (A. gr. XII, ст. 352).

[1]) A. gr. XII, ст. 20 „nos videntes, quod cum marcis reclinabantur, tales eosdem homines non iudicamus iuxta ius Theutunicale, sed Rutinicum, eapropter adiudicavimus ipsos demorari ad festa Nativitatis iuxta terre ritum eut ius. Пор. A. gr. XIV, ст. 59.

що сидів на руськім праві, мав безумовне право виходу. С кождого села на руськім праві могли виходити лиш один, два або три селяне, відповідно до числа людности: числено на десятки, і виходити міг лише кождий одинадсятий, то-б то коли було десять селян, то ні один із них не мав права виходу, коли їх було більше як десять, то лишні могли вийти, коли було дві десятки з верхом, то виходили лишні поверх 20 і т. п. При такім вичисленю не числено тих, що сидїли на инчім праві, попів, коршмарів, підсїдків, десятників.

Ми вже вище (на ст. 117) говорили про тілько що виложені факти. Ми думаємо, що факти ті вказують на останки давнїх порядків частини руської людности по сотням. Показане обмеженє виходу ми старали ся звязати з громадськими порядками сотні.

Але, на нашу думку, по сотням була впорядкована тілько частина руської людности княжого періода Галицької Руси. Друга, значнїща її частина, жила, очевидячки, спільно-родовими дворищами, і дворищне володїнє землею зберігло ся в більшости сел на руськім праві ще в XV і навіть XVI ст. (про дворищне хлїборобство сказано буде нижче). Але й окремі дворища кождого села, як бачить ся, лучили ся в громаду і сповняли декотрі повинности спільно. Ось чому ми й подибуємо ряд фактів, коли при суперечках за реґулярність виходу вичислювано не селян, а дворища [1]) — тому, хто володїв дворищем лишнїм поверх десятки дворищ, вільно було виходити. Можна думати, що в такім разї homo arealis не був обовязаний обсадити дворища alio homine, а лише мусїв заплатити recessionalia.

Ті самі формальности, які були в звичаю при виходї з руського права, прикладали ся і при виходї з права волоського. Reclinacio мусїла відбувати ся in hora et tempore в присутности обчого чоловіка (hominis extranei), при котрім за викликуваного селянина плачено вихід [2]). Як уже сказано,

---

[1]) Відомости актів див. вище, ст. 118—9.

[2]) A. gr. XII, ст. 413 жалоба Галицького підсудка на шляхтича Матвія Гольдача: quia ei hominem dictum Michaylo in hora et tempore coram homine extraneo reclinatum mittere non vult de villa ipsius Zalynyowye de integra area de iure Valachico in villam ipsius Lypycza in ius Valachicum, neqve pro ipso

виходити з волоського права можна було тілько в право волоське. Плата за вихід Волоха означена була, бачить ся, на 12 грошів;[1]) економічне становище селянина, що сидів на волоськім праві, було означувано сьвідоцтвом князя і громади. Вихід із волоського права міг, бачить ся, відбувати ся кождого часу, а не в означенім речинці, як вихід із права руського[2]).

Загальні формальности заховувано і при виході з нїмецького права. Але умови виходу селян на праві нїмецькім значно ріжнили ся від умов переходу селян на праві руськім і волоськім.

Умови поселеня селян на нїмецькім праві визначили ся особливою означеністю і докладністю. Солтис заключав окрему умову з кождим селянином, при чому скількість узятої селянами землї і розмір повинностей були означені докладно. Селянин на нїмецькім праві відповідав тілько за себе.

Як селянин, що сидїв на нїмецькім праві бажав покинути своє село, то міг, бачить ся, зробити се, коли вгодно, але мусїв перед тим обовязково locare suum agrum, то-б то продати его або обсадити певним чоловіком (kmethone bene valenti), що мав потрібні засоби й інвентар для управи землї, на котрій сидїв селянин, що відходив. Селяннови давано звістний речинець (8—18 тижнїв) на locatio своєго поля, після чого він міг піти, здавши всї свої обовязки на инчого селянина. Коли протягом означеного речинця селянин не міг обсадити своєго поля, або его продати, то мусїв дати панови застав[3]).

---

reclinationem recipere voluit, cum ei dabatur coram eodem homine extraneo, cui homini nulla culpa est data penes reclinationem et tenet ipsum ultra laudum et consuetudinem terrestrem iudicialiter responsurus. Див. ib. ст. 402, 403.

[1]) Судови предложено питанє: si walachi ad presens ambulant, unde sic decernimus, quod walachi iuxta morem antiquum ambulare debent duodecem grossos recessionalium dando et dacionem iuxta morem antiquum videlicet XII grossos vel iuxta quod knyadz manifestabit, quomodo eundem walachum tenuit. A. gr. XII, ст. 21.

[2]) Див. A. gr. XII, ст. 413 — жалоба на невипущенє селянина з волоського права подана до суду 4 липня 1474 р. З одного акта ми дізнаємо ся, що селянина викликав одказчик із волоського права fer. 6 prox. ante Remiscisсere, A. gr. XVI, ст. 127.

[3]) A. gr. XIV, ст. 262, 497, 339.

Аби принадити селян до своїх маєтків, пани в як найширших розмірах користували ся т. наз. волею: кожда нова оселя звичайно діставала увільнене від повинностей на звістне число років. Але ся воля, така принадна для селян, була для них жерелом неволї, зрештою зразу тимчасової. Даючи волю пан, розуміє ся, надіяв ся, що коли вона мине, то він мати ме чистий дохід із своїх селян. Із актів не зовсїм ясно, чи міг селянин, що сидів на волї, покинути своє поле. А в тім, із одного акта можна вивести, що істнувало загальне правило: селянин, що сидїв на волї, мусїв відробити панови стілько років, скілько сидів на волї, або обсадити поле иичим селянином, що приймав на себе его обовязки [1]).

XIV і XV століття представляють у Галицькій Руси епоху незвичайно широкого обміну земельної власности, заснованя великої маси нових осель і через те незвичайно частого переходу селян. Декотрі судові книги XV ст. записані більше як на половину селянськими процесами: жалобами на нерегулярне reclinatio, невипусканє селян регулярно викликаних і грабованя майна тих, що вийшли, принятє тих, що втїкли, вийшли без reclinatio і т. д. Появляє ся цїла нова професия одказчиків, аґентів, що їздили із села в село і манили людність принадними описами користей нових осель. Відказчиками бували звичайно атамани, солтиси і князї (в волоських оселях), ті, що купили або дістали від пана солтиство, то-б то право впорядкувати певну оселю й користувати ся частиною її доходів. Відказчики звичайно давали самі вихід за селян їх панови і заспокоювали ріжні претенсиї пана до селян, чим уже від разу клали викликуваних селян в економічну залежність від нового пана.

---

[1]) Inter nob. Joh. Vyssoczski actorem et gsam Jachnam de Malechow taliter est sententiatum pro homine Demkone de Zidathicze, qui se (sic) reclinatus sub Regem, quia idem homo quantum sedebat super libertate, tantum tempus debet sedere in illibertate in Zidathicze. A. gr. XIV, ст. 332, пор. ст. 330.

. . . kmethones eorundem agrorum laszy debent Dobeslao Kmite solvere census et labores laborare, dum libertas eorum expirabit. Sin autem illud facere non vellent, extunc debent agros suos vendere et collocare alias oschadzicz eosdem agros Dobeslao. A. gr. XI, ст. 433.

Пани без кінця процесують ся із-за селян. Процеси ті відбувають ся і на ґрунті лєґальнім у судах ґродських, земських, коморницьких, вічових, доходять і до надворного суду самого короля, і дорогою зовсїм нелєґальною — дорогою наїздів і грабунків. Відказчики не завсїгди викликували селян правною дорогою, але нераз підбивали їх до втеків [1]). Пани, своєю дорогою, не чекаючи довгих судових митарств, хапали ся за узброєну силу, аби вернути своїх селян: відбували ся формальні битви, поле битви нераз бувало засїяно раненими й убитими з обох боків; побідники забирають уратованих селян з їх майном.

Розглядаючи судові книги Червоної Руси, лехко побачити, що перехід селян відбуває ся не в однаких розмірах в ріжних місцевостях. Найменче процесів за вихід селян у землї Сяніцькій, найбільше в Галицькій. Пояснює ся се ґеоґрафічними й економічними умовами тих місцевостей: земля Сяніцька умовами земельної культури була для польської шляхти менче принадна, нїж инчі частини Червоної Руси. Ся підгірська країна була менче пригідна до хлїборобства, переважним промислом була тут годівля худоби, котрою займали ся особливо Волохи, що в значних розмірах кольонїзували Сяніцьку землю. Перемиська, Львівська та Галицька землї були найпригіднїщі до хлїборобства, і сюди йде переважна шляхетська кольонїзация. Земля Галицька і Теребовельська, яко більше східні, украïнні, кольонїзують ся пізнїще від инчих. Сї землї були найбільше небезпечні в воєннім ґлядї, через те ґрунти й роздавано в них з обовязками сповнювання ріжних воєнних услуг тодї вже, коли в инчих частинах Червоної Руси шляхтичі володїли землею jure hereditario. Бажаючи кольонїзувати свої ґрунти в тих богатих, але мало спокійних землях, шляхтичі давали тут селянам особливо значне число вільготних років і один поперед другого перекликали їх сюди, і селяне Львівської та Перемиської земель масами виходили до східної частини Червоної Руси й Подільщини. Повставало навіть питанє, чи можна допускати вихід селян із Львівської та Жидачівсь-

---

[1]) Потайне викликанє селян називало ся викачуванє (A. gr. XV, ст. 543).

кої землї до Галицької і противно; але, бачить ся, питанє се було рішено притакуючо [1]).

Процеси в справах про вихід селян відбували в ріжних судах: у землї Галицькій зразу в судї земськім, опісля в судї коморників, у Перемиській — в ґродськім судї; із судових книг Львівської землї зберігли ся головно ґродські книги. В них досить богато селянських процесів, хоть значно менче, нїж у книгах галицьких; але, імовірно, більша частина процесів про селян і в Львівській землї, як і в Галицькій, містила ся в книгах земських судїв, із котрих для першої половини XV ст. зберігли ся тілько останки.

Як процеси за селян чинили великий процент усїх процесїв, що належали до судів ґродських і земських, то в декотрих судах були навіть назначувані спеціяльні засїданя виключно для рішеня справ селянських (judicium pro hominibus, judicium recessionalium, pro hominibus reclinatis).

По постанові 1444 р., коли dominus задержував і не пускав селянина, що сповнив усї встановлені формальности виходу, то той, хто викликав, мусїв єго о б о с л а т и обчим чоловіком, то-б то домагати ся пустити селянина. Коли після обсилки селянина не пускано, то позивач мав право пізвати спірача до суду, де той мусїв явити ся третього дня після викликаня і пустити селянина зараз першого судового речинця, заплативши три гривни судової вири і три гривни позивачеви [2]).

Той, хто приняв утїклого селянина, мусїв вернути єго після такої-ж обсилки с трьома гривнами позивачеви, як же не вертав, то так самісїнько мусїв явити ся до суду третього дня після викликаня і заплативши три гривни судової вири і три гривни позивачеви, вернути втїклого. Задержане майно

---

[1]) A. gr. XII ст. 90. In presenti termino (2 сїчня 1441 р) domini supradicti dedimus et distulimus ad proximos terminos a data presencium ad interrogandum, utrum habent homines reclinatos debent mittere de districtu Halicensi in districtum Leopoliensem vel Zudacensem et e converso. Питанє повстало ізза справи кн. Михайла Гольшанського з Михайлом de Konjuschky про викликаних селян із Галицької до Львівської землї. Із ст. 94 видно, що Гольшанський справу виграв.

[2]) A. gr. XII, ст. 128.

селянина мусїло бути віддане у третї руки до остаточного судового рішеня [1]).

Той, хто в судї виграв селянина, дістававъ від суду возьного (ministerialis) на **виметанє** (ad eiciendum) єго. А в тім, судовий процес рідко сим кінчив ся: дуже часто той, хто програв процес, все таки не видававъ селянина і не позволяв передати в третї руки єго майна (pignora repercussit) Судовий возьний не раз мав ся при тім дуже зле: побитий і покровавлений, він вертав ся до суду, де починали новий процес за repercussio pignoris і образу возьного. Тим часом позивач, що не стратив надїї на можливість, що буде вдоволений правною дорогою, збирав своїх домашнїх, сусїдів, приятелїв, селян і йшов у воєнний похід — здобувати objectum litis. Позивач не дрімав і, своєю дорогою, ладив ся до битви, зібравши таке-ж військо. Починала ся битва, в котрій звичайно, як то кажуть, пани били ся, а у хлопів чуби болїли. Побідник відходив с трофеями, але побіджений, зібравши ся з силами, відповідав наїздом, відбирав здобич, і до речі захопляв дещо з майна ворога. В результатї: нові процеси за наїзди і грабунки, нове судове рішенє, нова посилка возьного, нова єго образа і знов новий процес і т. д. без кінця. І такі війни, коли не селянські, то їзза селян, вели, з перемінним успіхом, не тілько самі шляхтичі, але й духовні посїдачі землї, епископи та архиепископи, коли не особисто то своїми військами під проводом сїльських атаманів та управителїв. При помочи судових ключок і підплати суда, процеси такі можна було провадити безконечно, переносячи їх із одної інстанциї до другої, відкладаючи під усякими можливими збутками (слабість проста, слабість **ложна**, то-б то серіозна, що буцїм-то приковувала підсудного до ложа, приготови до воєнного походу, звістки про намірений напад Татар або инчих ворогів, королївське порученє, доконечність явити ся до суду

---

[1]) Втїкдого треба було arestare cum nobili, XII, ст. 413. Шляхта окремих руських земель часто займала ся на вічах розбором питаня при видачу втїкачів селян. Див. напр. statuta ex utraque parte Bug tenenda, надруковані Ф. Бостелем у Jahresbericht des k. k. zweiten Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1890. Lemberg 1890, та холмський статут 1477 р. надрукований у Мацєйовского, Historya prawodawstw słowiańskich, вид. 2-е т. VI, ст. 413.

другого повіту в важнїщій справі — pro majori, і т. д.) В результатї вигравав, розуміє ся, найбогатший і найсильнїщий, що рішив сам свою справу на підставі права сильного.

Чи істнувало задавнене для відшукання втїклого селянина? З одного акта можна би вивести, що таке задавнене істнувало й означувало ся періодом десяти років[1]). Важко сказати, чи прикладало ся задавнене до всїх утїклих селян, чи тілько до тих, що зовсїм не були винні, хоть утїклий селянин був винен в очах пана вже самим фактом утеків; при тому на нїм усе лежали провини — в усякім разї уже тота, що він пішов без reclinatio, значить був уже винен панови бодай в розмірах платнї за reclinatio, коли не втїк cum censibus et dacionibus.

Мотиви втеків селян не ясні з актів: судовий акт по більшій частинї не розглядав мотивів утеків, суд судив лише самий факт утеків. Але, розуміє ся, мотиви сі були й тут ті самі, що й скрізь на світї: невдоволене теперішнїм, змаганє туди, „де краще“. Яке було „теперішнє“ селян, їх економічне становище у XV ст., ми побачимо далї, коли спробуємо зібрати відомости про селянський побут, про їх повинности супроти панів.

А в тім, із декотрих актів можна вивести, що вже тодї селяне тікали через насильства панів. Правда, закон давав їм право покинути землю пана без reclinacio через єго насильства, але не означуючи чи для законности таких утеків треба було сповнити які-небудь формальности[2]).

---

[1]) A. gr. XII, ст. 395. Gen. Ihnath Judex Halic. proposuit super nob. Sandiuogium pro homine profugo dicto Laver... Sandiuogius dixit: domine Judex, iste homo jam est a decem annis sub meo dominio in bonis et dominus Judex nunquam me amonebat pro eodem homine. Et domini in judicio sedentes decreverunt Sandiuogio jurare post f. Pasce in duabus septimanis tali modo, quod iste homo est a decem annis in bonis ipsius et quod nunquam amonitus est per Judicem pro eodem homine profugo Laver. R. Hube (Sądy i т. д. ст. 232) твердить, що в Польщі задавнене для верченя втїклого селянина означувало ся річницем трьох років, але на доказ наводить лиш останок судового акта із брестських книг: jako Wichna trzimala tego kmecza spokogym trzi lata.

[2]) Ми найшли в актах лиш один случай виходу всїх селян через насильства пана. Під 1471 р. у львівських судових книгах записана ось яка жалоба: „Labor. homines omnes de Janczyn et de Matheiow conquesti sunt super

Але лучало ся, що селяне тїкали на росказ самих панів, котрі дізнали ся, що наближають ся Татаре [1]).

У Польщі лучало ся, що не тілько селяне по своїй волї тїкали від панів, але самі пани проганяли їх [2]). Подібних пригод у червоно-руських актах ми не найшли.

Окрім права виходу, червоно-руський селянин XIV—XV ст. мав і инчі дуже важні права: право судової оборони в загальних судах в усяких можливих процесах (цивільних і карних), право власности на рухоме й нерухоме майно і подекуди право самоуправи.

Особа польського селянина XIV—XV ст. користувала ся ще захистом закона. За вбийство кметя платили головництво; [3])

---

nob. Johannem Budzywy tenutarium ipsorum, quomodo ipsis injurias tum in recepcione ipsorum bonorum tum in violacione unius mulieris infert et facit, propter quam violenciam omnino recedunt de eisdem bonis et manere nolunt sub ipso, vadentes sub dom. Paltin. Russie; super quo ds. Clonowski cum procuratorio ab ipso domino Palto memoriale posuit, quod iudicium recepit (Akta gr. XV, ст. 111). В отсїм актї причини виходу вказані зовсїм згідно с постановою Вислицького статута, що дозволяв вихід селян, si dominus villae opprimat filiam aut uxorem sui kmethonis aut si pro excessu seu culpa haeredis ibidem villani bonis ipsorum depraedantur (J. Pol. ст. 75). Але, як видно з сего акта, селяне мусїли заявити про свій вихід і мотиви его замковому урядови і, очевидячки, вихід селян міг відбути ся після сеї заяви перед скінченєм судового процесу.

При продажі маєтків подибуємо иноді приватні договори не доводити селян насильствами до втеків: див. напр. A. gr. XII, ст. 401 (ad a. 1470)... et de kmethonibus non debet recipere (продавниця) boves alias powolosczyszny. Si aliquis homo de Thenyathnyki fugeret propter aggravacionem Katherine, tunc ipsius Katherine hoc dampnum esse debet. Змисл таких договорів ясний — продавець маєтку на останку старав ся видавити з селян як найбільше, через що селяне иноді й розбігали ся, а маєток без робочих рук ставав без вартости.

[1]) A. gr. XII, ст. 137. Prout convencio generalis in Halicz est celebrata ad f. s. Nicolai (6 грудня 1444 р. ?)... quarta feria Visitiacionis vero novitates venerunt ad premissos dominos in Halicz de ingressu emulorum videlicet Tatarorum in has terras, prout consueverunt, qui domini hominibus ipsorum fecerunt profuere cum ipsorum bonis.

[2]) Hube, Sądy і т. д. ст. 46.

[3]) А в тім, у статутах XIV ст. сказано тілько про вбийство кметя кметем (Hube, Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego, ст. XIV, §. 19, і ст. XLIV, §. 20). По Вислицькому статуту кметь, що вбив кметя, платив pro pena homicidii (то-б то вири) 4 гривни каштелянови або ei, cui jus persuaserit, a

розмір его був приблизно однаковий в ріжних польських землях: так у землях Краківській і Сандомірській за голову кметя платили 10 гр., с котрих 6 ішло для найближчих свояків убитого, 4 — в користь его пана; в Свадзькій землї із 10 гр. головництва панови йшло 6 гр., а своякам убитого — 4. Коли вбитий не мав дїтей, і позивачем був пан, то він і діставав усї 10 гр. [1]). За вбийство шляхтича окрім головництва плачено й судову виру. Але Губе завважує, що не може рішити, чи плачено судову виру за вбийство кметя [2]). А про те pena ducalis за вбийство кметя згадує ся в статутах Мазовії [3]).

Головництво, яко специяльна нагорода своякам убитого допускало згоду межи убийником і наступниками убитого — остатнї мали в сім разї право домагати ся окрім умовленого головництва (або замість него) іще й покори від убийника [4]).

Головництво діставали дїти, брати, батько убитого; жінка діставала половину, а инодї й цїле головництво [5]).

По Вислицькому статуту за поранене кметя без проливу крови платило ся в его користь 6 гривен [6]). За рани с про-

---

своякам убитого — 6 гривен. По Великопольському статуту кметь, що вбив кмети, платив 6 гр. — 3 своякам убитого, 3 — панови, коли убийник і вбитий були під властю одного й того самого пана; коли-ж вони належали до ріжних панів, то виру дїлено на обох панів.

[1]) Hube, Sądy і т. д. ст. 245. У Мазовії за вбийство кметя головництво виносило 8 гр. (J. Pol. ст. 433). В статутї Ланчицької землї 1418—19 (Bandtkie, J. P. ст. 145) за вбийство кметя платить ся 10 гр. — жінцї й дїтям 3, панови 7.

[2]) Ib. ст. 249.

[3]) Bandtkie, Jus Pol. ст. 433 (1421 p.) Si vero nobilis sive terrigena ipsum kmethonem interfecerit, similiter octo sexagenas, praeter poenam ducalem et dignitariorum persolvat, vct. quatuor sexagenas pueris et domino tres, et castellano, in cuius districtu est idem kmetho interfectus, unam sexagenam solvere et pagare teneatur. Але в дальших статутах находимо важну постанову, що шляхтич, котрий убив кметя, не платить анї судової вири, анї головництва своякам убитого, коли суперечку почав сам селянин; у такім разї шляхтич платить тілько нагороду панови за вбийство его кметя (р. 1453, J. P., ст. 444).

[4]) Hube, l. c. ст. 246; его-ж Wrażda, Wróżba і Pokora, W. 1884.

[5]) Ib. ст. 248.

[6]) §. 56 у Hube, Ustawod. Kaz. Wielkiego, у Bandtkie — alias pena sex scotorum (ст. 86).

ливом крови $^2/_3$ кари йдуть у користь кметя, $^1/_3$ — суда [1]) (розмір кари не означений).

Із відомих судових книг XIV ст. Губе робить ось які виводи що до надгороди за рани й каліченє: 1) надгорода за кожде покаліченє назначувала ся в розмірі санкціонованому звичаєм, в формі грошевої кари, 2) розмір надгороди залежав від того, до якого стану належав той, хто поранив, 3) сині рани цінили ся нижче від ран кровавих, 4) коли хто дістав скілька ран, то за кожду платили окремо, хиба що їх було стілько, що загальна платня перевисшала звичайну норму кар, 5) в разах обтяжаючих провину, окрім нагороди за рани, плачено ще виру судови або королеви, а иноді й кару в користь пана, що виступив у судї за своєго кметя [2]).

В статутї Ланчицької землї 1418–19 [3]) шляхтич, що ранив кметя, платить єму за синю рану 5 грошів, за кроваву 1 ferto, панови — 1 гривну (unam sexagenam). Від відтятя пальця — 1 гр. Віднятє руки рівняє ся до убийства.

По Мазовецькому статуту 1377 р. [4]) кметь діставав за рани, що зробив єму шляхтич, по 6 грошів (scotos) за кожду; окрім того, шляхтич, що ранив кметя, платив ще 3 гр. панови кметя і судову виру. Нагорода за покаліченє членів селянина означувала ся по звістній таксї (відтятє якого небудь члена оцїнювало ся на половину платнї за вбийство).

Так само захищена була законом і особа селянина в Червоній Руси.

Із численних відомих карних процесів, що зберігли ся в судових книгах XV ст. ми можемо зробити скілька загальних виводів і що до судового поступованя в карних процесах, і що до основ, яких держав ся суд у постановах рішинця та в означеню розміру надгороди за насильство над особою селянина.

Завважаємо поперед усего, що в справі про нагороду за насильство над селянином було три заінтересовані сторони — сам селянин, єго пан і суд. Селянин шукає загоди за кривду,

---

[1]) Ib. §. 57.
[2]) Sądy і т. д. ст. 260.
[3]) J. Pol. ст. 195.
[4]) ib. ст. 419. Дунїн, О Мазовецкомъ правѣ.

пан надгороди за ослабленє своєї робучої сили, суд заступає інтереси поліційні та фінансові.

Процеси за насильство ділять ся головно на два відділи — процеси селянина з селянином і процеси селянина зо шляхтичем. У першім разї позов вносив ся на судї пана кривдителя, в другім до загальних судів. Процес веде або сам селянин, або через свого прокуратора, яким по більшій частинї був єго пан (et dominus stat penes suum hominem pro pena — звичайне вираженє в актах). В разї відмови пана justitiam ministrare, позивач переносить справу до загальних судів, куди потягають і відповідача селянина і єго пана [1]).

Карна кара всякого рода складала ся із трьох складових частин — надгороди скривдженому, надгороди панови і судової вири в тім разї, коли справа розбирала ся в загальнім судї.

Переважна форма карної кари — грошева платня, хоть подибуємо й пригоди присуду тїлесних кар, але від них можна було відкупити ся [2]).

Цїкаво, що ще в XV ст. і навіть у XVI ст. публична сторона покараня ще дуже слаба. І в карних справах сторони мають право погодити ся що до надгороди на всякі насильства, не виключаючи й убийства (в остатнїм разї, розуміє ся, годять ся свояки вбитого і відповідач) [3]).

---

[1]) Позивач обсилає пана відповідача cum nobili terrigena з домаганєм jus administrare над своїм селянином і в разї juris non administratione позиває єго до суду (A. gr. XIII, ст. 492). Що селянин міг кому схотїв поручити свою справу в судї, видно з A. gr. XIII, ст. 76. Minist. Nic. de judicio datus ad kmethonem Syska in Milatin missus est et interrogavit, cui daret causam suam agere pro causis coram judicio. Qui kmetho coram predicto ministeriale domino suo causam agendi, defendendi dedit plenam potestatem.

[2]) A gr. XI, ст. 66 terrigene adiudicavimus ipsius manum unam amputare vel in quinque marcis manum apud d. Capitaneum exemere. A. gr. XIV, ст. 336 і 342. Убийник, арештований в замку, мусїв протягом 6 тижнїв заплатити головництво, потому суд рішав, чи держати єго в арештї довше чи colio privare si caput non exsolvat. Платня, котрою відкупляли ся від тїлесного покараня, називала ся покуп. І в Вислицькому статутї сказано: qui homicida non fuerit in solvendo, captus pena capitali puniatur; Hube, Ustawod. K. W. ст. XIV, §. 19.

[3]) А що при добровільній злагодї без суду правительство, або пан, тратили би дохід, що мав їм прийти від сторін за розбір справи, то ми подибуємо і в урядових і в приватних уставах постанову про надгороду судови і при до-

Позивач або сам оцінює голову вбитого, або полишає судови означити розмір головництва.

Суд звичайно оцінює голову кметя на 10 гр.

Оцінка позивача по найбільшій частині вища — 12, 15, 17 і і навіть 20 гр. [1]).

Розмір надгороди панови із головництва означити важко. А в тім, із декотрих актів можна би вивести, що панови належало ся із головництва 3—4 гривни [2]). Коли у вбитого селянина не було свояків, то імовірно усе головництво ішло в користь пана.

бровільних злагодах. Так в уставній грамоті 1447 р. с. Мальчиці (A. gr. II, ст. 931) солтис дістає між иншими доходами „de recordacione alias smyrnego" третій гріш. У XVI ст. ми подибуємо в богатьох люстрациях українських староств сю надгороду судови під назвою „куница вмирская", „змирское" (Арх. Юго-Зап. Росс. VII, I, ст. 603: „куница вмирская старосте 12 грошей"; ib. ст. 623... змирское куницы, хто побиется и у праве не стоитъ, то 12 грошей... ib. ст. 84, 96.

То чи не значить „смильное заставанье" церковної устави Володимира „добровільна згода"? (Застав по польськи значить иноді договір). Завважаємо, що суд раз-у-раз намагав обмежити компетенцию духовного суду і рішав навіть такі справи як процеси за розводи (див. нашу статю, Брачные разводы въ древней Польшѣ и Юго-Зап. Руси. Юрид. Вѣст. 1890 р., кр. 12).

Що до питаня про приватну злагоду, то особливо цікава пригода A. gr. XII, ст. 165, де „голова" іде за „голову". „Phyetka et Danilo de Grabowecz ab una et Kristina vidua de Grabowecz partibus ab altera perpetuis temporibus concordiam inter se intraverunt per dominos arbitros amicabiliter inter ipsos factam videlicet pro interempcione capitum videlicet Ardeow fratre Phetka et Iwaszko filius Kristine, hoc est caput pro capite, quam concordiam perpetuis temporibus inter se tenere habent illese sub vadio centum marcarum, eciam citaciones que inter ipsos erant, easdem preter se miserunt et cassarunt, et omnia dampna pretermiserunt ante se.

[1]) A. gr. XII, ст. 205—12 кіп (убийник шляхтич), ib. ст. 162—17 гр. (убийник familiaris Яцка Свистельницького), ib. 230—20 (убийник шляхтич); XIII, ст. 19—15 гр. і камінь воску, ib. ст. 268 і 343 — 10 гр. (в першім разї убийник шляхтич), XV, ст. 87—12 кіп (кміть кметеви); ib. ст. 243 вдова дістає 10 уг. фльоренів за голову мужа, убитого per stipendiarios, але пор. ib. ст. 304, де та сама вдова дістає 6 гр. без 1 ferto.

XI, ст. 31—5 гр. homicidii et tot dampni і 3 f., ib. ст. 172—10 м. і камінь воску і покора (кміть кметеви).

XIII, ст. 35 Ussakowczanye villani платять 5 м. за убитого кметя.

XIV, ст. 459 — кміть платить за голову пастуха $2^{1}/_{2}$ коні

[2]) A. gr. XIII, ст. 343.

Окрім головництва відповідач платить звичайно і виру — pena regalis.

Винен у насильстві шляхтич, котрого, звісно, позивано тільки до загального суду, платив, окрім надгороди позивачеви, ще судову виру (pena regalis) — за насильство шляхтичеви 14 гр., за насильство кметеви 3 гр.

Головництво дістають найближчі свояки убитого — дїти, жінка, брати, родителї [1]).

Коли убийників скілька, то всї разом платили головництво (а не кождий окремо) [2]).

Окрім головництва, убийника присуджувано инодї ще на покору [3]). Обряд покори описаний докладно лиш один раз у процесї за неслушну завину коршмарем шляхтича в пораненю першого й єго жінки; коршмар мусить з двома инчими

---

[1]) A. gr. XIII, ст. 373 головництво дістають брати, але мусять віддати єго доньцї, як стане повнолїтня.

ib. ст. 411 позивають брати й сини убитого.

XIV, ст. 189. Мати убитого emisit liberum, обвинувачувана за убийство її сина.

ib. ст. 336 і 342 позиває жінка убитого коршмаря.

XV, ст. 243. Вдова убитого коршмаря дістає 10 уг. фльоренів головництва, котрі мусить берігти до повнолїтности дїтей.

ib. ст. 350 позивач frater amitalis.

[2]) A. gr. XIII, ст. 35. Ussakowczanye villani reposuerunt quinque marcas coram iudicio pro capite interfecti, vct. pro Byechun de villa Boraticz. XIV, ст. 438.

[3]) A. gr. XI, ст. 172 убийник платить 10 гр., камінь воску і мусить facere humiliacionem als pokoru (в сім разї на покору присуджують ся ручителї за убийника).

XIII, ст. 53, XIV, ст. 3.

XVI, ст. 130. Et Symko (позивач) debet omnes suos consanguineos locare et hic in Sanok suscipere homilitatem als. pokora sub vadio L marcarum (окрім 10 гр. головництва).

ib. ст. 153 — 10 гр., камінь воску і покора, пор. 161 і 175.

A. gr. VI, нр. 40 згода із за вбийства: Solummodo quod per probos homines eis humilacionem alias pokore facere debet (убийник).

A. gr. IX, ст. 28: decernimus, quod dum et quando prefatus Laurencius in civitatem predictam Leopoliensem descendet, Bartholomeus pincerna, invasus suus, in dicta civitate inhabitans, assumptis sibi quatuor personis idoneis in loco publico, notorio ac honesto coram consulibus civitatis Leopoliensis predicte veniam faciet iuxta modum et formam circa talia fieri consuetum.

особами (імовірно свояками) просити на колїнах шляхтича простити єго, а остатнїй, винявши ніж або меч, підняти єго над головою, але не ранити єго [1]).

За рани й калїцтва кметь діставав надгороду і від кметя, і від шляхтича. Але при тому допускано приватну злагоду ображеного с тим, хто образив, навіть в тім разї, коли справа ішла до суду [2]). Суд давав сторонам час на злагоду і рішав справу аж тодї, коли така злагода межи сторонами не настала протягом означеного речинця.

---

[1]) A. gr. XVI, ст. 354. Debebit ipse tabernator contra eum cum duobus hominibus humilitatem exhibere, flexis genibus eum petendo, ut sibi culpam dimitteret, ipse vero Stanislaus evaginato cultro vel gladio solum signo ostendere supra eum sed non ledere tamquam sit vindicaturus sanguinem suum et culpam sibi dimittere; quod habent facere tunc, quando ibi prefati domini intererunt.

Обряд покори трохи инакше описаний у Мазовецькім статутї 1421 р. (Helcel, Starod. prawa polskiego pomniki, I, ст. 287). Si vero miles interfecerit nobilem, debet solvere pro ipso quinquaginta sexagenas minus duabus, et veniam facere, scilicet vestimenta sua usque ad cingulum dimittens et sic denudatus cum nudo gladio mettredecimus, ut premissum est debet petere propter Deum, ut sibi indulgeret et tunc ille dolens offensam dimittere debet. Si vero nihil habuerit, quo hujusmodi caput solvat, extunc collo persolvet proprio. Si vero amici ipsius de peremptione sua dolerent, extunc ipsum redimere possunt.

Про покору див. І. Павіньского, O pojednaniu w zabójstwie, Warszawa, 1884 (акти про покору в додатку 3).

Обряд чеської покори див. у Собєстіанского, Круговая порука у славянъ ст. 7 і Мікльосіча, Die Blutrache bei den Slaven.

[2]) A. gr. XI, ст. 79. Ad illud judicium citaverat Wassil de Dobra Sayn cum duobus filiis Josip et Paschco pop do Dobra prout ipsum impedire nitebatur pro agro et area, que sibi racione vulnerum illatorum per arbitracionem factam dederant.

ib. XIII, ст. 229. Mathias Dobeschowski recognovit, quia sibi Juchno do Stankovo Nagwasdonovi pro omnibus causis satisfecit, quem libere emisit de vulneribus, quas sibi intulerat.

XIV, ст. 158. Datus est terminus ad concordandum... pro decem vulneribus cruentis et decem lividis... et datur sibi ad IV sept. ad concordandum infra hoc tempus, si non concordaverint, doms. Pol. diffiniat.

ib. ст. 466. N. dom. Wlodek de Byelka ab homine suo Zayn de Podbrescze cum nob. Iwaschkone de Czyszykow, a quo stetit Johannes famil. eius receperunt ad concordandum pro vulneribus hominis et pro pena domini, qui stat penes suum hominem infra hinc et festum Circumc. Dm.

Платня за рани й каліцтва складала ся с трьох частин — надгороди скривдженому, судової вири і надгороди панови покривдженого.

Що до першого, то позивач або сам означував цифру надгороди, або лишав судови означенє її розміру. Але цікаво, що суд часто не знає, скільки присудити за рани й каліцтво і відкладає справу ad plures dominos. Се доказує, що суд держав ся в означеню надгороди не права писаного (польських статутів), а права звичаєвого, а власне того права, по котрому жив позивач. На жаль, в актах по більшій частині не сказано, по звичаю якого права присуджено надгороду, хоть ми маємо безперечні відомости рішеня процесів у польських судах XV ст. на підставі звичаєвого руського права [1]).

В системі надгороди за рани ми подибуємо в судових рішенях помішанє ріжних основ. Надгорода покривдженому то дає ся відповідно до єго суспільного становища, то до становища

---

[1]) A. gr. XI, ст. 357. Item Fedor, Michalko Jacobus, Turko tenentur penam talem, sicut ipsorum ius canit.

За непоняву в суді відповідач платив bovem secundum jus Ruthenicum. A. gr. XI, ст. 258. За ту-ж непоняву (niestanne) кара по волоському праву була muto.

A. gr. XII, ст. 44. Mykossius de Chlyebyeczin виграє від Хорода Вершняка 15 кіп iure Ruthenico.

Людність передмістя Львова жила in iure Ruthenico, що видно із запродажної грамоти, котрою львівський лазник Манько з братом Юрієм продали вірменському лазникови Лазареви два доми ante portam Cracoviensem... ipsas domus in iure castri Ruthenico existentes, з обовязком боронити купця від усіх претенсий свояків iuxta consuetudinem iuris Ruthenici. (A. gr. XIV, ст. 123).

1448 р. два шляхтичі поручили ся за перемиського декана, що заплатить 100 гривен gso Fridroni de Pleschowicze. Коли в означенім речинці гроші не будуть заплачені, то Fridro має право візвати поручителїв in omni iure tam spirituali, quam seculari, papali, Regali, terrestri, castrensi, civili, Ruthenico, Theutunico. (A. gr. XIII, ст. 263).

1462 р. Gsa Anna Czurilowa мусить присягнути, quod homines et incolas in Wlosthkow non tenet in iure Theutunico sed Ruthenico, et iudicantur eodem iure (ib. ст. 394).

A. gr. XIV, ст. 54 (1442 р.). Ministerialis Nicolaus veniens a cruce synogoga Ruthenicali recognovit, quomodo Chodor procurator nob. Petri de Stratin super sua vulnera iuravit secundum formam iuris Ruthenici super nob. Iwankonem Korzyenouycz de Stratin, quas (sic) sibi intulit. Sed nos Judex nescimus hoc discernere, quid eidem procuratori Iwanko debet dare, propter hoc distulimus per duas septimanas ad interrogandum.

кривдителя. Шляхтич, розуміє ся дістає за рани більше від кметя, але й кміть, що був урядником (напр. тиюном), дістає

Цїкаве місце A. gr. XVI, ст. 241: Nos Stan. Pienyazek de Vythouicze Capt. Sanoc. recognoscimus, quomodo Stankonem baythkonem (то-б то попа, батька) de omnibus bonis post mortem cedentibus in iure Ruthenicali, alias **od umorkow** liberum dimittimus et relinquimus eum circa ius Valachiense prout et villam nostram Sczawne relinquimus (ad an. 1492).

Із сего акта виходить, що волоське право в питаню про спадщину було користнїще для селянина, нїж право руське (попи по селах звичайно належали до селянського стану і відбували спільні з селянами повинности). Постанова Руської Правди „о смердьей задници“ нам відома: „Оже смердъ оумреть безъ дѣти, то задница князю; оже боудуть у него дьщери дома, то даяти часть на ня; аже ли боудуть за мужьями, то не дати части“ (Хрестоматія по ист. русск. права, М. Ф. Владімірского-Буданова, ст. 70, вид. 4-е).

В актах ми дуже часто подибуємо межи доходами з маєтків одумарщизну (morticinium, mortalicium, obmortualia, emortua, expedicio mortalis, див. A. gr. V, ст. 200; XII, ст. 269, 279, 280, 293, 310, 319, 345, 354, 363, 364, 376; XIV, ст. 443: XV, ст. 40, 168, 284, 510), але, на жаль, без усяких подробиць про значінє сего звичаю. В однім разї пан села в уставній грамотї на нїмецьке право своїм селянам відрікає ся свого права на відумерщину. (Et dom. Andreas nobilis non habet capere, quis morietur ipsorum alias umarczizni. A. gr. IX, ст. 131).

У Словаків угорських брати дїдичили один після одного не тілько в родовім майнї, але й в набутім (Ios. Lad. Pič, Rodový byt na Slavensku a v uherské Rusi, Časopis Musea Král. Českého, 1878 sv. II, ст. 352: Bývalo, že některý z nedílných bratří odešel z domova, i vstoupil do služeb králových, začež dostalo se mu pak konečné náhrady obyčejně v pozemcích. Ale ačkoliv pouze on získal tyto nově statky, stávalo se přece v době děleni, že i tyto země se rozdělilý podobně ostatnímu rodovemu majetku mezi všechny bratry stejným dílem. Nechtěl-li se však s ostatnimi bratry děliti o tento vysloužený statek, mohl jej podržeti, musil se však odřici svého podílu na rodovém jmění, t. j. neodevzdal-li někdo vysloužený statek svému rodu, prestal býti členem jeho.

Пор. Jos Hube, Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven, Posen, 1836.

Межи селами, де згадує ся відумерщина в користь пана, ми не найшли нї одного села на правї волоським, тим часом як руське в богатьох із них безперечне (в с. Конюшки, Величневі, Берниках, Луцї, Гал. землї, — атамани, в Зухоржицях львівськ. — тиюн).

Ось чому ми маємо право зробити такі виводи: 1) відумерщина ішла в користь пана лише від тої людности, що жила на руськім правї, 2) серед селян, що жили на руськім правї, побічні свояки (навіть брати) не дїдичили майна своїх умерлих свояків. Проти такого твердженя міг би говорити один факт в A. gr. XI, ст. 209, де два селяне с. Улича (там були сотні) дїдичать майно своєго брата, що вмер у с. Волошу. Але с. Волош, як показує его назва, імовірно сидїло на волоськім правї. Цїкаво, що тим часом як селяне с.

більшу надгороду, — а в тім, сей додаток, бачить ся, мав полїцийне значінє, — кари за образу урядника [1]).

В инчих разах, напр. при таких частих тодї наїздах, надгороду покривдженому давано відповідно до суспільного становища винних, при чому винні шляхтичі платили більшу кару, як inferiores [2]).

Улича дїдичать майно брата, що вмер у селї Волошу, ми подибуємо случай, коли противно, селянина с. Волоша судять за те „prout recepit in Ulicz odomerlsczyschno violenter“, dominus мусить „ius ministrare domino Castellano Sanocensi Polonicum vel terrestre (під сею назвою часто розуміє ся право звичаєве) ex quo non affectavit ius apud dominum Castellanum (на котрого переходило майно вмерлого селянина, бо село Улич належало до Сяніцького замку (ib. ст. 191).

Див. ще A. gr. IX, ст. 191, де король забороняє львівським старостам „derelicta post mortem cuiusque in villis (Солонцї та Журавцї) pro se et suo usu recipere in praeiudicium consanguineorum et propinguorum taliter decedentis“.

Але завважаємо, що инодї позивач просив суд рішати справу по праву польському, а не по тому праву, по якому він жив. В актах часто подибуємо вираженя — recedit a iure suo Theutunico et dedit se benivole in ius Polonicum.

[1]) A. gr. XI, ст. 3, кміть кметеви за рани — 1 ferto.

ib. ст. 46, шляхтич кметеви за рани — 25 грошів.

ib. ст. 66, за percussio тиюна кметь або тратить руку, або відкупляє ся 5 гривнами; в другім раз: тиюн за рани дістає від кметїв 10 гр. за кровавy рану і 1 гр. за синю рану (pro penis), окрім того судови 3 гр. і тиюновиж 3 гр. (ib. ст. 200). ib. ст. 356 кміть дістає від кметя 18 гр. за 18 ран.

XII, ст. 133. Лазар дістає 10 гр. super domino Sororio pro vulnere tecto

XIII, ст. 157, кміть домагає ся від кметя 10 гр. за 2 кровавi рани і одну синю.

XIV, ст. 33 кміть за mutilatio руки домагає ся від шляхтича 10 гр.

ib. ст. 149 суд присуджує кметеви від familiaris 3 fertones за синї рани і 1 кровавy.

ib. ст. 171 кметеви за 2 кровавi рани 2 копі за кметя.

ib. ст. 200 кметеви 1 копа за рани (від шляхтича?).

[2]) A. gr. XIII, co. 509, за наїзд шляхтич дістає від головного провинника шляхтича по 10 гр. за кожду рану, а quolibet nobili coadiutore per tres marcas et a decem inferioribus a quolibet per fertonem.

XIV, ст. 148. Суд присуджує шляхтича, винного в наїздї на селян, на XIV гр. pene Regalis і стілько-ж parti, то-б то скривдженим селянам; окрім того їм же за рани по 1 копі, а судови по 3. Окрім того від кождого simili nobili по 3 гр. et a quolibet inferiore per marcam скривдженим. Цїкавий до-

Судова вира від шляхтича, що ранив кметя, звичайно рівнала ся 3 гривнам. Стілько-ж діставав і пан „pro pena“ [1]).

З усего сказаного можемо вивести ось що:

1) В карних процесах іще в XV ст. допускає ся приватна злагода ображеного с тим, хто образив.

2) Головництво за вбийство і розмір надгороди за рани не були таксовані означеною нормою.

3) При означуваню розміру головництва і надгороди за рани суд держав ся часто не права писаного (польських статутів), а права звичаєвого (права, по котрому жив позивач).

4) Розмір надгороди за рани й каліцтво означував ся иноді суспільним становищем позивача, иноді суспільним становищем відповідача [2]).

Окрім головництва і надгороди за рани й каліцтво кметь діставав і надгороду за образу чести (infamia, honoris dehonestatio, inculpatio, infamatio, detractio, vituperacio) не лише від кметя, але й від шляхтича. Як бачить ся, такси надгороди за

даток: item domini non potentes concordare in eo, quia doms. Palats przipiralsye, quod a quolibet homine, cui facta est violencia, (?) item quod cuilibet adiudicarent a quolibet vulnere illato, item an a quolibet nobili superequitante Judicio tres marce adiudicande.

[1]) XIV, ст. 220 кметеви копу за рани, кари в користь замку 3 гр., в користь пана 3 гр.

Ib. 317.

[2]) І звістній праці Н. Д. Іванішева „О платѣ за убійство въ древнемъ русскомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германскою вирою“ (Собр. соч. Київ, 1876) проводить ся, як відомо, та думка, що неозначені кари се головна ознака найдавнїщих карних законів Славян, тим часом як у давніх германських законодавствах видно змаганє скласти систему абсолютно-означених кар.

Спеціяльно що до руського права автор доходить до таких виводів:

1. Головництво в руськім законодавстві, не маючи в собі карного елемента, все належало ся позивачеви, яко наслїдок вигараного цивільного процеса, і нїколи не належить ся державі в нїякій своїй частинї.

2. Скількість его не означує ся законом, відповідно до пола, віку, і становищем убитого, але кождим разом означує ся позивачем і подає ся на розсуд судїв. Значить, у руських законах не подибаємо головництва вільного чоловіка, яко одиницю для означеня житя осіб инчого становища.

3. Для оцінки тїлесних пошкод у Руській Правдї вжита германська вира; але вона швидко счезає ся перед прінципом славинським, по котрому сам позивач, або судя, за кождий окремий раз, означує загоду шкоди.

образу чести не було, позивач сам означував розмір надгороди від того, що образив [1]).

Таким чином у XV ст. особа й честь селянина в Галицькій Руси ще користують ся обороною закона. Селянин іще особа юридично правоправна, що має законне право боронити свої інтереси против осіб найріжнороднїщого становища, не тілько таких самих як він, селян, але й міщан, шляхтичів, духовенства.

Але, як ми вже говорили вище, селяне появляють ся в загальних судах XV ст. лише в тих разах, коли мають дїло зо шляхтичами, міщанами або селянами инчого пана, — в остатнїм разї тілько тодї, коли пан, in cuius ditione був відповідач, не хотїв загодити позивача на своїм домінїяльнім судї.

Процеси межи селянами одного пана, тай претенсиї третїх осіб до панських селян рішали ся в домінїяльних судах (в остатнїм разї домінїяльний суд був першою доконечною інстанциєю; в разї як пан не схотїв justitiam ministrare, або відповідач був невдоволений в тій інстанциї, позивач переносив процес до загального суду).

---

4. Мстять і дістають головництво лише найближчі свояки убитого, по правам дїдичення. Найближчий бере всю скількість головництва і відсуває дальших від усякої участи.

5. Видержує пімсту і платить головництво лише убийник, без усякої участи инчих свояків.

6. Суспільність, що чинить округ, ручить за кождого своєго члена і платить за голову, коли позволить убийникови сховати ся. (Соч. ст. 77 — 78).

Лютим противником тверджень Н. Д. Іванішева є д. Собестіанский (Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства, Харків, 1888,, що безумовно відкидає всї виводи покійного київського професора. Але д. Собестіанский і не заглядав до давнїх судових книг ріжних славянських народів, тим часом як судові книги дають нам усе вірнїще представлене про право звичаєве, як памятки законодавства.

Як видно с тексту, виводи нашого досліду потверджують більшу частину тверджень Н. Д. Іванішева.

[1]) A. gr. XI, ст. 377. Коршмар коршмареви 25 грошів за срамоту; 3 гривни кари старостї.

XII, ст. 386. Кміть від шляхтича pro diffamatione 50 grossiculos.

XIV, ст. 135. Vasya popodnya (попадя) proposuit super Dimitr reum (шляхтича), quia standо secum in litis questione alias veprzi apellavit eam furem et dehonestendo eam, quod sibi subtrahere et libros et alia existimando iniuriam ad triginta sexagenas.

Які-б не були причини походженя домінїяльного суда в Польщі,[1]) можна твердити з достовірністю, що перехід судової власти над людністю ґрунтів дїдичних, або таких, що держали шляхтичі, відбував ся мало-по-малу, рядом окремих привилєй. Що ще в XIV ст. право домінїяльного суда не було загальною привилєєю всеї польської шляхти, а лише привилєєю окремих осіб, доказує ся між инчим тим, що такі окремі привилєї записувано до судових книг. Так іще в 1446 р. сини Петра Плаза (fratres germani de Zarnowyecz, filii strenui Petri dicti Plaza) записують до земських книг Перемиського суда привилєю Казиміра 1366, що каже ось про які права роду Antiqui equi та Bypenii: quod omnes Bypenii et Antiqui equi... haberent ab antiquo omnes unum ius, ita quod nullus hominum haberet iudicare kmethones et servitores, nec dom. Rex, nec iudex, nec Subjudex, nec nullus Judicum, nec dom. Pallatinus, nec aliquis dominus, nec aliquis Justiciarius, nisi ipsi soli domini predicti, vct. Bypennii et antiqui equi et eorum legittimi successores habent iudicare in suis bonis omnia iura et omnes ulciones, vct. decollare, suspendere, cremare et omnia iudicia cum ipsis facere et exercere[2]).

Таким чином іще в серединї XV ст. шляхтичі вважають потрібним боронити свою привилєю на судову ненарушимість.

Для характеристики суда важні відповіди на отсі питаня: 1) Чи був домінїяльний суд судом одноособовим (лише одного пана або єго представителя). 2) Яких правних норм держав ся домінїяльний суд у своїх рішенях. 3) Чи був той суд остатньою інстанцією для селянина, що єго судили в нїм, чи він допускав апеляцию до якого-небудь із загальних судів?

---

[1]) Історія домінїяльної власти в Польщі ще жде своєго історика, але студиї її дуже важкі, бо виводи треба робити з ріжних натяків у судових книгах загальних судів та уставних грамотах. Не знаємо, на скілько достовірна звістка, прочитана нами в однім польськім виданю про те, що найдено скілька книг домінїяльного суда. Думаємо, що то книги лавничого суда якого-небудь місточка.

На скілько нам звістно, то пробував дослїдити домінїяльний суд по найдавнїщим польським актовим книгам тілько Любомірский (Rolnicza ludność w Polsce, Bibl. Warsz. 1861, нр. 7)

[2]) A. gr. XIII, ст. 193. Cod. dipl. Min. Pol т. I, ст. 343.

До кінця XIV ст. іде королївська грамота, що увільняла людність маєтків Перемиської епископії від присуду королївських урядників. A. gr. VIII,

Ми вже не раз говорили, що в XIV і XV ст. селяне в Галицькій Руси жили на найріжнороднїщих правах — громадами на праві руськім, волоськім, польськім, нїмецькім [1]).

Представителями таких громад були: в оселях на праві руськім — тиюни й атамани, в волоських громадах — крайники і князї, в нїмецьких — солтиси [2]).

Першою судовою інстанциєю для селян сеї чи тої громади був суд такого представителя [3]).

ст. 40. Про приватні ненарушимости див. ще A. gr. II, ст. 2: volumus et quod nullus judicium prefati regni Russie habeat iudicare kmethones et incolas supradicte ville Maly Wynyk, nisi heredes veri et possessores iam dicte ville (грамота 1352 дїтям давнього львівського війта, Матвія). В дарованій грамотї Вячеславови Голуховскому (на праві феодальнім): Damus eciam antedicto Venceslao cum veris successoribus eius ex utraque parte tam masculino quam feminino descendentibus, ita quod coram nullo respondebit, nisi coram nobis aut nostro Capitaneo, qui pro tunc fuerit loco nostri. Kmethones vero ipsius coram nullo, nisi coram suo domino et herede. Cui damus causas criminales audiendi, iudicandi et pro ipsius criminibus culpabiles et demeritos sinuandi, condempnandi et puniendi (1364, A. gr. II, ст. 4). В наданях Опольского на леннім праві нема §. про патрімонїяльну власть обдарованого.

[1]) Подробиці про компетенцию сих громад див. нижче.

[2]) В польських, бачить ся, procurator, rządca, wlodarz.

[3]) Суд тиюна. A. gr. XV, ст. 522. Kaz. rex volis Andree et Cristino al. Czyszeicy de Pyelepyelnyky mandamus, quatenus in terminis proximis compareatis ad instanciam labor. Czernawa de Noszcze hominis gen. P. Oleszky Succam Leop., quia vos noluistis ius eidem Czernawa ministrare per officialem vestrum Deszko de Pyelepyelnyky, dum Czernawa apud eundem Thivon vestrum in domo eius coram Ministeriali habere affectavit super hominem vestrum Ivanyecz de Pyelepyelnyky, qui eidem Czernawa equam valoris unius marce est furatus.

ib. ст. 147. Климента de Wyerzbow королевська грамота кличе до суду, „quia filius tuus Nic. veniens cum viginti personis sibi similibus et totidem inferioribus coadiutoribus sua in bona (laboriosi Dymynyecz de Narajow)... repercussit duas portas et tria hostia apud Tywn, ubi habet castigacionem al. kaszn tota villa et ipse Dymynyecz, et ibidem repercussit truncum et tres seras violenter, fregit ipsius Dymynyecz ubi fur ipsius captivus sedebat et eundem furem ipsius violenter cum facie al. zlyczem sicut viginti marc. et totidem dampni excepit.

Про ролю князя, див. нижче пор. A. gr. XIV, ст. 213: N. Korwaj de Sczklo reputavit in suo lucro procuratorem kszadza Iwana de Jesow, quia cum ipsis hominibus ius ministrare noluit.

Про судову компетенцию солтиса див. нижче.

Але роля тіюнів, атаманів і князїв була головно ролею адмінїстративно-поліційною. С численних натяків в актах видно, що суд сих представителїв селянських громад не був судом одноособовим — на такім судї звичайно присутні judices, homines obczy. Найвірнїщий здогад буде, що справи селян одної й тої самої громади найчастїще рішали ся громадським судом [1]).

В разї претенсий третїх осіб, на такім судї мусїли бути обовязково постороннї особи (homines obczy, ignoti), що не належали до тої громади.

Найбільше ми знаємо про суд солтиса, дякуючи масї уставних грамот на нїмецьке право [2]).

До солтиса належить звичайно і нижча і вища юрисдикция над людністю солтиства [3]).

---

[1]) Самих тіюнів вибирали громади. A. gr. XIV, ст. 479.

В однім процесї, рішенім у с. Луцї на судї засїдають iudices: Michael de Luka, Павел его атаман, Barsam de Corschoph, Павел его thabernator, A. gr. XII, ст. 172. В иншім разї згадано про десять iudices (ib ст. 56, судьи люди dominae Goczowe — до неї належало с. Острин, що як видно із ст. 404, сидїло на руськім правї).

[2]) Про солтисів у Великій Польщі див. Rummler. Die Schulzen der deutsch-rechtlichen Dörfer Grosspolens im 13. und 14. Jahrh. (Programm des Königl. Friedrich-Wilhelms Gymnasium in Posen, Ostern, 1891 і 1892 р.) Єго-ж, Ueber den Gerichtsstand und die rechtlichen Befugnisse der grosspolnischen Schulzen im 13. und 14. Jahrh. у Zeitschr. d. histor. Gesellschaft für die Provinz Posen, Jahrg. VI, 1891.

[3]) Звичайні вираженя таких устав: Eximimus, absolvimus et perpetuo liberamus scultetum necnon omnes et singulos kmethones, tabernatores et quosvis earundem villarum incolas ab omni jurisdiccone et potestate omnium Regni nostri Palatinorum Castellanorum, Capitaneorum, Judicum, Subjudicum, Wojewodarum et quorumvis officialium et ministerialium eorundem, ut coram ipsis aut ipsorum aliquo pro causis tam magnis quam parvis, puta furti, incendy, sangwinis, homicidy, membrorum muthilacionis et quibusvis enormibus excessibus citati minime respondebunt nec aliquas penas solvere teneantur, sed tantum dictarum villarum kmethones et quivis incole, coram suo sculteto, qui pro tempore fuerit, scultetus vero coram domino sive successoribus suis legittimis aut coram nobis vel Judicio nostro generali, dum tamen per nostram litteram nostro sigillo sigillatam idem dominus vel scultetus evocati fuerint et citati, et hoc si in reddenda justicia negligentes forent et remissi, tunc non aliter quam suo Jure Tewtunico Judicio predicto de se querulantibus respondere sint astricti. In causis autem criminalibus et capitalibus superius expressio memoratae

А в тім, иноді (відносно рідко) солтисови дає ся тілько нижча юрисдикция, вищу (процеси найважнїщі, переважно карні) dominus полишає собі [1]).

Але суд солтиса не є суд одноособовий, на нім, окрім солтиса, мусять засїдати виборні лавники (scabini, iurati), число котрих, як бачить ся, не було скрізь однаке [2]).

---

villae sculteto in metis et granicys judicandi, sentenciandi, puniandi decollandi, rotandi, çorrigendi, plectendi et condempnandi plenam damus et omnimodam tenore presencium concedimus facultatem, prout hoc dictum jus Thewtunicum predictum in omnibus suis punctis, sentencys, conditionibus, articulis et clausulis postulat et requirit, iuribus tamen nostris Regalibus in omnibus semper salvis. Див. напр. A. gr. III, ст 175.

[1]) Item addicimus, si quis quod absit, aliquem in predicte ville gadibus in campis occiderit, vel si quis aliquam virginem violenter oppresserit vel defloraverit, seu si quis domum alterius noctis tempore sub silencio furtive et violenter intraverit et per vim quid rapuerit aut hospitem domus aut aliquem de eius familia occiderit, ista nobis specialiter ad iudicandum reservamus. Але тут же додано: Ceterum apponimus, quod si aliquis in furtu vel homicidio aut eciam alio pessimo crimine raptus fuerit vel deprehensus, prefatus scultetus suspendi, caput plectendi, manus, pedes amputandi, oculos eruendi liberam habebit potestatem. A. gr. III, ст. 24.

A. gr. VII, ст. 6. nec alibi incole ville dicte respondere teneantur, nisi coram suis scoltetis iure suo Theutunico, exceptis causis diffilicibus et enormibus, que ad iudicium nostre curie spectabunt, suo tamen iure Theutunico iudicande.

A. gr. VIII, ст. 28. Nec ego presidens in Jaselska vel meus procurator debet pro parvis causis in eadem villa iudicando solummodo infra libertatem recipere aliquam penam preter scultetum predictum et suos successores, sed pro incendio et vulneribus mortalibus, pro homicidio, pro furto, pro stupro et obsidio, pro irruentia domicelli et pro qualibet alia violencia solus debeo vel meus procurator, vel quem ad hoc specialiter deputavero, iudicio preesse.

Цїкаво, що процеси, які пан полишає своїй юрисдикциї — се т. зв. articuli castrenses (Hube, Sądy, ст. 337, процеси за грабунок на великій дорозї, насильства женщинї, підпал, наїзд.). Пор. A. gr. XII, ст. 243, де галицький каштелян ручить за Мих. Бучацького, галицького старосту, що officiales eius Snyatinenses non debent iudicare officiales nec servos Andree in villis nec in castro Snyatinensi, nisi pro quatuor articulis secundum statuta Regis Kazimiri.

[2]) У Польщі звичайно 3, иноді 4, 7, Lubomirski, Rolnicza ludność, Bibl. Warsz. 1861, пр. 7, ст. 18. В галицько-руських актах подибуємо раз 2 лавників. A. gr. XV, ст. 487, Kaz. etc. nob. N—o Cosczej iuniori de Laszky... ad instanciam N. Nic. Cosczej senioris de Laszky, quia tu per tuum viceadvocatum .. uchno super tuos duos scabinos vct. Andream et Dmythr noluisti ius ministrare, qui te ipsum ac locum suum scabinalem non honorando de sede iudiciaria

Хоть лавничий суд і мусїв загалом судити по праву нїмецькому, але се право судиї знали мало [1]), і через те лавникам вільно було судити і по праву польському [2]).

Але що на нїмецьке право дивили ся зразу як на привилею, то в декотрих уставних грамотах (переважно за Ягелла) находимо цїкаву постанову, то правом сим будуть користувати ся тілько католики [3]).

Від суду тиюнів, князїв, солтисів апеляція йшла до суду пана. Але суд пана те-ж не був судом одноособовим. Пан мусїв покликати постороннього шляхтича, що з нимчими judices судить подану до домінїяльного суду справу [4]).

---

surrexerunt, ipsique N. Nic—o Cosczej seniori iusticiam noluisti administrare, quam iusticiam ipse mediante suo solido scabinali postulavit.

В. с. Врочові Сяніцької землї — 7 лавників: A. gr. XVI, ст. 348 N. Luca, tenutarius de Wroczanka, vocatis ad se viceadvocatum et septem iuratos in eadem Wroczanka, interrogavit prefatos, a quot annis kmetho Nicolaus Balar est in possessione.

[1]) Самі королї нераз кажуть просто: prout iura Majdeburgensia nobis sunt prorsus incognita.

[2]) Akta gr. XII, ст. 538. Advocatus potens erit iudicare iure Theutunico Mejdboriensi. Et articuli, qui non concernunt super ius Theutunicum, scultetus potens erit locare ius Polonicum et eodem iudicare.

[3]) A. gr. II, ст. 54, 70, 78; IV, ст. 72, 102; IX, ст. 19.

[4]) A. gr. XII, ст. 148. Si aliquis kmeto sibi esset reus, erga eundem habet bonum terrigenam locare eundem iudicandum.

Ib. ст. 96. Cola respondit... ego jus feci iuxta diem domino Archiepiscopo datum et wolo hiis, qui in eodem iudicio presidebant probare, unde nos domini et memoriale receperamus, sibi Cole adiudicavimus testes eosdem ducere ad pr. term. vct. Michaelem de Luka advocatum Colomiensem, Petrus crispus Albertus procurator de Czenyathniky, Iwanek de Zalusza.

ib. 391. Et domini Camerarii decreverunt eidem Jacobo in IV sept. producere testes et Judices, protunc qui hanc causam iudicabant, vct. dominum Skarbek et dominum Slupski.

По Любомірскому (l. c. ст. 16) суд дідича був орґанізований на взорець земського суду, із судиї, підсудка і писаря, при чому всї отсї люде мусїли бути осїлими шляхтичами. В сумнївних разах суд такий обертав ся за рішенем спірних питань до суду земського.

В галицьких ґродських книгах зберігла ся дуже цїкава постанова галицького віча про переслїдуване проступників і домінїяльний суд. Вона тим важнїща, що писана по руськи. Наводимо її цїлком:

„Мы, Михаилъ Боучацкый, панъ и староста Галицкый, и Кола, соудья Галицкый, дѣдичъ зъ Далеѣова, вызнавамы то и земяны, ижъ такъ есмо оуложили: колико сїа пригодитъ, ижъ пойдетъ кто за своѣмъ злодѣемъ горячим

Рішинець такого суду видавано на підставі норм права, в котрім жив відповідач [1]).

пытомъ, а где прийдет запит(и) до которого села, а которого чоловѣка обвинит(и) злодѣя своего, оу(же) тогды право ему маетъ быти в той д(е)нъ по его оуѣхани в село бе(з) отволокы.

(А як) бы пан того села реклъ, (ажъ) того чоловѣка нѣтъ, тогды маетъ истецъ ждати того чоловѣка дроугыѣ три дни, а пакли бы еще его не было, тогды коли чоловѣкъ тотъ обвиненый домовъ приѣде, тогды по его оуѣхани въ третий д(е)нъ право маетъ быти. А пакли бы ватаманъ албо рядця рѣклъ, абы его оу селѣ не было, а вон маетъ прияти, ажъ того чоловѣка оу селѣ нѣтъ, але так ѣжъ право (маетъ) быти; а пакли бы збѣглъ чоловѣкъ, а николи его не было бы, тогды томоу истцеви маетъ панъ того села заплатити имѣньемъ того збѣглого чоловѣка, а пакли бы который земляинн противился томоу, а не хотѣлъ права помочи, тогды маетъ покоупити три гривны, а покоупивши оужды права помочи мает. (А gr. XII, ст. 425, ad a. 1435).

Пор. постанови Честилівсько-Івачівського віча (Bostel, Ein polnisches Rechtsdenkmal aus dem XV. Jahrh,, Jahresbericht des zweiten Obergymn. in Lemberg, 1890): Apud quem aliquis fur aliquid subtraxerit, aut furatus esset, ex una parte Bug et eciam ex altera parte Bug et cum furticinis fugam dederit, et ille hospes cui furatus fuerit equum aut alias res ipsum furem suum fugaverit per ipsum vestigium, al. za g e g o s l a d e m, et dictum vestigium ita remansimus sicut prius, ita, ubi quis fugavit, aut restabit, in qua terra, civitate, opido aut villa cuiusvis domini hereditarii, aut tenutarii, debet eum ducere ad eundum dominum, cujus hereditas est et ibi sibi debet debitum ius ministrare, ubi ipsum detinuit, et ibi fur debet suspendi, si fuerit iure victus iudicialiter.

Пор. постанову Галицького віча 1444 р. (A. gr. XII, ст. 128). Primo memoraverunt invencionem felicis recordy Mf. Michaelis Palat. Podolie et domini Odrowansch Pal. et Cap. terre Russie generalis, quod cum aliquem dominum vel terrigenam vel eius officialem predestinabit pro fure de castro ut ipsum mitteret cum fertone ad castrum. Sin autem non mitteret et quereret aliquas excusationes dicens quod nescio de ipso quidquid vel profugit, qui habet iurare, quod nescio, ubi est, neque ipsum arestavit. Sin autem non iuraret, extunc succumbet tribus marcis castro p o c u p i c z pena furtiva.

Пор. ухвалу Сяніцького віча (A. gr. XI, ст. 55, a. 1430) Nos suprascripti invenimus et laudavimus, si aliquis homo fuerit pro furto per castrum vel ipsius nuncium inculpatus et stare ipsum facient et non comparebit, et si tunc profugus homo ille fuerit, tunc media pars bonorum omnium, que profugus post se dereliquit, debet dari pro castro et media pars bonorum domino hereditatis, in qua hereditate talis homo fuerit.

[1]) A. gr. XIII, ст 403. Et Lopusky a Hedwigi dixit: tale ius domina administrabit, q u a l i i u r e a b e w o u t u n t u r i n i b i h o m i n e s.

Ib. ст. 394. Анна Чурилова мусить присягнути, quod homines et incolas in Wlostkow non tenet in iure Theutunico, sed Ruthenico, et i u d i c a n t u r e o i u r e.

Солтисови належала третина судових мит від людности солтиства. Дві третині сих мит ішли в користь пана. Ось чому треба думати, що в суді солтиса були якісь записи рішинців, а то як би пан контролював судові побори солтиса? А що така контроля була, видно с частих згадок в уставних грамотах про три iudicia magna, на котрі приїжджав сам пан або его nuncius (substitutus, procurator). На таких iudicia magna, по всякій імовірности, і обчислювано докладно побори пана з солтиства, і розбирано претенсиї людности до своїх солтисів [1]).

Солтис за претенсиї третіх осіб відповідає на суді пана, але судить его пан не сам один, а разом з иншими солтисами, сімома або вісьмома — на підставі нїмецького права [2]).

Але й суд пана не є ще остатня інстанция для скривдженого.

В уставних грамотах, потверджуваних королем, раз-у-раз находимо постанову про відвічальність солтисів перед судом королївським. Солтис відповідає „coram domino aut coram Nobis... dum tamen per nostram litteram sigillo nostro sigillatam evocatus fuerit". Суд, до котрого взиває ся королївською грамотою солтис, „si in reddenda iusticia negligens foret", називає

---

[1]) На кождий такий приїзд пана або его представителя громада й солтис мусїли приладити prandium, панови, або его nuncio (два prandia селяне, одно солтис), або замість того заплатити звістну суму.

[2]) A. gr. III, ст. 131. Scultetus vero nobis et alys quibuscumque personis, tam propriis inhabitatoribus, quam extraneis, vulg. opczym, dum per ipsos fuerit citatus littera cittatoria sigillata nostra, non coram alio respondere debebit, nisi coram residencia septem scultetorum iuratorum in dicta hereditate Malczycze Jure suo Theutunicali Majdburgensi ad omnia sibi objecta. Et scultetus debebit congregare dictos scultetos septem contra se. Dum vero nos heredes cum ipso sculteto postulaverimus ius, extunc nos heredes eosdem scultetos septem iuratos congregare debebimus et ipsum scultetum pro nostris causis prefati septem sculteti iurati iudicare debebunt iuxta formam iuris theutunicalis Majdburgensis.

A. gr. VIII, ст. 94.. advocatus vero coram nobis aut successoribus nostris atque septem advocatis, viris ydoneis et honestis (respondebit).

A. gr. XII, ст. 358. Et si contigerit aliquando Advocatum iudicare, tunc non debent ipsum iudicare nisi iure Theutonico Mejdbor. cum octo scultetis hereditariis alias dzydzycznyemy. Пор. IX, ст. 4.

ся в уставних грамотах ріжно: то iudicium Theutunicum, то судом старости (judicium castrense) то generale, то colloquium generale.

Але перед королем відповідає не тілько солтис „in reddenda iustitia negligens", відповідає й сам пан у таких же разах [1]).

Ряд наведених фактів дає нам право на ось які виводи:

1) Домінїяльний суд XV ст. не був судом одноособовим.

2) У своїх рішенях домінїяльний суд держав ся звичаїв того права, по котрому жила підвластна єму людність.

3) Домінїяльний суд не був остатньою інстанциею як для третїх осіб, так і для людности, що належала до єго юрисдикциї. Від него можлива була апеляция до загальних судів.

---

[1]) Див. вище ст. 156, пр. 3.

A. gr. IV, ст. 102... sculteti vero coram predicto Andrea eorum herede et ipsius successoribus legittimis vel coram quocunque domino, villarum predictarum, sed coram nobis vel nostro iudicio, si idem Andreas eiusque heredes et successores legitimi vel quicunque domini villarum predictarum in reddenda ipsis (людности солтиства) iusticia fierent negligentes et remissi, dum tamen per nos aut per nostram litteram sigillo nostro sigillatam citati fuerint, tunc non aliter quam suo iure theutonico Srzedense respondere sint astricti.

A. gr. II, ст. 41... cmetones et Incole villarum et thaberne predictarum coram suo sculteto, seu eorum scultetis, sculteti vero coram ipsis fratribus (львівськими Домінїканами) vel eorum Priore vel seniore, qui pro tempore fuerit Monast. Corporis Christi in Lemburga predicti aut coram nobis vel Judicio nostro generali, dum per litteram nostram nostro sigillo sigillatam evocati fuerint, si ydem fratres in reddenda iusticia negligentes vel remissi fuerint extunc non aliter quam suo Jure Theutunico Majdemburgense predicto cuilibet ad objecto respondere sint astricti.

ib. ст. 54. Supradictus Jacobus vel ipsius successores seu quicunque dominus dictarum villarum... (si) in reddenda iusticia negligentes fuerint et remissi... як вище.

В судових книгах є скілька пригод розбору в загальних судах претенсий селян до своєго пана; так напр. у 1457 р. в львівськім ґродськім судї розбирає ся якась, незвістна нам, справа межи шляхтичами Юрковськими та їх селянами (A. gr. XV, ст. 25. Terminum, quem hodie nob. Kstan et Paulus Jurkowszi de Kuhajow cum hominibus ipsorum de Kuhajow coram mfo dom. Andrea Odrowanz de Sprowa Plto. et Cap. terre Russie gli. habuerunt, iuxta contenta citationis mandati Magnificencie Sue, domini iudicio, presidentes distulerunt quarta die post. Pal. in Leopolim ingressum).

Самі старости, що мали право домінїяльного суду над людністю королївщин, передають на рішене ґродського суду свої претенсиї до селян „eorum

Окрім права судової оборони селяне Червоної Руси XIV—XV ст. мали ще в певних межах самоуправу. Се право в сякім чи такім розмірі мали громади на праві руськім і волоськім і діставали через уставні грамоти громади на праві нїмецькім.

Але дослїд сфери дїяльности громад на всїх тих правах важкий. З одного боку, компетенциї громад були в ту епоху значно обмежені, через величезне значінє шляхти, що дістала над людністю своїх ґрунтів великі права; з другого боку, коли в актах і виступають инодї селянські громади в сїй чи тій ролї, то не все можливо докладно вказати, на якім праві сидить ся чи та громада, що виступає в актї.

---

subditis"; A. gr. XV, ст. 388: quemadmodum doms Capt. per procuratorem suum atentavit terminum cum hominibus subditis suis de Koczonow pro inobediencia et primo principaliter, quod noluerunt suscipere venatorem quilibet suum diem, prout tenentur, et etiam noluerunt equitare cum eodem sagitario sagitare dorcas, et quod ipsi sine scitu Cap-i equitaverunt et sagitaverunt dorcas et unam tantum domino dederunt, et duas pro se usurpaverunt quasi furtive, ceterum quod ipsi custodire debuerunt silvas, ubi sunt venaciones, et non custodierunt et admiserunt impellere scrophas in silvas, et sic omnes ferinas expulerunt; dum vero procurator Cap-i voluit super ipsos proponere, ipsi stantes omnes una voce dixerunt: nos nollumus nullo iure procedere cum domino nostro, nam ipse est ius, ipse beneficator, ipse dominus et rex noster, idcirco subicimus se gracie Sue Dominicionis Et sic Capts. dedit ad duas septimanas, quod debet doms. Judex castr. inter partes se interponere, quod debent dominum prevenire Koczonowczy.

Пор. боротьбу зо старостами людности сел Солонки та Журавки (вище, ст. 106).

Але карні проступки селян проти своєго пана були карані остріше, нїж проступки селян проти постороннїх шляхтичів. Селянина, що вбив своєго пана, присуджують на смерть. A. gr. XV, ст. 10: Nob. Joh. Tharzimyanski proposuit super labor. Jacobum kmethonem gsi Stiborii de Wysznya Judicis ter. Leop. de villa ipsius Drohowicz, quomodo is Jacobus cum fratribus suis interfecit nob. Thomam fratrem suum germanum, dominum suum (імовірно Яків пішов від него до Вишневського) fraudulenter al. zdradliwye et hoc paratus sum convincere, al. pokonacz ita uti ius inveniet. Qui Jacobus audita proposicione, negavit. Qui dum negavit, ius decrevit Johanni Jacobum convincere. Qui Johannes Jacobum hic coram iure convincit al. poprziszangl. Quem dum convicit, ius sibi ipsum extradidit ad mortem, tamquam fraudulentum, al. jako zdraczcza.

Аж у XVI ст. селяне втратили право позву проти своєго пана.

Про патрімонїяльну власть від XVI ст. див. Lubomirski, Rolnicza ludność w Polsce od XVI do XVIII wieku, Warszawa, 1862.

Термін communitas спільний в латинських актах для громад на кождім праві, і в кождім окремім разї треба рішати, чи йде річ про громаду руську, волоську, або нїмецьку, що через уривковість актів не все можливо. Термін громада спільний для громад на праві руськім і волоськім. У декотрих громадах находимо инодї побіч себе якісь два права (руське і волоське, волоське і нїмецьке, руське і нїмецьке) [1]). Громади переносять часто з одного права на друге — найчастїще, звістно, на нїмецьке, але подибуємо й противне — переносини з нїмецького права на руське, і т. д.

Важним сьвідоцтвом на користь належности певної громади до сего чи того права є назва представителя громади: так тиюни й атамани, — представителї тілько руських громад; князї та крайники — волоських; солтиси і війти — нїмецьких. Але не все в актї вкупі з громадою фіґурує її представитель; инодї представитель громади має загальну назву — procurator; князї волоських осель називають ся инодї в актах солтисами. Десятників подибуємо в громадах руських і волоських.

Ось чому при дослїдї сфери компетенциї сеї чи тої громади ми брали на увагу тілько такі відомости, де ми, на підставі безпосередних, або посередних доказів могли певно сказати, що якась громада належить до сего чи того права.

В своїй звістній студиї „Сельская община въ юго-западной Руси“ [2]) проф. Н. Д. Іванішев висказав надію, що відомости про дїяльність української громади можуть бути колись доповнені з галицьких судових актів. На жаль, надїї ті дуже мало справдили ся. Доси, правда, видано не богато судових книг Галицької Руси, але за те видано найдавнїщі с тих, що

---

[1]) Так згадують ся: Lalina Ruthenicalis і Lalina Theutonicalis, Болехів руський і Болехів волоський, в с. Rozhadow (Львів. з. A. gr. XV, ст. 266) pars Valachica.

[2]) Сочиненія, Київ, 1876 р. Статя Н. Д. була надрукована зразу в „Русской Бесѣдѣ“, 1857, нр. 3. Автор говорить в тій статї головно про копні (громадські) суди і будує свої виводи на материялї, вибранім із Київського центрального Архіва. Від коли вийшла праця д. Іванішева, скількість відомостей про копні суди значно зросла; так Виленська Археоґрафічна Комісия видала величезний том („Акты, издаваемые Виленскою Археогр. Ком.“ т. XVIII,

дїйшли до нас[1]) де, значить, можна було би ждати найбільше вказівок на руську сїльску громаду, що тодї ще жила.

Але і в виданих і ще в не виданих галицько-руських судових книгах XV—XVI ст. ми найшли страшенно мало вказівок на дїяльність давньої руської сїльскої громади і навіть на тоту її функцию, що в инчих частинах південно-західньої Руси задержала ся найдовше (до XVIII ст.). Волоська й нїмецька громада находить ся в актах без порівнаня частїще як руська громада.

Окрім вичислених причин рідкої появи сїльскої громади в судових актах, невеличка скількість звісток про руську громаду XV ст. залежить, на нашу думку, ось від чого: право польське ставило ся дуже неприхильно до сїльскої громади. В самій Польщі до XIV ст. счезло вже богато слїдів дїяльности давньої польскої сїльскої громади. Ще в актах XII ст. ми находимо межи ненарушимостями шляхетських і духовних маєтків увільненє від о п о л я — давньої звязи польскої сїльскої громади. З розвитком домінїяльної власти була обмежена й одна з найголовнїщих функций сїльскої громади — функция судова.

Нїмецька громада, що була так дуже розширена в землях польскої корони, в сути визначала ся від славянскої громади і що до того як володїли землею члени громади і що до участи кождого члена громади в суспільних справах. Орудд-

---

Вильно, 1891), посьвячений виключно копним судам. Окрім того окремі копні присуди надруковані ще в инчих томах видань Вил. Арх. Ком. (т. VI, XIII), Археогр. Сборн. I, III, VI, Акты Витебскаго Центр. Архива, т. II, „Кіевская Старина“ (Копные суды въ лѣвобережной Украинѣ, Олександри Є. 1885 р., нр. 10). Не мало таких актів є ще в литовській Метриці; але більшість доси виданих актів не доходить до часу раніщого як половина XVI ст.

Найновіщий дослїд про копні суди належить О. Я. Єфименковій (Народный судъ въ Западной Руси „Русская Мысль“, 1893, нри 8—9. Авторка основала свій дослїд головно на XVIII т. Актів Вил. Арх. Комісії.

[1]) Видані поки що книги сяніцькі (Akta gr. т. XI і XVI, від 1423 до 1506 р.) галицькі (т. XII, від 1435—1475 р.), перемиські (т. XIII, від 1436—1468 р.), львівські (т. XIV і XV, від 1440—1504 р.). Із судових книг XV ст. південно-західньої Руси не видані ще книги белзькі (від 1439 р.), бужські (від 1499 і одні й другі зберігають ся у львівськім Бернардинськім архіві) та книги холмські (від 1423 — є в Виленськім Центральнім Архіві).

ником нїмецької громади був солтис, впорядник оселї — ним був або сам dominus, або особа, ним назначена без участи громади. Яко повномочна особа своєго пана, солтис відповідає тілько перед ним. Серед громади солтис має власть полїцийну, адмінїстративну і судову. В остатнїй функциї громада ще бере участь через виборних присяжних (iurati, scabini), але такий суд по сути ріжнить ся від суду вічевого, що не знав репрезентациї, суду всеї громади. При тому рішенє iudicii teutunici відбувало ся не на підставі права звичаєвого, якого все держав ся вічевий суд, а на підставі права нїмецького, зовсїм чужого людности. Волоська громада, як побачимо, в XV та XVI ст. займає середнє місце межи громадою нїмецькою і руською.

Від перших років польського панованя в Червоній Руси нїмецьке й волоське право ширять ся тут страшенно. Польська шляхта так ревно переносить людність своїх маєтків із права руського на користнїще для неї право волоське, і особливо нїмецьке, що в декотрих частинах Червоної Руси ми вже в XV ст. ледви находимо слїди осель на руськім праві. Так напр., в актах Сяніцької землї XV ст. ми могли найти вказівки на істнованє руського права лише в 10 оселях і при тому головно в королївських маєтках [1]). Більше слїдів осель на руськім праві ми найшли в землях Львівській і особливо Галицькій. Тиюни й атамани дуже часто фіґурують у львівських і галицьких судових книгах [2]). Окрім посередних натяків, в актах остатнїх двох земель не рідкі й безпосередні вказівки на те, що тут істнувало руське право в богатьох оселях [3]).

---

[1]) Lalina Ruthenicalis, A. gr. XI, ст. 211. Dobra (Добряне платить за непояву в суді кару bovem secundum ius Ruthenicum, ib. ст. 258). В селах Костировичі, Улич, Пловці, Сяночок і Тирава Сільна находимо сотних (див. вище). Тиюнів подибуємо в селах Ольхівцї, Терпичів, Глумича, ib. ст. 66, 222, 200.

[2]) Завважаємо, що тиюнів найбільше подибуємо у Львівській землї, атаманів — у Галицькій (у Львівській землї атамани згадують ся лише в с. Кошова, Якимово, Дрогошово і Кальне). A. gr. XIV, ст. 96, 327, 271; XV, ст. 24 — 26.

[3]) Безпосередні вказівки для Галицької землї (villa in iure Ruthenico) для осель: Полайці, Чремхів, Жуково, Жукочино, Далїїв, Марково, Пасїчне, Острин, Волчинець, Волчків (A. gr. XII, ст. 17, 50, 330, 380-1, 404, 408, 409). Посередні (computatio — див. вище): в с. Пучково, Раківцї, Підгайцї, Мартиново, Рожеїв, Білокрчани, Конкольники, Саранчуки, Рожнїв, Чегрів (ib. ст. 59,

Людність була тут так привязана до рідних порядків, що ми подибуємо случаї виходу селян при першій пробі пана завести в своїм селї замість права руського право нїмецьке, або повернене на право руське осель, що сидїли на чужім людности праві [1]).

Які-ж були прикмети права руського, якими особливо характерними рисами визначали ся порядки осель на руськім праві?

Завважаємо попереду усего, що руська сільська громада у XV ст. втратила уже чимало своїх характерних прикмет, своїх стародавнїх — від дїда і прадїда прав. Окремі риси дїяльности руської громади мають у XV ст. вже характер переживаня, случайних останків давнїх порядків: вони дорогі головно через те, що цїлість їх дає деяке поняте про функциї давньої руської громади старшого, руського периода.

І в Галицькій Руси (як і в инчих частинах південно-західної Руси) окремі сусїдні села були в певній звязи, чинили

88, 146, 215, 153, 188, 205, 210). В с. Хросткові й Калуші — коланні, ib ст. 236, 205. На руськім же праві, бачить ся, сидїли с. Кромидово, Олеше і Хростовиці, ib. ст. 20, 205, 156. В оселях Перемиської землї руське право згадує ся в с. Влостково, Лиски, Кролина, Прильбиця, Радиниці, Підчаша (Poszdezaczcza), A. gr. XIII, ст. 334, 401, 425, 437). У Львівській землї — в с. Стрятинї, Липповицях, Лошинї, Машкові, Глинянах, Жолтаницях, Підлужанах, A. gr. XIV, ст. 58-9, 136, 276, 306, 321, 305-6 та Acta Castr. Leop. ad. a. 1467, Неслухові, Зелехові, Бацові, Душанові, Чарношовицях, Германові, Девятниках, Бранцях. A. gr. XV, ст. 86, 442 і 499, 530.

[1]) Так у 1444 р. львівський архиепископ подає до суду жалобу на селян Тишу й Василя, що втікли з его маетности Ставчани і намовляли до втеків і инчих селян. Обвинуваченї оправдують ся тим, що архиепископ, діставши в свої руки маетність Ставчани, став заводити тут нїмецьке право (fecisti allodia de nostris curiis et agris, то-б то імовірно відобрав лїпші селянські землї під фільварк, et locasti obpoczalesz nos ad jus Theutunicum), а вони відвічні королївські ловчі і не хочуть сидїти на нїмецькім праві, бо привикли до свого руського права (sumus venatores Regales stara dawna et noluimus sedere in iure Theutunico, quia consuevimus sedere in iure Ruthenico... et sumus locati ad ius Ruthenicum na syrowem korzeniu. A. gr. XIV, ст. 136 і 138.

1454. Ядвига, панї маетности Ставно, присягає, що людність сеї маетности добровільно і за її згодою перейшла с права волоського на право руське (eram presens et scio, quia isti homines, pro quibus iuro, quia ab anno sedent in iure Ruthenico, et eciam scio quia se subdiderunt libere de bona voluntate ad ius Ruthenicum de iure Walachico. A gr. XVI, ст. 413.

одну цїлість, рішаючи спільно звісного рода справи. Назви для такої спілки в актах ми не найшли, але на істнованє її вказує отсей акт: у 1422 р. перемиський владика жалує ся королеви на Стрілковцїв „аже оубивають сїа оу землю оу црковноую стго спса“. На росказ короля, самбірський староста виїхав із самбірськими старцями і земянами для означеня меж маєтностей епископа. Епископ казав, що церковна земля іде по Лисичий брід із давна „и за князя Юрья и за иныхъ многихъ державець, а то свѣдомо земяномъ самборьскимъ и старцемъ самборьскымъ и всѣмъ обаполнымъ“. Староста „пустилъ на земяны и старцы“. Потверджуючи заяву владики „и то нѣщи вызнали, аже владчни люде слѣдъ гонїать по лисичин бродъ и оуздають тополничаномъ, занеже тополничане имѣють соу владыкою границю, а стрѣлковци не имѣють“. [1]).

Нам видить ся, що в наведенім актї можна бачити вказівку на збережені ще декуди в Галицькій Руси XV ст. громадські спілки. Владичні люде гонять слїд, то-б то переслїдують проступника, або шукають знаків, слїдів полишених ним, і передають слїд Топольничанам. По дослїдам проф. Іванішева, переслїдуванє проступника копою (громадською спілкою скількох сел) відбувало ся в південно-західній Руси ось як: „коли познакою були слїди, полишені проступником, то позивач, зібравши на копу сходатаїв усїх осель, що чинили громаду, і запросивши людей стороннїх, г н а в с л ї д. Копа, в з я в ш и с л ї д у тім місці, де сповнено проступок, вела єго до кінця. Кожда оселя, що входила в склад громади, обовязана була відвести слїд від своїх земель“ [2]). Ось чому ми думаємо, що в отсім актї можна бачити свідоцтво про істнованє громадської спілки (копи) в землях перемиського владики (до спілки, очевидячки, належали осели на землї св. Спаса і с. Топольничани). На жаль, розглянений нами акт одинокий в своїм родї.

А в тім, натяк на істнованє другої громадської спілки можна бачити в отсїм актї. Під 1440 р. львівський ґродський суд домагає ся від шляхтича Николая доказів сьвідками, що

---

[1]) Akta gr. VII. nr. 32.

[2]) Собр. соч. ст. 247.

він не відбив злодія від селян трьох королівських маєтностей Сокольники, Солонки та Журавки і не пустив злодія з арешту.

В сім акті можна бачити вказівку на громадську звязь сих трьох сел — вони вкупі переслідують злодія, гонять его слїд і доводять его до панського села Острожани, але dominus села відбиває від них злодія (то-б то імовірно свого селянина)[1]).

Завважаємо, що села Солонка та Журавка сидїли на руськім праві і, як ми бачили вище, були заселені ординцями.

Наведені факти одинокі[2]) із найдених нами сьвідоцтв про громадські спілки в Галицькій Руси, що зберігли ся в XV ст. Цїкаво, що сї сьвідоцтва йдуть лише до людности земель королївських і церковних (православної церкви). Ми вже не раз бачили, що старі руські порядки зберігли ся далеко більше в тих землях, ніж у шляхетських маєтностях. Се пояснити не важко: королївські та церковні землї були без порівнаня більші від шляхетських (у Галицькій Руси перемагало дрібне шляхетське володїнє землею) і менче роскинені. Ось чому громадські спілки складали ся тут із сел одного пана, тим часом як у дрібному шляхетському володїню землею до

---

[1]) Nob. Nicolaus testes sex producere debet... hominibus de villis regalibus de Sokolnyky, Szyrawka et Slonka... qui testimonium perhibebunt pro eodem, quod non defendit furem in villa Ostrozany hominibus de tribus villis regalibus iam expressis nec ipsum de stuba de eadam villa emisit... A. gr. XIV, ст. 1.

У 1445 р. шляхтич Внучко de Кутня жалує ся судови, що селяне трьох панських сел Лешники, Брежани і Лапшино відбили від его familiares сїм селян утїкачів, ib. ст. 175.

Пор. іще грамоту 1413 р. (в руській мові), розмежованє сел Покоссівці та Блудники (Dodatek tygodniowy do Gaz. Lwowskiej 1852 р.) а поколѣ ты то границы, по толѣ имет панъ Мирославъ и слід примати и одгонити по колі ему тотъ войчичъ вывил з старыми людми".

[2]) Пор. іще отсей акт: pro parte providi Szenkonis Royk de Pszarcze pro equo sibi Senkoni recepto furtive super Blonye communitates quatuor testificate sunt, videlicet de Post, Szan viceadvocatus cum communitate testificatus est, quod ipse equus est Szenkonis; similiter communitas de Blonye et eciam comminitas de Subcastro ac eciam communitas de Pszarce sunt testificate, ipsum equum fuisse et esse Senkonis ipsius colonis sziwi, quem equum arestavit aput dyak de Lubaczew. A. gr. XIII, ст. 570.

спілки входили села ріжних панів, що мусїло нарушувати інтереси остатніх. Із другого боку, руське право так само зберігло ся більше в землях королївських і церковних, тим часом як дани ревно переносили свої маєтности на користнїще для них право нїмецьке або волоське.

Громадські спілки та копний суд, як відомо, проіснували в південно-західній Руси до самого XVIII ст. і навіть були сакціоновані в законодавстві (Литовському Статутї всїх трьох редакций). Але вже в XVI ст. головною функциею копи був дослїд проступків проти чужої власности й житя в межах спілки. В загалї, як завважує проф. Іванішев, установа ся в XVI і XVII ст. уже віджила свій вік, вона, як останок старини, перечила новим формам суспільного житя і мусїла счезнути через розширене власти урядових институций і осіб, через моральний і економічний упадок селян, на решті через постепенний зріст власти панів над селянами [1]).

Ті самі причини зруйнували ще в XV ст. громадські спілки в Галицькій Руси; через те, що адмінїстрацию й суд на польський лад і домінїяльну власть панів заведено тут два столїтя швидче, нїж в инчих частинах південно-західної Руси, то й громадські спілки мусїли тут попадати далеко швидче. Уже в XV ст. громадські спілки віджили тут свій вік і лише декуди зберігли ся яко нужденні останки давно минулого.

Окрім незначних натяків на судові функциї давнїх громадських спілок, вказівки на істноване остатніх можна бачити в частій появі с т а р ц ї в [2]) виключно лише в справах про означене спірних меж земельного володіня, та людей о б ч и х, сусїднїх (obczi, ignoti, vicini, alieni, homines extranei) [3]).

Назва с т а р ц ї в, яко представителїв громад, дуже давня:

---

[1]) Собр соч. ст. 260.

[2]) В латинських актах вони названі: starcze, seniores, antiqui homines, sevio provecti, в руських иноді „свѣдомые старцы". (A. gr. II, пр 8, 78, 114; VI, пр 12)

[3]) Подибуємо ще boni homines, добрі люде. (A. gr. XII, ст. 213; III, пр. 84). В латинських актах по найбільшій частині obczi (обчий) перекладає ся homo extraneus, alienus, але иноді вірнїше — vicinus, напр. volo edocere vathamano et homine extraneo et eciam hominibus vicinis, alias o p c z i m i (A. gr. XII, ст. 276).

старцї виступають на перших сторонах лїтописи [1]). В змислї найшановнїщих членів громади ся назва задержала ся в південно-західній Руси ще в XVI і XVII ст. З другого боку, членів копи названо в актах XVI — XVII ст. не раз: сусѣди околичные, сусѣды суграничники, мужи обчіе [2]).

В разах спору із-за нарушеня меж чужого ґрунту, на місце приїжджав король, староста, iudices deputati або післані королем або старостою урядники с понятими земянами та покликáли з обох сторін старцїв. Число остатнїх не все означувано, та иноді вказувано — 2, 3, 4 с кождої сторони [3]). Як бачить ся, запрошені сторонами старцї були з найближчих околичних сел: так у 1445 р. шляхтич Смолицький жалує ся на Мала Кочунця de Hlumpcza, що заорав его поле. Мал пропонує доказати старцям сел Межиброди, Тирави, Глумпча й Улича, що поле его [4]).

Знов инчим разом, при означеню меж маєтности Сколошево, що належала до Перемиської капітули [5]), та маєтности Замостє шляхтичів Замойских виступають старцї з двох сел (Дуниківцї, Ляшки), передмістя Радимна і четвертий старець, про котрого не сказано, де він жив. Чи се не відгук давнїщого часу, коли тї околичні села чинили одну цїлість, і через те члени громад і могли докладно знати межі кождого окремого села? Означенє меж при участи старцїв відбувало ся с певними обрядами: судовий возьний (ministerialis) проводив старцям присягу, в звістних місцях роблено межові знаки: рови, насипи, нарізуваня на деревах („начоси“, звичайно в формі хреста). Возьний чотири рази кликав усїх, хто мав що-небудь проти вказаних меж, аби казали (ut si quis ad ea loqui deberet, loquatur). Коли старцї не годили ся в сьвідоцтвах, то ки-

---

[1]) Про старцїв лїтописних див. нашу студию „Вѣче въ Кіевской области“.

[2]) Іванішев, l. c. 238.

[3]) Два amici та два старцї с кождої сторони. A. gr. XI, ст. 446. Три nobiles amici pissessionati та три senes al. starcze с кождої сторони, ib. XII, ст. 251. По 4 старцї с кождої сторони, ib. VIII, пр. 80.

[4]) A. gr. XI, ст. 260. Тирава, Глумпча й Улич, як ми бачили вище, жили на руськім правї і були заселені сотними.

[5]) Як видно з акта, Сколошево потягало за Радимном: bona Scoloschow ad Radimpna pertinentia. A. gr. VII, пр. 80.

дано жереб, і межі означувала сторона, на котру падав жереб [1]).

В богатьох инчих разах треба було конче сьвідоцтва чужого чоловіка, що не належав до громади. Сама назва обчий (vicinus), як нам бачить ся, натякає на епоху давнїщу, коли околичні села були обчими, чинили одну цїлість. У XV ст. коли громадська звязь сел околичних уже пірвала ся, і саме слово перемінило своє значінє — в актах XV ст. обчий переводить ся звичайно alienus, ignotus, extraneus — з упадком громадської звязи сел свій, співгромадянин, став тепер чужим.

Присутности hominis obczi конче треба було при викликаню селян із одного села в друге. Вихід за селянина плачено все в присутности обчого чоловіка, що й був найважнїщим сьвідком в разї судового спору в справі про реґулярність виходу селянина.

Люде обчі, сусїди (vicini) сьвідчили і в спорах про маєткове становище селян, або їх належність до сего чи того відділу [2]).

По всїй імовірности, давнїще, коли істнували громадські спілки, всї члени спілки відповідали одні за одних обопільною

---

[1]) Si autem senes non concordaverint, extunc ibidem in loco Zavissius et Stanislaus (сторони) sortes alias losy mittere debent, et cui prima sors cesserit, ille prestito iuramento vere et audaciter transire poterit granicies faciendo. A gr. XII, ст. 390. Окрім уже наведених разів, про старців згадано ще в отсих актах: A. gr. II, при 8, 78, 114; III, пр. 84; IV, пр. 91; VI, пр. 12; VII, при 35 і 34; XI, ст. 260, 446; XII, ст. 251, 312, 429; XIII, ст. 353 і т. д.; XIV, ст. 66, 442, 477. Про способи відмежованя див. особливо VII, пр. 63. Див. ще Dodatek do Gaz. Lwowskiej, 1852 р. розмежованє сел Блудники і Пакоссівці: бурґрабій львівський з земянами і старими людьми (в инчому місці вони названі „старожитними людьми“) кладе межі.

Вивід меж по вказівці старців робить ся „secundum consuetudinem iuris communis“, то-б то права звичаєвого (A. gr. VII, пр. 35).

[2]) A. gr. XII, ст. 187. Habeo homines extraneos al. obcze, quia prius reclinaverunt ad Rosusch.

Ib. ст. 402. Reclinatio in hora et tempore coram homine extraneo al. przed opczym; ib. ст. 276... volo edocere vathamano et homine extraneo et eciam hominibus vicinis al. opczymi quia predicti homines sunt illiberi al. calanny.

В инчім актї шість сьвідків під присягою сьвідчать, що спірні люде не коланні і не ординні, ib. ст. 108 — 9 і 112. В Руській Правдї ст. 88 (Влад.-Буданов, Хрест. ст. 65) гонить слїд „съ чюжими людьми и съ послоухы“).

запорукою. В XV ст. обопільна порука ще зберігала ся головно в межах одної й тої самої громади [1]). Зі старих порядків лишила ся тілько назва обчих людей, така незрозуміла редакторам судових актів, що обчий переводить ся в них однаково то extraneus, alienus, alicuius, то vicinus. В декотрих разах в ролі hominis extranei обовязково фіґурував nobilis [2]).

Коли таким чином ми застаємо давні громадські спілки в Галицькій Руси XV ст. уже в періоді повного упадку, то й самі селянські громади в XV ст. втратили вже чимало зі своїх давніх прав. Домінїяльна власть пана дуже вкоротила самоозначене громади.

Збережені ще в XV ст. громади на руськім праві були під управою атаманів і тиюнів. Тиюни яко керманичі громад належать іще до княжого періода, атамани появляють ся, бачить ся, аж від часу татарського панованя на Руси [3]).

На підставі пороскиданих у ріжних актах XV ст. відомостей можна зложити собі ось який образ компетенциї давньої руської сїльської громади княжого періода: громада мала значну самоуправу, сама вибирала своєго представителя

---

[1]) Але подибуємо і в XV ст. обопільну поруку скількох сел в сяких чи таких справах. Так князь с. Szustwolkowye з усїми селянами, тиюн de Terpiczow з усїми селянами, селяне с. Oczowa, вице війт с. Brzoska Wola дають обопільну за поруку старості, що приведуть на єго суд селянина Костя de Wolkovya (A. gr. XVI, ст. 4).

[2]) Jus affectare coram nobili extraneo, A. gr. XII, ст. 404. Reclinatio теж відбувала ся coram nobili et homine extraneo, ib. ст. 403. При попутаности й неозначености термінів у актах, часто важко означити значіне декотрих визнак у актах — так напр часто неясно чи поняте vicinus прикладає ся до членів тоїж громади, чи значить воно сусїдів околичних, членів сусїдніх сел, що колись може належали до громадської спілки? Пор. XII, ст. 78, де vicini, один або два, мусїли посьвідчити скількість повинностей, що платив вийшовший селянин; або homines boni мусять означувати, на чім сидїв селянин, ib. ст. 213.

[3]) Слово атаман — тюркське; у Татар адаманом називав ся начальник пастухів, див. Хартахай, Ист. Крымскихъ татаръ („В. Евр“ 1866). У лит. лїтописи читаємо: . . . а тыи трии браты (князї татарські Хачебей, Кутлубуг і Дмитрій) отчичи и дедичи Подолской земли, а от них заведали атамани и боискаки, приежджаючи от тыхъ атамановъ имовали с Подолской земли данъ. Уч. Зап. II. отд. Ак. Н. I, ст. 44.

В актах XV ст. представителї селянських громад часто називані procuratores, officiales, але назва атаманів і тиюнів зберігла ся і в XVI ст., як видно с тогочасних люстраций.

(атамана, тиюна) і, бачить ся, сїльського сьвященника, роздїляла межи своїми співчленами громадські землї, раскладала повинности, судила взаімні суперечки своїх співчленів, виступала яко відповідач у справах, що повставали між ї співчленами і третїми особами, неналежними до громади.

Останки сих досить великих привилєй іще зберігли ся подекуди в галицько-руських громадах XV ст. Так напр. із одного акта видно, що галицько-руські селянські громади вибирали ще самі своїх тиюнів: під 1456 р. до львівських судових книг записаний акт уводу в володїнє маєтности Зухоржиці, заставленої Грицьком Кердейовичем Юрієви Фридерковичеви de Leopoli — селяне „ялися“ по Юрію і вибрали собі за тиюна Пашка, сина Загайка [1]).

Безпосередних вказівок на вибір попа самою громадою ми в актах XV ст. не найшли, але звичай вибору сьвященника парафіянами був настілько розширений по всїй південно-західній Руси, що ми, не вагаючи ся, прикладаємо єго і до Галицької Руси XV ст. А в тім зберіг ся в судових актах Львівської землї інтересний процес, котрий показує ясно, що громада вважала себе в праві орудувати церковною власністю і не допускати до сповнювання сьвященницького обовязку осіб, їй немилих.

Під 1456 р. (30. цьвітня) до львівських ґродських книг записана жалоба попа Врочевського на всю Врочевську громаду, окрім трьох селян, що лишили ся при попі, що селяне названої громади відняли від него ключі від церкви, без відома декана, тиюна і замкової зверхности (non requisito nec Ossyeja superiore popone nec Thywno, nisi sua importunitate nec doloszywschy sye iz (sic!) urzando. Замковий уряд-

---

[1]) A. gr. XIV, ст 479... et kmethones ipsum Georgium susceperunt alias iali ssye, et iam Georgius prefatus est in tenuta et possessione ville Zuchorzicze, et Paschkonem filium Zahajkonis pro Thywno kmethones eis elegerunt. Пор. лїтописне „Възъвяляше же солъгаше Шварномъ, поемше тивуна, не вдаша ему тивунити“. Іп. 555.

Обовязки тиюна так описані в одній актї: шляхтич Будзивой жалує ся на шл. Чурила, що приняв єго кметя вїйвача „qui homo sedebat aput ipsum (у позивача), in una curia, als. dworziscze, et erat aput ipsum thyvunus et habebat claves a curia, a bonis suis, et census suos exigebat et alios proventus a kmethonibus...“ A. gr. XIII, ст. 365.

ник і судия списували в сій справі протоколи з усіми обвинуваченими селянами. На запит судиї й урядника, чому селяне не дають попови ключів від церкви, селяне відповіли: „тому, що не хочемо“, не даючи нічого пояснення свого поступку, не вважаючи на кількоразові домагання суду [1]).

Причина суперечок селян із попом по акту незвістна, ясно одно, що громада вважала себе в праві контролювати поступки попа і прогоняти єго зі своєї церкви.

Що громада сама роскладала межи своїми співчленами громадські повинности, доказ на се ми бачимо ось в чім: ми вже вказували на збережені в Галицькій Руси XV ст. сотнї. Із наведеної грамоти Мстислава Берестянам видно, що сотня чинила одну цїлість, що платила разом певну суму повинностей (Мстислав накладає на кожду сотню ловче, що складало ся с певної скількости натуральних повинностей). Далї ми вказували, що вихід селянина із сотнї міг відбувати ся при умовах, коли той, хто виходив, не був у числї, то-б то був лишнїм проти повної десятки. Ми думаємо, що таке обмежене виходу належить самій громадї — коли повинности накладано на всю громаду разом, то вихід кождого члена громади мусїв нарушувати головно її інтереси, бо одну й ту саму скількість повинностей треба би тепер роскладати на менче число осіб.

Головна ріжниця нїмецького права від руського, бачить ся, й була власне в тім, що повинности роскладано не на всю громаду, котра вже сама роскладала суму платїжей межи своїми членами, відповідно до їх маєткової правоправности, але кождий селянин платив докладно означену скількість повинностей відповідно до величини ґрунту, що він обробляв. Із одного акта можна вивести, що докладно відмірянних ґрунтів у селах Галицької Руси до появи нїмецького права не було. Землї селян руських громад були пороскидані (sparsim modo Ruthenico), а не в однім кусникy, як у селах на праві нїмецькім (in una linea secundum jus Theutonicum) [2]).

[1]) Akta gr. XIV, ст. 475.

[2]) A. gr. III, ст. 52 (р. 1378) Львівський міщанин Ґригорій Стехер жалує ся Владиславови Опольському „quia multa sustinuisset et adhuc sustinet incomoda, quia agri ad suam villam Maly Wynik pertinentes, sitam in districtu Lemburgensi, non in una linea secundum ius Tewtunicum annexivum, sed secundum Rutenorum consuetudinem sparsim et particulatim sunt distincti.

Правда, ще в XIV ст. ми подибуємо руську земельну одиницю — дворище (curia), але величина єго не була так докладно означена, як нїмецька земельна одиниця — лан. Дворищем, очевидячки, називав ся невеликий ґрунт, що міг обробити один чоловік (або одна сїмя).

З обопільною порукою громада виступає в богатьох разах, видаючи сьвідоцтва в добрій поведїнцї та моральности своєго співчлена, підозріного в якім-небудь негарнім учинку, ручачи за ставленє до суду обвинуваченого за якийсь проступок, при чому в сякій чи такій формі приймає на себе наслїдки за непоявy обвинуваченого, платить дику виру, коли не може або не хоче видати своєго співчлена, обвинуваченого в убійстві, й т. под. [1]).

Що до судової компетенциї громад на руськім праві, то на істнованє її маємо лише натяки в актах. Се й зрозуміло,

---

[1]) A. gr. XI, ст. 47. Strenuus Mathiasch terminum dedit kmethonibus de Hlumpza, quod debent reum invenire, qui caudas abscit equis hominibus de Tyrawa, quatuordecim diebus post recessum D. Regis de Sagog, quod si non invenirent reum, extunc iurare tenebuntur super pueros ipsorum, in uxores, qui pueros non habebunt.

Ib. ст. 56. Venientes corum nobis Capitaneo kmethones de villa Olchowcze... exfideiuberunt Chodor conjuncta manu cum XIIII pecoribus et duobus equis, prout fuerat pro furtu inculpatus ita, quod predicti fideiussores eundem Chodor, dum per dum Capitaneum fuerint requisiti, debent statuere, et si non statuerent, tunc domino Capitaneo decem marcas luent et condempnabuntur in eisdem.

Пор. ib. ст. 60. Coram nobis Capitaneo veniens Chodor kmetho de Olchowcze recognovit furtum, prout fuit inculpatus et dedit se nobis ad graciam nolens nobiscum in ius introire et petivit nos cum duabus marcis, quas ab eodem recepimus... et in presencia et tota communitas ville Olchovcze, alias gromada, quia nos petivit cum duabus marcis.

Ib. ст. 143, 173 (запорука Ольховецьких селян за своєго співчлена, що заплатить гроші), ст. 273 communitas c. Костировичі (де була сотня) ручить, що приведе старості селян-утїкачів.

A. gr. XIV, ст. 473, 498 (в остатнїм актї громада названа тіною) A. gr. XV, ст. 343 Nob. Ванько Ладовский обвинувачує громаду с. Бататичі за вбійство своєго брата; громаду присуджують заплатити 60 гр.

A. gr. XIII, ст. 35. Yssakowczanye villani reposuerunt quinque marcas coram iudicio pro capite interfecti, vct. Byechun de villa Boraticz.

Про обопільну запоруку у Славян див. працю І. М. Собєстианського „Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства", Харків, 1888 р.

коли зважити, що навіть про домінїяльний суд ми могли зібрати лише найскупіщі відомости в актах загальних судів. Характеристику домінїяльного суду ми зробили головно на підставі апеляцій позивачів до загальних судів. Рішеня громадських судів, де розбирано обопільні претенсиї співгромадян (претенсиї третіх осіб до членів якоїсь громади, як ми бачили, розбирали ся в суді домінїяльнім при більшій або менчій участи громади), рідко виходили за межі самої громади. Та коли громади на волоськім праві не тілько в XV, але і в XVI ст. мали значну судову компетенцию, то таку-ж компетенцию мусїли мати і громади на праві руськім Коли про дїяльність руської громади зберігло ся мало відомостей, то се чѣрез те, що самих громад на руськім праві у XV ст. було вже не богато, дякуючи великому розширеню права нїмецького і волоського, що настало в старих руських громадах замість права руського.

Але ми можемо напр. вказати на факт, де руська громада розбирає такі питаня, як питанє про спадщину [1]).

Таким чином, не вважаючи на нові порядки, не вважаючи на заведенє такого шкідливого для громадської волї фактора, як домінїяльна власть, сила звичаю була така велика, що громада і при нових порядках далї живе по своїм старим звичаям, і істнованє її яко суцїльного живого орґанїзма в богатьох разах признає правительство і суд [2]).

---

[1]) A. gr. XVI, ст. 120. Danyko, filius Radz de Costyrowcze cum suis pueris recepit omnia bona mobilia, vct. peccora et peccudes suorum puerorum a patruis ipsorum Andrea et Nyesch de Dobra ita, quod dicti pueri circa prefatos patruos nichil habent, nisi terciam partem hereditatis. Et sicut communitas ville Dobra eandem hereditatem conspiciat, ita ipsi patrui debent restituere prefatis pueris dum ad annos discretionis pervenerint. Громада посьвідчує перехід майна й инчими способами, напр. купівлю.

A. gr. XI, ст. 473. Продаж коршми в присутности громади с. Костировичі.

[2]) Див. напр. A. gr. XVI, ст. 283: Nob Leonardus Jaszynsky constituit Andream minist. de Brzoszow et nob. Paulum de Pakosschowka, qui recogno verunt, quia dederunt intromissionem nobili Leonardo in villam remociorem Terpiczow iuxta inscriptionem in iure terr. et mandaverunt communitati obedientiam.

Ib. ст. 365. Nic. al. Mybal minist. tonsus de Bukowsko recognovit quia prout fuit additus ad intromissionem terciam nob. Nic. Jaszyensky in villam

Оселї на волоському праві появляють ся дуже давно в Галицькій Руси. Є підстава думати, що загадкові Болохівські князї XIII ст., що наробили тілько клопоту Данилови Романовичеви, то були просто князї волоських осель, що переселили ся до Галицької Руси [1]). Із XIV ст. зберігло ся скілька грамот ріжним особам на заведене осель на волоському праві. В XV. ст. ми вже находимо в Галицькій Руси масу волоських осель. У декотрих частинах Галицької Руси, як напр. у землях Сяніцькій і Самбірській, либонь чи не більшість осель жила на волоському праві.

Але хибно було би думати, що села на волоському праві були заселені виключно самими еміґрантами з Угорщини та Трансильванії. Волоське право, як і нїмецьке, надило ріжними

Szyeumszowa nobilis Johannis Szyemuschowsky, quia sibi intromissio non est admissa tantum quod ipse Johannes noluit protunc communitatem congregare, ut obedienciam sibi Jaszyensky prefate comunitati daret.

У Кременецькім старостві істнував ще в другій половинї XVI ст. громадський суд, що розбирав справи „o szkody domowe we wsiach, paszniach y w lesiech, y iaco tez o wydarcie pszczol"; не лише селяне, але й попи і путні бояре обовязані були „się stanowic na wszystkich schadzkach, w gromadzie zebranych, nie excypuiąc się urzędem, ani wladyką, a maią wszyscy spolnie winnego szukac. Lecz ktoby na pierwszą, na drugą y na trzecią schadzkie nie stanął, ten ma temu uszkodzonemu wszystkie szkode jego nagrodzic, wedlug dowodu, a winę zlodziejską na jego k. mosc. wedlug statutu trzy rublie gr. placic ma (Арх. Юго-Зап. Россіи, Ч. VII, т. 2, ст. 113).

[1]) Думку таку висказав у-перше о. Антонїй Петрушевич („Слово", 1887 р., див. статю Н. П. Дашкевича, Новѣйшіе домыслы о Болоховской землѣ, Київськ. Унив. Изв. 1884 р., пр. 6). Инчі дослїдники виводять Болохівських князїв то від відокремлених галицьких бояр (Костомаров), то від ріжних княжих галузей (Квашнїн-Самарін, до думки котрого остатнім часом пристав Р. В. Зотов, О черниговскихъ князьяхъ, Спб. 1892, ст. 156. Думка Петрушевича, очевидячки незвістна Р. В. Зотову). Відомости про місце Болохівської землї вбільшили ся актом, що видав М. С. Грушевський: Къ вопросу о Болоховѣ, Чтен. въ Истор. Общ. Нестора лѣтописца, кн. VII; акт, виданий д. Грушевським, потверджує думку Н. П. Дашкевича, що клав Болохівську землю в горішнїм Побожю й горішній Случи (Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи, Труды III. Археол. Съѣзда, т. II.). Але годї не звернути уваги на той факт, що декотрі назви болохівських міст у літописи (Іп. 526: Данилъ же поима грады ихъ Деревичь, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городѣць, Божьскый, Дадьковъ) подибують ся у Львівській землї: так у Жидачівськім повіті находимо Bolechow Ruthenicum і Bolechow Walachicum (A. gr. XV, ст. 256, 258—9). Місце его докладно означено A. gr. VII, ст. 127: in districtu

своїми користями і місцеву людність. До нас дійшов цікавий акт, що рисує спосіб повстання нових осель на волоському праві. Правда, акт сей належить до середини XVI ст., але акти XV ст. доказують, що й тоді заведене волоського села відбувало ся так само. Акт сей важний ще тим, що в нім говорить ся про такі звичаї волоських осель, що на думку самого складача, у XVI ст. тілько доживали свого віку, практика їх, значить, належала до давнішого періода.

В примітці ми наводимо той акт увесь в оригіналї — се казка люстратора Самбірської землї 1568 р. Ось суть тої казки:

„Більша частина землї Самбірського староства лежить у горах, де не родить ся озиме збіже, бо зима там тягне ся довго, і морози настають швидко, то через те частина сел того староства сидить на праві волоськім і, з виїмком декотрих найближчих (до замку?) осель, не робить панщини, бо там через плохість землї нема фільварків; сіють вони овес, по-части жито, повинности відбувають даню, вівцями, свиньми; декотрі села возять дерево до пил, угле до блїху, всї-ж обовязані поправляти замок і возити до него дрова.

„В оселях, що лежать далеко від замку, порядки ось які: кожда країна має своєго крайника, котрому піддані князї, в кождім селї свій князь, під ним є селяне, що вже самі дбають про порядок у селї. Два рази в рік сходять ся всї селяне

Leopoliensi et territorio Zydaczowyensi post fluvium Szukyl. Губин находимо в Галицькій землї (A. gr. XIV, ст. 426: Hubyn et Manastyrska civitas cum castro). Для Деревич укажемо подібне — Darowicze (A. gr. XIII, ст. 3). В люстрації Винницького староства згадують ся Болохівцї (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII, т. 1, ст. 610... которые Болаховцы тамъ по тыхъ селищахъ уходы даютъ имъ отъ того по 3 або 4 гроши, того всего приходитъ имъ иногды о 4 копы грошей).

С. Болохівцї згадує ся ще A. gr. IV, ст. 74 (v. Bolochowcze i Raniewicze коло р. Słonica; імовірно тепер Bolechowcze, Bolechowicze, Bolechowcze, те-ж Neudorf, пов. Дорогобузького).

Тепер є ще с. Bolochów пов. Калуського над рікою Сивкою, доплавом Дністра 2 милї від Калуша.

Bolochówka, Bolochowica або Nigowska потік, що випливає коло с. Bolechow, при злуцї Сивки. з Великою.

Bolechow і Bolechów ruski (пов. Долинський), див. Słownik geograf. Krol. Polskiego.

тих осель на віче (zbory), с котрих перше буває на Петра й Павла, і називає ся літнє, а друге в день св. Мартина, і називає ся осіннє. Князї приносять чинші і платнї, що належать ся від них, там відбуває ся і суд і стягають судові мита.

„На тих судах засїдають підстароста і надворний судия, що єго туди посилають, апеляция-ж від тих судів іде до старости. Для людности сї збори важкі тим, що на них згоняють усїх, хоть би вони й не мали на вічах нїяких справ, і бідні люде дурно тратять час. Ось чому за старости Старжеховского тї, що не мали справ на вічах, відкупляли ся чотирма грошами за право не сходити ся на віча".

„Крайники дістають від кождого, що має вівцї, по спрови. Старости іменують крайниками когось із князїв. Князї в королївських селах мають звичайно по кілька ланів землї, панщину від селян, колядн, коляцнї, млини, фолюші, третину чиншів, що йдуть королеви, дани з овець, свиней; від коляд і коляций на Великдень і Різдво, а инодї й від панщини селяне відкупляють ся грішми.

„Король має дві частинї чиншу, величину котрого означує староста. Прийде селянин до старости с просьбою позволити єму коло якоїсь ріки осадити село і дає за те старості скілька сот, а инодї й тисяч злотих, вимовляючи собі при сїм певну частину землї (вільну від чиншу), третину чиншу, млини, коляцнї й т. п. Старости на се радо годили ся, бо не мали с таких пустих земель нїяких доходів, а тут після років волї вони діставали несподївані доходи. Старости не дивили ся далеко в будущину, давали їм від себе грамоти, для котрих вони потому добували потвердженє із королївської канцелярії.

„Князї діставали доходи зараз, бо роздробляли землю на кусники і діставали від кождого ґрунту по копі вхідної платнї, по звичаю. Селяне від тої хвилї вважали, що вони тї ґрунти королївської землї купили, то й орудували ними, як своїми батьківщинами.

„Аби швидче осадити село, князї випрошували у старостів волю селянам на певне число років, і хоть мусїли розміряти землю на дворища, але величина остатнїх не однакова, як до платнї, що її дав князь при заснованю села. Ось чому одні дворища мають нормальну міру 16 шестилїктевих прутів

завширшки і 7 длїв за-вдошки, иичі по 32 за вширшки, хоть за-вдовшки ще більше як перші (та ще й при кращій землї), третї по 24. Через те тодї як сею землею орудувала королева Бона, туди післано ревізорів, але вони не переміряли дворища, лише підняли платнї від осель, при чім особливо вбільшили платнї тих сел, де рахунок іде не по дворищам, а по димам. Ось чому й вийшло, що тї, що держать четвертини дворищ, несправедливо платять більше від тих, що держать по половинї дворищ" [1]).

---

[1]) Лит. Метр. IV. B. пр. 22 (Inventarz pożytkow starostwa Samborskiego). Fol. 3 обор.

O wsiach woloskich, pomiarze rol w nich, kniaziach, krainikach, ich zborzech.

Iz grunth starostwa Samborskiego maxima ex parte leży u gorach gdzie oziminy nierodza, przeto iż zima długo trwa i prętko zamarza na jossien, thedy thyż więtsza częscz wszi w starostwie Samborskim iest woloskiego prawa, kothore wyiąwszy niektore blisze pol roboth powinne nieszą. Bo thez tam prze złoscz grunthu folwarków przy nich niemasz, ieno sobie... (вирвано) arz owiesz, zytha troche a bydla, tho.. (вирвано) mezi in omnibus odprawuią daninami, przy thym baranow, szwin, tramy też do pil, popiul do blechu niekthore powinne, a wszythkie poprawe zamku i drzewo do niego; w kothorych wsziach isz szą od dworu daleko odlieglie them porządek iesth, kazda kraina ma swego krainika, kothoremu parent kniaziowie, kazda wiesz kniazia, kthoremu parent chlopi, kothorzy tam iuż intra porząthku doglądaią. Pothem dwa razy schodza szię do miastha wszyszci liudzie s tych wszi na zbory, s kthorych yeden bywa o S. Pietrze, zową go iarni, drugi o S. Marczinie, zowa go ieszienem. Tam przynoszą od nich kniazie czinsze y poplathki, thamze szadzy między nimi bywaią, winy na nie wydaią y wybiraią, o kothorych winach iesth nizei. Dosthawalo szię jednak thego starosthom niemalo, acz narzykali ze ye inuentowano w inwentarzach krola Jego Mczi, a przed szie szami niekthorzy daj dwie na lęk; sziadaią na thych ząthach Podstharoszczi, sedzia dworowy ku themu destinatus, a appellatia idzie do starosthy, w they mierze the obcziązliwoscz maią liudzie, isz chocziaj kthorzy nimaią spraw na sborze, przedszie wszythkie zapedzaią gdzie niebozetha thrawicz szie prozno musza, dla czego za P. Starzechowskiego dali byli raz czi czo spraw nimieli po 4 gr. aby ich nie wypędzano na zbor. Krainiczy na szwoj urząd maią od kazdego czlowieka kthory owcze chowa po szerowy, ustawiaią starosthowie krainika kothorego s kniaziow.

Kniaziowie we wsziach krolia Jego Mczi pospoliczie maią po kilka lanow roli, robothy z liudzi, kolendy, kolacze, it. we wsziach mlyny, folusze, trzeczią częscz od czinszow. Kr. J. Mczi, dani od baranow, szwin thakiez kolacze the y kolędy na Wielka nocz y Boże Narodzenie opkupuią od nich liudzie pieniądzmi, thakze czassem y robothy. A krol J. M. thylko dwie częsczi czynszow ma czo w reste wszythko za laską Starosthow. Przyszedl chlop do Starosthy,

Наведена казка люстратора XVI ст. дає досить вірний, хоть лише зверхній опис порядків волоських осель. Акти XV і XVI ст. дають змогу значно доповнити сей образ і подати трохи більше докладних подробиць про функції та права князїв і громад, скількість повинностей, спосіб господарки і т. д. Ось ми й зведемо тї відомости до купи [1]).

---

prossil aby mu na kthorym pothoku dopusczil wiesz szadzicz, daiącz mu kilka szeth, a czassem y thysziącz zlothych, gdzie zaraz sobie wymawial the role, trzeciny, mlyny, kolacze etc. Starostowie niemiely przecz im bycz w them thrudni, poniewasz ze pożythki s thego niemieli iscz, a po wysziedzeniu woli po lath kilnanasczie kthorych doczekacz niespodziwały szię. A thak czo się upieklo tho wkroili futura niedbaiącz, na czo iem dawali szwe listhy kthorych oni pothym confirmaty w Cancellarii dosthawali.

Kniaziom szie thez the zaraz placzilo bo rozmierzywszy rolie w nethki oszadczyzny s kazdego chlopa wzięli po kopie czo iuz iesth thak usitatum ze się o to nie targuią. Skąd chlopi iuz rolie the krolia J. Mczi maia za przeďane szobie od kniaziow y handluią inemi między szobą iako szwemi dziedzicznymi.

A zeby thez thym rychliej byli mogli zwabiacz liudzie, thedy u starosthow upraszali yem wolie infiniti temporis, choczia mieli wszythkie rolie wymierzacz na dworzyscza, thedy chocziaj nomina dworzyscz congruunt, wielkoscz ich przed sie rozna wroszla, iako kthory na szadzeniu kniaz wielie pieniędzy dal.

Skąd uroslo ze w dworzyscza iedne idzie po 16 prętow sesczi lokiethnych w szerz, wdług 7 dlej kthora miara iest sprawiedliwa, drugie in duplo po 32 w szerz choczia wzdluz czassem więczy maią y choczia rolie liepsze, trzeczi po 24. Czo wiedzącz krolowa jej Mcz Bona za dzierzenia szwego wysłała była rewizory ku mierzeniu, alie oni dawszy pomiarowi pokoj, przyczin zgola nakladli na wszi, a poczeth nakladly thym więczej na thakowe wszi kthore iz idą nie rśne rol ale dymow. Stalo szie iz czi czo czwierczi dzierzą w niekthorych wsziach proportione więczej placza niż czo poldworzyscza, czo iest rzecz barzo niesluczna. Z starosth tyz niekthory pretext ståd wziąwszy nad tho szila liudzi thą miarą wystraszali. A thak dobrzeby żeby szie liudzie w thym kiedy uspokoili, a zeby szie koniecz themu kiedy sthal. Jam miał wolią the iuz szam wszythko rozmierzycz by byli szniegi dopuszczili. Bom zimie the revisią odprawial, aczby tho y obliką thylko szama, na miesczie odprawicz szie moglo, nieuiszaiącz possessorow rśno czego iednak postampili ultro wszi the, kthore wielką miarę po kilku zlothych, iako ktora chcziala kroliowi Jego Mczi hac conditione aby od dzierzawiecz daliej hoc in genere vexouani niebyli.

В люстрації с. Викторова Галицької землї (Лит. Метр. IV, В. 12, ст. 577 об.) селяне дають підстаростї, аби їм два рази в рік приїжджав „ządzicz wiecza“. . за кождий приїзд по 3 гр. з лана.

[1]) Уся вчена література про оселї на волоськім правї в Польщі обмежує ся майже двома працями гр. Ал. Стадницкого: 1) O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat, Львів 1848, і 2) O kniaztwach we wsiach wołoskich, z poglądem na wójtowstwa we wsiach na Magdeburskiem prawie

Вже Стадніцкий поклав просто питанє, якою по национальности людністю були заселені осели на волоськім праві в межах польської держави, чи зайшлою, чи туземною? инчими словами: чи було волоське право тілько звичайним правом чужої, зайшлої людности, або, чи маючи фінансово-економічне значінє, подібно як нїмецьке право, представляло дуже догідну для панів систему сільських порядків, а через те, по-

---

oszadzonych, Dod. przy Gaz. Lwowskiej, 1853, — хоть перші докладнїщі відомости про сї осели подав звістний знавець польського та литовського права Тад. Чацкий. Стадніцкий, в першій своїй працї скритикував основно тези Чацкого, але він мав під рукою досить незначний материял і при тому головно лише для XVI ст.

Ми мали під рукою значнїщий і ріжнороднїщий нїж Стадніцкий, материял від XIV до XVI ст. Для XIV ст. відомости (правда, дуже скупі) є в грамотах на волоське право; для XV ст. чимало, хоть і дуже уривкових, відомостей дають судові книги (завважаємо, що найбільше відомостей про волоські осели у Сяніцьких судових книгах, в инчих Волохи й волоське право подибають ся лише спорадично). Для XVI ст. незвичайно цінні відомости дають люстрациї, особливо земель Сяніцької та Перемиської (Лит Метр. IV, B., 19); але найцінїщий материял се люстрация Самбірського староства (Лит. Метр. IV, B., 22), де окрім описів окремих осель та їх повинностей є чимало ерекцийних на волоське право привилеїв. Завважаємо при сім, що люстрация Самбірського староства по докладности (особливо докладно означені скрізь топографічні відомости) найлїпша з усїх люстраций 2-ої половини XVI ст. (Люстрация та, бачить ся, була звістна Чацкому). Для XVI і XVII ст. див. ще Regestr zloczyńców grodu Sanockiego 1554 — 1638, виданий Осв. Бальцером (Львів, 1891). Як мало звістне у нас волоське право, видно с того, що навіть такий шановний та основний ученій, як М. Ф. Владімірский-Буданов (Нѣмецкое право въ Литвѣ и Польшѣ, ст. 18), перемішав волоське право з нїмецьким.

У XV ст. ми застаємо волоські осели в отсих місцях Червоної Руси: у Сяніцькій землї в селах: Одріхово, Шавно, Плона, Маківцї, Липпа, Бірча, Ольшаниця, Лубно, Яслиска, Мишова, Пелґржим, Мала Стрілка, Загочино, Тирава Волоська, Мрохова, Ясенїв, Прошек.

У Галицькій землї: Олешє (там руське і волоське право), Бічолки, Підгайцї, Марково (руське і волоське право), Рудники (нїмецьке і волоське право), Підмихайли, Підгродє, Чашники, Липиця, Волчинець, Заливїв, Буковно, Хомиково.

В Перемиській землї: Манова, Брилинничі, Чаплє (там 3 дворища на волоськім праві).

У Львівській землї: Свирва, Ставно, Стратин (?), Ґзів, Красів, Манастирь і Суходоль, Гилів, Сроки, Лешнївці, Мокрочиво, Дроговиш, Сімечь, Ловина, Ячнище, Тарновиска, Зельче, Тучне, Кугаїв, Кондратово, Стольск, Шорница (Зарница?), Турзинка (A. gr. XI—XVI).

дібно як нїмецьке право, заводило ся в селах с туземною людністю?

Стадницкий твердить, що перші засельники осель на волоськім праві були справдї Волохи. Хоть не всї докази Стадницкого видержують критику, але в основі думка его зовсїм вірна — перші оселї на волоськім праві справдї були заселені Волохами. Доказїв на се богато, — головно ті, що всї найдавнїщі привилеї на волоські оселї дають ся тілько Волохам, а поселенцї волоських осель називають ся просто Волохами [1]).

Нарештї найбільше волоських осель концентрує ся в сумежних з Угорщиною країнах. У більше віддалених від Угорщини місцевостях волоські оселї подибують ся тілько спорадично.

Сему могла помогати з одного боку внутрішня орґанїзация волоських осель з її громадським характером, що наближав волоське право до руського, котра через те надила і туземних поселенцїв; з другого боку, роля князя волоських осель, супроти пана, цїлком відповідала роли нїмецького солтиса. Таким чином волоське право було чимось середнїм межи правом руським і правом нїмецьким і вдоволяло і селян і панів. А про те ми подибуємо пригоди, коли людність із волоського права добровільно переходила на право руське [2]). Се те-ж могло

---

[1]) Грамота Владислава Опольского Ладомирови Волошину на с. Годле поле (A. gr. VII, ст. 22. (р. 1377) „to wse dalismy Ładomirowi saditi solo u wołoskoje prawo".

1402 р. Laczko Walachus продає Перемиському епископови свою маєтність Плизну в Саніцькій землї (ib. ст. 46).

В Przegl. Arch. I. ст 74 надрукована грамота Ягелла з 1387 р. Ивону і Бочку братам валахам. Петрушевич завважує, що коли та грамота й фальшована, то все-ж таки вона свідчить про румуньску кольонїзацию в Галицькій Руси (румуньскі назви урочищ).

Грамота Ягелла 1391 р Бенедикту, Стефану, Андрею і Мартину de Lascky на с. Kolodnicza. . cum pascuis Walachorum (Лит. Метр. IV. В. 9, ст. 373).

Его-ж грамота 1399 Dragnio Valacho на с Чолхан (ib. ст. 62).

Ще давнїще згадує ся Щепанъ Волошинъ Рыботицкій (1399 р. A. gr. VIII, нр. 3), с. Волошє 1373 р. (A. gr. VII, нр. IX).

Див. ще Miklosich, Ueber die Wanderungen der Rumänen, Wien, 1879 (Denkschrift der philos. hist. Classe der Kais. Akad. der Wiss. Bd. 30).

[2]) A. gr. XIV, ст. 413.., Nob. Hedwigis... debet iurare cum testibus, quia homines... reclinati de bona voluntate subididerunt se in ius Ruthenicum

стати ся лише тодї, коли руське право було в таких оселях заміняно на волоське, що чомусь не подобало ся людности.

Нарештї декотрі привилеї на волоське право просто бачать на перед факт кольонїзациї засновуваного на волоськім правї села Русинами і навіть Поляками [1]).

На жаль, внутрішнї порядки волоських осель і головні риси волоського права (права звичаєвого) ми знаємо дуже мало. XVI ст., епоха, с котроï нам лишило ся найбільше відомостей про волоські оселї [2]), се вже епоха роскладу старих порядків волоських осель, факт, зазначений уже ревізорами 1568 р.

Збираючи тї нечисленні відомости, що дїйшли до нас, про внутрішнїй лад волоських осель, зазначимо поперед усего їх громадські порядки. Волоські оселї безперечно мали якусь громадську звязь: скілька осель в одній і тій самій місцевости складали крайну, на чолї крайни стояв крайник. Таких крайн ми знаємо скілька. Так у Сяніцькій землї була вже

---

de iure Walachico et sedent ab anno in iure Ruthenico. Пор. часті спори, на якім правї сидїв викликаний селянин, руськім чи волоськім. Спір рішає ся свідоцтвом селянської громади. Дїло в тім, що пани викликали селян дуже часто з руського права на волоське, і противно, що не годило ся з загальною постановою, котра позволяла перехід лише с певного права на таке саме. Відси вічні процеси. A. gr. XIV, ст. 36, 58, 276, 305. Часто в однім і тім самім селї частина людности жила на руськім правї, а частина на волоськім, але в таких пригодах тї, що жили на волоськім правї, по всїй імовірности, були Волохи. Пор напр. A. gr. XII, ст. 205 (с. Олешє), XIII, ст. 203 (у с. Цаплї три дворища на правї волоськім).

[1]) ... admittamus... villam Polawa.. ex cruda radice iure Valachico extirpandi, erigendi, fundandi hominibusque et kmethonibus tam polonis quam ruthenis locandi.. Stadnicki, O wsiach wołoskich, ст. 43.

[2]) Стадницкий, що мав дїло майже виключно з документами XVI ст., хибно бере час Зигмунта I та Сизмунта Августа за епоху кольонїзациї Волохів у Польщі. В XVI ст. справдї засновано масу осель на волоськім правї у староствах Сяніцькім і Самбірськім, але вже від початку XV ст. волоських осель у Сяніцькій землї дуже богато; ми вже вказували, що і в XIV ст. було засновано чимало волоських осель в сумежних з Угорщиною країнах. Велика скількість осель на волоськім правї у XVI ст. поясняє ся і турботами уряду (особливо королеви Бони) про кольонїзацию країни, і політичними обставинами в Угорщинї та Семигородщинї в XVI ст., через котрі богато славянської людности вимігрували в межі Червоної Руси.

у XV ст. крайна, бо згадує ся крайник [1]). У початку XVI ст. згадує ся krajnik omnium villarum iuris Valachici Capitaneatus Sanocensis [2]). Крайники Брилїнський та Устрицький у Перемиській землї (Л. М. IV, B. 19, ст. 812, 818).

Трохи пізнїще ми находимо в сїй землї уже скілька крайн: так належні Кмитї волоські оселї складали Собненську та Ольшаницьку крайни; королївські маєтности на волоськім праві в Сяніцькій землї складали крайну Стрвяжську [3]) В Самбірськім старостві ми застаємо у 1568 р. дві крайнї: kraina Niestrzelczka із 24 сел і Kraina Streiska із 27 сел.

Що то була за звязь сел, що складали одну крайну, сказати важко. С казки люстратора XVI ст. ми дізнаємо ся, що всї села одної й тої самої крайни збирали ся двічі в рік на спільні віча, де відбував ся суд у присутности підстарости і надворного суднї. Присутність офіцияльних урядників се вже новина — урядова контроля над порядністю суду. Самий же суд відбував ся на підставі звичаїв волоського права. В судових книгах XV ст. Сяніцької землї зберігло ся скілька протоколїв judicii Valachorum. Із них можна по-части зміркувати про склад суду і процеси, котрі він розбирав.

Суд складав ся з воєводи і каштеляна, суднї або підсудка, крайника, князїв волоських, попів і инчих представителїв волоських громад [4]). Засїданя такого суду називають ся termini

---

[1]) A. gr. XI, ст. 199, 206, 282, 313. Він находив ся в с. Одріхові (Odrzechowa).

[2]) Stadnicki, O wsiach wołoskich, ст. 10, увага 9. Крайник сей находив ся в с. Шавно. Про него згадано і в люстрациї 1565 (Иванъ крайникъ) Л. М. IV, B. 19, ст. 40.

[3]) Ibid. Але про Сяніцьку крайну згадано в 1596 р. (Reg. złoczyńców, ст. 120). В тім же збірнику документів згадані крайники — п. М. Гуменського (пр. 29), крайник в Уличу (пр. 36), Шавнї (105). Крайник називає ся иноді солтисом (пр. 136... ja jestem sołtys krajnik). Може всї крайни одної землї злучені були у XIV ст. під властю воєводи, бо в актї 1390 р. межи свідками згаданий Dzurgius (Юрій) de Stupnicza Voywoda Walachorum (A. gr. VI, ст. 4).

[4]) A. gr. XI, ст. 144, 199, 361, 375.

Akta gr. XIV, ст. 359 (засїдання такого суду відбувають ся в неозначені речинцї — 1 лютого, 9 цьвітня, 3 і 28 вересня, 15 червня).

А в тім, і в угорських Волохів суд так само відбував ся в присутности каштеляна, апеляция від него ішла до бана. Pič. Ueber die Abstammung der Rumänen, ст. 156 увага.

Valachorum, termini castrenses iure Walachorum. Означеного речинця для таких судових сесий не було. На них рішали ся процеси, що повстали з почину ґрода (старости) та належали до ґродського суду (злодїйство, насильство), маєткові орудки князїв волоських, ріжні претенсиї членів одної громади до членів другої. Рішенє суду відбувало ся на підставі звичаїв волоського права. Кари по волоському звичаю стягано худобою (вівцями).

Але подібні судові засїдання ріжнили ся від представлених люстратором XVI ст. віч — на перших бувають тілько князї й инчі представителї волоських громад, **визвані** старостою до суду для постанови рішинців на підставі звичаєвого волоського права [1]).

Се були **надзвичайні** судові сесиї, тим часом як люстратор говорить про нормальні віча **всїх** селян волоських громад в означені речинці, двічі в рік. На жаль, протоколи таких віч не зберігли ся. Люстратор завважує тілько, що збори тї у XVI ст. стали вже прикрою для людности повинністю, від котрої вона відкупляла ся грішми.

---

[1]) A. gr. ст. 170. Berylo **knyas** cum tota communitate de Odrzechowa fideiusserunt coniuncta manu Hain Przepiorczicz statuere coram domino Capitaneo ab hodie per octo septimanas, si non statuerent tunc centum marcas subintrabunt.

Ib. ст 162... nos Capitaneus requisimus prima, secunda, tercia vice totam communitatem de Proszek, si contra Johannem Scoda aliquam haberent esse culpam, que esset detrimentum sui honoris. Ibidem omnes stantes recognoverunt, quia nihil sinistri contra ipsum scirent neque haberent.

Ib. ст. 153. Sentenciavimus, quod communitas de Mrochowa Zambr et Onaczko et Sain civibus Sanocensibus III mensuras tritici et I mensuram brasei, mensuram tritici pro sexagena computando, et braseum pro una media marca, solvere ad quatuor septimanas. Et dominus Hriczko de ibidem fideiussit pro solucione pena trium mar arum

Item idem communitas de Mrochow penam trium marcarum domino Capitaneo subintraverunt, quam eciam ds. Hriczko fideiussit sub pena trium marcarum.

Ib. ст 157. O **kawalecz role** inter Paulum Jassensky et Jurkonem Czeschicouicz. Si dominus Jassenski et comunitas alias **gromada** ibidem in Jessenow recognoscent, quod ad kmethonem domini Pauli ager idem **kawalecz** spectat, tunc Paulus habebit eundem, si vero non recognoscent, tunc ad dominum Jurkonem pertinebit.

По всїй імовірности, на таких вічах рішали ся справи, спільні для всеї крайни, розбирали ся взаімні претенсиї ріжних громад, жалоби на князїв і т. под.

Трохи більше відомостей зберігло ся що до компетенциї самих волоських громад. Громада відповідає за своїх співчленів спільною запорукою, сьвідчить про добру моральність співгромадян, відповідає за ріжні претенсиї спільно, рішає спори за земельні межі.

Громада має громадські землї й орудує ними. Поносить спільно звістні повинности, спільно справляє звістні роботи [1]).

Громада дослїджує проступки, сповнені в межах її териториї, переслїдує злодіїв, судить їх. Князь збирає громаду, посилаючи „знак"; такі збори відбували ся тричі в кождій справі. Хто не явив ся на збори, уже тим самим давав підставу підозрівати его за участь у проступку. Тодї громада, коли обвинувачуваний не міг очистити себе від обвинуваченя, відступала від него, обвинувачуваного арештував князь, або крайник і приводив его до ґродського суду. Коли-ж обвинуваченому повело ся доказати громадї свою невинність, то гро-

---

Ib. ст. 408.. tota comunitas (de Jaszenow) comparendo sub iuramento debet recognoscere pro taberna ville prefate videlicet an taberna est constructa in loco comuni aut in loco Pauli Jaszensky.

Item pro agro thaberne comunitas ville prefate... sub iuramento recognoscere debet videlicet an agri nunc culti ad tabernam prefatam ab antiquo pertinent ad ipsam tabernam extunc eciam ad eandem comunem tabernam pertinebunt. Et si agri culti ad eandam tabernam sunt Johannis, extunc per eundem Johannem possidebitur (?).

Item flumen alias pothok inter Iaszonow et Bukowe decurrentes (sic) homines Jaszonow et Bukowe debebunt transitum inverire ut aqua prefati fluminis absque dampno utriusque ville transiret et pontem per ipsum comunitas ville Jaszonow reparare debebit.

Пор іще ib. ст. 393, 468.

[1]) Regestr złoczyńców grodu Sanockiego, особливо при 88, 94, 129, 132, 136, 141.

A gr. XV, ст. 355: Joh. Zyelonka. Minist. ter. Leop. recognovit, quia equitaverat ius affectare isto die f. quarta cum labor. Kuszyma Popone de Suchodol super bona d. Andree Chelmiczski super homines ipsius Ivan, Jaczko, Tharas. Et idem officialis alias knyasz interrogatus per Ministerialem si fiet hodie ius, respondit debuit fore, sed homines dissipati sunt.

мада „стоїть“ при своїм співчленї і присягає, що він невинен. Присягали, поклавши два пальці на голову обвинуваченого.

Коли скривджений мав на кого-небудь підозрінє, то давав солтисови чотири шеляги, а той з громадою мусїв „трясти“ дім обвинуваченого (ревізия)[1]).

Таким чином судова дїяльність громади в карних справах се головно дослїд проступків, шуканє винного й приведенє єго до суду. Оконечний розбір справи, постанова рішинця і сповненє єго належить уже до ґродського суду.

По люстрациї XVI ст.[2]), хоть поля розділені на кусники ріжної величини між окремими селянами, і кождий дає платнї відповідно до своєго кусника, а про те і вся громада платить загалом певні платнї: за весняні та осїнні побори (первісно натурою — сирами, рибою, вівцями, дичиною, та в люстрациї всї тї платнї перемінені вже на грошевий чинш), за пусті дворища, за поля, не розділені між окремими селянами, за викуп від працї і т. д.

Все се доказує, що ще у XVI ст. громада має значну компетенцию, роздїлюючи межи своїх співчленів звісні платнї і по-части орудуючи і громадською землею. Люстратор XVI ст. завважує, що внутрішнього ладу в окремих селах доглядають самі селяне.

Про ролю к р а й н и к і в знаємо дуже мало[3]). Люстратори XVI ст. кажуть лиш одно, що під крайниками є князї, край-

---

[1]) Але подибуємо пригоди, коли громада видає рішинець і сповняє єго. Так ржепецький князь жалує ся „przed prawem gajnem zborowem“ на Іванника с Прилук, що завдав єму тяжкі рани. Взявши на розвагу й инчі проступки, „sołtysi i prawo gajne na zborze kazali go gardłem karać, iż kto na gardło czyje zasiada i krwie czyjej pragnie, ten gardło sam karan bywa; ktory zatem jest tu w Sanoku scięt na instygacyą rzepieckiego. Reg. złocz. np. 23.

[2]) Люстрациї Сяніцького та Самбірського староств Л. М. IV, B., 19 і 22.

Люстратори часто зазначують неоднаковість розмірів дворищ у ріжних селах і накладають на великі дворища додаткові платнї, але не роздїляють їх межи окремі дворища, а накладають усю суму додатку на громаду, що мабуть сама вже роздїляла їх межи своїми співчленами.

[3]) В актах XV ст. ми здибуємо ся лиш один-два рази с крайниками. A. gr. XI, ст. 313. Грицько Крайник у купі с князями Шавна та Одріхова означує межі маєтностей королївських і синів шляхтича Матияша.

ником іменує староста кого-небудь із князїв, і що крайники дістають по сирови від кождого, хто має вівцї. Крайники засїдають на судї на judiciis Valachorum у купі с князями та державними урядниками, сповняють у купі з судовими возьними постанови суду, беруть участь в означеню меж межи селами, що належать до їх крайни [1]). Як далеко йшла їх власть супроти людности крайни і князїв, сказати важко на підставі тих жерел, що ми маємо під руками. Але ледви чи крайник не мав право скидати князїв, бо в усїх привилеях на князївство волоські князї відповідають тілько перед паном або старостою, подібно як нїмецькі солтиси.

Далеко більше відомостей маємо про ролю й дотацию князїв волоських осель. У привилеях на князівство все докладно вказані права, обовязки й доходи князя. В люстрациях так само докладно вичислені привилеї й доходи князїв.

Люстратор Самбірського староства докладно вичисляє дотациї кождого князя, а у вступі, як ми бачили, зводить до купи усї привилеї. Роля князя така схожа з ролею нїмецького солтиса, що перший дуже часто називає ся в актах солтисом [2]).

Ib. ст. 348... Cap. Sanocensis prefixit terminum M. dno Vexillifero cum suis hominibus... cum eiusdem domini Capitanei Krajnik de Odrzechowa pro agnis censualibus alias pro dan pro castro Sanok dandis annuatim.

[1]) Stadnicki. O wsiach woł. ст. 10 ув 9.. Krajnik omnium villarum juris Valachici Capitaneatus Sanocensis una cum ministeriali terrestri Hajkowie de Olesowcze de Castro Sanocensi missi cum aliis multis regalibus hominibus steterunt defendentes parietem Regie Majestatis (процес за розмежоване маєтностей Sobien і Гочів 1519 р.).

Ib. 56. G. Elisabetha de Pleszowicze inhaerendo decreto iudicii Vallachici... petiit ut executionem decreti prefati officium faciat, ministerialem et crainiconem eidem iam ex nunc ad intromittendum in molendinum dicti Lechno addat.

В люстр. Самб. стар. (Л. М. IV, В. 22, ст. 140 об.) подибуємо свідоцтво крайника про дотацию попа.

В люстр. Сяніцьк. стар. (Л. М. IV, В., 22, ст. 40 об.) згадано межи селянами села Шавна Крайника Івана, що поносить однакі з инчими селянами повинности (про него-ж згадано межи бортниками того самого села). Крайник має полїційну власть в межах своєї країни, арештує переступників, робить ревізиї, Reg. złocz. пр. 129, 136, 137. Спори межи крайниками і князями розбирано на судї старостів; A. gr. XI, ст. 282.

[2]) В люстрациї Сяніцького староства князь звичайно називає ся солтисом і его привилеї зазначені рідко. Але в описї одного села сказано, що солтис бере третину чиншів more aliarum villarum valachicarum.

У угорських Волохів князями були і селяне і nobiles [1]). У Червоній Руси перші привілеї на князівство видають ся так самісінько і селянам, і шляхтичам, подибуємо й попів в ролї князїв [2]). У XVI ст. солтиства і князївства уже почали скуповувати шляхтичі і через те князями дуже часто стають nobiles.

Дотация князя складає ся і з ґрунту, і з ріжних доходів від селян; князь дістає звичайно від 2–4 (иногї до 6) дворищ або ланів, вільних від чиншу, иногї ще дозвіл обробити лишне дворище або лан, але від такого ґрунту nad prziwilejem князь звичайно платить чинш. Князь користує ся і кусниками ґрунту, обшарами, що лишили ся після розділу князївства на дворища або лани.

Князеви дають по привілеї ріжні приналежности безплатно або за чинш — млини, фолюші, коршми, стави, пасовиска.

Князь може оселити на своїй землї загородників, що платять звичайно невеликий податок, і ремісників, від котрих чинші йдуть на его користь.

Найголовнїща частина дотациї князя то его доходи від селян. Князеви йде третина усїх селянських чиншів, третина судових мит, колядки (празничні приноси від селян двічі в рік — на Різдво і Великдень) і нарештї в усїх привілеях — панщина від кождого лана по 2 — 6 день у рік робочої пори (жнива й косовиця).

Повинности князя то найперше воєнна служба, котру він відбуває особисто, иногї с ким инчим.

Князь не зовсїм вільний і від грошевих платень панови — він платить від землї, котру має nad prziwilejem, за сири двох віч (пошти, поклони зборові) стацию, нераз за користуване ріжними приналежностями.

---

[1]) Річ у вказаній працї. Про волоських князїв є окрема праця Kemeny, Knezen und Kneziate, надрукована в Magazin für Siebenbürg. Gesch. 1846, II, але ми знаємо її лише с цитатів Піча, Гунфальві та Дулішковича.

[2]) Stadnicki, O wsiach wołoskich, привілея сел Тернова горішнн і долїшнн nobili Wassconi Gylnicki Poponi ritus Ruthenici, ст. 34.

A. gr. XI, ст. 393. Процес межи батьком і князем волоського села Шавно за князївство.

1438 p. Nob. Chan de Kopistno obligavit nobili Wlassin knedz de Macowa tres kmethones in Kopistno in decem marcis. A. gr. XIII, ст. 65.

Князь має серед громади адміністративно-поліційну власть. Він орудує робочою силою громади (Reg. złocz. пр. 129), скликує громаду в ріжних громадських справах, арештує переступників, робить ревізиї в підозрілих домах і т. д. (ib. пр. 89, 23; Akta gr. XV, ст. 355).

Як і німецькі солтиства, князівства або продавали ся панами князям, або давали ся їм безплатно за ріжні услуги або просто на те, аби мати доходи с порожної землї.

Князівства давано звичайно на спадкову власність. Князь міг продати своє князівство, заміняти єго, подарувати, в загалї збувати ся єго всякими способами за згодою пана.

На наш погляд, князівства дають тілько право користувати ся певною частиною доходів із землї, даної на новозасноване і нововпорядковане село — князь не властитель, а лиш usu fructor своєго князівства. А про те князї вважали себе властителями своїх ґрунтів, продаючи окремі дворища і їх частини селянам. Остатні так самісїнько вважають куплені у князїв ґрунти своєю повною власністю і через те орудують ними вільно.

З вичислених нами прав і обовязків князя ясна схожість єго ролї з ролею німецького солтиса. Ось чому, як ми вже казали, князь дуже часто й називає ся в актах солтисом. Стадницкий вказує на декотрі ріжниці прав князя і солтиса — третина чиншів першому супроти шестини другого, колядки в користь князя [1]). Але, розуміє ся, сї ріжниці не головні, вони мають лише значінє для означеня права, на котрім сидить яке село, коли в люстрациї згадано про солтиса, і не зазначено, на якім праві живе людність.

Ми думаємо, що головна ріжниця солтисів від князїв не в відносинах до пана (вони тї самі), не в скількости платень обом і повинности від людности, а головно в ролї одного і другого супроти людности. Значінє князя супроти людности князівства, бачить ся, менче від ролї солтиса в німецьких оселях. Солтис знає тілько своєго пана, єму одному підданий, лише ним судить ся. Князь окрім власти пана підданий ще (на скілько — ми не могли означити) власти крайника і відповідає

[1]) А в тім, Стадницкий і тут не має рацiї: не все князь дістає третину чиншів, иноді він дістає й шестину; див. напр. в описї с. Шавно Сяніцької землї (Л. М. IV B. 19, ст. 40 об., exclusa parte sexta sculteti.

не тілько перед судом пана, але й перед судом віча всеї крайни. На решті сама волоська громада мала очевидячки далеко більшу компетенцию, ніж громада нїмецька. Люстратори завважують, за внутрішнього ладу в громадї доглядають самі селяне. В нїмецькій громадї солтис є предсїдателем суду виборних (jurati scabini), в волоських селах суд очевидячки робила вся громада (представительства не знало давнє славянське віче).

Селяне волоських громад сидять на відмірянних ґрунтах, дворищах, величина котрих не скрізь однака [1]). Форма володїня дворищами тут сїмейно-громадська [2]).

У XV ст. сїмейно-громадська форма володїня дворищами ще переважувала, бо поселенцї волоських громад сидять головно на дворищах і півдворищах. Але в люстрациях XVI ст. ми бачимо вже росклад сеї форми: дробленє дворищ велике; селян на цїлих дворищах уже відносно мало, більшість сидить на півдворищах, четвертинах і ще дрібнїщих ґрунтах. Повинности роскладають ся вже на окремі частини дворищ, на окремі дими [3]). Навіть підсїдки і загородники платять подимне, хоть перші звичайно й не мають своїх піль [4]).

[1]) Не тілько в ріжних громадах, але і в однїй і тій самій громадї дворища бувають неоднакої величини. Так напр. в однім селї Самбірського староства кметї сидять не однаково, як було за земян, і міри означеної нема. В другім міра неоднакова, по 12 і 16 прутів. Л. М. IV B. 22.

[2]) A. gr. XI, ст. 361. Hricz Zinkowicz de Odrzechowa recognovit, quia habet in bonis suis cum fratribus indivise ducentas oves, quinque peccora cornuta, videlicet duos bowes et duas waccas et Jalowicza et viginti scrofas, equum et fruges in oreo. De quibus bonis debet domino Capitaneo dare partem fratris Clementis videlicet quartam partem bonorum quecunque habet.

Drogosch Dzeszathnik de Odrzechowa habet triginta owes cum fratre suo indivise, quarum owium domino Capitaneo medietatem, hoc est partem fratris sui, debet dare. Hricz Zinkowicz de Odrzechowa habet in bonis cum matre et duobus fratribus indivise, ducentas owes, quinque peccora cornuta videlicet duos bowes et duas waccas et Jalowicza et viginti scrofas, equum et fruges in oreo. De quibus bonis domino Capitaneo debet dare quartam partem, hoc est partem Clementis fratris sui.

[3]) Люстр. Самб. стар. IV B., ст. 12. Людей 45, димів 46, дворищ 33¼ і 16 прутів. Два платять за два подимя, бо докупили до своїх півдворищ іще півдворище, на котрім були подимя. В другім селї за овес, волїв, коляду платять не від ріль, а від диму.

[4]) Що підсїдки мали свої дими, видно з опису одного села, де підсїдки з димами перейшли до маєтности шляхтича Оржеховського. В с. Винниках 6 рольників а 7 димів (семий очевидячки належить до підсїдка, бо від него платня тілько 2 гр., то-б то одно подимне).

Характерною прикметою волоських осель треба вважати заплату повинностей худобою, ѣ продуктами і дичиною. Прикмета ся виходила зо спеціяльного занятя Волохів — плеканя худоби. Всї головні повинности плачено баранами, свиньми, волами, сиром, усякою дичиною (серни, заяцї). У XVI ст. сї повинности перемінені уже на гроші, але назви повинностей лишили ся (pstraga, za sarne, za wolu, szer). У Самбірському старостві від кождого дворища платили за 4 барани 26 гр., за викуп від панщини один зл. 18 гр., за ягнята, сир, poprąg 5 гр. і подимного по 2 гр. Ся загальна цифра окрім подимного вменчала ся, як до величини ґрунту. Подимне (2 гр.) брало ся цїлком від усїх. Разом звичайно від дворища 2 зл. 21. Окрім того вся громада складає ся на загальні платнї.

Історія сїльских і міських громад на нїмецькім праві у Польщі значно вияснена працями російських і польських учених [1]). Гарні й лихі боки нїмецького права досить вірно зазначені в загальних рисах.

Нїмецьке право, як і право волоське, „було в Польщі зразу правом кольонїяльним, але потім воно розширило ся не так через кольонїзацию, як через присвоєне нїмецького права польськими селами й містами, і стало краєвим польським правом“ [2]).

Причини незвичайно швидкого розширеня нїмецького права в Польщі лежать головно в тих фінансових користях, котрі

Підсїдками часто бувають сини при батьку, брати при братах.

[1]) Найлїпша праця в сїй справі належить М. Ф. Владімірскому-Буданову (Нѣмецкое право въ Литвѣ и Польшѣ. С-Пб. 1868). Зрецензував сю працю А. І. Павінський (Отчетъ о тринадцатомъ присужденіи наградъ гр. Уварова, С-Пб. 1872).

Із праць польських учених зазначимо працю М. Бобжиньского (O założeniu sądów wyższych prawa niemieckiego na zamku krakowskim, Rozprawy i sprawozdania Wydz. hist. filoz. Akad. umiejętn. Krak. 1875 і окремо). Fr. Piekosiński, O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce (Rozpr. i spraw Wydz. hist. filoz. Akad. umiejętn. т. 18). Статя L. L. O sołtysach w Polsce (Bibl. Warsz. 1843). R. Roeppel, Ueber die Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs. Див. ще Кавелїна, Юридическій бытъ Силезіи и Лужицъ и введеніе нѣмецкихъ колонистовъ (П. собр. соч. т. 2). Siegfr. Hüppe, Verfassung der Republik Polen. Berlin 1867, ст. 169 — 211. Див. ще вказані вище статї Руммлєра, О солтысахъ въ Великой Польшѣ і статю О. Бальцера, Reformy społeczne i polityczne konstytucyi trzeciego maja. Krak. 1891.

[2]) Нѣм. право въ Литвѣ и Польшѣ, ст. 3—5.

воно давало властителям землї. Ось як рисує один чільний польський учений образ тих користей:[1]) „удало ся шляхтичеви дістати привилею на заведенє оселї на праві нїмецькім, то ось появляє ся впорядчик оселї ((Zasadzca), що купує за одним заходом за кілька гривен, або навіть за кількадесять гривен, солтиство у пана. Ось і перший значний дохід пана. Разом с сим робить ся й договір пана с солтисом, де зазначені умови села, скількість ланів, призначених для него, права й обовязки солтиса, спосіб збираня десятини та її розмір... Потім іде вимірене ланів, призначених на нове село. Певне число ланів дає ся безплатно в користуванє солтиса, скілька ланів на спільний вигін (скотниця), скілька ланів під церкву. Решта ланів то надїл будущих поселенців. Коло половини XIV ст. чинш від лана рівнав ся 12 — 24 гроші, грошева десятина від половини до 2/3 чиншу, найчастїще 12 гр. (ferto). Але що землї, призначені на нове село, вимагали часто значної працї, перед тим нїм могли давати дохід поселенцеви (напр. корчованя). то поселенцям звичайно давали звістне число років „волї“, вільних від усяких платень на користь пана або солтиса.

Звістну скількість невеличких ґрунтів (загород) дають іще ремісникам (пекарям, шевцям, ковалям).

Солтис судить людність у купі з сїмома виборними лавниками на підставі норм нїмецького права. Від такого суду, в користь солтиса іде третина судових платень. Але окрім того в его користь іде шестина усїх селянських чиншів, доходи від крамів, млинів, ставів, иногї ще з бортництва, права польованя в лїсах і т. д. За се все солтис обовязаний, як до розмірів солтиства, проводити пана в походах особисто, або с певним числом узброєних на его кошт людей, їздити на порученя пана, і т. п.

Таким чином через заведенє села на нїмецькім праві выгравав найперше пан, що діставав від пустих доти ґрунтів ріжнородні доходи а в особі солтиса здобував важного в ріжних відносинах помічника. Коли в льокаційній привилеї були означені дни селянської панщини, то пан, що доти обробляв лише невеличкі кусники ґрунтів при помочи двірської челяди, міг тепер розширити своє фільваркове ґосподарство.

---

[1]) Fr. Piekosiński, l. c. ст. 7, див. те-ж Нѣм. право въ Л. и П. ст. 17—18.

Вигравав на нїмецькім правї і селянин. Від своєго лана він платив лише чинш панови, церковну десятину, невеличкий державний податок (від 1374 р. по 2 гроші від лана), складав ся зі своїми сусїдами на два обіди в користь пана або єго урядника, що приїжджав на так звані iudicia magna, та инодї відбував скілька день у рік панщини в користь пана. Суд був на місци і селянина не тягали до ґрода, не здирали ґродські урядники; єго судив солтис із виборними сусїдами; в такім судї нїхто не мав інтереса давити селянина, бо і солтис і пан були заінтересовані в тім, аби селяне лишали ся на місци, а не покидали єго через кривду своїх ланів.

Становище солтиса, і материяльне і суспільне, було дуже принадне. Солтис мав ріжнородні, й инодї значні доходи зі своєго солтиства і, дякуючи тому, що відбував воєнні обовязки, він мав упривилєйоване становище в суспільности: за голову солтиса плачено більшу виру, як за голову кметя.

Нарештї з нїмецького права мали користи і тї, хто нїчим або дуже малим, брали участь у засновуваню таких сел — держава і церква. Церква діставала значний дохід у церковній десятинї від пустих доти ґрунтів.

Держава так само вигравала економічно, дістаючи доходи і від ново оброблених ґрунтів, і від промислу й торговлї по містах, що значно розвили ся з нїмецьким правом.

Нарештї поселенцї на праві нїмецькім, менче обмежені в своїй дїяльности, нїж селяне, що сидїли на праві польськім, мали підставу до більшого розвитку духового й суспільного [1]).

Такі сьвітлі боки нїмецького права, дуже вдатно, на нашу думку, завважані польським ученим.

Виворот рисує в своїй видній працї М. Ф. Владімірский-Буданов. Шановний учений дійшов у сїй працї ось до яких виводів: „Нїмецьке право ослабило княжу власть, давши княжі права властителям землї і землевластительські права княжим урядникам, а то: а) нїмецьке право відобрало від князїв фінансові права і право на повинности, і б) відобрало від князїв судову й адмінїстративну власть, передавши її зразу війтам, а потому властителям землі, старостам і громадам.

---

[1]) Ми лише коротко росказали зміст викладу д. Пекосїньского, вибираючи с сего викладу головно тї загальні риси, які ми самі провірили по актам.

„Нїмецьке право завело нові юридичні та економічні відносини межи властителями землї і селянами: а) збавило селянську громаду самостійної управи і суду, б) через заведене приватного господарства знижило становище вільних поселенцїв зразу до становища кріпостних, в розуміню пізнїщого кріпостного права“ [1]).

Ми не маємо анї наміру, анї змоги, розбирати тут докладно виводи шановного ученого. Але завважаємо, що приняти їх можна тілько с певними обмеженями: 1) нїмецьке право, як уже завважав рецензент працї М. Ф. [2]) не було одинокою причиною ослабленя княжої власти в Польщі. Нїмецьке право було тут лише фактором у рядї инчих причин, що збавили княжу власть її давнього значіня [3]).

Так само не само нїмецьке право знижило становище селянського стану; закріпощенє нижчих верстов суспільности залежало в Польщі від богатьох причин, а попереп усего (на що зрештою вказує й сам автор) від способу сповнюваня военної повинности, принятого в Польщі. А про те годї перечити, що нїмецьке право давало дуже наручну форму для розвитку незалежних відносин хлїбороба до властителя землї.

Перші проби заведеня нїмецького права в селах Червоної Руси належать остатньому князеви всеї Украïни Юрієви Болеславу. Від его імени зберігла ся зрештою всего одна грамота на нїмецьке право містови Сяноков. Межи сьвідками згадані війти de Babna, de Varsov, de Sywicz [4]).

[1]) l. c. ст. 299. Виводи автора що до значіня нїм. права в істориї міст Річи Посполитої будуть виложені у 3-й главі.

[2]) Див. вказану рецензию А. І. Павіньского.

[3]) Увільняли духовенство й сьвітські особи від права суду над селянами і без нїм. права, див. напр. A. gr. II, нр. 2 Проф. Владімірский-Буданов робить, правда, важну увагу, що окрім ширшого обему привилєй, грамоти на нїм. право рїжнить ся від даровизн головно тим, що перші мало-по-малу мають тенденцию ставати правом, а другі чинять виїмок із права (ст. 23). А про те ми маємо більше підстави думати, що привилєї шляхтї й духовенству і без нїм. права могли стати нормою.

[4]) Надрукована у Реппеля, Ueber die Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts, ст. 281. Оріґінальність грамоти потверджує ся судовим процесом, що зберіг ся в Сяніцьких судових книгах під 1439 р. (A gr. XI, ст. 161). В спорі за Сяніцьке війтовство межи Петром, сяніцьким війтом, і вдовою Пелки Юрговицького, перший, по рішеню суду, повинен показати privilegium ducis Georgii per dominum regem confirmatum. Але в грамотї Казиміра Сяноков на право нїмецьке нема згадки про грамоту Юрія. (A gr. III, нр. 15, із 1366 р.).

А в тім ледви чи можна думати про сяке-таке більше розширене нїмецького права за сего князя.

Значнїще розширило ся в Галицькій Руси нїмецьке право від часу польського панованя. Казимір заводить нїмецьке право в богатьох містах (Львів, Сянок, Ясливка, Кросно) і селах (Ровно, Чергова, Грицова Воля, Близна, Вишня)[1].

За наступників Казиміра нїмецьке право великою хвилею ширить ся з заходу на схід. Але ми не можемо подати докладних статистичних відомостей про скількість осель на нїмецькім праві в Галицькій Руси під конець XV ст.[2] і лиша-

---

А в тім, Нїмцї появляють ся по містах Галицької Руси далеко перед Болеславом-Юрієм; їх застаємо там у часи Данила; заснувавши Холм, Данило кличе туда „прихожаѣ, Нѣмцѣ и Русь, иноязычникы и Ляхы“ (Іп. 568); именований наслїдником Володимира Васильковича, Мстислав „созва бояры Володимѣрьскыи брата своего и мѣстичѣ Русини и Нѣмцѣ, и повелѣ передо всими честь грамоту братню...“ ib. ст. 596. Смерть Володимира Васильковича оплакували „Нѣмцѣ и Сурожьцѣ и Новгородци и Жидове“ (ib. ст. 605) Нїмцї по містах мабуть чинили окрему громаду, що мала самоуправу та свого війта. На се вказує грамота Казиміра 1352 р. дїтям „condam Matthie bone memorie advocati Lemburgensis“; король потверджує їм володїне землею, дарованою дїдови їх Бертольдови, „olym advocato Lemburgensi“ князем Львом (A. gr. II, пр. 1) Тим часом анї в грамотї Казиміра Львову на нїмецьке право, анї в его-ж грамотї Сянокови нема згадки про істнованя в сих містах нїмецького права до того часу. Се ми поясняємо собі тим, що Лев дав самоуправу тілько нїмецькій громадї Львова, тим часом як Казимір розширив нїмецькі порядки на всю міську громаду.

[1]) Див. A. gr. VIII, пр 1, 2, 4, 6, 7, 8. Cod. dipl. Pol. min. III, пр. 812.

[2]) В загальних рисах рух, коли не нїмецької кольонїзациї, то підстави осель на праві нїмецькім розглянено в названій вище статї Реппеля; але сей учений користував ся головно відомостями, зібраними в працї Starożytna Polska Балїньского і Лїпіньского. Від коли вийшла ся праця (1843 — 46), відомостей для рішеня сего питаня, правда, стало значно більше (ряд актів в Aktach grodzkich, материял, зібраний в Słowniku geograficznym Król. Polskiego, нове доповнене видане Starożytna Polska, 1885 р. і т. и.), але для статистичного викладу — сего материяла все-ж таки мало. А в тім, деякі виводи ми можемо зробити з люстрацій королївських земель XVI ст. (але, розуміє ся, що виводи сї мають значінє лише для королївщин). У королївських землях Синіцького та Самбірського староства далеко більше осель на праві волоськім; так у Самбірськім старостві поверх 60 осель на праві волоськім а лише 6 на праві нїмецькім. У Львівській землї на 47 осель — нїмецьких 7, у Галицькім старостві на 40 з верхом осель одна на праві нїмецькім, 6 на праві волоськім. У Теребовельськім старостві нема осель на праві нїмецькім.

ємо на боці богато питань в історії нїмецького права в Галицькій Руси, та обмежимо ся лише скількома загальними увагами, зробленими при студіованю нашого материяла:

1) В оселях на нїмецькім праві в Галицькій Руси переважує форма порядків по маґдебурському праву.

2) Нїмецьке право частїще заводить ся в новозаснованих селах, нїж у селах старих, що живуть на праві руськім або волоськім.

3) За Ягелла нїмецьке право дають нераз тілько католикам, і через те в однім і тім самім селї нераз частина людности користувала ся правом нїмецьким, а друга частина руським або волоським [1]).

4) Руська людність старих осель нерадо приймала нові порядки на чужім праві, повстаючи инодї проти проб панів перенести її с права руського на право нїмецьке [2]).

5) Найбільше було розширене нїмецьке право в центральних країнах Червоної Руси — землях Львівській і Перемиській; воно слабне в напрямках на схід і південний захід від сих земель.

6) Остатнїй факт можна пояснити більшим змаганєм шляхетського стану до центральних, найкористнїщих економічно, частин Червоної Руси, а відповідно до того і частїщим обміном земельної власности в сих землях.

7) Розвиток фільваркової господарки значно відповідає розвиткови нїмецького права [3]).

Одно з важнїщих питань в історії селянства се питанє про право селян на володїнє землею. Чи володїли селяне на праві власности, чи були тілько дїдичними чиншовиками, що сидїли на чужій землї і за користуванє нею відбували ріжні повинности?

Рішити се питанє для часу княжого періода дуже важко. Але ми вважаємо дуже імовірним, що селянська маса до

---

[1]) A. gr. II, нр. 33 — тілько Поляки, Нїмцї й католики будуть користувати ся нїмецьким правом; то само нр. 20, IX, нр. 14 (схизматики не користують ся нїмецьким правом). Подібне обмеженє подибуємо в ерекціональних грамотах маєтностей королївських, духовних і панських.

[2]) Див. вище, ст. 166, ув. 1.

[3]) Пор. A. gr. XIV, ст. 136 і 138 жалобу селян маєтности Ставчани на архиепископа — fecisti allodia de nostris curiis et agris et locasti obpoczalesz nos ad jus Theutunicum.

XIV ст. володїла землею на правї особистої або громадської власности, в остатнім разї, звістно, с тими обмеженями, що виходили з громадського (сїмейно-громадського або теріторіяльно-громадського) володїня землею.

Питанє про селянське володїнє землею дуже попутано від XIV ст., коли Червона Русь перейшла під власть Польщі. Юридичним властителем усеї земельної терітории є тепер король. До него вертають ся всї, і громадські, і приватні землї. Але ми бачимо, що король потверджує богатьох старих володарів землї в правї власности на землю, надаючи лише сему потвердженю характер нової даровизни. Роздають ся масами землї на ріжних правах — повної власности, доживотя, записи за довг, держаня і т. д. — ріжним новим володарям. Міські громади так само дістають потвердженє на земельне володїнє, або нові ґрунти на громадське володїнє.

Наведені в першій главі факти доказують, що богатьох дрібних володарів землї потверджувано в їх земельнім володїню навіть у тих разах, коли права їх на шляхетство були дуже сумнівні.

Богато фактів доказує, що селяне не тілько в XV, але і в XVI ст. вважали оброблювані ними ґрунти своєю повною власністю і на такім правї ними орудували [1]).

Часте роздаванє земель шляхтї у XIV - XV ст. само про себе не знищило селянського володїня землею. Ми не подибуємо в давнїх даровизнах дання землї с селянами: виїмок чи-

---

[1]) Селянин продає nobili своє поле (A. gr. XI, ст. 271). Hrin piscator de Ulicz recognovit quia illum agrum et d w o r z i s k o, quem in villa Jablonycza apud dominum Chrapek pro quatuor marcis uno fertone comparaverat, hunc agrum cum dworzisko in Jablonycza sito viceversa nobili Stanislao Stroski pro quatuor marcis minus uno fertone eciam vendidit et venumdavit.

ib. ст. 436. Laboriosus Clisch kmetho de Costirowicze agrum suum proprium, in quo Trubka a temporibus longinquis residebat, ibidem in Costirowicze situm, videlicet unum laneum vendidit provido Alberto, al. Spakowicz...

A. gr. XII, ст. 276. Joannes kmetho dictus Koczik de Pawlowoszolo citavit gs. Joh de Rudolowicze pro eo, quia tenetur decem marcas pro agro, quem apud ipsum emit in Rosznyathow...

Люстратор Самбірського староства XVI ст. завважує, що селяне волоських осель, заплативши князеви копу грошей „iuz rolie the krolia I. M. maią za przedane szobie od kniaziow y handluią inemi między szobą iako szwemi dziedzicznymi (Л. М. IV B. 20 f. 3 об.).

нила даровизна землї, заселеної рабами або невільними [1]). Шляхтї давано переважно пустарі, землї для заснованя нових осель.

А про те певно, що широкий розвиток шляхетського володїня землею найбільше причинив ся до знищеня селянського володїня землею.

Яко мотив широкого роздаваня земель шляхтї подає ся звичайно defectus hominum in terra Russiae (а иноді й defensio terrae), яко мотив наданя людности нїмецького права — ut eo citius loca deserta collocari possint. Але й окрім бажаня уряду заселити пусті ґрунти, сего-ж вимагав і інтерес нового пана. Ми бачили, що головний спосіб для принади людности в ново-засновані або пусті старі села була, окрім нїмецького права, в о л я, вільні від повинностей роки. Полишивши, продавши, відступивши або обсадивши свої дїдичні в л а с н і ґрунти, селяне масами переходили на волю. Але тут у становищу їх, зайшла основна переміна, хоть сумні наслїдки такого переселеня показали ся не зараз.

Селянин на старім місци володїв землею яко власністю, тут він був властиво т і л ь к о ч и н ш о в и к о м, щ о с и д ї в н а ч у ж і й з е м л ї.

Але цїкавий той факт, що селяне й нові ґрунти вважали своєю власністю і так самісїнько й орудували ними зразу. Властителї теж не перешкоджали зразу селянам у такім розуміню їх прав. Питанє се було зразу для шляхтичів байдужне: вони не мішали ся в відносини селян межи собою, аби тілько з ґрунту селянського ішла далї в їх користь давня платня. Продати або в загалї збувати ґрунт селянин не міг лише шляхтичеви, бо в остатнїм разї земля обіляла ся, але селянські ґрунти раз-у-раз переходять із рук до рук — від селян до селян або міщан.

Але орудуючи, хоть і с певними обмеженями, своїми ґрунтами, селяне зовсїм не мали юридичних прав власности на свої землї, володїнє їх мало лише зверхню форму обмеже-

---

[1]) В 1433 р. Ягайло дає Львівській капітулї маєтність cum servitoribus nostris illiberis ibi morantibus (A. gr. II, пр. 58).

A. gr. XII, ст. 188 O r d i n c z y per dom Regem dati ad ecclesiam.

ного права власности, та не було забезпечено ніяким юридичним актом, і властиво представляло тілько право дідичного користування. Тут селянське володіне землею зовсім відповідало володінню землею солтисів і его постигла однака з ним доля. Звістно, що солтиство було лише дідичним правом користування, а не правом власности. Право се було, правда, все забезпечено юридичним актом, а про те шляхті повело ся потому викупити, або просто відняти солтиства у не-шляхтичів.

Іще лекше було шляхтичеви відобрати землю від селянина. Остатній не мав ніяких юридичних прав на свою землю, і ми подибуємо ще в XV ст. пригоди, коли селянські ґрунти відбирає пан під фільварки [1]).

І в Червоній Руси, як і в инчих частинах південно-західної Руси, найбільше розширеною формою володіня землею перед заведенем німецького права було володіне дворищами [2]).

Під дворищем розуміла ся звістна земельна господарська одиниця, в котру входили рілї, луги, лїси й ріжні приналежности [3]). Яко земельна господарська одиниця одної особи, одної сїм'ї (простої або складної), дворище натурально не могло мати первістно означеної міри. Аж опісля, з розширенем німецького права і волочної системи, появляє ся змаганє впорядкувати розміри дворищ, звести їх до одного знаменника. Але ще

---

[1]) Див. вище, ст. 166, ув. 1.

[2]) Дворище, дворишко (dworziscze, dworzisko), в латинських актах зве ся звичайно curia, area, иноді domus (A. gr. XIII ст. 145. Margaretha dedit tres domos al. dworzyska, unum vacuum et duo cum kmethonibus...) ager (cum agro dicto dworzisko, A gr. XIII, ст. 331), villa (A. gr. XIV, ст. 373). Дворища ми подибуємо скрізь у Червоній Руси в пайдавнїщих актах.

[3]) Про володіне дворищами в країнах Литовсько-Руської держави див. статю М. Ф. Владімірского-Буданова в Кіевскомъ сборникѣ въ помощь пострадавшимъ отъ неурожая, Київ 1892. Див. теж статю проф. Лучицького в Юридич. Вѣст. 1891 р. і статю О. Я. Ефименкової в Русск. Мыслі, 1892 р. кн. 4 і 5 (Дворищное землевладѣніе въ южной Руси).

A. gr. XIII, ст. 201. М. Катерина Шимкова обовязує ся заплатити замужній доньці 20 гр. за частину її спадщини — pro quinta porcione curie sue, sui patromonii, alias dworziscza in Pracowcze; коли заплатить, то мусить дати intromissionem in quartam partem dicte curie cum quinta parte agrorum, pratorum, silvarum et omnium proventuum ad dictam quintam partem curie

і в XVI ст. величина дворищ навіть і тій самій місцевости була не однака [1]).

spectancium. Et iam sibi addiderunt ministerialem ad intromittendum cum quinta parte domus, ortorum, pomeriorum et tocius dominii.

Akta gr. XII, ст. 50... ad aream vacuam al. nyeosyadlo Lazor terram, argulas, prata et similia dare debet et assignare.

A. gr. XIII, ст. 239 quinque curiae... cum omnibus pratis, silvis, piscinis gays districtu Zudaczoviensi duabus curiis falconariorum nostrorum exceptis... cum omnibus fructibus... agris, campis, pascuis, montibus, vallis, mericis, borris, aquis (звичайна формула; Prochaska, Mat. arch. ст. 7).

При нагоді друкуємо тут невидану грамоту Казиміра, що зберігає ся в музею Чарторийских у Кракові (Diplomata, нр. 164):

А се и король Казимиръ краковьскии и куявьскии и господарь рускои зьмлѣ далъ їесмь слузѣ своїему Иванови дворище ваньво матѣичича штожь слушаеть пьремыскоѣ волости а приписалъ їесмь микитино дворище ткомужь (sic! к томужь?) дворищю къ перемышльскому ижь было на двоїе, але я далъ за одино а далъ їесмь и землю ролъную, и съ сѣножатьми, што к тому дворищю слушаеть. сѣножать на моисвїевѣ долинѣ wбьѣздна и земля ролная ѿ бѣлошевъ сѣножати по куцеву ниву. а по бреховича дубьїе. ѿ бреховича дубьїа по долѣшьни коньць. деречину ганку, а по путь по пъдъ гаїецьскыи. а по гостиньць по колъблїевьскыи. а тутъ нѣтъ иному чаиковцю ни землѣ ролноѣ. а ни сѣножати. а и їеще далъ їесмъ. и ѣзы на днѣстрѣ. ѿ мутвичьного потока до степаньча перевоза. а ту не надобѣ ни дному чаиковьцю собѣ ѣза чин(и)ти. а придалъ їесмъ їему wзера рыбная, за днѣстромъ куды мои неводи ходили. а и еще далъ їесмь їему ловица одюновая wто изьбицьного перевоза поперекъ вольшины. верьхнии конець wбьѣздомь. поколя семьюново держить поколя дунино держить до берегъ днѣстра. а далъ їесмь иванови оу вѣкъ. а воленъ продати и задаръ да(ти). кому коли хочеть. а вживаючи того дворища не надобѣ ниво инакия ловицѣ [1]) платити а и поѣздьничьства ни грамоты носити. далъ їесмь їему. волно. и свободно. просити му Бг̃. за короля и за королевы. намѣстъкы. и на то свѣдци. панъ. дмитръ. панъ петръ. панъ судовои. панъ судья сїаноцькыи. панъ глѣбъ дворьсковичь. а писанъ лист оу дн̃ь пядесяты на городѣ Казимирѣ.

(Оригінал на пергаменті пів-уставом дуже виразним; на зеленім шовковім шнурку мала королівська печатка).

[1]) Ревізори 1563 р. вказують, що в волоських оселях Самбірського староства величина дворищ дуже ріжнородна (chocziaj nomina dworzyscz congruunt, wielkoscz ich przed sie rozna urosla); за нормальну міру дворищ ревізори беруть 16 шестилоктевих прутів завширшки і 7 дїв завдовшки, але вказують, що декотрі дворища мають по 32 прути завширшки а завдовшки ще більше, не вважаючи на лїпшу иноді якість землї, третї — по 24 прути. Неодноку величину дворищ ревізори поясняють розмірами платнї, даної князем волоським старостї за право осадити село (iako kthory na szadzeniu kniaz wielie pieniedzy dal). Лит. Метр. IV В. нр. 22, л. 3 об.

[1]) Здаєть ся, лїпше читати як в виданню сеї грамоти в Актах Ю. и З. Россіи II. 102: ни воина ни яловице. Ред.

Дворище має або свою власну назву або дістає назву від свого пана [1]).

І в Червоній Руси, так як і в решті південно-західної Руси, володіння дворищами виступає яко громадсько-сімейна форма володіння. Найчастіще подибуємо єдиносімейне володіння; дворищем володіє або одна особа (сімя), або скілька найближчих свояків, брати, тесть із зятем, иноді вичислено скілька співволодарів дворища не вказуючи на свояцтво межи ними, згадано familiares і kmethones володаря дворища [2]).

Особистий склад співволодарів дворища виступає ясніще з люстрацій XVI ст. Так напр. у с. Лисятичах Стрийського староства ми находимо 32 $^1/_2$ дворища, на котрих сидять 157 людей. Спосіб заселеня дворищ видно з отсих примірів: Дворище Brinsienskie: Хвилець с трьома синами, Климко, Хведько і Лучка, сини Параса, Сташ і Онисько, Стець Пасковичь. Дворище Ковалево: сини Матвія, Василь Гладко, Лаврик Ляхович [3]).

У Львівській землі в с. Карачинові на однім дворищі 17 кметів, що платять спільно чинш від дворища [4]).

Наведені приміри цілком потверджують означене М. Ф. Владімірского-Буданова: „дворище форма громадсько-родова, що дуже сходить ся з Хорватською задругою. Дворищем, (що до особистого складу) називає ся товариство осіб, звязаних в головній своїй частині спільним родовим звязком, але воно допускає й домішку чужинців, має одного голову (що звичайно

---

[1]) Завадичі, Невістино в володінню пов. Стецька в селі Погорці, A. gr. XIV, ст. 81. Юрково дворище, XIV, ст. 477, Павлово XIII, ст. 78. Бартниково дворище ib. ст. 167. Studzino, A. gr. XI, ст. 325.

1400 р. Дворище Жяворонковича (Голов. Пам. ст. 19), дворища пустая Боднарская (ib. ст. 32), Нелятича дворище (ib. ст. 35), Шестовича дворище (ib. ст. 38), дворище Ярополково пустое (ib. ст. 42); curia alias dworzyscze Collocelowa, curia Radwonice, dworzyscye Czyrkowice, dworzyscze Kisielowa (Cod. dipl. Min. Pol. III. нр. 715, акт 1357 р.).

[2]) A. gr. XIV ст. 156 Іван і Вац у с. Гаї de una curia. Іван із братом de una area, XII, ст. 90. Василий cum genere ipsius de una area, XII, ст. 120; Zan, Tanasch et mulier Damna de una area, XII, 167. Іванец з братом, Левец і Мартинец de uno pane, ib. ст. 203; XI, ст. 338 de uno pane et de integra area; XIII, ст. 163. Станко Чичовицький закладає дворище, на котрім сидять Артемій, Степан, Васько.

[3]) Лит. Метр. IV B. нр. 12, ст. 682 об.

[4]) Ib. IV B. 19, ст. 159 об.

й дає імя дворищеви) і членів, званих потужниками (остатньої назви ми в галицько-руських актах не подибали). Дворищем в об'єктивнім розуміню називає ся кусень землї осельної, орної й приналежностей, — що находить ся в володїню одної ґрупи осіб [1]).

Зовсїм вірне й друге твердженє шановного автора, що дворище поява споконвічна, побутова, громадсько-родова форма, що корінить ся глибоко в ґрунтї сїмейних і маєткових основ суспільности [2]).

З дворищами ми здибаємо ся в найдавнїщих галицько-руських актах, і власне яко с формою громадсько сїмейного володїня. Так у 1371 р. панъ Вятславъ Дмитровскій купив „дворище и съ землею яко изъ вѣка слушало къ тому дворищю... у Василя іему же рѣчютъ Скибичь и въ іего брата на имя оу Гѣнка и въ іехъ сновця у Оленка... тогды они пришедши вшитци и своимъ племенемъ оуздали пана Вятславу со всѣми объѣзды того дворища по своіей доброй воли и за иныѣ молвили, абы въ добромъ покои вжити тѣхъ вжитковъ пану Вятславу [3]).

Співволодарями дворища є тут два брати зі свояками. Майно се родове, бо аби єго збути ся, треба згоди не тілько одних співволодарів, але й усего роду.

На окремих дворищах сидять і селяне, і шляхтичі [4]). Володїня дрібного знуждїлого потомка давнїх руських бояр або збіднїлого шляхтича сходили иногдї на одно-два дворища. Таке обезземеленє могло між инчим вийти й через роздїл спадщини межи співволодарів [5]). Через те й лучало ся часто, що той, хто дістав грамоту на якусь маєтність, заставав там, окрім селян, цїлий ряд дрібних володарів-шляхтичів, що мали одно-два

---

[1]) Кіевск. Сб. ст. 358.

[2]) Ib. ст. 369.

[3]) Акты Зап. Рос. I, ст. 20. Головацький, Пам. ст. 7. У першім виданю акт прикладено до 1351 р. Головацький приклав єго до 1371 р. Подибуємо дворища ще давнїще у грамотах Льва.

[4]) Nob. Оначко і Дрон продають curiam suam dictam Sepyolowskie за 80 м. A. gr. XIII ст. 65 і 594. Nob. Катерина с чоловіком відступають curiam al. дворище ubi soli sedent. ib. ст. 293.

[5]) A. gr. XIV, ст. 81—3. Як дробили ся дворища, видно з A. gr. XIII, ст. 201, де одна зо співдїдичок дістає вводини на володїнє одною пятиною дворища.

дворища. В результаті повставали часті процеси (про них див. передущу главу), бо нові володарі нераз входили в права старих, домагаючи ся від них чиншу й повинностей за їх кусники [1]).

У XIV та XV ст. при подостачі порожніх земель, свободі руху і принадній волї, що робила галицько-руських селян кочовниками, котрі переходили з місця на місце, ми не бачимо ще такого дробленя дворищ, яке застаємо у XVI ст. Осїлий bene collocatus, bene possessionatus селянин і дворище в більшій частині актів — синонїми [2]). Kmethones areales, curiales, de integra area фігурують в актах найчастїще. Инодї селяне держать по два дворища, або таку скількість землї, що при виходї мусять покласти на своє місце скілька людей [3]). На цї-

---

[1]) Див. вище ст. 66 — 67 ув. Див. ще цїкавий акт, в Akta gr. XV, ст. 435, судовий процес, ізза володїня маєтністю Чайковцї: співволодарями є 20 люда nobiles (в тім числї три женщини), що певно були свояками; вони не мають виправдуючих документів на своє володїне, а лише твердить: „eadem bona Czajkovicze ipsorum esse hereditaria et perpetualia ex atavis, avis et patribus et non Regalia, submittentes se hoc probare probis ac idoneis, veris et perpetuis terrarum Russie heredibus, de quibus in medium nostri nominaverunt et produxerunt octodecim“.. Суд вибрав із тих сьвідків шістьох, котрі посьвідчили під присягою, що маєтність Чайковцї була споконвіку в руках відповідачів, і після сеї присяги право відповідачів суд потвердив.

Див. ще судову грамоту старости руського Янови Білецькому з Іваном Лопатичем 1421, що ми надрукували в Журн. Мин. Нар. Просв. 1891 р. нр. 7. прилога I.

Див. ще A. gr XV, ст. 9 і 17. Найдавнїщі згадки про дворища у надрукованій повище грамотї Казиміра без дати і в грамотї 1357 Чаплицу (Cod. dipl. Min Pol. III, нр 715). Ще давнїща згадка про дворища у грамотї Льва Сенькови Татариновичеви – Лев дає ему quatur curias у Самбірській землї (Inventarium ed. Rykaczewsky, ст. 249); а в тім, грамота ся до нас не дійшла і через те не можемо судити про її оріґінальність. Див. ще у Шараневича, Rys wewn. stos. gal. wschodniej ст. 54, ув. 76.

[2]) A. gr. XIII, ст. 6, intromissio in duos kmethones seu duo dworziska.

[3]) A. gr. XII, ст. 187, de media altera area, media tercia area. XIV, ст. 188. N. Ян Давидовский твердить, що селянин Петро мав два ґрунти (ager), один обсадив при виходї, другий нї. Кметь, противно, каже, що обсадив той ґрунт, на котрім сидїв, а другого не мав. XIV, ст. 386. Кметь Яков debet collocare agrum Jarussio et debet statuere tres homines ad collocandum agrum... homines debent fieri valentes pro collocando agro.

лих дворищах сидять не тілько мужчини, але й женщини [1]). В загалї осїлий, debite locatus et possessus кметь — маючий господарь що має достатний інвентарь для веденя господарства [2]). Економічна вартість такого селянина кладе ся звичайно на 10 гр. При заставі осїлих дворищ кожде йде звичайно за 10 гр. Середня норма чиншу від дворища означує ся на 1 гр.

Уже в XV ст. побіч дворища появляє ся і півдворище (media curia). В XVI ст. дворища дроблять ся ще більше — на четвертини і ще дрібнїщі частини дворища. Ся форма в XVI ст. тратить уже своє давне значінє [3]). Дворища розмірюють ся на рівномірні кусники, хоть не лише в ріжних староствах, але і в межах одного й того самого староства величина дворищ іще не однакова, та в межах одного й того самого села дворища й окремі єго частини старають ся звести до одного знаменника.

На роздробленє дворищ мусїло мати вплив з одного боку закріпощенє селян, а з другого переміни в фінансовій системі держави.

Людність дворища с часом розростала ся, а тим часом вихід для селян чим раз більше утрудняв ся. З другого боку, пани старають ся перенести повинности на менчі одиниці, притягаючи до податків як найбільше осіб.

У XIV і XV ст. повинности падають іще на все дворище, навіть подимне брали, очевидячки, ще не від кождого дима, а від кождого дворища, бо в актах терміни curia, fumus і kmetho вживають ся яко синонїми.

У XVI ст. податок іде не тілько від дворищ і їх частин, що находять ся в окремім володїню, але ріжні повинности (подимне, стациї, ахтелове) беруть від кождого кметя, хоть би він і не мав навіть своєго дима.

Дослїд розміру селянських повинностей у Червоній Руси XIV — XV ст. дуже важкий. Для сего періода ми не маємо того дорогого материяла, що дають нам для дальших столїть

---

[1]) A. gr. XII, ст. 210, mulier Chotca de integra area cum omni iure sicut aliquis kmetho arealis.

[2]) A. gr. XIII, ст. 62, 195. Kmetho cum duobus bobus laboratoribus.

[3]) Лише де-куди, як у Стрийськім старостві, вона вдержала ся в найбільшій чистоті.

люстрації. Докладну вказівку розміру селянських повинностей XIV—XV ст. находимо головно в ерекційних грамотах на нїмецьке право. Відомостей для вистудиованя розміру повинностей в селах на праві руськім, польськім і волоськім дуже мало. Але незвичайно велике розширенє нїмецького права у Червоній Руси дає нам право дивити ся на розмір повинностей на сім праві яко на середню норму селянських повинностей в загалї. Повинности селян на кождім иншім праві не могли дуже перевишшати своїм розміром повинностей поселенцїв на нїмецькім праві: при свободї руху селян у XIV — XV ст. особливо значна норма в розмірах повинностей могла бути дуже прикра для панів: вони могли лишити ся зовсїм без робочих рук. Тї, що заводили нові села, ревно перекликували селян на нові місця, приманюючи їх ріжними вільготами, заспокоюючи претенсиї пана до старих поселенцїв. Вільготи нїмецького права мусїли заставляти панів зменчати розміри повинностей там, де скількість їх перевишшала повинности осель на праві нїмецькім.

Повинности селян на нїмецькім праві складали ся з отсих головних частин: грошевого чиншу в користь пана, церковної десятини, натуральних повинностей і панщини.

У XIV ст. розмір усїх сих повинностей ще дуже не великий. Розмір чиншу, від 8 грошів до 1 гривни з лана, десятина від 1 гр. до 6 гр. і 1 ferto, натуральні повинности від 1 до 3 мір хлїба, иногдї ще 2 курцї, 12 яєць. Окрім того селяне давали ще на вдержанє плєбана певну скількість хлїба і всї до купи складали ся на два prandia панови, що приїжджав у село чинити суд (таких iudicia magna бувало по 3 в рік, і видатки пробутку пана один раз приймав на себе солтис, а два рази селяне); селяне могли відкупляти ся від приготови prandium'у (платячи панови від 16 грошів до півгривни за prandium [1]).

Окрім повинностей і платень на користь пана, на селянах лежали ще, правда, дуже незначні, державні й суспільні повинности. Селяне платили подимщину по 2 гр. від лана, иногдї

---

[1]) Див. Akta gr. III, нр. 9; VIII, нри 1, 2, 4, 6, 7, 10—12, 15, 19; IX, нр. 6; Prochaska, Mat. arch. нр. 12; Cod. diplom. Min. Pol. IV, нри 721, 812.

воєнщину (expeditionales), в однім актї 2 гр.[1]), поправляли замок, мости, греблї, помагали при спустї ставів і т. д.

Завважаємо ще одно важне: панщина, праця в користь пана або солтиса, у грамотах XIV ст. не згадує ся ні разу. Вільність від повинностей в актах XIV ст. дає ся від 8 до 20 років.

Наведені вище відомости йдуть і до королївських земель (найбільше число), і до маєтностей духовенства та приватних осіб. Найвищий чинш (1 гривна), як і найвищу десятину, находимо в маєтности, що належить духовенству. Чинш у приватній маєтности ($^1/_2$ гривни) рівняє ся найвищому чиншови в королївських маєтностях. Число вільготних років однаково в усїх грамотах (8 і 20 років, в однім актї 12 і 20). Десятина дуже ріжнородна. Натуральні повинности (в однім актї названі honoraciones) лише в 4 із наведених актів.

Але число звістних нам актів надто незначне, аби з них можна що-небудь вивести що до ріжниць повинностей маєтностей королївських, духовних і приватних. Декотра ріжниця в розмірі повинностей могла виходити з неоднакової якости експльоатованої землї. В загалї-ж (що й зрозуміло) розміри повинностей в землях королївських, духовних і приватних у XIV ст. (як побачимо далї в XV ст.) хитає ся незначно коло одної й тої самої загальної норми. Однакова для всїх потреба робучої сили довела до такої мовчазної згоди всїх володарів землї.

У XV ст. настають важні зміни в економічному становищі червоно-руського селянина.

Ми вже вказували вище [2]), що хоть червоно-руський селянин мав іще право виходу в XV ст., але що вихід его був уже подекуди обмежений. Селянин, що жив на нїмецькім праві, мусїв обсадити перед виходом свій ґрунт иншим селянином. Той, що користував ся волею протягом певного числа років, мусїв відробити тілько років, кілько сидїв на волї. Сї умови значно спиняли волю переходу селян з місця на місце.

---

[1]) А в тім, в ерекційних грамотах XIV ст. на нїмецьке право, згадує ся воєнщина лише один раз. Подимне те-ж у сих грамотах не згадує ся, хоть находить ся в більшости даровизн на землї.

[2]) Див. ст. 131—2.

З другого боку, і самі червоноруські шляхтичі більше осіли ся і взяли ся за господарство. Політичні умови польської держави після злуки з Литвою дали змогу взяти ся більше за торговлю, побільшили відхід сирих продуктів, особливо хлїба. Се заставило шляхту, що жила зразу з чиншів і инчих данин від своїх селян, узяти ся обробляти землю на своє різико. Робуча сила, уже значно обмежена в правах переходу з місця на місце, була тут-же в особі своїх селян. І ось від XV ст. в Червоній Руси появляє ся (хоть і в обмежених зразу розмірах) панщина.

Розміри панщини, як і розміри инчих повинностей, і в XV ст. в маєтностях королївських, духовних і приватних наближали ся до одної загальної норми. Коло середини XV ст. ми находимо панщину в розмірі 14 днїв від лана. Таку норму означують дві грамоти на нїмецьке право, одна в королївській маєтности, друга в маєтности приватній [1]). На істнованє загальної норми розміру панщини для осель на нїмецькім праві вказує ерекційна грамота для маєтностей Львівської духовної капітули — тут панщина мусїла відбувати ся secundum consuetudinem aliarum villarum in ius theutunicum majdburgense in terra Russie locatarum [2]). Норму 14-дневної від лана панщини ми находимо в ріжних місцях Червоної Руси протягом більшої частини XV ст. [3]).

Норма 14-дневної панщини від лана представляє ся ще досить лехкою, коли порівняти її з нормою XVI ст. В люстраціях королївських маєтностей у Червоній Руси (1565 р.) пан-

---

[1]) A. gr. II, нр. 73, р. 1447 для с. Мальчиці Їрод. пов. від лана 13 днїв панщини в користь пана і 1 день в користь солтиса. Селяне, що сидїли на пів ланї, сприятають ся по два і відбувають один день панщини в користь солтиса. Окрім того на селянах лежить ще обовязок направляти греблю. В королївській маєтности Dzuschicze (ib. нр. 74 р. 1448) Їродецьк. пов. панщина означена в розмірі 14 днїв.

[2]) A. gr. II, нр. 76, р. 1453, с. Ставчани Львівськ. пов.

[3]) Найдавнїщий акт із 1424 р. (A. gr. XI, ст. 7, в землї Синїцькій). 14-дневна панщина в 1430 р. згадує ся в грамотї на нїмецьке право Providoo Roidoni de Winniki (Самб. землї Л. М. 4 В., нр. 22, ст. 433 об.). Сю норму застаємо ще в 1474 р. (A. gr. XII, ст. 357 в с. Липицї Галицької землї). Лише в однім актї початку другої половини XV ст. находимо 19 днїв панщини (A. gr. IV, нр. 99, р. 1461, с. Зимнавода, від лана 19 днїв, від пів лана 10 днїв, ortulani 4 дни). Але з другого боку ще в кінци XV ст. находимо в одній пр-

щина доходить до великих розмірів від 2 до 3 і 5 днїв у тиждень. Селяне декотрих сел працюють у замкових фільварках що дня[1]).

Незначний розмір панщини в XV ст. пояснює ся, звістно, слабим іще розвитком фільваркого господарства. Фільваркове господарство в обширних розмірах появляє ся в Польщі аж у XVI ст.[2]). Перша загальна постанова про панщину по-

---

ватній маєтности 10 днїв панщини, с котрих 3 дни толоки на панськім хлїбі (A. gr. IX, нр, 96, p. 1487). В однім актї 1460 р. подибуємо панщину на 7 днїв (A. gr. XIII, ст. 350); у другім актї 1448 р. селяне pro prandio повинні відбути 8 днїв панщини (Prochaska, Mat. arch. нр. 142). Але, з другого боку ще в 1440 р. подибуємо що тижневу панщину (A. gr. XII, ст. 78)... scrutari si Dmitr solveret decimas, Sabbatinos dies laborabit, decimam mellificam dabit et alia cedat ut vicini sui. Labores часто подибують ся в вичисленю селянських повинностей XV ст. (Akta gr. XI—XVI), але лише рідко розміри їх означені. Тотї labores складають із панщини по фільварках (labores ad curriam XI, ст. 270, ager qui colebatur pro curia, XII, 335, seminatio hiemalis et estivalis in agris curriensibus, XI, 446) із воженя дров, сїна, хлїба з фільваркових піль (XI, 382 воженє дров, XIII, 223 жати і звезти засїв, XI, 436 три дни збирати сїно, 1 день (орати?) озимину і 1 день ярину, XIII, 454 складати хлїб, ib. 454 шість селян сїють 6 колод вівса і 6 ordei. Та цїкаво, що ще в XVI ст. державцї инодї обробляли поля наємними робітниками (Л. Метр. IV B. 12, ст. 648) або віддавали селянам поля с копи (скопщина у XV ст. мабуть означувала ся десятим снопом — campum cum decimis al. skopyami XII, ст. 286). У XVI ст. подибуємо десяту і сему копу, Л. М. IV B. 12, при описи Пустолоцького і Замкового фільварків Галицького староства. Нарештї можна, бачить ся, на підставі наведених фактів, дійти до висновку, що 14-дневна панщина представляла в XV ст. maximum звичайної норми. Норма 14 днїв подибує ся ще в XVI ст. Так, у с. Михончиї Льв. з. по привилеї 1524 р. селяне робили лише по 14 днїв у рік, хоть коло середини XVI ст. панщина в сїм селї була значно побільшена (Лит. Метр. IV B. 19, ст. 172 об.). В тій же землї селяне трьох сел жалують ся, що їх заставляють робити що дня, тим часом як селяне инчих сел роблять лише 8 — 14 днїв у рік (ibid. ст. 178).

[1]) Лит. Метр. IV, B., нр. 12, ст. 625 об. Села Льв. землї Велеполе, Залїсє, Любанє, Попеляни, Міклашів, Демня роблять що дня, окрім торгового дня (Л. М. IV B. 19, ст. 160, 177—8). Богато сел Теребовельської землї роблять що дня с полудня.

В Галицькій землї богато сел роблять по 3 дни в тиждень. Одно село відбувало щоденну панщину, але відкупило ся від неї грішми (Л. М. IV B. 12, ст. 616).

[2]) Stawiski, Poszukiwania do historyi rolnictwa krajowego, Warszawa, 1858. Ревізор 1565 р. зазначує страту подимного та пояснює се тим, що „scliа-

являє ся аж у 1520 р. [1]). Розмір панщини означений тут одним днем у тиждень.

Заведене панщини у XV ст. то не була заміна новою повинністю якихось давніщих; панщина появляє ся скрізь яко додаток до давніх повинностей. Розміри всіх инчих повинностей не тілько не вменчають ся, але й ростуть у XV ст., хоть і не дуже швидко.

Грошевий чинш у XV ст. піднимає ся до 1 гривни від лана — такий розмір грошевого чиншу повсюдний у Червоній Руси XV ст., се загальна норма для кметя bene possessionato [2]).

Десятина так само по найбільшій частині зводить ся до одної загальної норми — 6 грошів від лана [3]).

Натуральні повинности очевидячки лишають ся майже при нормі XIV ст. — від 1—2 мір (колода, бочка) хлїба, від 2—4 курки і 12—20 яєць, инодї сири.

Таким чином ми можемо вичислити середній розмір селянських повинностей XV ст. на 1 гривну чиншу, 2 мірі хлїба, 2 курцї, 12 яєць, 14 днїв панщини, 6 грошів десятини, 2 гр. подимного і 2 мірі хлїба в користь плєбана (остатнїй податок

---

chta rozmnoziwszi szie zegnali kmieczi niemalo szobie na folwarki dlya swej ziwnoszczi" (Л. М. IV B. 19, ст. 50). Подібні факти лучали ся деколи і в XV ст. Так у 1444 р. agazones Regales de Stawczani жалують ся, що львівський архиепископ fecit sibi allodia de ipsorum curiis et agris (XIV, ст. 136 — 138).

[1]) Vol. leg. I. ст. 178.

[2]) Сю норму подибуємо в купі актів, у судових книгах XV ст. і в богатьох грамотах на нїмецьке право (див. A. gr. VIII, при 30, 40, 65 і IX, 15). Але звістно, з сеї загальної норми є й виїмки — $^1/_2$ гр., $^1/_2$ копи, навіть 20, 15 і $10^1/_2$ гр. від лана (A. gr. II, при 73, 74, 76, 128, 130; IV, пр. 99; IX, пр. 96).

[3]) A. gr. III, пр. 55, р. 1392 і особливо акт 1426 р. (A. gr. III, пр. 100), де Ягелло рішає суперечку межи львівським архиепископом і его паствою за десятину—архиепископ домагав ся з кождого лана по 1 ferto і від католиків і від православних; шляхта твердить, що єму належить ся лише 6 гр. і то тілько з ланів, що обробляють католики, та від тих православних, що набули землї у католиків. Суперечка кінчить ся компромісом, по котрому десятина означує ся на 6 гр. с кождого оброблюваного лана і від католиків, і від православних. Десятину на 1 ferto архиепископ дістає тілько від Львовян і львівських кольонів. У Перемиській епархії ще давнїще (в 1395 р.) стала згода межи шляхтою та епископом на 6-грошевій з лана десятинї, але при тім тї, що платили більше як 6 грошів, мусїли й далї платити по давньому, а тї, що платили менче, — 6 грошів (A. gr. VIII, пр. 24).

часто брали і від католиків, і від православних [1]). Якому процентови доходів селянина відповідала ся сума повинностей?

Аби се вичислити, ми мусимо перемінити всї натуральні повинности на гроші і противно — суму, яку дістанемо, перемінити на хлїб, потім обчислити середнїй урожай з лана землї, порівняти добуту нами при обчисленю скількість хлїба, відповідну величинї всїх повинностей, з загальною сумою врожаю.

По досліду Пєкосїньского [2]) лише два лани вживали ся в Польщі при заснованю сел на нїмецькім праві: 1) лан малий, фляндрський або хелминський, називаний также шродським = 30 старих польських морґів, і лан великий, франконський або нїмецький = $43^1/_5$ морґа. Менчі лани — великий кметський на $21^1/_2$ морґа і малий кметський на 12 м. повстали, на думку Пєкосїньского, через дїленє великого франконського лана на пів ланки і чверти і були таким чином лише частинами лана. По Ґревенецу [3]) лан у Польщі початку XVI ст. рівняв ся бодай маґдебурґській Hufe на 30 маґдебурґських морґів.

Возьмім отсю міру на 30 морґів за середню міру лана [4]). При триполевій системі господарства на кожде поле прийде коло 10 морґів.

По Ґревенецу при триполевій господарцї висїває ся на такім лані 10 чвертей озимого хлїба. Беручи середнїй урожай на 5-те зерно, мати мемо всего озимого урожаю 50 чвертей.

При перемінї селянських повинностей на гроші ми можемо держати ся ось якого рахунку. В XV ст. середня цїна колоди хлїба (жита) була від півґривни до ґривни, пару курей можемо рахувати на 1 ґріш, 12 яєць теж на 1 ґріш [5]). Що до

---

[1]) Див. напр. A. gr. II, при 90, 117; VI, пр. 115.

[2]) Fr. Piekosiński, O łanach w Polsce wieków średnich, Krak. 1887 (Rozprawy Akad. Umiejętn. wydz. histor. filozof. t. 21).

[3]) Der Bauer in Polen, Berlin 1818.

[4]) Люстратор Самбірської землї каже про села на нїмецькім праві в тій країнї: Lanow pomiar iesth tez w nich ad bene placitum rozny (Л. Метр. IV B. 22, ст. 5).

[5]) Рахунок сей ми зробили на підставі отсих відомостей: міра (truncus, колода) жита коштувала в XV ст. від 16 ґрошів до 1 ґривни; але частїще подибуємо цїлу півґривни (A. gr. XI, ст. 173). 2 малдрати (24 чверти) жита —

панщини, то однодневну панщину, оброблене моріа під рілю, возьмім, по рахунку Іреневеца [1]), в вартости 8 мац жита (7 1/2

8 гривен без 12 грошів; ib. міра жита (mensura) — 16 грошів. XII, 175 ст., 20 колод (truncus) жита — 10 кіп; XIII, ст. 259 truncus жита — 1/2 копи; ib. ст. 240—20 cassulae жита — 10 гривен; truncus жита 16 гр.; ib. 148 ст. 1 1/2 trunci жита — 1 1/2 гривни (A. gr. XIV); 12 trunci жита — 2 гривні; 80 cassulae жита — 5 кіп.

На овес подибуємо ось які ціни: від 1/4 гривни до 1/2 гривни за колоду (A. gr. XI, ст. 155); 4 міри вівса — 2 гривні; XII, 162 ст. 8 колод вівса — 2 копи. У львівських актах 10 колод вівса — 4 гривни; XV, 153 ст. 24 trunci avenae tritulatae — 4 гривни.

Ціна міри пшениці — від 1/2 гривни до 1 гривни за колоду (A. gr. XI, ст. 253 міра пшениці — 1 копа); XII, 175 ст., 20 trunci — 10 кіп; XIII, 240 ст., 25 cassulae — 15 гр.; у Львівській землі: 60 cassulae — 4 гривни, 14 trunci — 7 гривен. (A. gr. XIV, ст. 164); ib. 343 ст., 10 cassulae tritici in valore quinque tumnarum, quaelibet tumna pro illo tempore per florenum.

Колода мала в собі 8 півмірок, півмірка — 2 маци (Л. М. IV, B. 22, ст. 5). А в тім, міри були не скрізь однакові. Люстратор XVI ст. завважує, що міра галицька менча від снятинської та коломийської, але трохи більша від рогатинської (Л. М. IV, B. 12, ст. 563). У сокальськім старостві хлїб мірили третинниками, міра однакова с Каменецькою (Dod. do gaz. Lwowsk. 1859 p.).

Ревізор XVI ст. Самбірської землї цінує середнїй урожай ось як: (plennoscz zboza srednia miedzy liathem urodzainem y nieurodzainem):

Пшениці	копа	дає	півмірок	2
Жита	»	»	»	3
Ячменю	»	»	»	3
Вівса	»	»	»	3
Татарки	»	»	»	3
Проса	»	»	»	2
Гороху	»	»	»	1 1/2

У XVI ст. пара курей коштувала 2 гроші, 20 яєць — коло 1 гроша (люстр. XVI ст.).

Назва мір у XVI ст.: truncus — колода (бочка), viccus — джбер (XII, ст. 425), chorum, tricorum — чверть (четвертка, A. gr. ст. 161, 220, 234); півмірка (XII, ст. 95); cassula — копа (A. gr. II, пр. 61); acervus, cumulus, arthonium — стіг; manipulus — сніп (XV, пр. 279).

Назва збіжа: пшениця — triticum (XIII, ст. 513); scrutum — просо; siligo — жито (у Du Cang'a: siligo Latinis scriptoribus est selecta farinae medulla, ex siligine frumenti genere, de quo Plinius (L. 18, c. 8) et Isidorus (L. 17, c. 2): siligo, genus tritici a selecto dictum (через те Klotz, Handwört. der lat. Sprache невірно: siligo — Art feinen Waizens, Winterwaizen). At postremi aevi auctoribus usurpatur pro secali, vulgo secle". Łebiński, Materyały do Słownika średniowiecznej Łaciny i starożytności polskich. Poznań, 1885. Siligo — cfr. modius (?)"; spand, Kętrzyński прикладає до пуд, pud). Ordeum, hordeum — ячмінь. Pisum — горох. Braseum — солод (міра brasei — 1/2 гривни A. gr. XI, ст. 253; міра ordei — 12 грошів, ib. ст. 173).

[1]) Іреневец (l. cit. ст. 23) бере вартість робучого дня — виоране плу-

польських ґарців по Ставіскому)[1]). При такім рахунку вся сума повинностей з лана рівняє ся 1 гривні чиншу + 2 гривні за 4 міри хлїба[2]) + 6 грошів за десятину + 1 гріш за кури + 2 гроші подимного + 1 гріш за яйця + 3 ½ гривни за панщину. Разом усего коло 7 польських гривен. На хлїб, рахуючи міру хлїба по ½ гривни, се рівняє ся 14 мір хлїба. Таким чином селянин XV ст., по приблизному рахунку, оплачував свої повинности одною третиною озимого урожаю. Для него таким чином лишало ся коло ⅔ озимого урожаю, ввесь весняний засів і значна частина доходу з инчих приналежностей (з лугів, озер, ставів і т. д.; бо иноді селяне обовязані були ще привозити панови певну скількість сїна і дров). Таким чином розмір повинностей виходить для XV ст. ще дуже поміркований, особливо коли порівняти его з розміром повинностей XVI ст.[3])

Нїмецьке право, як ми бачили, не все розширювало ся на всїх мешканців села: в ерекційних грамотах на нїмецьке право нераз додано, що правом сим будуть користувати ся тілько католики. Таким чином і в самих оселях на нїмецькім праві лишала ся частина людности, що сидїла на инчому праві (волоським, руським). Ми вже бачили, що в декотрих країнах Червоної Руси навіть у XV ст. сел на волоським праві було більше від сел на праві нїмецькім. Відносно менче лишило ся в XV ст. осель на праві руським, хоть такі оселї ми находимо і в королївських землях, і в землях духовних та приватних осіб.

Яка була сума повинностей в сих селах і як вона мала ся до суми повинностей осель на нїмецькім праві? При наданю нїмецького права селяне увільняють ся звичайно від цїлого ряду повинностей quae jus teutunicum perturbare solent,

---

гом із трьома кіньми великого морґа — на 8 мац жита, то-б то по нашому рахунку на ¼ гривни, бо на колоду йшло 16 мац.

[1]) L. c, ст. 89, увага.

[2]) Ми беремо середню по актам цїну міри хлїба (жита).

[3]) При тридневній на тиждень панщині, по повищому рахунку, одна панщина рівналась би вартости майже всего озимого з лана урожаю. Але й цїни XVI ст. ріжнили ся від цїн XV ст. У Самбірській землї колода жита в XVI ст. коштувала 1 гривну 26 грошів, пшениці — 3 гривни 6 грошів (Л. М. IV, B. 22, ст. 5, з другого боку і цїна грошей була в XVI ст. инча, нїж у XV ст.).

але повинности тї вичисляють ся в дуже загальних виразах, розмір їх не означує ся [1]).

Уставних грамот для сел на руськім праві не зберігло ся ні одної, та їх очевидячки і не було. Повинности поселенцїв на руськім праві означували ся старим звичаєм. Заснованя нових осель на руськім праві ми майже не подибуємо в XIV—XV ст.

Одно можна, бачить ся, твердити, з деякою підставністю, що в оселях на руськім праві повинности не розложувано на кождого селянина окремо, а на всю громаду накладано спільно певну суму переважно натуральних повинностей. Селяне на руськім праві в XV ст. відбували й панщину [2]).

Трохи більше відомостей зберігли акти що до повинностей селян на волоськім праві. Як бачить ся, перші волоські виходцї у Червоній Руси чинили, подібно Словакам на Угорщинї [3]), щось в родї пограничної сторожі. Такі, як бачить ся, були Болоховцї XIII ст. У XV ст. згадує ся волоський воєвода (Vojewoda Valachorum Georgius de Stupnicza). На загальну воєнну повинність усїх Волохів вказує одна постанова шляхетського віча 1444 р.: коли Львівська і Галицька землї підуть у похід, то пани мусять посилати всїх своїх Волохів [4]).

Займаючи ся переважно годівлею худоби, Волохи платили всї своє повинности зразу худобою та її продуктами [5]).

---

[1]) Exacciones, daciones, contribuciones, soluciones, staciones, responsiones, equitaturae, vecturae, angariae et perangariae.

[2]) Селянин с. Костирович платить за чинш старостї non ad daciam regalem duos bonos marduros на P. Хр., відбуває 5 днїв панщини (3 дни на збір сїна, 1 день на оранку під озимину, день під ярину) і відбуває з людьми повинність гахтелове (A. gr. XII, ст. 436).

[3]) Пор. Pič, Ueber die Abstammung der Rumänen, ст. 138 про Русинів на Угорщинї.

[4]) Item eciam quando movebitur Leopoliensis et Haliciensis terra ad expedicionem, extunc omnes domini debent destinare omnes ipsorum Walachos (A. gr. XII, ст. 129).

В привилеї Ладомирови Волохови 1487 р. (Prochaska, Mat. arch. пр. 207) селяне servire tenebuntur more aliorum Walachorum in bonis seu villis episcopalibus consistentium.

[5]) 1430 р. Ягелло записує Іванови Дзирець і Климашкови (fratres germani de Stupnicza — чи се не дїти волоського воєводи?) 200 гр. на волоськім селї (villa Walachorum) Висоцькім у Самбірській землї. Брати мусять що року давати 100 баранів pro dacione et stacione regali.

Розмір повинностей у XV ст. був дуже поміркований [1]).

У XV ст. волоські поселенці, особливо в підгірських місцевостях, бачить ся, не відбували панщини.

По ерекційній грамотї Ладомирови Валахови на князївство (1487 р.) у Перемиській землї повинности селян складали ся з 4 баранів від лана, 2 волоських сирів, 2 підпруг, десятини від свиней (хто не держав свиней, платив по $^1/_2$ гроша), всї на купу pro prandio $^1/_2$ гривни. В користь солтиса селяне відбувають 2 дни толоки (laborabunt duos dies in anno, quibus ipse (Ladomir) comestionem et bibitionem, ut moris est, circa tales labores tenebitur. (Proch. Mat. нр. 207).

A. gr. XI, ст. 348. Справа крайника оріховського cum dom. vexillifero та єго людьми pro agnis mensualibus al. dan pro castro Sanok dandis annuatim. На Корчинськім соймі 1472 р. тимчасовий податок (contribatio fertonum) був означений від лана по 6 гр., але „Valachi a quolibet centenario ovium per sex grossos dabunt (Bandtkie, J. Pol., ст. 311).

[1]) Коли рахувати барана на 4 гр. (A. gr. XI), 2 сири на 2 гр., 2 підпруги на 2 гр. (?) та $^1/_2$ гроша за porcorum decima, то всїх платень від лана приходило лише коло півгривни.

ГЛАВА III.

Міщанство в Галицькій Руси XIV–XV ст.*)

За княжої епохи, позакілько можна судити по лїтописним відомостям, галицько-руське місто не грало в історії своєї землї такої ролї, яку грали міста в инчих руських землях. Сила, яку добуло в Галицькій Руси боярство, убила тут самодїяльність міських громад. Не вони, а боярство тут рішає долю землї. Боярство, а не віче, зазиває й проганяє князїв; з боярами, а не з міщанами порозумівають ся ріжні, і руські, і чужоземні, претенденти на княжий стіл; бояре находять иноді можливим обійти ся і без князя, „вокняжити ся“. Протягом кількох столїть ми ледви два-три рази подибуємо ся з вічем, у галицько-руських містах, та й то в разах надзвичайних;[1]) на віче, яко на нормальну появу, не находимо нїяких вказівок. Трохи більше, нїж у Галицькій землї, значіне мало, як бачить

*) Віддїл про міщанство буде дуже короткий. Доси видано надто мало материяла для внутрішньої історії міста в Галицькій Руси. Займати-ж ся в матістратським архиві Львова було для автора майже неможливо с причин, росказаних ним у статї „Архивы въ Галиціи“ („Кіевск. Старина“, 1888, при 8 і 10). Ось чому декотрі працї, як Kronika miasta Lwowa та Patrycyat i mieszczaństwo Лозїньского, по неволї, грають ролю первожерел, як основані на архівнім материялї (що нераз наводить ся в них in extenso).

[1]) Ip. 228, віче в Звенигородї в часї облоги єго Ольговичем.

1144 р. Галичане покликують Івана Ростиславича (Ip. 226), але лїтопись дуже часто під Галичанами розуміе галицьких бояр. Лише 2 — 3 рази згадують ся гражане. Ip. 586 („и послаша ко гражанамъ, рекуще: „предайтеся, князь вашъ ятъ бысть“) ib. 517 . . . и бывшю ему (Данилу) третии день у Галичи, любяхуть же и гражане. Подъѣхавшю же ему подъ городъ, и рече имъ „о мужи градьстии, доколѣ хощете терпѣти иноплеменьныхъ князий державу? Они же воскликнувше, рѣша „яко се есть держатель нашь, Богом даный ..)

ся, віче на Волинї, але й там воно швидко завмирає [1]) .Орґани міської управи за княжого періода звістні нам дуже мало.

В більших міських осередках находимо воєвод і тисяцьких. Ми думаємо, що під доглядом тисяцького була і міська людність, і людність підміських сел, що чинили разом із містом тисячу. Не можемо для Галицької землї рішити питаня про суістнованє урядів тисяцьких і инчих місцевих керманичів. Але з лїтописи ми знаємо тілько тисяцьких галицьких і перемиських; по менчих центрах згадують ся воєводи і навіть тіюни. Не лише сама близота тисяцького до князя — в періпетиях XIII ст. ми находимо тисяцьких стало на боцї князя —

Одинокий раз у лїтописи виступає галицька земля. Почувши наближенє смерти, Ярослав „созва мужи своя и всю галичкую землю, позва же и зборы вся и монастыря, и нищая и силныя и худыя“ (Іп. 442), але у землї він просить лише відпустити ему гріхи („а отци и братья! простите и отдайте“), остатнї-ж свої державні роспорядки (розділ князюваня) викладає тілько перед мужами галицькими (так лїтопись дуже часто називає бояр) і лише їм каже присягати на хрест.

[1]) Іп. 175, Василько і Володарь облягають Володимир „и посласта к Володимерцемь“ з домаганєм видати Турика, Лазаря й Василия, порадників Давида на осліпленє Василька: „гражани же слышавше се и созвониша вѣче, и рекоша Давыдови людье на вѣчи: „выдай мужи сии, мы не бьемъся за сихъ, а за тя можемъ си бити, а за сихъ не бьемъ си; аще ли, то отворимъ ворота городу, а самъ промышляй о собѣ“. Спосіб скликаня віча і тон бесіди Володимирців відповідає фактам нормального вічевого жита Київа і Новгорода.

Другий подібний факт находимо в епізодї тої-ж боротьби Ростиславичів з Давидом. Смерть Мстислава Сьвятополковича, убитого при облозї Володимира „таиша 3 дни, и въ четвертый повѣдаша и на вѣчи; и рекоша людье: „се князь убьенъ, да аще ся вдамы, и Святополк погубить ны“ и послаша къ Святополку, глаголюще: „се сынъ мой убьенъ, а мы изнемогаемъ голодомъ, аще не придеши, хотять ся людье предати, не могуще глада терпѣтя“. (Іп. 178). Активну ролю грають Володимирцї і в подїях за часу малолїтности Романовичів (Іп. 481 — 2.)

Найпізнїщий факт, що сьвідчить про певне значінє Володимирської міської громади, належить до XIII ст. Наступник Володимира Васильковича, Мстислав Данилович „вземъ же рядъ с братомь, поѣха до Володимѣра, и приѣхавъ Володимѣрь ѣха во пископью ко святѣй Богородици: и созва бояры Володимѣрьскыя брата своего, и мѣстичѣ Русции и Нѣмцѣ и повелѣ передо всими чести грамоту братву оданьи землѣ и всѣхъ городовъ и столнаго города Володимѣря; и слышаша вси отъ мала и до велика“. (Іп. 596).

Завважаємо, що боярство не грає на Волинї за княжого періода такої величезної ролї, як у Галицькій Руси.

але й безпосередні князівки свідчать про те, що тисяцький — урядник княжий, а не земський: тисяцького іменує князь [1]).

Під тисяцьким находили ся сотські, число котрих нам не звістно [2]). Оба уряди, і тисяцького, і сотського, сталі; тисяцький старшує над своїм полком у поході — із сих двох фактів можна з імовірністю судити про адміністративно-воєнне значінє обох урядів.

Про права міщан, компетенцию міської громади за княжого періода годі сказати що-небудь певне на підставі збережених відомостей.

А про те нема ніякої підстави твердити про яку-небудь станову окремішність міської людности Червоної Руси за княжого періода.

В зовсім нову, цїлком ріжну від старої, фазу розвитку вступає українське місто від часу польського панованя. Воно відокремляє ся від землї в осібну замкнену громаду зі своїми правами та привілеями; міщанство с кляси стає станом.

Се відокремленє міського стану було результатом заведеня в червоно-руських містах нїмецького права.

Ми не будемо тут роздивляти питанє про те, чи мали польські королї при заведеню нїмецьких порядків по містах цїли тілько фінансові, чи й полїтичні, то-б то чи хотїли вони сотворити третїй стан, на котрім би, по приміру західних королїв, могли с часом оперти ся в боротьбі зо шляхетською силою, що разу-раз росла. Не будемо зупиняти ся і на загальній справі про користний чи некористний вплив нїмецького права на розвиток міста в Річи посполитій (остатня справа дослїджена вже

---

[1]) Ip 527 „Ростиславъ же... вои собравъ и Володислава невѣрного, пойде на Галичь; и пришедъ къ Печерѣ Домамири, и прельсти е Володиславъ, и вдашася Ростиславу; и оттуда, поима, пойде ко Галичю, рекый: „яко твой есть Галичь“, а самъ прия тисячю отъ него.

[2]) У XVI ст. людність навіть тих міст, що вже покористували ся нїмецьким правом, була подїлена на десятки, але така організация мала вже инче значінє. Так по люстрациї 1552 р. в Кременци „мѣщане подъ Марборскимъ правомъ въ месте и на передместью. А росписаныхъ на десятки для обороны часу потребы на замъку и въ месте: десятковъ всѣхъ 31, а домовъ триста семъдесятъ 6, а которые подъ присудомъ замковымъ“ (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII, т. II. ст. 30). У Барі, в єго руській частинї (miasto Ruskie) 12 десятковъ (12 десятниковъ; ib. ст. 131).

в двох російських працях [1]), хоть не можемо не завважати, що в описанім нами періоді нїмецьке право відбило ся на містї швидче своїми гарними боками, нїж негарними.

Далї нас будуть інтересувати лиш отсї питання: 1) які були відносини нових порядків міста до его старих порядків, то-б то инакше, в чім лежали головні ріжницї обох порядків. 2) Чи лишили ся які риси старого руського ладу при нових порядках. 3) Які були взаємні відносини ріжних громад, що чинили місто (бо з дальшого буде видно, що новий лад не обіймав цїлком усеї міської людности) і 4) Якими прикметами в порядках і юридичних правах визначали ся тоті громади [2]).

---

[1]) М. Ф. Владімірского-Буданова, Нѣмецкое право въ Литвѣ и Польшѣ, Спб. 1868, і В. Б. Антоновича (Архивъ Юго Западной Руси ч. V., т. I. Акты о городахъ 1432 — 1798 г.).

[2]) Галицько-руські міста ще ждуть своїх істориків. У міських архівах богатьох із них (особливо Львова й Перемишля) зберігає ся незвичайно богатий, дуже мало ще розроблений, материял до внутрішньої історії червоноруських міст від кінця XIV ст. (декотрі вказівки див. в нашій статї „Архивы въ Галиціи", „Кіевская Старина" 1888 при 8 і 10). За видане сего материяла взяли ся аж остатнім часом. Так в Akta grodzkie i ziemskie I — IX видано майже всї грамоти до XVI ст. що до Львова і богато грамот що до инчих міст Галицької Руси. Богатий материял до історії внутрішнього житя є в судових галицько-руських книгах (Akta gr. XI — XVI). Львівський магістрат від 1892 р. почав видавати найдавнїйші магістратські книги своєго архіва (Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta I. Najstarsza księga miejska 1382 — 1389, wydał Dr. Aleksander Czołowski, we Lwowie, 1892).

Історії важнїщого з галицько-руських міст, Льва, посьвячено і найбільше праць. Окрім старих праць Зїморовича (Triplex Leopolis, польський переклад Півоцкого, Lwów, 1833), Юзефовича (Annales urbis Leopoliensis — видана тілько частина), Ходинецкого (Hystorya miasta Lwowa, Lwów 1829), Зубрицького (Kronika miasta Lwowa, Lwów 1844 — праця, і доси цїнна, хоть і не мало в нїй помилок), зазначимо цїнні статї Распа (Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg (Archiv für österr. Geschichte Bd. 43), статї Дїдицького в Słownik'y geograf. Król. polskiego, і особливо талановиту працю Влад. Лозїньского, Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku, вид. 2-е, we Lwowie, 1892 р.

Давнїй історії посьвячені працї Шараневича, Стародавный Львовъ, Львів 1861 та Алекс. Чоловского, Lwów za czasów ruskich 1891.

До історії Перемишля див. Hauser, Monografia miasta Przemyśla; Anat. Lewicki, Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, Przemyśl, 1881.

До Галича, Із. Шараневич, Trzy opisy historyczne staroksiążącego grodu Halicza, Lwów 1883 і Al. Czołowski, O położeniu starego Halicza, Lwów 1890. Бібліографію історії инчих червоно-руських міст див. в Słowniku geogr. Król. polskiego, та в новім виданю Starożytna Polska Балїньского і Лїшіньского.

Нїмецьке право появляє ся в галицько-руських містах іще за руського часу; але до польського панованя воно мало тут лише характер специяльної привилеї нїмецьким обивателям міста — вони ще за руського часу чинили в містї окрему громаду зі своїм війтом [1]). Такі-ж окремі громади мабуть чинили й инчі чужинцї, що жили в містї. З руського часу ми знаємо лиш одну пробу розширити нїмецькі порядки на все місто — проба ся належала Болеславу-Юрію, остатньому галицько-руському князеви.

Зовсїм инче значінє для міста має заведенє нїмецького права від часу прилуки Червоної Руси до Польщі. Нові порядки розширяють ся тепер на все місто, що увільняє ся від власти місцевих керманичів і творить замкнену громаду, що сама рядила ся і сама поповняла ся. Для декотрих міст, де справдї істнували нїмецькі громади, сей факт набирав немов значіня підвисшеня нїмецької громади над усїми инчими й піддання їй инчих громад. Війт — представитель нїмецької громади — стає тепер представителем усего міста. Так було напр. у Львові, де довго війт і райцї були виключно Нїмцї.

Відокремивши місто від „землї“, нїмецьке право звузило саме понятє про місто, завело в давнїй демократичній руській громадї нові елєменти — виключности та аристократизму. Рівні давнїще по правам обивателї міста різко роздїлили ся тепер на дві кляси — повноправних міщан і неповноправних обивателїв. С часом і перша кляса розбила ся на два віддїли, патрїцїв і плєбеїв. Хоть юридичної ріжницї в правах обох віддїлів першої кляси і не було, але de facto вся доля міста находила ся в руках богатого купецтва, що міцно держало ся купи. Лише мешканцї міста в тїснім розуміню вважали ся повноправними міщанами та вживали користей нїмецького права. Передміщане не мали прав міщан.

Умови для добутя права горожанства були такі: леґальне походженє, християнська віра, добра моральність, посьвідчена

---

[1]) Війт львівський згадує ся ще за часу Льва (A. gr. II, нр. 1 під 1252) дотаційна грамота Казиміра дїтям помершого львівського війта Матвія, що потверджує їм володінє маєтністю, дарованою їх дїду Бертольду, львівському войту князем Львом. У Перемишлї війт згадує ся ще під 1359 і 1366 р. (A. gr. VIII, нр 3 і 5). В Ярославі під 1371 Мыхно, войтъ ярославскій (Головацький, нр. 4).

якою поважною особою або урядом того міста, с котрого походив аспірант, і нарешті володіне нерухомою власністю в місті, вартости 300 зл.[1]). Иноді лише католики могли користувати ся нїмецьким правом. Такі умови натурально викликували незгоду межи двома віддїлами міських обивателїв і робили неповноправних байдужними на долю міської громади, де вони поносили великі тягари, та не користували ся нїякими привилеями.

---

[1]) Дїдицький в Słownik'y geogr. Król. polskiego, т. V, ст. 506. Але Лозїньский підбільшує сю суму до цифри 3000 — 6000 зл. (Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie, вид. 2-е, ст. 17). Зубрицький (ст. 73) наводить факт, що доказує доконечність володіня нерухомою власністю в місті для добути міського права. Коли в 1406 р. львівський райця Леонгард подарував свій дім на шпиталь, міська рада (виїмково) обовязала ся не силувати его купувати нерухому власність і позвалити ему і без того торгувати в місті. В 1418 р. було постановлено, що для принятя до міського права треба було бути жонатим і володіти нерухомою власністю, а ні то платити до міської каси по 10 гривен (ib. ст. 84). Не могли дістати права міщанства нежонаті (ib. ст. 26); вони платили осібний податок vectigal taurinum (bykowe в люстрациях XVI ст.) (у Львові від 1411 р., Зубрицький, Kr. m. Lwowa 79). Принятий до міської громади платив вступне в досить значних розмірах.

Під християнською релїгією иноді розуміли тілько католицьку віру. В деяких виданях нїмецького права виразно говорить ся, що ним будуть користувати ся тілько католики. Див. напр. грамоту Витовта місту Соколову 1424 р. Staroż. Polska, 2-е вид. т. III., ст. 531 (Mieszczan i włościan rodu polskiego lub niemieckiego przenosimy z prawa polskiego lub ruskiego na niemieckie zwane grodzkiem; Rusinów zas przi ich prawach zostawiamy). В ерекційній грамотї Казиміра Львову на нїмецьке право, остатнє, правда, розширяє ся на всїх мешканцїв міста без обмеженя вірою (. . . et licet totae civitati predictae et omnibus habitantibus et commorantibus in ea tribuimus jus Magdeburgense... і вище: absolvimus insuper civitatem predictam et incolas ipsius quoslibet ab omnibus jurisdictionibus palatinorum etc.), але з богатьох актів ми бачимо, що й у Львові для принятя Вірменина до нїмецького права треба було осібного королївського дозволу. A. gr. V, ст. при 42, 78, 141. В остатнїм актї король позваляє трьом братам Вірменам, Ваську, Стацьку та Томї користувати ся нїмецьким правом... assecurantes et absolventes ab omnibus arrestacionibus, exaccionibus et solucionibus theloneorum nostrorum regalium, prefatos Armenos nostros jure simili gaudere facientes et uti, prout eciam serenissimus dominus rex Vladislaus felicis recordii noster genitor carissimus, aliis Armenos eodem iure civili consolabatur ex gracia speciali).

В Перемишлї аж у 1458 р. всї cives et suburbani переносять ся с польського і руського права на нїмецьке. (A. gr. VI, пр. 28), тимчасом як нїмецьке право Перемишль дістав у 1389 р. (грамота Ягелла в A. gr. V, пр. 19, але ще

Але надаючи містови нїмецьке право, королї не нищили рїжнородні громади, що заселяли місто. Сї громади були тепер полїцийно та адмінїстративно під міським урядом, але в певних межах і далї мали свої права і привілеї. В сѹдових справах залежність сих громад від міської управи не була безоглядна: люде, що належали до национальних громад, могли або судити ся на підставі норм нїмецького права, або на підставі звичайного права в осібних мішаних судах, де суднями були представителї їх громад, а предсїдателем — представитель міста, війт. Питанє про межі компетенциї міського уряду над представителями рїжних национальностей, що жили в містї, було раз-у-раз objectum litis межи национальними громадами і міським магістратом. De facto виходило на те, що судові

давнїще згадує ся війт перемиський у грамотї 1359 р. (Головацький, l. c. пр. 2 „Панъ войтъ перемышльскій“ і A. gr. VIII, пр. 5; войтъ и райцы під 1386 року, ib. пр. 16).

Формулу аттестата в добрій моральности та гарній поведїнцї ми находимо в грамотї новосандецького магістрату, що рекомендує львівському магістратови своєго співгорожанина Яна Розу і просить принятн его межи львівських горожан... recognoscentes quod is providus Iohannes Rosa in civitate nostra Sandeczensi iuxta ritum sanctae matris ecclesiae, legittime coniugato thoro honesto ac legittimo, honestis ex parentibus extat progenitus, genitore Iohanne Rosa, Martha vero genitrice eius originem trahens in civitate nostra Sandeczensi famamque laudabilem, probam et honestam conversationem ac conservationem, in omnibus a minimo in maximum duxit honesteque se aput nos conservavit; de quo nulla nota infamie, imo omne bonum laudabile et honestum temporibus, quibus nobis commansit, et in exteris partibus, prout audita percepimus, prorsus innotuit. A. gr. VII, пр. 98. Подібне свідоцтво видають у 1460 р. каменецькі райці Яну Триндалу (A. gr. VI, пр. 38).

Не кождий, принятий до нїмецького права, користував ся всїми его хісами й діставав повні права міщанства. Не-католики (в тім числї православні Русини та Вірмене) не могли бути вибирані до лави і магістрату; Русини та Вірмене не могли набувати домів у ринку (Łoziński, l. c. ст. 340); але de facto остатнє обмеженє і Русинам і Вірменам удавало ся обходити, що зрештою доводило до безконечних процесів. Лозїньский (ст. 350) каже, що хоть у 1708 р. львівські Русини в купі зо Ставропигією приняли унію, то львівський магістрат усе-ж таки не хотїв допускати Русинів до міських урядів і права засїдати в міській лавї та магістратї Русини добили ся аж дорогою процеса, що тнг ся 30 років. Але Зубрицький (Kr. miasta Lwowa, ст. 144) твердить, що до 1518 р. православні Русини жили в згоді с католиками і разом з ними засїдали в міській радї. Але межи райцями XIV — XV ст., що він называє, ми найшли лише двох Русинів — Hanuszko Czerkes Rusin (ст. 73 і 84

справи межи представителями одної й тої самої громади рішали ся на суді самих її представителїв, а мішані суди грають ролю головно в претенсиях третіх осіб до членів якоїсь національної громади.

В грамотї Казиміра Львову на нїмецьке право вказані отсї национальности, що їм позволяло ся судити ся мішаним судом: Вірмене, Русини, Сарацини та Жиди (хоть се право давало ся й aliis gentibus cujuscumque status vel conditionis existant). Що Вірмене та Жиди чинили окремі громади зі своєю старшиною, се звістно давно; про сї громади ми скажемо нижче.

під 1407 р.) і Mikuła Rusin (ст. 114 під 1463 р.) Nicolaus Reuse (ст. 76 ad a. 1410) згадує ся ще в магістратських книгах XIV ст. (Pomn. dziejowe Lwowa, пр. 590, 641). Але є підстава вважати его католиком. Під 1383 р. (ib. ст. 57) виступає Jencz Ruteni, тоб то син Русина (filius quondam Johannis Reuse), а так означувано людей руського роду, що перейшли на католицизм (Пор. Johannes Ruteni Rector parochialis Ecclesie sancte Marie in Lemburga, A. gr. III, ст. 92, 126). Завважаємо ще, що Neco Reuse був війтом у 1403 р. (A. gr. II, ст. 48), а райцею в 1406-7 р. (A. gr. IV, ст. 15, 21, 43, 47, 55; іще давнїще в 1402 лавником, ib. ст. 9, а Лаврентий Reuse в 1443-4 (A. gr. V, ст. 228 XIV, ст. 123).

Nicolaus Rutenus межи райцями був під 1359 р. (A. gr. III, ст. 23). Віра двох руських райців (Ганушка Черкеса і Микити) нам невістна. Набуване нерухомої власности в місті для Русинів і Вірмен було обмежено означеними пунктами (улиці Руська і Вірменська). Русини та Вірмене довго не мали доступу до декотрих цехів (Łoziński, l. c. ст. 341), напр. до цехів гамарників, золотарів. У 1386 р. перемиські шевці дістають ті самі привилеї, що і львівські, але міркуючи с тексту грамоти, дїло йде тілько про шевців-католиків (A. gr. VI, пр. 1: omnia iura et singulas consuetudines, quibus ipsi sutores catolici, Polonici sive Teutonici, utuntur fruuntur et manicipiuntur in civitate Lemburgensi, in nullo prorsus diminuendo, eisdem dedimus, donavimus et temporibus perennibus contulimus inviolabiter observari. Руські шевці, що жили під перемиським замком, аж у 1439 р. дістають право: artem ipsorum sutoriam, prout ab antiquo laborabant et exercebant, exercere, laborare et ad eam quomodo libet necessaria in foro et extra forum eiusdem civitatis emere, vendere, comutare et de factis per eos indutiis disponere libere, secure et sine quovis advocati, consulum, civium, incolarum, sutorum et quorumcumque hominum eiusdem civitatis Polonicalium et in iure Teutonico manentium impedimento, prout alii ipsius civitatis Przemysliensis sutores laborant, emunt vendunt et exercent. (A. gr. VI, пр. 19). Від XVI ст. чужинці ледви-не-ледви дістають міське право; почесне звання міщанина коштує їх дуже дорого. (Łoziński, ст. 19).

Чи чинили Русини, котрі не користували ся нїмецьким правом, такі-ж громади, як Вірмене та Жиди? [1]).

Декотрі історики Львова [2]) твердять, що противно Вірменам, котрі чинили окрему автономічно-правову громаду, що істнувала на підставі ряду привілєй, Русини чинили в містах тілько віросповідну громаду, а не правову, значить не мали нормальної орґанїзациї.

Завважаємо на се ось що: через наведені вище причини не тілько доступ до повних горожанських прав, але й певна осїлість були обмежені в містї для не-католиків. Але юріздикция міського маґістрату розширяла ся зразу тілько на місто в тїсному значіню. Передмістя лише протягом часу мало-по-мало були піддавані міській юріздикциї; неповноправна людність міста (в її широкому значіню), бідніщі кляси містили ся переважно по передмістях (і піддані міському маґістратови передміщане не користували ся повними правами горожанства). Тут головно живуть Русини, Вірмене та Жиди.

В периодї незалежности від міського правительства передміщане мусїли мати свою окрему орґанїзацию та юріздикцию й своє право.

Із богатьох судових рішень ми можемо вивести, що не піддана міському маґістратови людність передмістя була адмінїстративно і судово під замковим урядом. На чолї управи передмістями стояв, як бачить ся, воєвода. Під воєводою були сотські, до котрих належали і найближчий догляд за людністю передмість, і догляд за підзамковими сотними людьми [3]).

Людність передмість жила на праві руськім і значить і судила ся по тому-ж праву в замковім судї [4]).

---

[1]) Цїкаво, що як побачимо нижче, Вірмене, котрі перейшли на нїмецьке право, не тратили звязи з своєю громадою.

[2]) Łoziński, l. c. ст. 14 і 308.

[3]) Pomniki dziejowe Lwowa, нр. 421 згадує ся староста Михайло під 1386 р. Тодї львівським старостою (capitaneus) був Андрей. Чи не був се який представитель львівської руської громади? Тивун перемиський Богдан згадує ся під 1359 і 1366 р. (Головацький, нр. 2 і 3. A. gr. VIII. нр. 3 і 5) тивун de Sczirzicz під 1405 р. (A. gr. IV, ст. 21).

[4]) A. gr. XIV, ст. 123, львівський лазьник Манько продав вірменському лазьникови Лазарю два доми ante portam Cracoviensem in iure castri Ruthenico existentes, обовязуючи ся боронити покупця від претенсий своїх свояків iuxta consuetudinem iuris Ruthenici.

Не всї передмістя у XV ст. переходять під юрісдикцию міста; декотрі з них лишають ся під доглядом замку [1]), але і в тих передмістях, що були під міським магістратом, лишала ся людність, піддана замкови.

На руськім правї по передмістях жили не тілько Русини, але й чужинцї, напр. Вірмене.

В історії українського міста середнього періода Вірменам належить дуже видне місце [2]) Без усякого прибільшеня можна сказати, що найбільші торгові центри України, як Львів, Луцьк, Каменець Подільський, мають в значнім степени подякувати за своє богатство, блиск і значінє переважно Вірменам. Дяку-

---

У 1415 р. Вірмене, належні до церкви св. Івана на львівськім передмістю, переносить ся с права руського на право вірменське (A. gr. IV, нр. 32).

В Камінци Подільськім іще в 1565 р. Русини чинили окрему громаду і судили ся по праву руському (Miasto Kamieniecz ma w szobie troyaki narod ludzki, troyaki obiczai prawa. Poliaczy autoritatae praeminent, a szadza sie prawem Maydemburskym; Rusz prawem i zwiczaiem ruskym sadza szię u woytha swego maya; Ormianie — obiczaiem armenskym y woytha tez swego maya (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. VII, т. II, ст. 165)

[1]) У Львові розріжняють ся Suburbium civile і Suburbium castrense (A. gr. XIV, ст. 396, providus Paulus de suburbio civili); із A. gr. XIV, ст. 155 можна би вивести, що в міськім передмістю був свій війт (Hanusch advocatus in suburbio in Cerdonibus: того року міським війтом був Лаврентий, ib. ст. 123 і A. gr. V, ст. 118). Доми in suburbio ante portem Cracoviensem находять ся in iure castrensi (A. gr. XIV, ст. 164). Від них іде служба замкови (A. gr. XV, ст. 189). Передмістє pod zamczie було під доглядом замку і в XVI ст. (Л. М. IV. B. 19, л. 152 об.).

[2]) Лїпша праця по історії українських Вірмен належить проф. Ґромнїцкому (Ormianie w Polsce, ich historya, prawa i przywileje, Warszawa 1889). В передмові до сеї працї (основаній по більшій частинї на дипльоматичнім матеріалї) подана й лїтература справи. С поданих автором праць найважнїщі: Sadok Barącz, Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów 1856 (богатство матеріяла, але не мало фантазий і помилок), працї Бішофа: Ferd. Bischof, Das alte Recht der Armenier in Polen (Oeterr. Blätter für Litteratur und Kunst, Wien, 1857), Das alte Recht der Armenier in Lemberg (Archiv für Kunde oesterr. Geschichtsquellen, Wien 1864), Zacharjasiewicz, Wiadomości o Ormianach w Polsce (Bibl. nauk. zakł. im. Ossol. 1842, т. II); Шараневич (Szkoła, p. 1868), Sadok Barącz, Rys dziejow ormiańskich; Siarczyński, Galicya, jej ziemia, płody i ludy (Dod. tyg. przy Gaz. Lwowskiej 1857 p.) Дуже багато цїнного матеріяла по історії Вірмен у галицько-руських містах находить ся в Akta grodzkie i ziemskie. (Богато з зібраних Бішофом привілей Вірменам передруковано з оріґіналів у перших IX томах). Для побутової історії львівсь-

ючи переважно сему жвавому, поворотному та заповзятливому народови українські торгові центри стали посередниками торговлї Сходу з Заходом. Знаючи умови житя на Сходї, східні мови, торгові дороги на Схід, не без особистої хоробрости й уміня вживати зброї — прикмети доконечні для небезпечних екскурзий на Схід через великі землї розбійницьких народів, Вірмене дуже давно взяли ся за сухопутню торговлю Сходу з Заходом, а з упадком італїянських кольонїй у Криму захопили її в свої зручні руки.

Великими торговими операциями й ріжними ничими, часто менче гідними, дорогами зиску Вірмене дійшли на Руси до великого богатства й особистого значіня. А про те, Вірменам не вдало ся здобути собі пошани та юридичного значіня навіть у тих центрах, що дякуючи їх заповзятливости й завидному примірови, пішли по широкій дорозї торгової заповзятливости. В публичній опінії Вірмене стояли трохи вище нїж Жиди, але в усякім разї нижче нїж Нїмцї.

Таке становище Вірмен поясняє ся з одного боку їх релїгійною окремішністю: і католики і православні однаково

ких Вірмен особливо важні: Akta gr. т. XIV—XV і Pomniki dziejowe Lwowa, Lwów 1892. Не мало цїкавих побутових подробиць дає Wł. Łoziński, в працї Lwów starożytny II, Patrycyat i mieszczaństwo w XVI—XVII w. (головно на підставі невиданого материнла із львівського міського архива). У Київськім центральнім архиві, на скільо ми знаємо, зберігають ся книги вірменського суду в Камінци Подільськім (у вірменській мові. Книги Барських Вірмен вернено з сего архива до Бару. Виписки з подільських книг роблено для Емчіадзінської патриаршої бібліотеки. Про каменецьких Вірмен див. dr. Antoni J., Zameczki Podolskie I—III, Warszawa 1880. Про торговлю українських Вірмен див. ще St. Koczyński, Osteurop. Handel im XV Jh. (Jahrb für Nationaloekon. u. Statistik, XXXIV (1879 p.), ст. 498. Латинський текст збірника вірменського права видав Бішоф (Das alte Recht der Arm. in Lemberg), польський — Войцїцкий в Bibl. Warsz. 1842 і Bibl. starożytna pisarzów polskich, I. Важно було би дослїдити сей збірник і виняти з него ріжні напливи. Пробув се I. Kohler, Das Recht der Armenier Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, VII, Bd. I. Heft, Stuttgart, 1887). Історія приняття Вірменами унії — в працї Павіньского, Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim, Źródła dziejowe, т. II, Warsz. 1876, див. ще Юзефовича, Annalium urbis Leopoliensis tomus extraneus (рукопись бібліотеки Осолїньских у Львові). Про мову польських Вірмен J. Hanusz, O języku Ormian polskich, Rozpr. wydz. filolog. Akad. umiej. т. XI. Gro-ж Einige slavischen Namen armenischer und türkischer Herkunft, Archiv Ягіча, Bd. IX, H. IV.

вважали їх за роскольників, невірних (infideles). З другого боку се був нарід зайшлий, за міцно держав ся своїх оригінальних східних звичаїв, нарід східний, а до Сходу і Русь і Поляки ставили ся все недовірчиво. По фізичному складу, мові, звичаям Вірмене чинили ґрупу цїлком окрему, ґрупували ся в своїй громадї, різко визначаючи ся від туземцїв і західних кольонїстів. Нарештї особистий характер і декотрі не дуже симпатичні галузи їх дїяльности (як лихва), а в значній мірі, звістно, й зависть до богатства зайшлих чужинцїв, що псували особисті інтереси місцевої промислової кляси — через усе те на купу буржуазия українських міст була неприхильна Вірменам [1]).

Появляють ся Вірмене на Руси дуже давно. Хоть ми й не можемо признати достовірною грамоту, що буцїм то видав їм київський князь у 1062 р. [2]), але пробуток Вірмен на Руси в XI ст. безперечний. В житию преп. Теодосия Печерського є оповіданє про єго суперечки з Вірменами київськими за віру. І в Київі, звістно, Вірмене займали ся торгом і ремеслами.

З упадком Київа Вірмене переходять до південно-західних центрів; у XIII ст. ми їх находимо в Володимирі. З побільшенєм значіня Львова, яко торгового центра, сюди схо-

---

[1]) Ґромнїцкий твердить, що Вірмене не грали видної ролї на Руси через те, що їх було мало (ст. 52). Малочисленність Вірмен була тілько відносна. В містах (а Вірмене власне в них майже виключно й жили) процент вірменської людности був дуже значний, що видно с фактів, наведених у него в гл. 9 - 10. Так у Камінци було до 900 домів, що належали до Вірмен (ст. 70) і коло 1200 вірменських родин. У 1407 р. в межах міських стїн Львова було 63 вірменські сїм'ї, а 534 сїм'ї инчих обивателїв: Німцїв, Русинів, Поляків, Татар. Зубрицкий, Kronika miasta Lwowa, ст. 68. По Сярчиньскому (Galicya, Dod. przy Gaz. Lw. 1857) у 1413 р. три тисячі вірменських родин прийшли в Молдавщину, осїли в Сучаві й инчих містах, частина відти перейшла до Львова в епоху боротьби межи наступниками господаря Александра. Коли внутрішнї незгоди перестали в Молдавщинї, туди в серединї XV ст. переселило ся знов немало Вірмен зі Львова (Kuczyński, l. c.).

[2]) Див. у Бішофа, Urk. zur Gesch. der Arm in Lemberg, і у Ґромнїцкого по копії XVII ст. „privilegium Theodori Demetrii Ducis Russiae ex Ruthenico idiomate in latinum transpositum in a. Dei 1062 Armenis datum, cujus ea sunt verba: Ecce Magni Ducis Theodori Demetrii filii Nosohacensibus Armenis, qui huc volunt venire, veniant in auxilium meum, et ego vobis dabo

дять ся з ріжних місць Вірмене, і тут вони звили собі найпевніще гніздо.

Окрім Львова дуже давно находимо Вірмен у Луцьку, Камінци Подільськім, Галичи, Ярославі і в загалї в усїх значнїщих торгових центрах Південно-Західної Руси [1]).

Скрізь, куди лише Вірмене сходили ся в значній скількости, вони чинили окрему громаду, що мала самоуправу, своєго війта, свої збори старшин, своїх сьвященників і в більших центрах і епископів [2]).

Обєм сфери самоуправи вірменської громади був раз-у-раз objectum litis межи Вірменами і горожанами. Перші змагали розширити єго компетенцию, остатнї хотїли піддати Вірмен присудови міських властей. С третього боку, нарештї, й старости змагали піддати своїй судовій компетенциї не тілько вірменську громаду, але й усїх Вірмен, що були приняті до міської громади і значить находили ся на нїмецькім правї [3]).

---

libertatem ad tres annos et cum fueritis apud me, ubi quis voluerit, illuc ibit libere. Захаріясевич (у Ґромнїцкого, ст. 8), котрий бачив руський оригінал сеї грамоти, твердить, що на нїй нема дати, то само каже й Бельовский (Bischof, l. c.), котрий завважує, що в оригіналї нема й praenomen Zub (Theodor Zub), що подибує ся в декотрих копіях, і що в текстї можна прочитати — посохачкимъ и косохачкимъ армянамъ (може найвірнїще читанє — ко солхачскимъ). Дату 1062 Захаріясевич, як нам бачить ся, вірно поясняє роком перекладу грамоти на латинську мову по вірменському численю років (1062 = 1615 р.). Дата 1062 збила с толку богатьох — грамоту на підставі такої дати клали в XI ст., а що в 1062 р. не було великого князя Теодора Дмитрієвича, то грамоту признали фальшивою Позволимо собі здогад, чи не походить ся грамота від Волинського князя Теодора Любартовича (християнське імя Любарта — Дмитрій ; він умер у 1431 р. Dlugosch, ed. Przezdziecki, l. XI, ст. 455, Wolf Ród Gedymina, ст. 76.

[1]) Відомости про розпросторенє Вірмен в межах Польщі зібрані Ґромнїцким, l. c. гл. 9—10. У 1432 р. луцьким Вірменам і Жидам дають ся ті самі привилеї, що й львівським (Inventarium privilegiorum etc. 271).

[2]) У Львові було навіть два вірменські віти, один у містї, другий на передмістю (Pomn. dz. Lwowa, нр. 397. Богдан, advocatus Armenorum, 1386. A. gr. XIV, ст. 166 згадує ся advocatus Armenorum de suburbio). Consilium Armenorum A. gr. XIV, ст. 141. Епископи вірменські були у Львові в XIV ст. (Pomn. dz. Lw. нр. 696, Gromnicki, ст. 52), в Луцьку, Камінци Под., Ярославі (Gromnicki, ст. 69—71).

[3]) A. gr. XIV, ст. 204.

В результаті бесконечні жалоби, протести й процеси трьох заінтересованих сторін.

Найбільше відомостей зберігли нам акти про долю вірменської громади у Львові. Ми роскажемо тут коротко історію сеї громади, зупиняючи ся головно на питаню про юридичне становище Вірмен, що не користували ся нїмецьким правом.

Ми не знаємо про істнованє якихось дуже давнїх грамот, що признавали би Вірменам їх права (про грамоту Теодора Дмитрієвича ми говорили вище). Казимір очевидячки не видав Вірменам осібної грамоти, що означувала би докладно їх права і привилеї. В грамоті Львову на нїмецьке право, Вірменам, як і инчим народам, що заселяли Львів (Русинам, Жидам, Сарацинам), потверджають ся їх старі права, але в дуже загальних виразах.

Так само неясно говорять про право Вірмен і инчі старші грамоти польських королїв, котрі зрештою покликували ся звичайно на привилеї, що дав Вірменам Казимір.

Що в другій половинї XIV ст. Вірмене мали своєго власного війта, се видно з грамоти Єлисавети Вірменам і львівських магістратських книг XIV ст.

Самоуправа вірменської громади раз-у-раз була більмом в оцї у львівської міської громади. Скілька столїть тягне ся процес львівського магістрату з Вірменами про підсудність остатнїх. Міська громада твердила, що в містї повинен бути один війт і єго судови повинні піддавати ся всї горожане без ріжницї национальностей; на сій підставі вона домагала ся скасованя окремого вірменського війта.

Супроти таких незгідних претенсий королї чули ся в досить прикрому становищі — їм не хотїло ся кривдити Вірмен, що давали правительству, як воно само заявляє, чималі користи [1]), з другого боку через значні доходи від міської громади королї були дуже чемні для „вірних і любих“ (fideles et dilecti) горожан. Вага королївської справедливости хилила ся то на сей то на той бік, то ставала на неутральному становищі — компромісом старала ся втихомирити обі сторони.

По чиїм боцї були більші права?

---

[1]) A quibus nobis comoda crescunt non modica, A. gr. V, np. 42.

Становище Вірмен у львівській міській громаді було справді не дуже користне — окрім платні загальних міських податків і мит, на Вірменах лежав іще спеціяльний податок[1]), від котрого не були увільнені і ті Вірмене, що дістали нїмецьке право. Далї, звичайне право Вірмен визначало ся дуже від постанов права нїмецького і польського. А про те Вірмене, очевидячки, хотїли судити ся по своєму тай у своїх судиїв не тілько межи собою, але й по претенсиї третїх осіб не Вірмен, і не хотїли в таких разах піддавати ся загальному міському присудови. Натурально, що місто боронило свої права, домагаючи ся підсудности Вірмен відповідачів по претенсиям міщан инчих национальностей міському війтови.

Надаючи Львову нїмецьке право, Казимір потвердив рівночасно права ріжних народів, що жили у Львові, а то: Вірмен, Жидів, Сарацинів, Татар і Русинів, при тому всїм чужинцям позволено в справах межи членами окремих национальностей або в позві членів одної национальности на членів другої[2]), судити ся або по нїмецькому праву, або по своїм правам, але в присутности і під предсїдательством міського війта.

Потверджуючи права і привилеї Вірмен, Єлисавета по-

---

[1]) Кошовиця? (A. gr. XV, ст. 296). У 1440 р. король наказує: quod omnes et singuli Armeni, fide Armenorum viventes, quorum multi de iure suo Armenico se in ius Teutonicum transtulerunt, eoque pociantur et fruantur, ita scilicet quod dum et quocies ipsi Armeni per nos tanquam nostri subditi pro aliquibus dacionibus sive solucionibus requirentur, omnes unanimiter iuxta uniuscuiusque exigenciam pro eisdem solucionibus aut dacionibus ipsis per nos impositis contribuant et componant... (A. gr. V, ст. 99).

У 1436 р. король просить Львів приняти до нїмецького права лупьких Вірмен Сенька, Haczile і Мелешка, але остатаїх не увільняє від мит, що платять Вірмене (Bischof, пр. 7). Але, з другого боку, даючи львівським Вірменам Івашкови, Стецькови і Томі нїмецьке право, король увільняє їх „a quibusvis theloneis et foralibus Leopoliensibus, nobis per ceteros Armenos solvi et dari consuetis (A. gr. V, ст. 182). У 1563 р. Вірмене жалують ся королеви, що декотрі з них виходять із під вірменського права до инчих прав simulque onera debita denegare consueverunt (Bischof, пр. 35). Король забороняє Вірменам переходити під инче право.

[2]) Так я розумію выраженє грамоти: „dantes tamen facultatem eis pro quibuscumque causis vel criminibus inter ipsos aut inter eos vel alias (nationes?) quibuscunque super causis vel articulis emergentibus, habuerint questionem, licitum sit eis predicti Jure Madeburgense uti coram advocati et perfrui, juxta eorum peticionem petitam et oblatam. (A. gr. IV, пр. 5).

ручає їх опіцї старост [1]), тим часом як по грамотї Казиміра львівські Вірмене піддані були присудови міського війта (в мішанім судї під предсїдательством війта). Се противуріче в актах мало для Вірмен неприємні наслїдки: тї Вірмене, що жили за межею міста, находили ся на праві руськім і були піддані присудови замку [2]). Старости змагають і всїх Вірмен піддати під свою власть. Тут характерний процес, записаний у львівських ґродських книгах під 1446 р. [3]). Львівський староста, Петро Одровонж, домагає ся, аби всї Вірмене, що находили ся на праві нїмецькім, піддавали ся замковому судови і домагає ся сего під загрозою смертної кари. Але вірменський війт мужно боронить прав своїх земляків. „Я не можу наказувати їм, бо вони живуть на праві нїмецькім, і судять ся по сему-ж праву".

В сїм процесї, по всякій імовірности взяло участь і місто, що стояло за піддань'ем своєму присудови Вірмен, котрі жили на праві нїмецькім. Участь міста в сїм процесї ясна зі згоди львівського магістрату зо старостою, що стала ся у 1460 р. [4]). Староста зрікає ся претенсий на юрісдикцию над Вірменами, тими, що жили у Львові і за его стїнами, задержуючи лише юрісдикцию над Вірменами, що жили здавна під замком. Але львівський магістрат не хотїв обмежити ся сею побідою. Окремішність вірменської громади, що мала своїх війтів (одного

---

[1]) A. gr. III, пр. 29... vobis nichilominus nostro fideli Baroni domino Janussio, Capitaneo terre sepius nominate, singulariter committimus, insimantes, quatinus superios dictos Armenos ab hominum quorum libet iniurys, molestys et perturbacionibus universis tueri et protegere sollicite debeatis et in eorum iure per vos et quemlibet vestrum nec non alios in terra Russie constitutos more pristino permittatis cum effectu. Вірменам в загальних вираженях потверджають ся права в привилеї, котрими вони користували ся в епоху Казиміра. Грамоту Єлисавети потверджують Людвик і Ягелло (ib. пр. 31 і 45).

[2]) Аж у 1415 р. Вірмене, що жили на землї церкви сьв. Івана extra muros civitatis Leopoliensis, переносять ся с права руського на право вірменське, яким користували ся львівські Вірмене, увільняють ся від присуду замкових урядників, дістають своєго війта, що відповідає лише перед каноніком церкви; війт судить їх по вірменському праву і по тому-ж праву відповідає сам перед каноніком (A. gr. IV, пр. 32). Цїкаво, що формула грамоти що до букви схожа с формою грамот на право нїмецьке.

[3]) A. gr. XIV, ст. 204.

[4]) A. gr. VI, пр. 41.

в містї, одного на передмістю) [1]), свою старшину [2]), своє право, підданої лише в обмежених розмірах присудови міського магістрату, була більмом в оці у гордих львівських патріцїв. І ось починає ся довгий процес магістрату з Вірмѣнами за їх обопільні юридичні відносини.

Як ми вже казали, процеси межи Вірменами судили ся на мішанім судї; суднями були вірменські старші, проводив міський війт; такий суд рішав процеси по вірменському праву.

Та окрім місцевих Вірмен, сталих мешканців Львова, в се центральне торгове місто України раз-у-раз масами з'їжджали ся Вірмене з инчих українських міст, із Крима, Вірменїї, Венеції й т. д. Питанє про підсудність чужоміських і чужоземних Вірмен було довго каменем незгоди межи трьома заінтересованими в сїй справі сторонами — львівською вірменською громадою, міським магістратом і старостами. Старости змагали піддати своїй юрісдикції всїх чужоземних купцїв, що прибу-

---

[1]) Війт вірменський згадує ся ще в кінци XIV ст. Pomniki dziejowe Lwowa, пр. 497. Війт передмістя, A. gr. XIV, ст. 166. По Лозїньскому (l. c. ст. 277) перший старший вірменський (війт) мав голосну назву „начальника вірменського народа“ (dyrektor narodu ormiańskiego) або по вірменськи „erospochan“.

[2]) Остатнї називають ся „armeni scabini iurati“ (A. gr. XV, ст. 269), seniores consilii Armenorum (A. gr. XIV, ст. 141). В Pomn. dziejowe Lwowa (пр. 492) є пригода мішаного суду над Вірменами Sewoncz filio Meletschy i Tholak filio Thaycz — суд in iure provinciali — проводить Pascho de Odirborg, palatinus parvi castri с трьома шляхетськими асесорами, Богданом вірменським війтом і Вірменином Herbytho, сином Тенегана із Володимира (a. 1387). Треба думати, що суджені Вірмене жили на львівськім передмістю і через те підлягали під присуд замку.

Для мішаного суду старости з вірменською старшиною див. A. gr. XIV, ст. 107, 110, 115–116. Для суду міського війта з вірменською старшиною див. A. gr. VII, пр. 69 (р. 1471). Засїдання такого суду відбували ся in pretorio Leopoliensi (A. gr. XV, ст. 269). Armeni scabini iurati in pretorio Leopoliensi iudicialiter residentes). А в тім, Львовяне ізза місця засїдань такого мішаного суду перечили ся з Вірменами: Вірмене твердили, що в мішанім судї війта з вірменською старшиною остатнї повинні засїдати in pretorio et scabellis et locis scabinorum, львівські райцї твердять, що вірменська старшина може засїдати in pretorio, лише не in subsellis scabinorum. Король рішав справу в користь львівських райців. Змисл суперечки ясний — львівські райцї хочуть сею дрібною формальною зачіпкою підчеркнути неповноправність Вірмен, що не мають права брати активної участи в міській управі (документ у збірнику Бішофа, пр. 27).

вали в місто. Міський магістрат домагав ся їх підданя своєму судови по праву нїмецькому. Нарештї спеціяльно повставало ще питанє про право, по котрому вони повинні судити ся: магістрат твердив, що чужоземні Вірмене, як инчі чужоземні купцї, повинні судити ся по праву нїмецькому; Вірмене домагали ся того самого мішаного суду для чужоземних Вірмен, який був установлений для львівських Вірмен. Усї три сторони, окрім питаня про межі своєї юридичної компетенциї, були в сїй справі заінтересовані і з фінансового боку — хто судив, тому й належали ся судові мита.

Зразу побіду над инчими конкурентами взяло місто. У 1444 р. король піддає всїх присутних у Львові чужоземних купцїв, Греків, Вірмен, Сарацинів, Жидів, Бесерменів і представителїв усяких инчих национальностей, чи то християн чи поган, присудови міського суду по праву нїмецькому [1])

Але королївські грамоти і міські привилеї дуже мало значили в очах таких самовладних орудників долї Червоної Руси, якими були у XV ст. Одровонжі. Ми бачили, що остатнї рїжними погрозами (а мабуть і насильствами) хотїли піддати своїй компетенциї навіть місцевих Вірмен, принятих до нїмецького права. Аж у 1460 р. львівський староста Андрей Одровонж признав право міського суду над чужоземними купцями, що прибували в місто [2]).

Суперечки міста з вірменською громадою за підсудність чужоземних Вірмен, що приходили до Львова, ішли далї. До деякої згоди прийшли обі сторони в 1469 р. — процеси межи львівськими Вірменами по давньому мусїли рішати ся в міша-

---

[1]) A. gr. V, пр. 104.

[2]) A. gr. VI, пр. 41... hospites eciam ab undecunque venientes et signanter hospites transmarinos tam Christianos quam paganos cuiuscunque generis et conditionis extiterint, in iurisdictionem et civitatem Leopoliensem venientes, pro omnibus questionibus coram nemine de se querulantibus respondebunt, nisi in iure civili coram advocato Leopoliensi. Перед сею згодою був довгий процес, де взяли участь рїжні польські міста, як Познань і Ґданськ, котрі сьвідчили перед королем, що Львову споконвіку належала юрісдикция над чужоземними купцями (ib. пр. 34 і 35). Цїкаво, що Львовянам треба було такого сьвідоцтва третїх осіб тодї, коли вони мали королївську грамоту з 1444 р, котра цїлком виразно встановляла се право.

нім судї під проводом міського війта, і в такім разї судові мита ішли в користь вірменських старшин, але в справах межи чужоземними Вірменами всї судові мита ішли цїлком на користь міського війта [1]).

А про те судова компетенция вірменської громади була ще більше обмежена королївськими грамотами з 1476 і 1520 р. Першою карні процеси (насильство, убийство, зраненє), що повставали межи львівськими Вірменами, були виняті з мішаного суду і піддані судови війта та міських лавників, в инчих процесах був полишений давнїй порядок суду. Апеляция від суду війта ішла до королївського суду [2]).

Іще більше обмежує судову компетенцию вірменської громади королївський декрет 1520 р.[3]). Ще як був король у Львові, магістрат жалує ся єму, що Вірмене не хочуть піддати ся міському війтови, кажучи, що мають свого війта. Король відклав рішенє сеї суперечки до будущого Пйотрковського сойму, куди покликано обі сторони. Львовяне показали на соймі документні свідоцтва того, що в містї повинен бути тілько один війт, до суду котрого належать представителї всїх национальностей, що жили в містї. Вірмене не могли доказати своєго права на окремого війта. Через те процес виграв львівський магістрат[4]). Але і декретом 1510 р. судова компетенция вірменської громади не була остаточно усунена: вона була тілько значно обмежена. Із компетенциї мішаного суду, окрім процесів, згаданих у декретї 1469 р. (насильство, убийство, і в актї 1510 р. ще злодійство) були виняті ще всї процеси по нерухомій власности (pro bonis et rebus immobilibus, puta hereditatibus, domibus, hortis et agris et aliis ejus generis). Такі процеси були тепер віддані судови міського війта. В усїх инчих процесах (pro aliis rebus et eventibus pro tempore Armenos contingentibus, hoc est si alieni in aliqua culpabiles essent) полишено давнїй мішаний суд війта з шістьома вірменськими старшими loco scabinorum, що судять їх по нормам вірменського права.

---

[1]) Gromnicki, l. c. ст. 54. У збірнику Бішофа ні сеї грамоти, ні дальшої з 1476 р. нема; остатня находить ся в збірнику вірменських привилеїв, зібраних Бельовским, що зберігають ся в Музею Оссолїньских у Львові.

[2]) Gromnicki, ibidem.

[3]) Bischof, l. c. пр. 23.

[4]) Ibidem.

Апеляция в процесах першого рода мусїла йти до вищого суду по нїмецькому праву (jus Theutonicum superius), в процесах другого рода — просто до короля.

В наслїдок спорів, що повстали в справі про бранє судових мит, декретом 1518 р. судові мита в мішаних процесах рішено дїлити по половинї межи війтом і вірменськими старшими, що засїдали на судї [1]).

Ми не будемо тут слїдити за дальшими суперечками вірменської громади з містом; завважаємо тілько, що вірменська громада зі своїми окремими правами проістнувала у Львові до самого кінця XVIII ст.[2]). Ще в 1519 р. Вірмене подали королеви латинський переклад своєго национального кодекса і в показаних вище разах судили ся по своєму праву до 1784 р., коли скасовано спеціяльні вірменські суди [3]).

Не вважаючи на те, що богато Вірмен принято до нїмецького права, львівський магістрат нїяким чином не хотїв признавати рівноправність Вірмен з инчими міщанами. Він твердив, що Вірмене через ріжницю в мові та релїгії не можуть бути повноправними горожанами (pares ipsis non esse ac certis limitibus ultra reliquos cives Leopolienses inclusos esse [4]); Львовяне не зупиняли ся навіть перед інсинуациями: вони кидають тїнь на полїтичну порядність Вірмен, заявляючи, що збори Вірмен, котрі відбували ся в ночи за стїнами Львова, дуже підозрілі [5]).

Се були, звістно, не зовсїм чесні способи в боротьбі магістрату з вірменською громадою. На днї такої великої неприхильности Львовян до вірменської громади, окрім ображеного почутя самолюбства міських патріцїв, котрі бачили в вірмен-

---

[1]) Ib пр. 26

[2]) Вірмене жили далї окремою громадою, мали свої збори на котрих вибирали епископів, сьвященників, розбирали справи церковного характера, займали ся справами про поміч бідним (вони мали свої школи та шпиталї), справами по заповітам і т. д. (Bischof l. c. при 36 і 50).

[3]) Gromnicki, l. c. ст. 56.

[4]) Bischof, l. c. пр. 37.

[5]) Ib. пр. 36. Вірмене, знаючи східні мови, сповняли звичайно важку тодї ролю товмачів (цїлий ряд їх див. в Pomniki dziejowe Lwowa) і тайних аґентів, що посилали польські королї на Схід і в Туреччину (інтересні подробиці див. у Лозїньского, l. c. глава VIII). Бувало, що Вірмене брали ся за полїтичні інтриги і на власне рішко, як напр. у справах Молдавщини (ib. ст. 284).

ській громадї status in statu, лежали головно причини економічні. Львовяне бояли ся „ne universa prorsus civitatis ab illis occuparetur [1]). Вони жалують ся, що львівський ринок ось-ось перейде в руки Вірмен, — у кінци XVI ст. із 38 гуртових крамів у ринку (institae divites) 22 належить до Вірмен, а лише 8 до католиків і 6 до Русинів, з дрібних крамів (institae pauperes) до католиків належать 2, до Русинів 3, а решта 18 — до Вірмен [2]).

Львовяне вказують на те, що здавен-здавна для Вірмен, Русинів і Жидів означено певний maximum домів, котрими вони мали право володїти в містї [3]), просять заборонити Вірменам купувати доми у католиків. Але показало ся, що маґістрат не зовсїм мав рацию — нї в яких королївських декретах не було означено число міських домів, яким могли володїти Вірмене. Процес скінчив ся компромісом у 1600 р.[4]). Король дав Вірменам право володїти 73 домами в містї (то-б то мабуть потвердив у володїню всїх тодїшнїх властителїв домів Вірмен), не включаючи сюди дому „qua in negociis ecclesiasticis utuntur“,[5]) двох церковних домів, школи та шпиталю.

Хоть на загальних зборах усїх міських урядників вірменські старші і займали друге місце [6]), але й їм, як не-католикам, не можна було займати міських урядів і вступати до певних цехів [7]).

---

[1]) Bischof, пр. 36.

[2]) Bischof, l. c. пр. 46,

[3]) Ex antiqua civitas illius locatione certus numerus platearum Armenis, Ruthenis et Judeis designata est... Bischof, l. c. пр. 36.

[4]) Ib. пр. 50.

[5]) Дім сей — місце зборів Вірмен — називає ся по вірменьски „хуч“ (chuc, kucz). Łoziński, l. c ст. 291.

[6]) Ib. ст. 265.

[7]) А в тім, уже в XIV ст. ми находимо у Львові чимало Вірмен католиків (Pomn. dziej. Lwowa, ст. 4, 10, 13, 17, 26 і т. д.). У XV ст. позволяли ще шлюби католиків з Вірменками і противно. Так львівський архиепископ позволяє Вірменину Леонарду шлюб з хрещеною по католицькому обрядови Татаркою під умовою не намовляти її нї на яку инчу віру, вірменську або руську, не заставляти сповняти вірменських обрядів; дїти від сего шлюбу мусять бути хрещені по католицькому обрядови. (A. gr. IX, пр. 84 межи 1451 — 1477 р.)

Богаті Вірменки нераз виходили замуж за руських шляхтичів (A. gr. XIV, ст. 433 — 4, 302 — 4, 309, 312).

Жиди появляють ся на Руси дуже давно [1]). Коли пробуток їх у Київі в X ст. лише дуже імовірна гіпотеза, то від XI і XII ст. зберігло ся в літописи, Патерику і посланнях ієрархів чимало відомостей про київських Жидів. Звістно, до Київа надила Жидів его торгова слава, і Жиди певно осїдають там, займаючи ся торгом і иншими комерціяльними операциями, межи котрими звязана с самим іменем Жида

Вірмене-міщане до заборони міщанам володіти землею мали земельні нерухомі маєтности (A. gr. III., нр. 23 продаж маєтности Вірменином Мандром Яну Маховичу).

Окремі Вірмене набували і шляхетську гідність (A. gr. IX, нр. 28, Gregorius miles Armenialis, A. gr. XV, ст. 107 Вірменин interpres Thartarorum cubicularius regis, nobilis, A. gr. XIV, ст. 145. 260 — Nobilis Petrus armenus de Stronyathin, ib. ст. 34 Nob. Holubej armenus. Див. ще скілька фактів у Лозіньского гл. VII. Цікаву характеристику Вірмен находимо у двох писателїв XVII ст. Ян Алямбек, львівський міщанин, ось як характеризує сучасних ему львівських Вірмен: „Młodzieńce czujni, nieustraszeni; mężowie przebiegli i rozmiłowani w okazałości; starcy żarliwi i gościnni; dziewczyny uparte o śniadej twarzy, kobiety trochę gminne, na starość jadowite". (Łoziński, l. c. ст. 266).

Подорожник другої половини XVII ст. Ulryk v. Werdum ось як відзиває ся про львівських Вірмен: „trzymają się zdala od Polaków i innych narodów i religij, prawie zupełnie na podobieństwo Żydów, są jednak tak genereux i dumni (herrisch) jak tamci nędzni i służalczy (object und knechtisch). Po ich krewkiej (robust) i ciemnej twarzy z wypukłemi bezczelnemi oczami można ich od wszystkich innych ludzi równie łatwo odróżnić, jak Żydów niezwłocznie po ich bladej głupowatej twarzy (bleichfarbige Blödigkeit). Nie łatwo się kojarzą małżeństwem z obcymi, nie pochodzącymi z ich narodowości, a są zarazem największymi i najprzebieglejszymi kupcami, jakich znaleść można.

До сего він додав, що за него ледви хто з Вірмен, окрім язловецьких, розумів письменну вірменську мову; в сучаснїй же їхнїй звичайній мові було чимало татарських слів (Liske, Cudzoziemcy w Polsce, Lwów 1876, ст. 81—2).

[1]) Про Жидів у Польщі та південно-західній Руси див. T. Czacki, Rozprawa o Żydach i Karaitach (у виданю Bibliotheka Polska Туровского); H. Sternberg, Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und den Jagiellonen, Leipzig. 1878, Al. Kraushar, Historya Żydów w Polsce, I — II, Warszawa 1865 — 66; W. A. Maciejowski, Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie, Warsz. 1878; L. Gumplowicz, Prawodawstwo polskie względem Żydów, Kraków, 1867.

Ѳ. І. Леонтовича, Историческое изслѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ евреевъ (Київські Универс. Извѣстія, 1864, при 3 — 4).

Критична оцїнка всїх згаданих праць — у працї С. А. Бершадского, Литовскіе евреи, исторія ихъ юридическаго и общественнаго положенія въ Литвѣ отъ Витовта до Люблинской уніи, Спб. 1883 (додатки — 2 томи: Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ). Рецензия на працю С. А. Бершадского належить М. Ф. Владімірскому-Буданову (Журн. Мин. Нар. Просв. 1884

лихва займала одно с перших місць. Межи річами торгу Жидів живий людський товар займав видне місце. Натурально, що уже тодї Жиди, окрім национальної та релїгійної антипатиї до них християнської людности, викликали й економічну ворожню, що виразила ся побитем Жидів у самім початку XII ст.

З упадком торгового значіня Київа Жиди сунуть до нових великих центрів і на північно-східній, і на південно-західній Руси. У другій половинї XII ст. ми їх застаємо в Володимирі на Клязмі [1]), у XIII ст. у Володимирі Волинськім [2]), а імовірно окрім того і в инчих великих торгових центрах південно-західної Руси, Львові, Холмі. Бодай у серединї XIV ст. ми застаємо Жидів уже міцно осїлими у Львові.

В грамотї Казиміра Львову на нїмецьке право межи национальностями, котрим позволяє ся судити ся по нормам нїмецького або, коли вони сего не хочуть, по своєму праву, але під проводом міського війта, фіґурують і Жиди [3]).

року). Див. ще Dr. Ph Bloch, Die Generalprivilegien der polnischen Judenschaft (Zeitschrift der Hist Gesellschaft für die Provinz Posen, 1892, і окремо), Marcelli Janecki, Erhielten die Juden in Polen durch die Taufe den Adelstand, Berlin, 1888. Не доступна для нас яко писана в гебрейській мові, праця Dembicera, Kelilat Jofi, що трактує про львівських рабінів і славних польських та литовських Жидів (див. Kwart. Historyczny, 1894, I, там же вичислені инчі праці в гебрейській мові про історію Жидів у Польщі, і рецензия праці Wetstein, Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen insbesondere in Krakau).

Про Жидів на Українї та в Київї у X—XII столїтих див. цїкаву і дуже бистроумну статю І. І. Малишевского (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1878 р., при 6 і 9). А в тім шановний автор фантазуючи на свою тему, падає, як нам бачить ся, надто велике значінє дїяльности Жидів X - XII ст. у Київї. В рїзних политичних інтригах того часу автор хоче бачити участь Жидів лише на тій одній підставі, що Жиди все хилили ся до всяких інтриг, коли тілько могли мати з них для себе користь.

Для XVIII ст. див. Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. V, т. II (2 випуски). Матеріялы для исторической статистики еврейскаго населенія въ XVIII в.

[1]) Іп. 401

[2]) Іп. 605. Смерть Володимира Васильковича гірко оплакували володимирські Жиди: „и жидове плакаху ся аки и во взятье Іерусалиму“.

[3]) А. gr. нр. 5. У львівських магістратських книгах кінця XIV ст. (Pomniki dziejowe Lwowa) ми подибуємо Жидів майже виключно в ролї лихварів. Жиди появляють ся в сих документах лише в процесах за позички, застави, заборони на якесь майно (нри 15, 286, 556, 311, 601, 618 — 19, 47,

Але львівські Жиди не обмежають ся сею загальною грамотою, що потверджує права всїх национальностей міста Їм удає ся добути в 1387 р. окрему королївську грамоту, що

57, 72 і т. д.). Найчастїйше фігурує в сих актах Жид Шльома; окрім него Czeue (247), Яков, син Ісачка (74, 150, 248, 349), Ісачко (74), Шано (128, 619, 639). Вірмене в сих актах виступають без порівнання частїше, ніж Жиди. Але в податковій переписи 1405 р. нема Жидів у Львові; Зубрицький (Kr. miasta Lwowa, ст. 69) поясняє се тим, що на Жидів, яко не підданих міському праву, не був наложений надзвичайний податок pro redimenda terra Dobrynensi), що був поводом до переписи міщанської людности Львова.

Ми маємо деякі відомости про число Жидів по містах південно-західної Руси в люстраціях другої половини XVI ст. (Лит. Метр. IV, B. 12 і 19) Число Жидів у Львові не зазначено; знаємо лише, що міські Жиди платили старості za szubke і za obrone 31 зл. На замковім передмістю 14 жидівських домів. Але в 1575 р. християне у Львові заплатили надзвичайного податку 1289 зл. 29 гр. а Жиди 297 зл. 15 гр. (Зубрицький. l. c ст. 198). Коли податок був накладаний на всїх порівну, то се доказувало би, що число Жидів рівнало ся майже $^1/_5$ усеї людности. С. А. Бершадский (Лит. евреи, ст. 84) вважає се число незначним (?) Львівські Жиди жили головно на Краківськім передмістю (Łoziński, l. c. ст. 376).

У Перемишлї жидівських домів 13 від них чиншу по 4 зл. Комірників жидівських 10, що платять по 2 зл.

У Холмі Жиди платять королївського чоса 30 зл. і 12 ф. перцю (в числї міських домів находимо доми Мейра докторовича, Ілїяша доктора, жидівського кантора, жидівський шпиталь). У місті 20 крамниць — усї жидівські (межи тими, що держать крамниці — один доктор і два докторовичі). Всїх домів у парканї 100, на передмістю 148.

В Любомлї Жиди платять королївського чоса 40 зл.

У Ратно Жиди платять чоса 15 зл. Усїх домів на міськім праві 249.

В Городнї Жиди платять чос als na czapke 12 зл. Жидівських крамниць 6.

У Грубешові Жидів 5.

У Тишові Жиди держать rzeznitcztwo і платять кілько є Жидів господарів і комірників, а їх є 42, що платять по каменеви смальцового лою. Всї Жиди чоса або za czapke 4 зл.

У Сокалї лише 2 жидівські доми. Але по люстрациї 1570 р. (Dod. przy Gaz. Lwowskiej 1859 р.) жидівських домів 12 (2 прийшли в роцї люстрациї), платять по 1 фльорену (всїх домів у Сокалї 222).

У Хмельнику 5 Жидів (усїх міщан осїлих у Хмельнику 170, передміщан 62).

У Снитинї Жидів 10, що платять za czapkę по 62 гроші. Домів на старім місци 72, господарів на передмістю 103.

У Любачеві Жидів 2 господарі, що платять чосу по 2 червоні злоті, а третїй комірник, що платить 52 гр.

розширяла і на червоно-руських Жидів ті привилеї, якими користували ся Жиди в Польщі [1]).

Привилея 1387 р. то лише потверджене привилеї Казиміра (1367) малопольським Жидам. В основі-ж остатньої лежить привилея Болеслава Побожного 1264 р.[2]).

Статут Казиміра, зложений дуже користно для Жидів (декотрі §§ статута Болеслава основно змінені в користь Жидів) займає ся головно справами про відносини Жидів до християн, підсудність Жидів, охорону їх особи і майна, реґулює грошеві злагоди Жидів із християнами і т. д.

Погляньмо тепер, яке було в Червоній Руси становище Жидів de facto в XIV — XV ст., як мала ся до статутів житева практика.

Займаючи ся майже виключно торгом і ремеслом, Жиди натурально жили переважно в більших торгових центрах. Ось чому напр. у землї Сяніцькій (див. A. gr. XI, передмова) ми майже не подибуємо Жидів у XV ст., тим часом як у львівських судових книгах XV ст. Жиди фіґурують раз-у-раз.

Що в Галичі у XV ст. було мало Жидів, видно з A. gr. XII, ст. 124, де в справі процесу шляхтича з Жидом рішено поінформувати ся у Львові про те, як Жиди присягають. По люстрациї 1565 р. в Галичі Жидів господарів 29 і 13 комірників. Перші платили по 30 грошів, другі по 15. Окрім того шкільник і кантор були увільнені від чиншу.

В Теребовлї по люстрациї 1565 р. було всего 5 Жидів господарів і 5 комірників, перші окрім звичайного чиншу платили ще старостї по червоному золотому, другі по півзолотого. Всїх же міщан-господарів було в Теребовлї 237.

[1]) Див. Przewodnik naukowy 1873, т. II. і Bloch, Die Generalpriviligien der polnischen Judenschaft, ст. 27, „Judeis nostris in Lamburgo et tota terra Russie constitutis“. Завважаємо, що в 1367 р. Казимір дав загальну привилею малопольським Жидам („Judeis nostris in Cracovia, in Sandomiria, in Lamburgo“, текст у Бльоха, ст. 12 і д.). Ось чому й не треба було спеціяльної привилеї львівським Жидам. Через се, ми думаємо, що найдений Вїслоцким і надрукований ним (Przew. nauk. 1873, II) текст то лише спеціяльна копія привилеї малопольським Жидам, зроблена кимось ad usum, і переписувач (може задля якихось цїлей) зробив (окрім инчих, показаних Бльохом, перемін у текстї) зміну в перших стрічках, замінивши „Judeis in Crac., Sand. і Lamb.“ наведеним вище контекстом — in Lamb. et tota t. R. constitutis (обі грамоти мають дату 1367 in conductu Pasche — сьвідки ті самі). В такій формі грамота ся могла бути подана до потвердженя Ягелла в 1387 р.

[2]) Ми не думаємо досліджувати відносини одних привилеїв до других. Відсилаємо в сій справі читача до вказаної праці Бльоха.

По грамотї Львову на нїмецьке право Жидам, як ми бачили, можна було судити ся або по нормам нїмецького права, або-ж по нормам своєго права в мішанім судї під проводом міського війта.

По привилеї Жидам 1367 р. судова компетенция над Жидами належить до старости або воєводи або іменованого старостою судиї Жидів (judex Judeorum), що повинен судити Жидів по їх праву в присутности жидівських суддїв (старших)[1]).

По відомостям, які ми маємо під рукою, ми можемо говорити головно про практику суду що до Жидів, підданих старості [2]).

Привилея 1367 р. встановляє ось який порядок покликаня Жидів до суду: позивач очевидячки мусить обертати ся зразу до жидівського суду при синаґодзї, або школї; покликати Жидів до загальних судів має право тілько староста [3]).

---

[1]) §§ про підсудність Жидів виложені дуже запутано в рїжних редакциях Статута 1367 р. Так у §. 8 по процесам межи Жидами в одній редакциї говорить ся про суд старости, воєводи або війта (?), а в другій про суд воєводи або жидівського війта (I: sed nos tantummodo aut noster capitaneus, pallatinus vel advocatus judicium exercebit..., в другій редакциї — nostri capitanei palatinus vel advocatus ipsorum (Bloch, ст. 16). У §§ 15, 18, 19, 23 сказано про спеціяльний суд Жидів (Judex Judeorum), дивн особливо §. 19: Item Judex eorum non debet sententiam sine Judeis promulgare nec proferre, при чому в одній редакциї додано nisi prius habito super hoc speciali ipsorum Judeorum consensu. На Львівськім передмістю находимо в XV ст. жидівського війта. (A. gr. XV, ст. 297—8).

[2]) Жиди містили ся головно по передмістях, а, як ми бачили, передмістя і після надання містови нїмецького права були ще під замковим урядом. В люстрациї Львівського староства 1570 р. (Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Wyższego gimnazyum realnego w Stryju za rok szkolny 1890, w Stryju 1890, ст. 9), читаємо про Жидів: „Żydowie w mieście i na miejskiem gruncie mieszkający tylko z strony prowentów, które powinni królowi Jmci, panu staroście podlegli pod jurysdykcyą starościna. A ci co pokupili na przedmieściu zamkowem u przedmieszczan domy i grunty, weszli in iurisdictionem castrensem et in omnia onera i prowentów tych domów i gruntów zarówno jako insi tegoż przedmieścia incolae.

Про чинш від Жидів передмістя ревізори завважують: Dyferencyą tę tak deklarowaliśmy, iż 30 florenorum w regestrze rewizorskim stoi, tedy non obstantibus quietationibus demortuorum quorundam capitaneorum, na 13 otrzymanych, mają dawać per fl. 30 (ib., ст. 33).

[3]) Так я розумію дуже погано виложені §§. 31 і 23: Ita contra Judeum non nisi in scholis vel ubi judicantur Judei omnes prope dotem (Блюх по-

Такий порядок потверджує ся й актами: Жиди домагають ся покликання до суду через своєго шкільника [1]). Суд відбуває ся в жидівській синагодзі, або школї; судять жидівські старші під проводом судиї Жидів.

Судия Жидів — уряд сталий. Староста іменує таким судиею якогось шляхтича [2]).

Апеляция від judicium Judeorum іде до суду ґродського. Суд чинить або сам староста, або підстароста, або спеціяльно до таких процесів назначуваний судия вкупі зо шляхетськими асесорами та жидівськими старшими [3]).

ясняє, що dos значить жидівська школа) exceptis nobis aut nostro capitaneo qui eos possumus ad nostram presentiam evocare.

§. 23: Item si judex Judeorum secundum causam inter eos ortam judicium deducat, ubi per querimoniam est invitatus, Judei circa scholas vel ubi elegerint, debent iudicare ante meridiem.

[1]) A. gr. XIV, ст. 270... domini, adjudicato michi super ea penam, quia me non debite citavit secundum ius meum, non schkolnykem nolo sibi respondere.

Ib. ст. 484. Fam. ds. Clemens civis Leop. nobili Francisco de Dzewywyanthniki pro Aaron Judeo fideiussit ipsum statuere in duob. sept. ante scolam Judeorum.

[2]) На сім уряді находимо під 1440 р. Стефана Бидловского (A. gr. XIV, ст. 20), а від 1445—47 р. Николая Страдовского (ib. ст. 182—3, 3, 193, 238).

[3]) Склад суду в жидівських процесах у ґроді дуже ріжнородний: то ми находимо в такім суді сталого судию Жидів у купі з ґродським судиею та жидівськими старшими (A. gr. XIV, ст. 193), то старосту з підстаростою, асесорами і жидівськими старшими (ib. ст. 330), то підстаросту з асесорами і жидівськими старшими (ib. ст. 333), то підстаросту з асесорами, magistro civium, райцами, представителями італіянських купців, жидівськими старшими (ib. ст. 360), пор. 383—підстароста, ґродський судия, львівські райці і жидівські старші, то спеціяльно іменованого судию (judex Judeorum specialiter deputatus) з жидівськими старшими (ib. ст. 19), то підстаросту з ґродським судиею та жидівськими старшими (ib. ст. 484, XV, 337, 360, 295, 303, 339, 191, 282, 402, 356). Таким чином ми бачимо, що сталою особою в такім jure iudaico castrensi (ib. ст. 333, 282) являє ся підстароста; инчі асесори (окрім, звістно, ґродського судиї, що по більшій частинї засїдає в такім суді) появляють ся тут припадково, то яко експерти, то яко свідки. Подибуємо пригоди (пор. вище), коли суд чинить підстароста з жидівськими старшими і без ґродського судиї. Підстароста, як бачить ся, орудував Жидами і в поліційнім зглядї.

Були окремі libri Judeorum, куди записувано протоколи жидівського суду (XIV, ст. 237, XV, ст. 317 liber Belzensis Judaicus, Acta d. Pal. Belzensis iuris Judaici). Книги сї ведено окремо від книг ґродського суду (A. gr. XV, ст. 282... hanc inscriptionem Smoel ad primam posicionem librorum Judaicorum sub vadio centum marc. iuducere in librum Judaicum debet).

В такім суді рішинець постановляв ся на підставі жидівського права.

Але Жиди могли відступати від своєго жидівського права (recedere a jure suo Judaico) і просити суду на підставі норм загального права [1]).

Із богатьох судових процесів видно, що суд у постановлюваню рішинців держав ся досить остро привилеїв Жидам. Подибуємо навіть прості відсилачі на привилеї [2]).

---

[1]) A. gr. XIV, ст. 374, 383, 478, XV, ст. 185.

[2]) A. gr. XV, ст. 350. Nos itaque Moysi Judeo decrevimus sexaginta marcas pro capite patris ipsius iuxta cittacionem et literam seu privilegium Judaycum datum sub sigillo et titulo olym Kazymiri Regis Polonie M. D. Lithwanie. Et pene Regie Majestatis, prout sua Serenitas gratiam suam sibi ostendet.

Ib. ст. 351. Nos itaque decrevimus pro capite ipsius Jude nomine Thobiam per ipsum Cristofforum interfectum sangwinem ipsius effudendo iuxta privilegium Judaycum, quem habent datum sub sigillo et titulo olym Kazymiri Regis Polonie, quod Cristofforus debet solvere sexaginta marc. et bona ipsius mobilia et immobilia in gratiam Johannis Arberti Regis Pol. prout sua Serenitas gratiam suam sibi ostendet.

Пор. §§. 10 і 11 привилеї Казиміра (Bloch, ст. 16); сї §§ близчі до рішеня суду, ніж §§ статута 1447 (Bandtkie, Jus Pol. § 13 і 14), на котрий покликує ся суд: так у §. 10: item si Christianus Judeum occiderit, digno iudicis puniatur, collum et omnia reorum mibilia et immobilia in nostram transeant potestatem.

§. 11. Item si Judeum Christianus occiderit ita tamen quod sanguinem non effudit, poena simili requiratur secundum consuetudinem nostram, quemadmodum in terra nostra pro nobili est consuetum si vero pecuniam habere non poterit, idem pro commissio, sicut statutum fuerit, punietur, vel caput pro capite decernatur.

По статуту 1447 р. конфіската майна прикладає ся до християнина, що вбїк після убійства Жида.

Таксу 60 гр. находимо і в процесї за повішеня війтом львівського Жида. (A. gr. XIV, ст. 249 — pro capite 63 m. 18 gr.).

Присяга Жидів відбуває ся теж згідно з жидівськими привилеями: A. gr. XV, ст. 403. Суд рішав „quod Judeus habet iurare ad rotam al. ukoly, quod prefatas res suprascriptas non subtraxit neque de eis scit et hoc ideo Judeus debet iurare ad rotam, alias ukolcza, quia Judei non debent iurare ad eandem rotam alias ukolcza, nisi pro re, que se extendit ad quinquaginta marc.

Але в статутї Казиміра (Bloch, §. 20): Item statuimus, quod nullus Judeus iurabit super rodale ipsorum, nisi se causa extendat usque ad quinquaginta marcas argenti puri fusi, vel sit ad nostram presenciam causa revoluta, pro minoribus autem causis iurabit ad rotulam scholae implicite

Але коли правительство Жидів тілько боронило і було їм прихильне [1]), то в місцевій людности Жиди раз-у-раз викликують економічну і национальну ворожню [2]).

Львовяне жалують ся, що Жиди обходять львівський склад товарів, провадять заборонену їм торговлю на-дрібно і т. д. (1484 р.). Процес сей тягне ся богато років. Король покликує обі сторони до суду. Жиди могли показати тілько свої загальні привилеї ((privilegium, continens ius quo admissi sunt in regnum et quo agitare et iudicari debent sine aliqua mencione et concessione faciente ad eorum propositum), де не було ніяких

---

et inficte (у Бандке: „ante scholas ante ostium dictae scholae"). Bloch пояснює rodale — Torarolle, a rotula (rota) — Thürring.

Форма жидівської присяги A. gr. XIV, ст. 479. Sic me Deus vivus adiuvat et lex Moysi et decem precepta Dei, quia scio et testificor i т. д. (Форма присяги на 10 заповідях у Bandtkie, J. Pol., ст. 20).

Що Жид присяг, про се сьвідчить шкільник (A. gr. XV, ст. 303).

Невикуплені протягом 1 року і 1 дня застави можуть Жиди продати (A. gr. XV, ст. 337, 297); пор. §. 28 у Бльоха.

Претенсії християн до Жидів треба доказувати сьвідками християнами і Жидами (A. gr. XIV, ст. 360, пор. Bloch §. 1).

[1]) Деяким особам жидівського роду королї навіть дарують землї; так напр. у 1425 р. Ягелло дарує львівському митникови, Жидови Волчку, пустар Вербеж до живота, а в 1427 р. позволяє в нім завести солтиство (A. gr. II, при 45 і 46; король, правда, звиняє ся, що так ласкав для Жида: considerato et attento, quod Wolczko, Judeus de Leopoli, Thelonator noster sui moras incolatus in medio Cristi fidelium faciens et in vitu suo execrabili se exercens quantum in eo suarum virium sufficiebat facultas, ad mandata nostre Majestatis pronum reddidit).

В ролї збирачів податків раз-у-раз находимо Жидів (A. gr. XIV Schachno Judeus, львівський збирач; Nathko Judeus, thelonator Grodecensis et zupparius Drohobyczensis; ib. Moyses Jordan A. gr. XV, ст. 316 і т. д. Аж на Радомськім соймі 1505 р. Жидам було заборонено арендувати мита і в загалї займати які-небудь публичні уряди (Арх. Бернард. A. Cas. Prem. т. IV, ст. 69, §. 5: De Judeis ad officia non instituendis. Judei theloneis et tributis exigendis reliquisque officiis publicis non preficiantur).

[2]) Відносини Львовян до Жидів ярко характеризують ся отсею записю у львівських гродських книгах (під 1500 р.): Nob. Henricus Regie Mai. Cubicularius nomine sue Magestatis vallavit vadium decem millia marc. super Consules Leopol. mandans ipsis ut defenderent Judeos Leop. ab iniuriis et infestacionibus Cruciferorum, ipsi vero Consules vadium suscipere nec Judeos defendere volebant, quod vadium idem Cubicularius nomine Regie Maiest. in librum castr. Leop. inscribere iussit.

спеціяльних постанов про способи продукциї торговлї, через що король і рішає справу на користь Львовян [1]).

А про те Жиди, опираючи ся на заступництво маґнатів [2]). не вважають на се королївське рішенє і далї обходять львівський склад. У 1502 р. король потверджує давню постанову, що забороняла обходити львівський склад, під загрозою конфіскати товарів [3]).

Але й ся королївська постанова зробила дуже мало впливу на Жидів, і Львовяне раз-у-раз жалують ся на противну львівським привилеям торговлю Жидів [4]).

Але, не вважаючи на всї протести Львовян, Жиди, котрі мали міцну опору в маґнатах, напливали з усїх сторін до сего найбільшого торгового центра Украйни, і коло середини XVII ст. захопили в свої руки всю єго торговлю [5]).

Що до инчих чужинецьких мешканців Львова, то ми не маємо відомостей, аби вони чинили окремі громади зі своїми спеціяльними правами. Купцї, що приїжджали на якийсь час до Львова, піддавали ся юрісдикциї львівського маґістрату,

---

[1]) A. gr. VII, при 74, 89, 94.

[2]) A. gr. IX, пр. 143: Verum quia hac vice nonnulli Judei de Myedzibosche et Ostrog huiusmodi depositorium Leopoliense fuerant transgressi et eorum merces propterea fuerunt per eosdem cives Leopolienses iuxta eorum jura arestare, quas licet ad magnas preces omnium consiliariorum Maiestati nostre factas, cum difficultate relaxavimus.

[3]) Ib. Жалоби на безплатну торговлю Жидів на Львівськім передмістю, A. gr. IX, нр. 119, пор. A. gr. XV, ст. 385.

[4]) Зубрицький, Кг. m. Lwowa, ст. 136, 143, 151—2.

[5]) Див. цїкаву жалобу у Лозїньского, l. c., ст. 192-3. — Окрім Жидів рабінїстів у Львові були й Караїми; див. A. gr. XV, ст. 179. Venientes Judei suburbii castr. Leop. recognoverunt dicti Caraymowie, quia Judeos dictos Rabany eiusdem eciam suburbii castr. Leop. de omnibus custodiis, laboribus, daciis et a labore cuttium alias od suranow et etiam quod fures non debent ducere ad castrum nec custodire eosdem et in adventu Maiestatis Regie ad currus et ad coquinas nichil habere debent perpetue et in evum emiserunt presentibusque emittunt, tantum excepto, quod ipsi Judei Rabany cum eisdem Caraymis debent simul redditus solvere super fossatam alias na przekop et censum annualem, hoc est quinque marcas eciam in simul exolvere debebunt et tenebuntur. Et iterum stantes circa eadem acta Judei pretuiti Rabanowye recognoverunt, quia eosdem Judeos Caraymos effecerunt liberos perpetue et in evum ab omnibus solucionibus tam Regalibus quam aliis domini Capitanei. Et supra hoc utraque pars memoriale posuit, quod iudicium recepit.

а тї чужинцї, що переселили ся на завсїгди до Львова, часто діставали міське право [1]).

З усего сказаного видно, що містови для успішного внутрішнього розвитку хибувало єдности міщан. Місто складає ся зо зверхнього аґґльомерата окремих громад, кожда зі своїми спеціяльними правами і привилеями; особність інтересів, национальна та економічна ворожня характеризують взаїмні відносини сих громад.

---

[1]) Італїянцї, що вели великі торгові зносини зі Львовом, мали тут своего конзуля (Messopero Petrus Italicus de Ansaldo, heres Licostromi, consul Francorum, A. gr. XIV, ст. 35, 37 і т. д. Див. і главу у Лозїньского, Patr. i mieszcz. Lw.).

ПОКАЗЧИК

імен особових і ґеоґрафічних згаданих у VII т. „Руської Історичної Бібліотеки“*)

А.

Абхазия, м. 92.
Абхазка, жінка з Абхазиї, 92.
Авґуст I, польський король, 108.
Авґустинович Октавій, польськ. ґенерал; 79.
Авраам heres in Baranow, перший староста Руси 16.
Австрия, з., 79.
Азияти; 100.
Александер, волоський господар; 228.
Александер, польський король; 95, 115.
Альберт; 199.
Алямбек Ян, львівський міщанин; 238.
Андрій, галицько-руський князь; 13, 61.
Андрій з Доброї; 176.
Андрій, львівський староста; 96, 225.
Андрій de Sennow, шляхтич; 90.
Андреїв Воротислав, тисяцький; 121.
Антоний, владика; 55.
Антонович В. Б., історик; 71, 79, 107, 134, 220.
Апостоли, монастир; 51.
Арберт Іван; 244.
Арбузовичі, боярська родина; 61.
Ардеїв; 146.
Артим, ординець; 103.

Б.

Багалїй, історик; 52.
Багна, с.; 124, 196.
Баграм, львівський сотник; 14.
Баграм, писар львівський; 14.
Базарабів брід; 109.
Бакот, м.; 14.
Балар Микола, кметь; 158.
Балїнський, історик; 197, 220.
Бальцер Освальд, історик; 18, 22, 23, 102, 182, 193.
Бандтке, історик; 81, 104, 127, 143, 245.
Бар, м.; 219, 227.
Барсов, історик; 49.
Барське староство, з.; 95, 101.
Бартниково дворище; 203.
Бастивве дворище; 67.

*) Арабські цифри означають сторону тому, м. = місто або місточко, с. = село, з. = земля, р. = ріка.

Бататичі, с.; 175.
Баців, с.; 166.
Башів, с.; 55.
Белз, м.; 15, 16, 61.
Бельтюс, сорочник; 115.
Бенко Жабокруцький; 42.
Бергамо, м.; 92.
Бережков М. Н., історик; 50.
Березниці, с.; 72.
Березовичі, с.; 51.
Берендіївичі, с.; 125, 126.
Берестяне, мешканці м. Берестя; 13, 76, 77, 114, 174.
Береська Воля, с.; 172.
Берило, князь волоський; 186.
Берлін, м.; 78, 212, 239.
Бермени, нарід; 234.
Берники, с.; 150
Бертольд, львівський війт; 15, 55, 124, 197, 221.
Бершадський С. А., історик; 64, 238, 240.
Беско, с.; 72, 111.
Бибельські, боярська родина; 63.
Бибельський Ходко; 54, 55, 63, 69.
Библо, с.; 63.
Библовський Стефан, судя Жидів; 243.
Бібрка, м.; 105, 106.
Білгород, м.; 121.
Білгородський десяток; 115.
Білецький Ян, руський староста; 205.
Білик Іванко, шляхтич; 67.
Білик Петро, шляхтич; 67.
Білка Мартин, сорочник; 114.
Білокрчани, с.; 117, 118, 165.
Бірча, с.; 182.
Бічолки, с.; 182.
Бішоф Фердинанд, нїмецький історик; 226, 227, 228, 229, 231, 233, 235, 236, 237.
Близна, с.; 197.
Блонє, с.; 168.
Блотїшевський, пан; 16.
Блудники, с.; 168, 171.
Д-р Бльох Ф., історик; 239, 241, 242, 244, 245.
Бобрек, с.; 47.
Боббжинський М., історик; 15, 78, 79, 80, 85, 193.
Богдан, вірменський війт; 229, 233.
Богдан, перемиський тивун; 225.
Боднарская пустая дворище; 203.
Болеслав Побожний, польський князь; 241.
Болеслав Юрій, остатній галицько-руський князь; 1, 2, 3, 4, 6, 13, 14, 15, 32, 61, 62, 78, 124, 196, 197, 221.
Болестратицький Костко, писар княжий; 21.
Болехів волоський, с.; 163. 177.
Болехів руський, с.; 163, 177, 178.
Болеховиня або Болехівка, р.; 178.
Болохів, м.; 100, 177, 178.
Болохівці, с.; 76, 100, 178, 215.
Болохово, с.; 125, 126.
Болоховська земля; 100, 177.
Болоховські князї; 125, 177.
Болшів, с.; 98.
Болшовський Гнат; 97
Болшовський Дамян; 98.
Болшовський Олесько; 98.
Бона, жінка Жиґмонта I а мати Жиґмонта Августа; 184.
Боратин, с.; 56.
Боратич, с.; 147, 175.
Борек, м.; 72.
Борисовський Николай, шляхтич, подільський земянин; 42.
Борисовський Ян, шляхтич, подільський земянин; 42.
Бостель Ф., історик; 140, 159.
Бохна, с.; 78.
Брайтер Ернест, журналїст; 1, 9.
Бранцї, с.; 166
Братковичі, с.; 102.
Брежани, с.; 168.

Брест, м.; 114.
Брехович Стецько; 67.
Бриз Семен; 67.
Брилїнський, крайник; 185.
Брилївичі, с.; 182.
Бринсінське дворище; 203.
Брошів, с.; 176.
Буг, р.; 100, 140, 159.
Будзивий Іван, шляхтич; 142, 173.
Букове, с.; 187.
Буковно, с.; 182.
Буковсько, с.; 176.
Бучацький Іван, теребовельський староста; 118
Бучацький Михайло, галицький староста; 157, 158.
Бучач, м.; 23, 89.
Бельовський, польський історик; 229, 235.
Бельський Влодек, шляхтич; 148.
Бенко з Кухарів, шляхтич; 38.
Бехун; 147, 175.

В.

Вагилевич Ів., письменник; 41, 57.
Варсів, с.; 78, 124, 196.
Варшава, м.; 18, 78, 79, 148, 157, 162, 210, 226, 227, 238.
Василевич Дамко, шляхтич; 67.
Василевич Данило, шляхтич; 67.
Василевич Яцко, шляхтич; 67.
Василевич Микита, шляхтич; 67.
Василевич Михайло, шляхтич; 67.
Василько, князь галицький; 12, 13, 14, 15, 77, 100, 218.
Васютин, с.; 56.
Вацлав, чеський король; 15.
Велеполе, с.; 210.
Велика, р.; 178.
Велика Билина, с.; 72.
Велика Польща, з.; 79, 127, 156, 193.
Великий Новгород, м.; 123.
Великополе, с.; 102.
Великопольський Михно, бортник, 76.
Величнїв, с.; 150.
Венеция, з.; 233.
Вербів, с.; 155.
Вербіж, с.; 245.
Вербяж, с.; 98.
V. Вердум Ульрик, нїмецький подорожник; 238.
Вершняк Ходор; 149.
Веселовский Н. І., ученнй, лїтвіст; 98, 99.
Ветштайн, історик; 239.
Вильно, м.; 3, 78, 164.
Винник малий, с.; 155, 174.
Винники, с.; 192, 209.
Винницьке староство, з.; 178.
Винницький замок; 109.
Висла, р.; 3, 15.
Висоцьке, с.; 215.
Висоцький Іван, шляхтич; 137.
Витовичі, с.; 67, 150.
Витовт, литовський князь; 102, 222, 238.
Вишневський Stiborius; 162.
Вишня, м.; 23, 162, 197.
Відень, м.; 183, 226.
Вікторів, с.; 181.
Вінавер, історик; 78, 80.
Вірмене, нарід; 20, 92, 93, 94, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240.
Вірменїя, з.; 233.
Віржбена; 43.
Вислоцький, історик; 241.
Владимірский-Буданов М. Ф., історик; 52, 68, 87, 101, 102, 108, 114, 115, 121, 125, 150, 171, 182, 193, 195, 196, 201, 203, 220, 238.
Владислав Опольский, князь; 8, 9, 10, 16, 17, 26, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 57, 60, 155, 174, 183.
Владислав Ягеллоньчик, угорський король; 43, 66, 71, 222.

Влашин, шляхтич; 190.
Влостково, с.; 149, 159, 166.
Внучко з Кутної, шляхтич; 168.
Возвягль, м.; 14, 74.
Воинь, с.; 74.
Войцїцкий, видавець; 227.
Волинь, з.; 2, 12, 218.
Волинська земля; 13, 50, 95.
Волинщина, з; 40, 51, 58.
Волковия, с.; 172.
Володар, князь; 218.
Володимир Василькович, князь волинський; 5, 12, 13, 51, 52 75, 76, 77, 110, 124, 125, 197, 218, 239.
Володимир волинський, м.; 4, 50, 51, 121, 124, 218, 228, 233, 239.
Володимир на Клязмї, м.; 121, 239.
Володимир Сьвятий, великий князь київський; 49, 50, 51, 74, 113, 146.
Володимирська земля; 50.
Володимирцї, мешканцї м. Володимира; 13, 77, 124, 218.
Волосєцкий Іван; 57.
Волохи, нарід; 20, 39, 42, 58, 62, 109, 136, 138, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 193, 215, 216.
Волош, с.; 125, 150, 151.
Волоша, с.; 113.
Волоше, с.; 183.
Волошин, с.; 125.
Волошів, с.; 125.
Волощина, з.; 62.
Волчек, львівський Жид; 245.
Волчинець, с.; 165, 182.
Волчків, с.; 165.
Волш; 104.
Вольф, історик; 229.
Вослонім, м.; 125.
Востоков, ученнй; 57.
Вотьнин, с.; 60.
Вроцлав, м.; 15.
Врочанка, с.; 158.
Врочевський, піп; 173.
Врочів, с.; 158.
Велюнь, з.; 1.

Г.

Габданки, шляхоцька родина; 38.
Гавзер, історик; 56, 220.
Гагин Михайло, пан, властитель Мозирського замку; 108.
Гаї, с.; 203.
Галицька земля,; 42, 43, 51, 60, 95, 98, 101, 111, 117, 123, 130, 136, 138, 139, 150, 165, 181, 182, 197, 209, 210, 215, 217.
Галицька Русь, з.; 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 51, 60, 61, 72, 74, 76, 77, 78, 88, 90, 92, 93, 94, 98, 110, 113, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 135, 136, 137, 153, 155, 162, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 177, 178, 183, 197, 198, 217, 218, 220.
Галицьке староство; 98.
Галицько - Володимирське князївство, з.; 1, 2, 4, 11, 15, 41, 75, 78, 121.
Галицько-Руське, князївство, з.; 2, 74, 76.
Галич, м.; 14, 16, 17, 18, 23, 91, 96, 121, 128, 142, 217, 219, 220, 229, 241.
Галичане, мешканцї м. Галича; 14, 217.
Галичина, з.; 1, 2, 38, 56, 61, 217, 220, 226, 228.
Ганух І., ученнй ґраматик; 227.
Ганух, львівський війт; 226.
Гарасевич М.; 56.
Гедимин, князь литовський; 3, 6, 229.
Гельцель, історик; 83, 148.
Гербито, Вірменин; 233.
Гербурти, шляхоцька родина; 38.

Германів, с.; 101, 103, 111, 166.
Гилів, с.; 182.
Гіппе Зиґфрид, історик; 193.
Гладко Василь і Матвій, властителї дворища; 203.
Глинський Василь, князь; 115.
Глинський Михайло, князь; 115.
Глиняни, м.; 105, 106, 166.
Глїб Всеславич, князь; 50.
Глумича, с.; 165, 170, 175.
Гнїзненський Анонїм, історик; 1.
Говилїв, с.; 42.
Годле, с.; 183.
Годовський Петро, шляхтич; 97, 98.
Головацький, проф.; 14, 16, 17, 21, 56, 57, 89, 204, 221, 223, 225.
Гологорський Ник., шляхтич; 23.
Голубей, вірменський шляхтич; 238.
Голубинський Е. Е.; 49.
Голуховський Вячеслав, шляхтич; 155.
Гольдач Матвій, шляхтич; 135.
Гольшанський Михайло, князь; 24, 139.
Гординє, с.; 54, 57.
Городел, с.; 51, 75, 77.
Городенське староство; 114.
Городеськ м.; 100, 101.
Городець, м.; 177.
Городок, м.; 16, 24, 101, 105, 106.
Городно, м.; 125, 240.
Гочів, с.; 189.
Грабовець, с.; 146.
Греки, нарід; 234.
Грицова Воля, с.; 197.
Грубешів, с.; 91, 240.
Грушевський М. С., історик; 177.
Губе Роман, ученнй історик; 18, 19, 25, 33, 38, 39, 78, 82, 84, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 157.
Губер, історик; 1.
Губин, м.; 177, 178.
Гуменський М.; 185.
Гунфальві, історик; 190.
Гуров, історик; 52.
Гусаківчане, мешканцї с. Гусакова; 146, 147.

Ґ.

Ґаштовт, пан; 109.
Ґданьск, м.; 234.
Ґенуя, м.; 92.
Ґильницький Васько, шляхтич; 190.
Ґнєвошина, присїлок; 67.
Ґоремикін, історик; 78.
Ґорський Станїслав, шляхтич; 92.
Ґочова, панї, властителька с. Острина; 156.
Ґревенец, історик; 78, 212, 213.
де Ґржонда Н., шляхтич; 85.
Ґродецький повіт, з.; 209.
Ґромніцький, проф. історик; 226, 228, 229, 235, 236.
Ґумберт, палятин; 16.
Ґумпльович Л.; 238.
Ґуржицький К., історик; 1.

Д.

Давид, володимирський князь; 218.
Давидів, с.; 133.
Давидовський Іван, шляхтич; 133, 205.
Далановський Ян, шляхтич; 65, 66.
Далїїв, с.; 158, 165.
Данило Романович, руський король; 4, 12, 14, 15, 60, 61, 74, 75, 77, 78, 100, 114, 125, 177, 197, 217.
Данило з Грабівця; 146.
Данковичі с.; 45.
Дашкевич Н. П., ученнй; 12, 61, 78, 100, 177.
Дворсковичі, боярська родина; 63.
Девятники, с.; 166.

Дембіцер; 239.
Демидський сорок; 114, 115.
Деминич, робітник; 155.
Демко з Зидатич; 137.
Демня, с.; 210.
Дервьская волость; 50.
Деревичі, м.; 177, 178.
Десниця, р.; 109.
Детко Дмитро, член ради кн. Юрія Болеслава; 62.
Дешко, селянин; 103, 111.
Дзялинський, історик; 59.
Дзевівянтніцкий Франц, шляхтич; 243.
Диминеч, с.; 155.
Дівановичі, с.; 43.
Дідицький, літерат; 220, 222.
Дідушицький М., хронікар польський; 105.
Длуґош Ян, історик; 1, 9, 26, 43, 64, 66, 229.
Дмитрій, татарський князь; 172.
Дмитро з Добровлян; 110.
Дмитро, тисяцький; 14.
Дмитро, шляхтич; 153.
Дмитровський Вятслав, пан; 204.
Дністер, р.; 178.
Добаневичі, с.; 54, 77.
Добешовський Матвій; 148.
Добковичі, с.; 56.
Добра, с.; 67, 70, 71, 148, 165, 176, 240.
Добрянська земля, з.; 1, 9.
Добровяни, с.; 110.
Доброслав, боярин; 60.
Добряни, с.; 70, 104.
Добрянський Андрій; 70.
Добрянський Дмитро, слуга замковий; 69.
Добрянський Зан, слуга замковий; 69.
Добрянський Юрій; слуга замковий; 69.
Добрянські; 69, 70, 71, 73.
Добєслав, шляхтич, свояк п. Одровонжа; 47, 137.
Доґедь, історик; 7.
Домажир, шляхтич; 60.
Домажирич Лазар, боярин; 60, 75.
Домажиричі, боярська родина; 60.
Домарато, шляхтич; 43.
Домінїканці, львівські монахи; 55, 161.
Дорогобузький повіт, з.; 178.
Дорожів, с.; 54, 57.
Драґінїй, волоський боярин; 42, 183.
Древляни, с.; 125, 126.
Дрон, шляхтич; 204.
Дрогичин, м.; 14.
Дрогович, с.; 162.
Дроговиш, с.; 182.
Дулїби, с ; 125, 126.
Дулїшкович, історик; 190.
Дунаківці, с.; 170.
Дунїн, історик; 128, 144.
Духовський Ян, посесор с. Мошкового; 108.
Душанів с.; 166.
Душичі, с.; 209.
Дюверная, історик; 122.
Дядьків, м.; 177.

Е.

Европейці; 99.
Елизарович Михайло, воєвода за кн. Юрія; 62.
Емелин, с.; 76.

Ж.

Жабокруки, с.; 38.
Жаковецкий Альберт, шляхтич; 24.
Жарновичі; 154.
Жидачів, м.; 16, 18, 101.
Жидачівська земля; 42, 138, 139, 177, 178, 202.
Жиди, нарід; 20, 40, 90, 91, 92,

93, 94, 114, 124, 197, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246.
Жмигород, м.; 97.
Жолтаниці, с.; 166.
Жолтанський Петро, шляхтич; 85, 90.
Жуково, с.; 165.
Жукочино, с.; 165.
Журавка, с.; 96, 98, 101, 104, 105, 106, 111, 151, 162, 168.
Жяворонковича дворище; 203.

З.

Завадичі, с.; 203.
Заваловський Станіслав; 118, 119.
Завихост, м.; 3.
Загайко, кметь; 173.
Загочино, с.; 182.
Залиній, с.; 135, 182.
Залїский Чолко, бортник; 76.
Заліс, с.; 210.
Залуша, с.; 158.
Залуський Іван; 158.
Замбр; 186.
Замковий фільварок; 210.
Замойскі, шляхоцька родина; 170.
Замостє, с.; 170.
Зайн з Підбреща; 148.
Зарубич, сорочник; 115.
Захарияєвич, історик; 226, 229.
Звенигород, м.; 12, 50, 217.
Зелехів, с.; 166.
Зельче, с.; 182.
Зен, селянин; 94.
Зигмунт I, польський король; 55, 184.
Зигмунт Август, польський король; 184.
Зидатичі, с.; 137.
Зимнавода, с. 209.
Зинович Семен, руський шляхтич; 67.
Зіморович, польський письменник; 92, 220.
Зінкович Гриць, шляхтич; 192.
Зміїродзька Єлисавета, пані; 97.
Золчівський Андрейко; 118.
Зотов Р. В., історик; 177.
Зуб Теодор; 229.
Зубово, с.; 72.
Зубрицький, історик; 1, 33, 41, 92, 105, 220, 222, 223, 228, 240, 246.
Зухоржиці, с.; 150, 173.
Зельонка Іван; 187.

І.

Іван Вірменин; 90.
Іван, воєвода галицький; 119.
Іван Ростиславич, князь; 217.
Іван, слуга судї сяніцького; 21, 75.
Іван, староста теребовельський; 97.
Іван, син вдовиці Maschia; 112.
Іван з Хохонева, ординець архиепископа; 103.
Іванич з Пелепельник; 155.
Іванїшев Н. Д., історик; 152, 153, 163, 167, 169, 170.
Іванко, procurator; 149.
Іванко, тисяцький В. Туровського; 121.
Іванов, історик; 2.
Іванович Петро, воєвода жидачівський; 16.
Івашко Гінцович; 43.
Івашко, син Кристини з Грабівця; 146.
Івашко з Чишикова; 148.
Ігор Святославич, князь; 121.
Ігоревичі, княжа родина; 61.
Із'яслав Ярославич, кн.; 50.
Індришко з Бобрка; 47.
Ісаковчане; 175.
Ісачко Соколович, Жид; 91.
Італїянці, нарід; 92, 94, 247.

Й.

Йордан Мойсей; 245.

К.

Кавелїн, історик; 193.
Кадлубек, історик; 61.
Казимир (Великий), польський король; 1, 2, 5, 6, 7, 9, 11, 16, 17, 18, 21, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 38, 40, 55, 56, 57, 62, 63, 78, 81, 82, 83, 84, 89, 92, 124, 142, 143, 145, 154, 157, 196, 197, 202, 205, 221, 222, 224, 230, 231, 232, 239, 241, 244.
Казимір Ягеллоньчик, польський король; 55.
Калдофович Матвій; 54, 56.
Калужа, с.; 98.
Калуський повіт, з.; 178.
Калуш, с.; 72, 166.
Кальне, с.; 165.
Каменець Подільський, м.; 226, 227, 228, 229.
Камінка, м.; 72.
Каплич з Нагорцїв Іванко, шляхтич; 56.
Каптури, с.; 72.
Караїти, нарід; 238, 246.
Карамзін, історик; 107, 121.
Карачинів, с.; 203.
Каро, історик; 2, 15.
Кароль Роберт, король угорський; 6.
Карпати, гори; 181.
Катерина Колівна, шляхтянка; 94.
Каффа, м.; 92.
Квашнїн-Самарін, історик; 177.
Кельб Андрій; 67.
Кеменій, історик; 190.
Кентшиньский, лїнгвіст; 213.
Кердейович Грицько; 173.
Київ, м.; 14, 49, 50, 68, 71, 100, 101, 102, 114, 121, 152, 163, 201, 228, 238, 239.
Київляне; 5.
Київська земля; 49, 95, 101.
Київський повіт; 115.
Кисїлева, дворище; 203.
Клевицкий десяток; 115.
Климент із Вербови; 155.
Клїш, селянин; 199.
Клїшович Гриць; 67.
Кльоновський, пан; 142.
Кльоц, нїмецький фільольоґ; 213.
Ключевський, історик; 77, 87. 122.
Клязма, р.; 239.
Кмита; 185.
Кобринь, м.; 51, 75, 77.
Кобуд, м.; 177.
Ковалево дворище; 203.
Ковалевский, історик; 52.
Козара, с.; 125, 126.
Козартовцї, с.; 125.
Кола Ян, шляхтич; 94, 97, 98, 119, 158.
Колодниця, с.; 183.
Коломия, м.; 23, 60.
Коломийська земля; 42.
Кольчицї, с.; 54, 57, 72.
Кольчицький Илько, шляхтич; 55.
Кольчицький Роман, шляхтич; 57.
Кольчицький Тимко, шляхтич; 55.
Кольчицький Хома, шляхтич; 55.
Колєр І., учений правник; 227,
Коморів, с.; 109.
Коморовяне, мешканцї с. Коморова; 109.
Кондрат; 56, 75.
Кондратово, с.; 182.
Конкольники, с.; 117, 118, 165.
Константинополь, м.; 95.
Конюхи, с.; 67.
Конюшки, с.; 150.
Конюшецький Михайло; 139.

Копистно, с.; 190.
Корвай, шляхтич; 155.
Кордейович Грицько; 42.
Коржева, с.; 42.
Корженович Іванко, шляхтич; 149.
Корженя Іван; 42.
Коритан, шляхтич; 47.
Корона Польска (Польща), з.; 10, 11, 41, 42.
Короткий Іван; 110.
Корш Ф. Е., ученый лінгвіст; 98, 108.
Косів, м.; 99.
Коссакович Грицько, руський боярин; 62.
Костровичі, с.; 111, 112, 117, 120, 165, 175, 176, 199, 215.
Костомарів, історик; 75, 177.
Кочик Іван, селянин; 199.
Кочиньский Ст., економіст.; 227, 228.
Кочонів, с; 162.
Кочоновці, мешканці с. Кочонова; 162.
Кочуниць із Глумичі, дрібн. шляхтич; 170.
Кошиці, м.; 8.
Кошова, с.; 165.
Кощій, шляхтич; 157, 158.
Кравсгар Ол., історик; 238.
Крайник Грицько; 188, 189.
Краків, м.; 78, 79, 202, 212, 238, 239, 241.
Краківська земля; 127, 128.
Краківське воєводство, з.; 24.
Кракуля Борис, воєвода; 62
Красів, с.; 182.
Красностав, с.; 68.
Крачко Семен; 67.
Кремінець, м.; 114, 219.
Кремінецьке староство, з.; 177.
Кремінецький замок; 108.
Кремянецький десяток; 115.
Криловська Успенська церков; 55.
Крим, з.; 108, 227, 233.
Кристина вдова з Грабівця; 146.
Кролина, с.; 166.
Кромидово, с.; 119, 166.
Кропивниця, с.; 28.
Кросно, м.; 24, 89, 197.
Круповичі; 102.
Крупос, боярин; 102.
Кугаїв, с.; 161, 182.
Кудин, м.; 177.
Кудринович Васько, руський боярин; 62.
Кузьма, королівский слуга; 103.
Кузьмич Васько, боярин; 63.
Кунат, княжий слуга; 54.
Кундей, королівський слуга; 103.
Курилов, печатник; 14.
Курляндия, з.; 79.
Куропатва Д., сяніцький староста; 111.
Курош, с.; 134.
Кутлубут, татарський князь; 172.
Куяви, з.; 1, 79.

Л.

Лаврентий, львівський війт; 226.
Лаврівський манастир; 55.
Ладовський Ванко, шляхтич; 175.
Ладомир Волошин; 183, 215, 216.
Лазар, вірменський лазник; 149, 151, 225.
Ланчицька земля, 128, 143, 144.
Лаппо-Данилевський, А. С., історик; 124.
Лапшино, с.; 168.
Латинів, с.; 57.
Лебінский, фільольог; 213.
Лев Данилович, князь; 3, 13, 15, 16, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 74, 77, 100, 197, 204, 205, 221.
Левицький Анатоль, історик; 220.
Левон, лучник; 108.

Лежайськ, м.; 45, 47,
Леонтович Ѳ. І., історик; 102, 238.
Лестко; 74, 75.
Летичевський повіт, з.; 130, 136.
Лешники, с.; 168.
Лешнівці, с.: 182.
Либине Major, с.; 67.
Липиця, с.; 135, 182, 209.
Липна, с.; 182.
Липповиці, с.; 166.
Липськ, м.; 238.
Липе Липща, з.; 68.
Лисий Юрій, руський боярин; 62.
Лисичий брід; 55, 167.
Лисятичі, с.; 203.
Литва, з.; 1, 6, 40, 42, 53, 62, 74, 79, 82, 89, 102, 182, 193, 194, 209, 220, 238, 244.
Литвинів, с.; 119, 125.
Литовська Русь; 3, 64, 71, 95, 107, 114, 115, 119, 124, 134, 201.
Литовсько-Руське князівство, з.; 4.
Литовці, нарід; 40, 42, 110.
Лізд Степан; 54.
Лікостром; 247.
Ліндпер Лука, львівський міщанин; 92.
Ліпіньский, історик; 197, 220.
Ліске, історик; 18, 19, 20, 238.
Ліски, с.; 42.
Ліфляндия, з.; 79.
Лозина, с.; 69, 182.
Лозінський Владислав, історик; 92, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 233, 237, 238, 240, 246, 248.
Локеток, король польський; 3, 4.
Лонгінов А. В., історик; 1, 3, 15, 61.
Лопатич Іван; 205.
Лопатичі, шляхоцька родина; 65.
Лопуский; 159.
Лохвицький, історик; 50.
Лошин, с.; 166.
Ловвичі, боярська родина; 63.
Лубно, с.; 182.
Лужиці, з.; 193.
Лука, с.; 150, 156, 158.
Луцьк, м.; 15, 61, 50, 90, 226, 229.
Лучицький І. В., історик; 52, 87, 95, 201.
Лучка, робітник; 103, 111.
Лучьская волость; 50.
Львів, м.; 1, 2, 5, 9, 15, 18, 21, 23, 41, 56, 61, 63, 78, 89, 92, 100, 105, 124, 133, 140, 149, 159, 161, 181, 197, 217, 220—242, 245—247.
Львівська земля; 25, 69, 72, 95, 98, 101, 110, 111, 125, 130, 136, 138, 139, 147, 162, 165, 166, 173, 174, 177, 178, 182, 187, 197, 198, 203, 209, 210, 213, 215, 232, 234.
Львовяне; 41, 211, 233, 234, 236, 237, 245, 246.
Льодомерия, з.; 1, 4.
Льомельліно, ґенуезький купець; 92.
Любавский М. К., ученый; 95.
Любанє, с. 210.
Любарт, литовський князь; 89.
Любачів, м.; 16, 168, 240.
Люблин, м.; 23, 75.
Люблинці, мешканці м. Люблина; 74.
Любомірский, історик; 69, 79, 89, 96, 154, 157, 158, 162.
Любомля, м.; 240.
Людвик, угорський король; 1, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 28, 32, 36, 37, 232.
Людер, торунський магістер; 61.
Ляски, с.; 166.
Лясцкі: Андрей, Бенедикт, Мартин, Стефан, шляхоцька родина; 183.

Лятичівський повіт, з.; 43.
Ляхи, нарід; 50, 74, 125, 197.
Ляхович Лаврик; 203.
Ляцко Волошин; 183.
Ляшки, с.; 125, 157, 170.
Львонгард, львівський райця; 222, 237.

М.

Мазовія, з.; 128, 143.
Маківці, с.; 182.
Макова, с.; 190.
Максимів сорок; 114.
Мала Польща, з.; 79.
Мала Русь, з.; 1, 52.
Мала Стрілка, с.; 182.
Малеховська Яхна; 137.
Малий Виник, с.; 155.
Малишевський І. І.; 239.
Мальчиці, с.; 146, 160, 209.
Манастир, с.; 182.
Манастирськ; 178.
Мандр, Вірменин; 238.
Манова, с.; 182.
Манько, лазник львівський; 149, 225.
Маргарита, невільниця; 95, 96.
Мардохей, Жид; 91.
Марково, с.; 165, 182.
Мартиново, с.; 165.
Мартинів, с.; 117, 119.
Мартиновський; 119.
Мас Іван, руський шляхтич; 67.
Maschia, вдовиця; 112.
Матвій, львівський війт; 55, 124, 155, 175, 221.
Матіїв Іван, історик; 1, 6, 10.
Матіїв, с.; 141.
Матутейович Ходко, руський шляхтич; 54, 55, 56.
Маховичь Ян; 238.
Мацейовский, історик; 79, 128, 140, 238.
Машків, с.; 166.
Межибожє, з.; 100, 246.
Межиброди, с.; 170.
Межиріч, Костевський замок; 95.
Мезяково, с.; 109.
Меленський, сотник; 115.
Мелетша, Вірменин; 233.
Мелешків сорок; 114.
Мелешко з Браткович, селянин; 102.
Менглї Гирей, хан татарський; 123.
Мессоперо Петро, консуль Італійців у Львові; 247.
Мехівці, с.; 42.
Миклашів; 97, 210.
Микола, ministerialis; 149.
Mykossius, шляхтич; 149
Микула, соцький; 14, 114, 224.
Мильковичь В., історик; 2.
Милятин, с.; 145.
Митовичь Іван de Hohonów; 103.
Мишова, с.; 182.
Михайло, львівський староста; 225.
Михайло з Подвірча, ординець; 103, 104.
Михалко Яков; 149.
Михно, королівський слуга; 110.
Михно, ярославський війт; 221.
Михончиці, с.; 210.
Міклосіч Фр., ученій лінгвіст; 148, 183.
Мілюков П. М., історик; 124.
Мінїч; 119.
Місковский Петро, шляхтич; 71.
Мітко, князь; 134.
Міховський Альберт, сяніцький староста; 111.
Мозирський замок; 108.
Мокрочино, с.; 182.
Молдавщина, з.; 228, 236.
Молдаовичь, член ради кн. Юрія Болеслава; 62.
Молибог, боярин; 60.
Молибожичь Івор, боярин; 60, 75.
Молчановський Н. В., історик; 78, 100, 124.
Монтєк, литовський виселенець; 52, 77.

Моравсько, с.; 125.
Моравцї, с.; 125.
Москва, м.; 61.
Мостиска, м.; 23, 25.
Мошкове, с.; 108.
Мошлів, м.; 115.
Мошнич Юрко, бортник; 76.
Мрохова, с.; 182, 186.
Мстислав Данилович, кн.; 5, 13, 50, 51, 52, 76, 77, 114, 174, 197, 218.
Мстислав Сьвятополкович, князь; 12, 218.
Музило, пан; 133.
Музило Михайло, бучацький-коломийський староста; 23.
Мюромська земля; 123.
Мєшко, старий-князь; 28, 78, 80, 81.

Н.

Nagwasdonovi 148.
Нагорцї, с.; 56.
Найдорф, с.; 178.
Нараїв, м.; 155.
Нарбут, письменник; 3.
Нарушевич, історик; 6.
Нахман, львівський Жид, купець; 92.
Нашчевич Філь, шляхтич; 67.
Нашчевич Яцко, шляхтич; 67.
Небль, м.; 50.
Небльская волость; 50.
Невістино, с.; 203.
Нелятича дворище; 203.
Немирський, сотник; 115.
Нерунов, боярин; 55, 56.
Неслухів, с.; 66, 166.
Неслуховські, шляхоцька родина; 66.
Нестор, лїтописець; 50.
Нестор, каланник; 96.
Нестор, ординець; 103.
Нефед, королївський слуга; 110.
Ниговска, потік; 178.
Никель, шляхтич; 67.
Николай, шляхтич; 167, 168.
Нікітєкий Л. І., історик; 123.
Нікольо де Баньолї; 95.
Німцї, нарід; 39, 58, 124, 125, 197, 198, 218, 221, 227, 228.
Новгород, м.; 115, 121, 123.
Новгород Сївєрський, м.; 121.
Новгородська земля; 123.
Новгородцї, мешканцї м. Новгорода; 123, 124, 197.
Новицький І. П., учений; 102.
Новосїлки, с.; 109.
Новосїльцї, с.; 72.
Норманн, нарід; 79.
Нощі, с.; 155.
Niestrzelczka крайна; 185.
Nyeleeppko, королївський невільник; 97.

О.

Овруцьке староство; 108.
Овруцький замок; 108, 109.
Овруч, м.; 108.
Одріхово, с.; 182, 185, 186, 188, 189, 192.
Одровонж Андрій, шляхтич; 161, 234.
Одровонж М. Р., каштелян і староста львівський; 23, 102, 159.
Одровонж Петро, львівський воєвода; 47, 232.
Одровонжі, шляхоцька родина; 38, 48, 234.
Олесько, каланник; 96, 112, 120.
Олеша, с.; 117, 118, 166.
Олешівцї, с.; 189.
Олешиїцький Андрій, шляхтич; 47.
Олешє, с.; 182, 184.
Ольговичі, княжа родина; 5.
Ольхівцї, с.; 165, 175.
Ольшаницька, крайна; 185.
Ольшаница, с.; 182.
Оначко, шляхтич; 186, 204.
Онисим, гуменний; 119.
Онисим із Курошa; 134.
Онуфріїв манастир; 55.

Орда, осередок татарської держави; 107, 110, 111.
Оржеховский, шляхтич; 192.
Оссолїньскі, шляхоцька родина; 2, 235.
Осташ, селянин; 133.
Остра, с.; 115.
Острин, с; 156, 165.
Острица, с.; 109.
Острів, с. 42.
Острожани, с.; 168.
Острозький Данило, князь; 13.
Отек Ходор, воєвода; 62.
Офка, християнське імя Мария, жінка Болєслава Юрія, донька Гедимина; 3.

П.

Павіньский А. І., історик; 148, 193, 196, 227.
Павлїковский; 56.
Павло, королївський слуга; 103.
Павло з Луки, атаман; 156.
Павлов А. С.; 99.
Павловесело, с.; 199.
Павлович Деонизий, посол кн. Данила; 100.
Павлово дворище; 203.
Пакошовський Павло, шляхтич; 176.
Панава Ник.; 23.
Пасїчне, с.; 165.
Пасковичі: Стець, Тарас, Сташ і Онисько; 203.
Пашко; 97, 120, 173.
Пашко, бортник; 76, 104.
Пашко, з Одербурґа староста; 233.
Пелґржим, с.; 182.
Пелепельники, с.; 155.
Первольф, учений; 115.
Перемиська земля; 130, 136, 138, 139, 166, 182, 185, 198, 216.
Перемиська епископія; 55.
Перемишль, м.; 14, 15, 16, 18, 22, 56, 61, 121, 220, 221, 222, 240.
Переяслав, м.; 121.
Петка, син Кристини з Грабівця; 146.
Петриловський Павло, шляхтич; 96.
Петро з Стратина, шляхтич; 149.
Петрушевич А., історик; 54, 55, 177, 183.
Печеніги, с.; 125.
Печерський манастир; 50.
Пивлович Іван; 67.
Півоцкий, польський письменник; 220.
Підбреще, с.; 148.
Підгайці, с.; 114, 117, 118, 165, 182.
Підгаєцька Єлисавета; 118, 134.
Підгірє, з.; 99.
Підґродє, с.; 182.
Підлужани, с.: 166.
Підмихайли, с.; 182.
Підчаша, с.; 166.
Пілєцкий Отто, історик; 16.
Піц Осип Володислав, чеський, історик; 150, 185, 190, 215.
Плаз Петро, пан; 154.
Плазна, с.; 183.
Плешовицька Єлисавета; 188.
Плешовичі, с.; 149.
Пліній, римський письменник; 213.
Плішивий сорок; 114.
Плішивий Максим, сорочник; 114.
Пловці, с.; 111, 112, 117, 120, 165.
Плона, с.; 182.
Побожє, з.; 100, 177.
Погорецький Олесько, шляхтич; 67.
Погорці, с.; 67, 203.
Подвірці, с.; 103.
Подвойский, уряд; 115.

Подїльщина, з.; 24, 40, 42, 43, 44, 58, 69, 78, 100, 123, 124, 138, 159.
Познань, м.; 150, 156, 213, 234, 239.
Покоссівцї, с.; 168, 171.
Покровка, с.; 55.
Полайцї, с.; 165.
Полїсе, з.; 107.
Половець, с.; 125,
Половцї, нарід; 49, 121.
Полоне, м.; 49.
Полоцьк, м.; 115.
Польща, з.; 1, 2, 4, 7—11, 15—17, 20, 22, 25, 27—29, 31, 36, 38—40, 42, 43, 48, 51, 53, 60, 62, 66, 69, 78—82, 84, 85, 88, 89, 93, 96, 98, 101, 114, 116, 122, 127, 128, 142, 146, 154, 157, 162, 164, 181, 182, 193, 194, 196, 197, 199, 210, 212, 220. 221, 226, 229, 238, 239, 241, 244.
Полява, с.; 184,
Поляки, нарід; 9, 20, 39, 40, 41, 90, 184, 198, 226, 228, 238.
Попеляни, с.; 210.
Праковче, с.; 201.
Прилуки, с.; 188.
Прильбиця, с.; 166.
Прохаска А., історик; 1, 2, 3, 5, 6, 7, 17, 21, 24, 43, 45, 47, 48, 63, 202, 207, 210, 215, 216.
Прошек, с.; 182, 186.
Пруси, с.; 110, 125.
Прусин, мешканець с. Прус; 110, 125.
Пруссия, з.; 79.
Прусси, нарід; 125.
Псарцї, с.; 168.
Псков, м.; 114.
Pstestro, уряд; 115.
Пуків, с.; 117, 118.
Пуковський Сидко; 118.
Пустолоцький фільварок; 210.
Путятин, с.; 114.
Пучково, с.; 165.
Пшеадзецкий, історик, видавець; 9, 26, 229.
Пшеіорчич Гайн; 186.
Пшерчі, с.; 168.
Пшиборовський В. 78, 79.
Пясти, династия польських королїв; 238.
Пекосїнський Фр., польський історик; 33, 39, 59, 78, 79, 80, 81, 115, 116, 193, 194, 195, 212.
Пеняжек Микола з Витович 67.
Пеняжек Станіслав, сяніцький староста; 150.

Р.

Радвоничі, дворище; 203.
Радз Данько; 176.
Радимно, м; 170.
Радиницї, с.; 166.
Радосів, лїс; 54.
Раківцї, с.; 114, 165.
Ральовский Николай; 43.
Расп, історик; 220.
Ратно, м.; 240.
Рафаїл з Ярослава, шляхтич; 45.
Рах Михайлович, боярський син; 14.
Ременовські, шляхоцька родина; 65.
Реппель, історик; 15, 33, 78, 80, 124, 193, 196, 197.
Решів, м.; 56.
Ржежабек Й., історик; 1.
Риботицкий Щепан, Волошин; 183.
Рикачевский, історик; 57, 205.
Риторовичі, с.; 54. 55, 57.
Рітеровський Бартош; 57.
Рітеровський Микола; 57.
Річ Посполита (Польща), з.; 79,
Ровно, с.; 197.
Рогозїнський Андрій 57.
Рогозїнський Павло 57.

Роґосно, с.; 54, 57.
Рожіїв, с.; 117, 165.
Рожнів, с.; 117, 119, 165.
Рожнятів, с.; 199.
Роза Іван, львівський горожанин; 223.
Розгадів, с.; 163.
Розенкампф, історик; 122.
Роїк Сенько з Пшерч; 168.
Роман, галицький князь; 13, 61, 77.
Романови, московська династия; 218.
Романовичі, княжа родина; 1, 2, 4, 10.
Роневичі, с.; 178
Россия, з.; 49, 68, 71, 77, 79, 87, 95, 101, 102, 107, 108, 109, 114, 115, 122, 123, 125, 130, 134, 136, 146, 202, 239.
Ростислав, князь; 60, 75, 219.
Ростиславичі, княжа родина; 218.
Росуш; 171.
Рошейовська Ядвіґа; 118.
Рошейовський Іван; 118.
Рошновський (з Рошнова) Петро; 119.
Рудники, с.; 182
Рудоловичі, с.; 199.
Румлєр, професор історик; 156, 193.
Румуни, нарід; 183, 185, 215.
Русини-Українці, нарід; 3, 20, 39, 62, 67, 89, 90, 125, 174, 184, 197, 215, 218, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 230, 231, 237.
Руссето, Італіянець з Берґамо; 92.
Руссильон, м.; 87.
Русь, з.; 1, 3—6, 8—10, 12, 13, 16, 17, 20, 23—25, 32, 37, 38, 39 42, 43, 46, 48—52, 54—59, 61—63, 65, 66, 68, 74, 79, 87, 90, 91, 93, 95, 100, 105, 107, 121—127, 130, 136, 142, 146, 155, 159, 161, 164, 166, 167, 169, 170, 172, 173, 197. 200, 201, 203, 205, 209, 227—229, 232, 238, 239, 240.
Рушевичі, с.; 55.
Рязанська земля; 123.
Рязанське князівство, з.; 107.

С.

Савка, королівський слуга; 110.
Садовое, с.; 51.
Садок Баронч, історик; 226.
Сайн, сяніцький горожанин; 186.
Сайн Василь з Добри; 148.
Сайн Осип, син Василя; 148.
Сайн Пашко піп, син Василя; 148.
Самбір, м.; 17, 57.
Самбірська земля; 72, 177, 178, 180, 182, 184, 185, 188, 189, 192, 193, 197, 199, 202, 205, 212, 213, 214, 215.
Sandiuogius, шляхтич; 141.
Сандомир, м.; 241.
Сандомирська земля; 128.
Сандомирське воєводство, з.; 24.
Сандомирський Бартко, війт у Сяноцї; 78.
Саранчуки, с.; 117, 119, 165.
Сарацени, нарід; 224, 230, 231, 234.
Свидригайло, литовско-руський князь; 58.
Свирза, с.; 182.
Свистильницький, шляхтич; 96.
Севонч. Вірменин; 233.
Семенович Игнат, королівський слуга; 110.
Семенович Нефед; 110.
Семенович Савка; 110.
Семенович Ходор; 110.
Семигородщина, з.; 184.
Сергієнко (М. Грушівський) історик; 78, 100.

Сивич, с.; 124, 196.
Сивка, р.; 178.
Синавський, пан; 104.
Сенко, селянин; 133.
Сїмеч М.; 100, 101, 182.
Скарбек Воченський; 119, 158.
Скибич Василь; 204.
Скода Іван; 186.
Сколошево, с.; 170.
Славяне; 114, 148, 150, 152, 175.
Словаки, нарід; 150, 215.
Словаччина, з.; 150.
Слупський, пан; 158.
Случа, р.; 177.
Смереків, м.; 72, 105, 106.
Смоленськ, м.; 121.
Смолицький, шляхтич; 170.
Смолька, історик; 6, 28, 78, 80, 81.
Снятин, м.; 23, 157, 240.
Собінь, с.; 189.
Собненська крайна; 185.
Собестиянський, учений історик; 80, 148, 153, 175.
Созанський манастир; 55, 56.
Сокаль, м.; 240.
Сокіл, р.; 178.
Соколів, м.; 222.
Сокольники, с.; 168.
Соловйов, історик; 107, 110.
Солонця, р.; 178.
Солонка, с.; 96, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 151, 162, 168.
Солонка велика; 106.
Солонка мала; 106.
Сомино, с; 51.
Спасівський манастир; 55.
Спитко Мельштинський; шляхтич; 17, 47, 63, 105.
Спрова, с.; 161.
Сроки, с.; 182.
Ставіский Едм., історик; 78, 214.
Ставно, с.; 166, 182.
Ставчани, с.; 166, 198, 209, 211.
Стадніцький А., історик; 2, 6, 38, 181, 182, 183, 184, 185, 189, 190, 191.
Стан, шляхтич; 103.
Станїслав, шляхтич; 65, 66.
Станїслав з Щепержів, шляхтич; 92.
Станко, піп; 150.
Станково, с.; 148.
Старжеховський, староста; 179, 180.
Стенька Разін; 75.
Стефан, молдавський господар; 105.
Стехер Григорій, львівський міщанин; 174.
Stiborius з Вишнї; 162.
Стольськ, с.; 182.
Страдовський Микола, судя Жидів; 243.
Стратин, с.; 149.
Страшевичі, с.; 55.
Страшовицький манастир; 56.
Стрвяжська крайна; 185.
Стреіська крайна; 185.
Strzeczów, шляхтич; 94.
Стрий, м.; 242.
Стрийське староство, з.; 203, 206.
Стрілковичі, с.; 55.
Стрілковцї, мешканцї с. Стрілкович; 167.
Стронятин, с.; 238.
Строский Станїслав, шляхтич; 199.
Стрятин, с.; 166, 182.
Ступницький Іван Дзирець; 215.
Ступницький Климашко; 215.
Ступницький Юрій, волоський воєвода; 185, 215.
Судислав, боярин; 12.
Судїч, боярин; 60.
Суздальська земля; 123.
Супруи, шляхтич; 65, 66.
Сурожцї; 124, 197.
Суходоль, с.; 182, 187.
Сучава, м.; 228.

Сьвістельницький Яцко; 118, 134, 146.
Сьвятополк Ростиславич, князь; 218.
Сьвятослав, князь; 83.
Сян, р.; 71, 168.
Сянік, м.; 15, 16, 17, 18, 19, 21, 78, 124, 147, 188, 189, 196, 197, 216.
Сяніцька земля; 70, 72, 111, 138, 158, 165, 177, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 191, 197, 209, 241.
Сяніцька крайна; 185.
Сяніцьке староство; 111.
Сяніцький замок; 111, 112, 117, 151.
Сяночок, с.; 111, 112, 165.
Сярчинський; 226, 228.
Семушовський Іван, шляхтич; 177
Сенінські, шляхоцька родина; 38.
Серадзька земля; 37.
Сергѣевич В. І., історик; 14, 87, 107, 121, 123.

Т.

Таїч, Вірменин; 233.
Тарасович Роман, шляхтич; 55.
Тарасович Федько, шляхтич; 55.
Тарасович Юрко, шляхтич; 55.
Таржимянський Іван, шляхтич; 162.
Тарновиска, с.; 182.
Тарновські, шляхоцька родина; 38.
Татаре, нарід; 3, 5, 6, 42, 43, 60, 66, 77, 90, 93, 94, 99, 100, 101, 105, 107, 110, 123, 124, 125, 140, 142, 172, 228, 231, 237, 238.
Татаринів, с.; 125.
Татаринович Сенько; 55, 57, 205.
Татарщина, з.; 77.
Тенеган, Вірменин; 233.
Тенчин, м.; 68.
Тенятники, с.; 142.
Теодозій Печерський; 228.
Теодор Димитрій, руський князь; 228.
Теодор Дмитрієвич (Теодор Любартович), великий князь волинський; 18, 229, 230.
Тептукович Васько, маґнат; 42.
Теребовельська земля; 42, 72, 138, 197, 210.
Теребовля, м.; 241.
Терлецький Михайло, піп; 56, 57.
Тернова горішня, с.; 190.
Терпичів, с.; 165, 172, 176.
Тетерів, р.; 100, 101.
Тетеровчане; 115.
Тивно, с.; 97, 104.
Тирава Волоська; 111, 182.
Тирава сільна, с.; 111, 112, 165, 170, 175.
Тишів, с.; 240.
Тлумач, с.; 119.
Толак, Вірменин; 233.
Топольничани, с.; 167.
Торчево, с.; 125, 126.
Трансильванія, з.; 177.
Трепча, с.; 72.
Триндала Ян, каменецький горожанин; 223.
Тройден, князь, батько кн. Юрія Болеслава; 3, 125.
Трубка, шляхтич; 199.
Турґенев; 57.
Туреччина з.; 236.
Турзинка, с.; 182.
Турів, м.; 121.
Туркавський М., історик; 17.
Турки, нарід; 99, 100, 105, 149.
Туркович Мелетий, княжий слуга; 54.
Туровський, історик; 58.
Туровський Вячеслав, боярин; 121, 238.
Тутень, литовський виселенець; 52, 77.
Тучне, с.; 182.
Тюріяґ, м.; 245.

У.

ґр. Уваров, археольоґ; 193.
Угерцї, с.; 125.
Угорська Русь, з.; 150.
Угорщина, з.; 1, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 43, 53, 60, 67, 177, 183, 184, 215.
Угри, нарід; 6, 9, 10, 39.
Угринів, с.; 125.
Угровськ, с.; 125, 126.
Україна, з.; 52, 74, 78, 100, 107, 164, 196, 226, 233, 239, 246.
Улич, с.; 69, 75, 111, 112, 113, 150, 151, 165, 170, 185, 199.
Улїб, тисяцький; 121.
Устрицький, крайник; 185.

Ф.

Федір, шляхтич; 66, 67, 149.
Филип, Вірменин; 115.
Филиппович Василь; королївський слуга; 110.
Филиппович Міхно, королївський слуга; 110.
Філєвич І., історик; 1, 2.
Фльоренция, м.; 87, 95.
Фодорко Давидович; 51.
Фортунатов Ф. Ф., ученнй лїнґвіст; 102.
Франки, нарід; 247.
Франциск із Пашїї, богатий Італїянець; 92.
Фридеркович Юрій зі Львова; 173.
Фрідро з Плешович; 149.

Х.

Харків, м.; 80, 153, 175.
Хартахай, письменник російський; 172.
Хачебей, татарський князь; 172.
Хвилець: Климко, Лучка, Хведько; 203.
Хелміцький Андрій; 187.
Хлїбичин, с.; 149.
Хмельник, м.; 240.
Ходецкі, шляхоцька родина; 38.
Ходинецкий, історик; 220.
Ходор, каланик; 96, 175.
Ходор, королївський слуга; 110.
Ходор Отек, боярин; 15.
Ходор, procurator; 149.
Холм, м.; 125, 197, 239, 240.
Холмська земля; 128.
Холмський собор; 55.
Хомиково, с.; 182.
Хоростків, с.; 42, 98, 166.
Хотинська волость; 115.
Хотко, шляхтич; 67.
Хотловський, шляхтич; 103.
Хоконів, с ; 101.
Храпек, шляхтич; 199.
Христофор, львівський митник; 67.
Христофор, купець Італїянець; 92.
Хростовицї, с.; 166.
Хростовицький, атаман; 103.

Ц.

Цапля, с.; 184.
Цветків, с.; 95.
Цигани, с.; 69.
Цирковичі, дворище; 203.
Цїшовський Ян, каштелян і староста краківський; 23.
Цтібор, воєвода перемиський; 16.

Ч.

Чайковцї, с.; 205.
Чапле, с.; 182.
Чарнковський Ян; історик; 9.
Чарношовицї, с.; 166.
Чарториські, шляхоцька родина; 21, 202.
Часники, с.; 182.
Чацкий Т., історик; 58, 182, 238.
Чаплиця, дворище; 205.

Чегрів, с.; 165.
Ченятники, с.; 158.
Чеперів, с.; 65.
Чеперовські, шляхоцька родина; 66.
Червона Русь, з.; 1—12, 16, 17—22, 24—27, 32—44, 48, 53, 54, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 84, 85, 86, 93, 94, 95, 101, 111, 114, 118, 120, 122, 126, 127, 130, 131, 136, 138, 144, 162, 165, 182, 184, 190, 196, 198, 199, 201, 203, 206, 207, 209, 211, 214, 215, 219, 221, 234, 243.
Чергова, с.; 197.
Черкасси, с.; 45.
Черкес Ганушко, львівський райця; 223.
Чернава з Нош; 155.
Чернигів, м.; 121.
Чехи, нарід; 15, 39, 62.
Чехів, с.; 125.
Чехія, з.; 15.
Чешибіси; 96.
Чешикович Юрко; 186.
Чешки, с.; 125.
Чирган; 95.
Чирник, шляхтич; 66.
Чичерін Б. Н., історик; 87.
Чичовицький Станко; 203.
Чишеік Андрій, шляхтич; 155.
Чишеік Христин, шляхтич; 155.
Др. Чоловський Олександер, управитель міського архіва у Львові; 220.
Чолхан, с.; 42, 183.
Чремхів, с.; 165.
Чурило, шляхтич; 173.
Чурилова Анна; 149, 159.
Чучинський, історик; 1.

Ш.

Шавно, с.; 182, 185, 188, 189, 190, 191.
Шайноха, історик; 41.
Шамотульський Викентий, шляхтич; 65.
Шаравці, с.; 43.
Шараневич І., історик; 2, 38, 41, 76, 205, 220, 226.
Шварно Данилович, князь; 14, 74, 101, 173.
Шептиці, с.; 55.
Шептицькі, шляхоцька родина; 55, 56, 57.
Шестовича дворище; 203.
Шиманов, історик; 52.
Шимкова М. Катерина; 201.
Шишка, селянин; 145.
Шкло, с.; 155.
Шлезьк, з.; 79, 193.
Шорниця (Зарниця) с.; 182.
Шпакович; 199.
Штернберґ, історик; 238.
Штутгардт м. 227.
Шустволкове, с.; 172.

Щ.

Щавне, с.; 150.
Щирець, м.; 105, 106, 225.

Ю.

Юзефович, історик; 220, 227.
Юрговицький Пелка, сяніцький війт; 196,
Юрий Данилович, холмський, князь; 1.
Юрій Львович, князь; 13, 55, 75, 167.
Юрій, львівський лазник; 149.
Юркевич Давидович, Фодорко; 51.
Юрково дворище; 203.
Юрковський Павло; 161.
Юрша; 96.
Юхно з Станкова; 148.
Юшко, соцький львівський; 14.

Я.

Яблониця, с.; 199.
Ягелло, польський король: 10,

11, 17, 26, 40, 41, 42, 43, 56, 57, 69, 70, 71, 81, 158, 183, 198, 200, 211, 215, 222, 232, 241, 245.
Ягеллони, польська королівська династия; 238.
Яґіч Ватрослав, учений славіст 99, 227.
Ядвига, королева польська; 10, 41, 159, 166.
Якимово, с.; 165.
Яків, стольник кн. Данила; 60.
Якобіч Мартин, селянин; 101.
Яковець (Іванко), парубок панський; 90.
Ямниця, с.; 69, 72.
Ян Ольбрахт, польський король; 105.
Янецкий Маркил, історик; 239.
Янчин, с.; 141.
Яриловці, с.; 56.
Яромирович Хотко; 62.
Ярополк Із'яславич кн.; 50.
Ярополково дворище; 203.
Ярослав, князь; 50, 218.
Ярослав, м.; 16, 17, 221, 229.
Ясельска, с.; 157.
Ясенів, с.; 182, 186, 187.
Ясенський Павло, пан; 186, 187.
Ясїнський Леонард, шляхтич; 176.
Яслиска, с.; 182, 197.
Ятвишин; 110.
Ятвяги, с.; 125.
Яцко, шляхтич; 96, 118.
Ячнище, с.; 182.

Є.

Єзів, с.; 182.
Єлисавета, угорська королева; 230, 231, 232.
Єльський Ол.; 78.
Єрусалим, м.; 124, 239.
Єшовський Іван, шляхтич; 155.
Єфименкова І. Я., 164, 201.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том VIII.

РОЗВІДКИ

ПРО

ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ

НА

УКРАЇНІ-РУСИ

XVI—XVIII вв.

У ЛЬВОВІ, 1900.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарского.

Сим томом виконує ся обіцянка, дана видавництвом Руської Історичної бібліотеки в передмовах до т. V і VII — видати збірку монографій про церковну унію М. Костомарова, О. Левицького й В. Антоновича (в першій передмові була заповіджена ще й статя Іванишева). Близше розваживши, ми постановили обмежити ся лише на двох статях, а то Ореста Левицького про внутрішній стан української церкви в XVI в. і Володимира Антоновича — про церковні відносини на Україні в XVII—XVIII в. Разом взяті ті розвідки складають певну цілість — дають образ церковних відносин на Україні-Руси в XVI—XVIII в.

Статї Костомарова (Южная Русь въ концѣ XVI вѣка — Монографіи т. III, гл. 1 — Подготовка церковной уніи, гл. 2 — Бунты Косинскаго и Наливайка, гл. 3 — Унія) по части заступлені далеко богатшою фактами статею Ор. Левицького — о скільки говорять про церковні відносини перед унією (гл. 1), по части — новійшими курсами церковної історії — о скільки оповідають історию переведення унії (в гл. 3); отже вони мають нині тільки історичний інтерес. Ще більш се треба сказати про статю Іванішева (Свѣдѣнія о началѣ уніи, извлеченныя изъ актовъ кіевскаго центрального архива, 1859, — в передмові до I т. I ч. Архива Юго-Западной Россіи и в Сочиненіях Іванишева), інтересну сумою актових відомостей, які вона в науковий оборот у перве вносила.

З двох надрукованих у сій книжці статей розвідка д. Ор. Левицького появила ся в 1883 р. в передмові до т. VI ч. I Архива Юго-Западной Россіи; в передмові сій злучено досить механічно дві статі: про внутрішній стан українсько-

руської церкви в XVI в. і про соцініянство в Польщі й на Україні (ся остатня стаття друкована перед тим в Кіевскій Старинѣ 1882 р.); осібно вийшла вона під титулом Внутреннее состояніе западно-русской церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI столѣтія и Унія. З двох згаданих статей, там злучених, ми подали першу, бо друга має специальний характер; головна сила сеї статі лежить в образі церковних відносин XVI в.; екскурси в XIII—XIV ст. мають подекуди виразні помилки (напр. екскурс про виборні порядки в українській церкві XII—XIV вв. не згоджуєть ся з фактами); до зачепленої на с. 16 справи кирилосів відсилаємо до спеціяльної розвідки д. Лотоцького в т. IX Записок Наук. т. ім. Шевченка. Стаття В. Антоновича в перше появила ся як передмова до т. IV ч. I Архива Юго-Западной Россіи в 1871 р., потім в його Монографіях, під титулом: Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-Западной Россіи съ половины XVII до конца XVIII столѣтія. Головно вона застановляєть ся над заходами коло унії й становищем уніятів. Разом взяті сі статі зіставляють дві більші прогалини, котрі годі було заповнити перекладами якоїсь статі — се історія переведення самої берестейської унії та православного церковного житя, з'осередженого коло Київа в XVII в.: для сих партий, кажу, годі було дібрати щось відповідне до перекладу: для історії берестейської унії нема тепер монографії, яка-б відповідала вимогам науковости й безсторонности; найновійше оброблена вона була в цілости в книзі еп. Ліковского (ks. Edward Likowski — Unia brzeska, Познань, 1896, ст. 424); оцінку її див. в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XIX; не стратили свого значіння розділи присьвячені берестейській унії в Исторіи Русской церкви м. Макарія т. IX (1879); можна також вказати ще біографії головних діячів унії Терлецького й Потія зроблені Ор. Левицьким (в К. Старинѣ 1882, I і в Памятниках старины въ западныхъ губ., VIII, 1885). Для історії українського православія в XVII в. на першім місці стоїть велика монографія Голубєва Петръ Могила (т. I 1893, т. II 1898, т. III заповіджено), що дає погляд і на попередні часи, далі Макарія Ист. р. церкви т. X—XII, т. III Воссоеди-

ненія Руси Куліша, монографії до історії православних шкіл (Голубєва Исторія кіевской духовной академіи — перед Могилою, Петрова — Кіевская академія во второй половинѣ XVII в., 1895, Jabłonowski — Akademia Kijowsko-mohilańska, 1900), недокінчена праця Эйнгорна Сношенія малорусскаго духовенства съ московскимъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича (Чтенія московські 1894), розвідка Терновского про прилученнє київської митрополії до московського патріярхата в т. V ч. I Архива Юго-Запад. Россіи.

Обидві статї, подані в сім томі, переложені д. М. Павликом і друковали ся під його доглядом; показчик зладив д. М. Крушельницький.

На черзі стоїть (т. XXI) серия розвідок до історії суспільних верств на Україні — передовсім верстви селянської.

8 (21). VII 1900.

М. Грушевський.

ЗМІСТ.

Стор.

Вступне слово . . . . . III—VI

Орест Левицький — Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько литовській девжаві в кінці XVI ст. та Унія . . . . . 1— 80

Володимир Антонович — Нарис становища право славної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. 81 154

Показчик . . . . . 154—162

ВНУТРІШНІЙ СТАН

західно-руської церкви в Польсько-литовській державі

в кінці XVI ст. та Унія.

ОРЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО.

I.

В російській історичній науці дивлять ся на церковну унію, яко на політичний спосіб, задуманий польським урядом на те, аби через злуку підвластних йому народностей швидче і міцніше звязати їх с первістною людністю держави і тим побільшити її політичну силу. Погляд сей вироблено ще тод і коли всї наші історики розглядали подїї суспільного і політичного житя минулих епох переважно яко результат урядових заходів, не звертаючи потрібної уваги на внутрішні відносини якоїсь подїї. З сего в нашій історичній науці вийшло чи мало односторонніх поглядів і хибних тверджень, до котрих, на нашу думку, належить і наведений вище погляд на церковну унію. Ми не зважуємо ся назвати сей погляд зовсім хибним: він добре означує напр. відносини польського уряду до справи про унію та поясняє богато зверхніх фактів з історії її проголошеня і дальшої долї; але він не захоплює сеї подїї в усій її житевій повноті, не доторкає ся внутрішніх і, значить, найосновніщих умов її повстаня, хибно осьвічує богато подробиць справи і викликує нерозвязні непорозуміня. Ось напр. хоть би таке. Звістно, що думка про злуку православної церкви з римсько-католицькою на основах фльорентинської унії повстала в Польсько-литовській державі богато перед її практичним здійсненем на берестейському соборі 1596 р. Думка ся була первістно піддана в половині XV. ст. самим первосьвященником римським одному з найенергічніщих і наймогутніщих польсько-литовських володарів, а то королеви Казиміру, за підмогою котрого й були зроблені, одна за одною, дві проби до здїйсненя її; та обі не дали ніяких позитивних результатів.

Так само невдатна була й третя проба, зроблена в самім кінці XV. ст., за литовського князя Александра та митрополита Іосифа Болгариновича, і від тоді аж до виходу на польський трон короля Жиґмонта III,. то б то протягом майже століття, православна церква в Польсько-литовській державі мала повний спокій, і навіть думку про унію, очевидячки, забуто. Окрім того, від другої четвертини XVI ст. латинникам ніколи було думати про унію: від тоді їх увага й сили відвернені були важкою боротьбою з протестантизмом, що швидко проявив ся в Польщі й Литві і за короткий час так сильно побив католицтво, що богато людей стали побоювати ся за саме істнованє тут римської церкви. Задля боротьби с сим небезпечним ворогом і покликано в Польщу єзуітів, котрим хоть удало ся підтримати захитанний було будинок католицької церкви, але аби направити всї шкоди, що зробила йому реформация, на се треба було ще не мало часу. Єзуіти воскресили й на половину забуту тут думку про унію й виробили докладну програму її, виложену в звістній працї Скарґи „O jedności kościoła", надрукованій у-перше 1577 р. І що ж! через 12 років, ідею унії приймають явно на Руси значні пани й більшість українських архиєреїв, а ще через шість років висилає ся звістне посольство до Риму й скликує ся берестейський собор, де унїя врочисто й проголошує ся. Повстає мимохіть непевність: чим пояснити сей незвичайний усьпіх пропаґанди унії? Чому так легко удало ся короткозорому королеви Жиґмонту III-му те, що зовсім не удало ся далеко розумнїщому Казиміру? і як вийшло те, що латинство в Польщі й Литві, котре так іще недавно було захитане реформатським рухом і ще не поправило ся від наслїдків того захитаня, так легко бере таку побіду над православієм, якої йому не удавало ся брати і в давнїщі, очевидячки, щасливіщі часи, коли всесьвітне панованє й чар римського престола не були ще захитані побідами реформациї?

Сю непевність наші історики звичайно старають ся розвязати, вказуючи на ті обставини, що в другій половинї XVI ст. буцім-то особливо сприяли здїйсненю унії, і при тому покликують ся: на підготовляючу ролю в сїй справі єзуітів; на систематичні переслїдуваня, що буцїм-то терпіли тодї православні єрархи, які приставали до унії; на недостачу на Руси

порядної народньої просьвіти й т. и. Все се, на нашу думку, нїчого не поясняє й нїчого не розвязує. Приписувати виключно лукавству й каверзам єзуїтів сповненє такого великого церковного перевороту, яким була справдї унїя, було би дуже дрібязково; покликувати-ж ся на те, що польський уряд систематично переслїдував представителїв тодїшньої православної єрархії, нема підстави, бо годї поперед усього доказати, що були такі систематичні переслїдування, противно, можна казати, що юридичне становище західно-руської православної церкви за Стефана Баторія та в перші роки панованя Жиґмонта III було нї гірше нї лїпше, нїж давнїще; що-ж до недостачі порядної народньої просьвіти, то се така поява, котра істнувала на Українї й давно перед унїєю, й довго після унії, та істнує зовсїм і тепер. Більше наближає ся до основного рішеня питаня инча з'увага, що навів у своїй „Исторіи Русской Церкви" недавно вмерший московский митрополит Макарій, а то: між инчими причинами, що помагали завести унїю, він вказав на ролю протестантизма, котрий, побиваючи в Литві католицизм, побив не менче тяжко і православіє й сим значно полекшив єзуїтам роботу перемогти безсильні вже ряди його оборонцїв. Се — справдї важна обставина, і давнїщі історики унії дуже грішили тим, що по більшій частині зовсїм не звертали на неї уваги; але коли її й можна зачислити до причин легкости заведеня унії, то лише яко другорядних причин; основних-же причин сеї сумної появи треба шукати в зверхніх умовах тодїшнього становища західно-руської церкви, не в лукавстві єзуїтів і не в замахах уряду, а серед неї самої: в псованю основ її орґанізації, в тих страшенних внутрішніх ранах, що жерли її орґанїзм і робили її лехкою здобичю для кождого її ворога. Головне жерело й корінь сего лиха лежали в непорядках тодїшньої церковної єрархії та в крайній деморалїзації більшости її представителїв. На сю появу вказують і наші історики та найбільше — митрополит Макарій, але не надають їй належного значіня і зачисляють її немов до другорядних причин унії, на рівні з лукавством єзуїтів. Дїйстно-ж значіне сеї сумної появи таке велике, що без неї всї инчі зверхні причини не могли би викликати унії, й противно: вона одна мала в собі стілько небезпечних елементів, що й без впливу тих причин раніще

чи пізніще мусіла неминуче довести західно-руську церкву коли не до унії, то до нових так само небезпечних струсів. Треба лиш уважно розглянути появи тодішнього церковного життя в полуднево-західній Руси, скинути оком на цілий той страшенний образ цілковитої дезорґанізації церковно-ерархічних відносин знизу до верху: неуцтво і, як тоді казали, „великое грубіянство и недбалость“ нижчого духовенства, упадок манастирів і цілковите забуте кращих переказів давнього руського анахоретизму, особливо-ж ті нечувані і, на наші теперішні понятя, по-простy нездумані надужитя, що виробляли тоді серед вищої церковної ерархії: ті безперестанні узурпації світськими людьми вищих церковних становищ, купівлю й продаж епископств і архимандритств, неморальне житє більшости тих непокликаних владик і архимандритів, грубий переступ ними канонів і переказів церковних, виключну та явну нагінку за зиском і неправедними набутками та цілковите нехтованє своїх пастирських обовязків, — треба, кажемо, вглубити ся в усе те, аби переконати ся, що таке хаотичне становище західно-руської церкви мусіло неминуче скінчити ся якимось великим і небезпечним струсом. Нагадаймо, що все те відбувало ся тоді, коли в Литві й на Україні, під впливом хвилї реформаційного руху, що тільки-що пройшла і далеко ще не притихла, настало страшенне вештанє думок, що не обмежило ся одними вищими суспільними сферами, але й пішло в глубину, межи міщан і нижчі стани. Чи дивниця-ж, що при таких умовах західно-руська церква, в особі її негідних представителїв, тратила свій святий авторітет в очах сучасників і вони купами переходили на чужі віри й секти! Над сим гірко сумував князь Константин Острозький, котрий писав у 1593 р. володимирському епископу Ипатию Потію, що „люде нашої релїгії не боронять церкви Божої й віри своєї старожитної, але ще самі насьмівають ся над нею та до ріжних сект утїкають“ [1]); на се саме вказували й самі відступники-архиєреї, коли жалували ся, що їх вірні чим день тим більше відпадають від них у нижчі віри та вже „не по одному, але громадами: Богъ то вѣдаетъ, съ кимъ ся зостанемо“, — і сим хотїли виправдати своє власне

[1]) Акты Западной Россіи, т. IV, нр. 45.

відступство від віри [1]). Кращі люде того віка, як напр. той самий князь Константин Острозький, з болем серця бачили і добре розуміли, в якім „упадку, знищеню и опущеню“ була „ихъ матка-церковь святая восточная“, робили, що могли, аби вилїчити її недомагання й тяжкі слабости, всякими способами спонукували до того-ж „недбалих“ єрархів, але, не маючи з їх боку підмоги, тратили нарештї надію на досягненє яких-небудь результатів, в безсильности опускали руки й починали мимохіть мирити ся з думкою про унїю, розуміючи її лише в змислї одного формального підданя західно-руської церкви римському первосвященникови і надїючи ся, що при тому може швидче удасть ся дисциплїнувати місцеву єрархію, що не мала над собою нїякої вищої контролї, та завести справдешнїй порядок у церковних відносинах. До сеї-ж думки стали мало-по-малу хилити ся на Руси й нинї оборонцї церковного ладу і при тому не одні просьвічені люде, але навіть міщане і простий нарід; ось що писали в 1592 р. львівські православні братчики константинопольському патрїярсї, гірко жалуючи ся йому на своїх владик і церковне безчинство, що вони викликали: „по перед усього нехай знає твоя сьвятість, що наші так називані сьвятителї є на правду сквернителї: присягнувши, що будуть черцями, вони живуть без перепони з жінками; декотрі, маючи по кілька жінок, є сьвятителями, нинї наплодили дїти з блудницями. Коли такі сьвятителї, то які-ж мають бути сьвященники! Ось чому виходить, що церква наша православна переповнена всяким лиховірством та лиходїйством, і люде трівожать ся непевністю: чи не настає час погибели? Богато притакнуло радї віддати ся римському самовладному архиєрейству і пробувати під папою римським, відправляючи в церкві без перепони все своє по закону грецької віри. Нарід міркує, що віри Христової можна правовірно держати ся і під римською властю, як було споконвіку; бо в многовладстві нашім є безвладство, батьківські права подоптані і брехня нїби-православних учителїв-лицемірів покрила церкву. Всї люде в один голос кажуть: коли не поправить ся в церкві беззаконство, то до решти розійдемо ся, відступимо під римський послух і житимемо в сьвятім супокою“ [2]). Аби відвернути сї

[1]) Ibidem, пр. 63.

[2]) Акты Западной Россіи, т. IV, пр. 33.

пориви роспуки та вратувати церкву від небезпек, що грозили їй, кращі люде з ріжних верстов тодїшньої західно-руської успільности, ґрупуючи ся в церковні братства, що в богато дечому нагадували братські спілки перших християнських віків, поклали взяти на себе важку справу обновленя церковного ладу. Вони широко виставили й поклали за підвалину своєї дїяльности основний прінціп православія — спільність, по котрому не одна старшина церкви, але всї вірні чинять правдиву церкву Христову, авторітетови котрої повинні піддавати ся навіть представителї врархії [1]). Стоючи на сїм прінціпі, братства добули від східних патриярхів такі широкі повномочія, що маючи їх, вони були правними орґанами церковної власти; так вони мали право: обличати кождого, хто противить ся християнській вірі, й викидати с церкви всяке безчинство; доглядати за житєм і моральністю не лише світських людей, але й духовних, а тих, що не поправляють ся, віддавати під суд церковний і навіть виключати с церкви; нарештї, що особливо важно, братства мали право контролювати вчинки й поступки самих архиєреїв, і в тих разах, коли епископ рядив своєю паствою не по правилам церковним, братчики мали власть „противити ся йому, яко ворогови правди“ [2]). Се правосильне вмішанє світських людей до справ церковної управи, як звістно, було жерелом відродин української церкви й роспочало в її історії нову, славну епоху, вкрашену іменами Іова Борецького, Петра Могили і инчих врархів-просьвітителїв; але зразу воно найбільше прискорило той сумний конець, до якого сила справ неминуче вела західно-руську церкву через її внутрішнї слабости. Тілько що братства показали намір користувати ся даними їм повномочіями, — зараз серед західноруських архиєреїв роздав ся крик про те, що буцїм-то патриярхи відобрали у них усю церковну власть і дали її простим

---

[1]) Прінціп сей ясно виражений в самій уставі львівського церковного братства, потвердженій 1586 р. патриярхом антіохийським Іоакимом (Памятники Кіевск. Коммиссіи, т. Ш, відд. 1, ст. 5). Іще голоснїще й різче він виголошує ся в звістних посланиях афонського монаха-Українця Івана Вишенського, та в „Апокрізісї“ й инчих православно-полємічних творах XVI і XVII ст.

[2]) Див. уставу львівського братства (Памятники Кіевск. Комм. т. Ш відд. 1, ст. 1—21).

хлопам, шевцям, сїделникам і кушнїрам, що ті хлопи-братчики не лише не хочуть слухати епископів, але навіть осьмілюють ся мішати ся до церковної управи й судити їх поступки, і що через те вони, епископи мусять що-небудь „о собѣ промышляти“ [1]). Се „промишленіе“ про себе західно-руських архиєреїв проявило ся тим, що вони пішли годити с польським урядом що до унїї та межи головними умовами сеї згоди подали домагане, аби видані братствам патриярші грамоти були скасовані та аби братства на далї були цїлком під властю епископів [2]).

Ось яке, на нашу думку, походженє берестейської церковної унїї, коли розглядати її яко історичну появу, що повстала орґанїчно на ґрунтї дїйсних церковно-суспільних відносин, а не бачити в нїй лише результат зверхнїх, урядових заходів. Ми не перечимо, що польський уряд мав великий вплив на хід унїї; та властиво активна роля його починає ся аж від тодї, коли він, побачивши серед більшости представителїв західно-руської єрархії та навіть в певній частинї західно-руської суспільности рух, що зовсїм відповідав його державно-полїтичним інтересам, помагає тому рухови як лише може і всякими способами справляє його до звістної цїли; а після того, коли сей рух скінчив ся звістним формальним актом — оголошенєм унїї, то урядови, в його власних інтересах, не було що инчого робити, як піддержувати та енерґічно ширити унїю, опираючи ся на те, що ся церковна зміна задумана і зроблена за почином митрополита і більшости західно-руських епископів і потверджена їх соборною ухвалою, на погляд котрої православіє представляло ся вже не чим инчим, лише схизмою чи росколом церковним. Але тодї, коли унїя ще лише наклювувала ся, роля уряду була в сїй справі зовсїм инча. Ми не сумнїваємо ся, що польсько-литовські володарі, яко послушні сини римської церкви та яко далекозорі полїтики, нїколи не покидали бажаня довести своїх руських підданих до злуки з державною вірою на основах фльорентинської унїї та були все готові самі дати почин у сїй справі; але їх бажаня про-

[1]) Так сам митрополит Рогоза пояснив причини, що спонукали його й инчих архиєреїв пристати до унїї (Акты Зап. Россіи, т. IV, ст. 150). Див. те-ж А. Южн. и Зап. Россіи, т. II, ст. 238 і далї.

[2]) Акты Зап Россіи, т. IV, ст. 80 і 112.

тягом майже півтора ста років так і були лише набожними бажанями, особливо після того, як Казимір двічі пробував здійснити ті бажання та оба рази невдатно. Так само й представителів католицького духовенства в Польщі й Литві годі підозрівати в тім, що вони були мало прихильні до ідеї унії та не були такі щирі до її здійснення, як потім єзуїти; але їх змагання так само були мало успішні, як і бажання уряду. Ось чому нам бачить ся, що погляд наших істориків на унію, яко на насильний, політичний захід, задуманий і доведений до кінця польським урядом при помочи католицького духовенства, односторонній, і ми ніяким чином не можемо згодити ся з думкою наших істориків, що вважають головними призвідцями унії короля Жиґмонта III та єзуїтів. В житю народів перевороти, такі як унія, не роблять ся одною волею правительств, особливо так безсильних, якими дійсно все були правительства Польщі та Литви, а є звичайно результатом якихось внутрішніх орґанічних хиб, що спиняють нормальний хід житя якоїсь суспільности. А хто-ж, придививши ся уважно до церковно-суспільних відносин, які істнували в полуднево-західній Руси в другій половині XVI ст., скаже, що вони були сяк-так нормальні? Хто не признає, що західно-руська церква тоді хорувала на тяжку внутрішню слабість, причини котрої глибоко корінять ся в її орґанізмі і через те не могли бути усунені без небезпечних струсів, і що як тілько зроблено перші серіозні кроки по дорозі церковних перемін, зараз у вищих церковно-єрархічних сферах показали ся зловіщі ознаки руху, що очевидячки грозив церковним росколом! Певно, що єзуїти й ведене ними польське правительство постарали ся покористувати ся для своїх цілей сим рухом, але своїм вмішанєм вони може тілько прискорили розвязане процеса, та зовсім не викликали його; і тому вважати їх призвідцями (та ще й головними) церковної унії, на нашу думку, так само безпідставно, як безпідставно булоби напр. приписувати повстанє велико-руського роскола виключному впливови попа Аввакума та його помічників. Хоть як далеко віддалені, очевидячки, одна від одної обі сі сумні появи в церковнім житю двох половин руського світа, а про те вони належать до відділу появ одної і тої самої категорії, що визначають той різкий перелом у житю суспільностей, без котрого не обходить

ся майже ні одна епоха великих перемін. Берестейська унія се властиво той самий роскол, що почав ся від слабосильного становища церковно-суспільного орґанізма і був викликаний на верха пробудженою сьвідомістю про доконечність основних церковних перемін, але проявив ся в иншій формі, відповідно до основної ріжниці прикмет і появ процеса слабости: там, на північно східній Руси, надписовані були переважно нижчі церковно-суспільні верстви і вийшло се найбільше з грубих, темних відносин народньої маси та нижчого духовенства до предметів віри й церковної обрядовости; тут-же, в полудневозахідній Руси, патольоґічний процес захопив верхні церковно-суспільні верстви, вірування котрих були значно захитані духово-релїґійним рухом, що почав ся під впливом реформациї, та особливо міцно побив урядові сфери — вищу єрархію, змінив основно її ролю й призначенє в ладї церковнім, атрофував її моральні сили і тим приготовив її до відпаду від инших здорових частин церковного орґанізма. Очевидне відступство від віри більшости представителїв вищої єрархії викликало, звістно, глибокий струс у цїлім орґанїзмі західно-руської православної церкви і приготовило для неї на далї жерело безчисленних бід, але, як усякий рішучий вихід, унія дала й свою пайку користи: вона від разу зробила конець хаотичному станови церковних відносин і тій „брехні ніби-православних учителїв-лицемірів“, яка на той час, як сьвідчить львівське братство, вкрила церкву; вона від разу зробила різку межу межи щирими оборонцами давнього батьківського православія та його ворогами; вона збудила в західно-руській суспільности сили, що дрімали або хитали ся, і покликала їх до дїяльности в користь церкви й обнови давнього її ладу; нарештї, унія стала немов очистною кляпою або болячкою, що дали витікати набраним віками нечистим сокам у церковно-суспільнім орґанїзмі і через те стала потому можливою поява на Україні на ріжних церковно-єрархічних посадах ряду людей, що ссяли чистотою морального житя, щирістю до пастирського обовязку та самовідцурною дбайливістю про церковно-суспільне добро.

Розглядаючи з сего погляду справу про унїю, ми мусимо взяти ся за дослїд причин, що довели західно-руську православну церкву до такого сумного стану, котрий, на нашу думку, натуральною дорогою довів її до унії. Причин сих доси

шукали майже виключно в учинках і заходах польсько-литовського уряду що до православної церкви та в каверзах єзуїтів; ми думаємо, що їх треба шукати трохи глибше, а то — в загальних умовах епохи та в напрямку суспільного і політичного життя Литовсько-руської держави у XVI ст. То був час, коли литовське князівство рівночасно було під двома міцними впливами: з одного боку, часті зносини Литовців і Русинів із західною Европою, що стали звичаєм іще в XV ст., тепер були особливо близькі й дали вільний доступ до країни европейському впливові взагалі і спеціяльно тому духовому та релігійному рухові, що ворушив тоді усю Европу; а з другого боку, тоді-ж наближали ся до себе так само Литва й Польща, і се наближене скінчило ся звістною люблинською унією 1569 р., та потягло за собою ще міцніщий наплив шляхетських понять і звичаїв. До купи сї два впливи міцно стрясли увесь орґанізм Литовсько-руської держави й переломили давнїщу течію її політичного та суспільного життя. Важко було найти таку сферу в приватнім або суспільнім побутї Литви й полуднево-західної Руси, куди би не дійшов сей могучий вплив: старі національні перекази, релігійні вірування, політичні традиції, понятя про станові відносини, суспільні звичаї, звичаї домашнього та родинного побиту — все те разом почало рухати ся, перероблятн ся, змінятн ся. Лише до простого народу не дійшов дух часу, але й він незабаром почув на собі наслїдки ломаня, що відбувало ся навкого него. Розуміє ся, що новий дух, що викликав такі значні суспільні переміни, мусїв так чи инакше зачепити й західно-руську православну церкву; і він дїйсно зачепив її та при тому двояким чином: безпосередно — дорогою явного розширеня серед її членів доктрін Лютра, Кальвіна, Соціна й инчих реформаторів, і посередно — дорогою роскладу й переміни понять, форм і основ давнього руського суспільного життя. Велике було лихо, заподіяне православію пропаґандою протестантизму, але те, що в західно-руське житє вперли ся понятя й форми чужого йому суспільного та економічного ладу, було без порівнаня гірше в своїх наслїдках для православної церкви, тай для всеї західно-руської країни. Воно найбільше помагало нищити, давно вже вироблений тут загальною течією життя, лад церковно-суспільних порядків

і відносин і таким чином довело західно-руську церкву до того глибокого, орґанічного розладу, овочем котрого була унія.

Спробуємо прослідити сей процес докладно.

Через недостачу історичних свідоцтв про полуднево-західну Русь за XIII і першу половину XIV ст., важко сказати що-небудь означене про внутрішнїй лад тодішньої західно-руської церкви; але, ґрупуючи уривкові відомости дальшої епохи, бачимо, що послїдовний розвиток орґанїзациї церковних відносин не був перерваний тут татарським і потому литовським завойованєм, а йшов далї в дусї тих самих основ, що їх покладано ще за давнього руського періода. Вже в XII—XIII ст. завважуємо, що вибір епископів, котрих зразу вибирав собор самих єрархів, під проводом митрополита та за дозволом великого князя, стає мало по-малу справою світських людей, представителїв місцевих вірних. Не кажемо вже про Новгород, де вибір епископів усе належав до народнього віча, але і в инчих давнїх руських князївствах стало звичаєм, що після смерти або скасованя епископа місцевий князь із своїми підданими вибирав його наступника і посилав до київського митрополита, аби його посьвятив. Такий вибір, згідний з давнїми звичаями церкви, вважав ся правним; коли ж митрополит сам настановляв де-небудь епископа, то се вважало ся безправним. Так напр. коли в 1183 р. митрополит Никифор по своїй волї іменував на Ростов епископа Николая Грека, то великий князь володимирський і суздальський Всеволод Юр'евич не приняв його, кажучи: „не избраша сего людіе земли нашея“, і вислував посьвятити вибраного народом, київо-спасського ігумена Луку; а лїтописець, росказуючи про сей епізод, завважує: „нѣсть бо достойно наскакати на святительскій чинъ, но его же Богъ позоветъ, князь восхочетъ и людье [1]) — вказуючи тим на загальне правило, якого держали ся тодї при виборі епископів. Потому в московській Руси правило се було змінено так, що світських людей усунено від участи в виборі єрархів; але в полуднево-західній Руси, ще перед віддїленєм її від московської митрополиї бачимо, що вибір епископів відбував ся по давньому звичаю, то б то не собором самих єрархів, але при участи князїв, бояр, сьвященників і всего

[1]) Полное Собр. Русск. Лѣтоп., т. I, 165; т. II, 127.

„людства“ тої єпархії, для котрої вибирав ся архипастирь [1]). Коли тут була заведена потім окрема митрополія, то таким самим способом відбував ся звичайно вибір і київських митрополитів, лише с тою ріжницею, що до виборців належали князї, бояре і „людство“ не одної якоїсь єпархії, але всеї литовської митрополії. Наведемо для приміру збережене свідоцтво про те як відбував ся коло 1490 р. вибір митрополита Іони Глезни. Після смерти його попередника, руські князї обернули ся с просьбою до свойого „господаря“, великого литовського князя Казиміра, аби наказав вибрати гідного наступника на стіл митрополії київської й усеї Руси. Коли великий князь згодив ся на їх просьбу, то відбувало ся „взысканіе многое“ по всїх країнах його держави, поки не найшли мужа сьвятого, двічі вченого в писаниях, полоцького архиєпископа Іону. Вибраний довго зрікав ся, вважаючи себе негідним первосьвятительського становища, і ледви його упросили князї, все духовенство та „постольство“ та рушив наказ господаря. Потому князї післали посольство і грамоту до константинопольського патріярха с просьбою від себе і від „всего сонма сыновъ русскихъ“ поблагословити нововибраного на митрополію [2]). Ся сама система всенароднього вибору прикладала ся в полуднево-західній Руси до обсадженя й инчих посад церковних аж до нижчих сьвященників включно. С документні сьвідоцтва, що ще в половині XVI ст. архимандритів київо-печерської й инчих манастирів вибирали не самі старці манастирські, але й князї, бояре й земяне київської землї [3]), а виленські міщане до часів самої унії вибирали й настановляли в своїх міських церквах не лише сьвященників, але й дияконів, дяків і паламарів [4]); нарештї покличемо ся на

---

[1]) Акты Историч. т. I, пр. 270. Макарий митрополит, Исторія Р. Церкви, т IX, 43, 193.

[2]) Грамота ся, де виложені наведені вище подробиці, поміщена в I т. Вил. Археогр. Сборника, під пр. 2.

[3]) Акты Зап. Россіи, т. II, пр. 112. — Пор. подібний же факт вибору ігумена в давній Руси. Полн. Собр. Русск. Лѣтоп., т. III, 42, 47.

[4]) Акты Зап. Россіи, т. II, пр. 231; т. III, пр. 144. Див. теж Архивъ Юго- Западной Россіи, ч. I, т. VI документ під ном LX, котрий сьвідчить про те, що ще в 1597 р. міщанська громада м. Щуровець, у Кременецькім повітї, самостійно вибирала й касувала своїх парафіяльних сьвященників.

порядки церковних братств, що все самі вибирали своїх священників [1]).

Виборна система, як звістно, все зближає виборців з кандидатами й викликує межи ними тісний моральний звязок; так було й сим разом. Не чинячи окремого, замкненого стану і раз-у-раз поповняючи ся членами, вибраними з межи світських людей, західно-руське духовенство XV—XVI ст. жило тим самісїньким житєм зі своїми вірними, брало видну участь у їх суспільних і полїтичних справах і своєю дорогою не усувало світських людей від такої-ж участи в справах річей властиво церковного заряду. Поки в Литовській Руси істнували удїльні князївства, православні єрархи займали почесні місця в складї князївських рад, де вони „о добромъ посполитомъ радили и совѣтовали“ разом з иншими князями та боярами [2]); потім, а то в XVI ст., ми бачимо їх членами соймів ріжних західно-руських земель і воєводств [3]), а з одної грамоти Жиґмонта I з 1511 р. можна виводити, що православні єрархи засїдали навіть у ґенеральних соймах великого князївства Литовського [4]). З другого боку й світські люде тодї дивили ся на церковні справи як на щось таке, що повинно належати до заряду всїх і кождого з членів церкви, а не лише самої єрархії. Раз-у-раз боронячи і щедро обдаровуючи церкви, раз-у-раз основуючи манастирі, будуючи нові церкви і надаючи їм землї й богаті дари, світські люде того столїтя, особливо значні князї й земяне, вважали своїм правом наглядати за церковним порядком і ладом, контролювати житє і дїяльність ними ж вибираного православного духовенства та взагалї брати найдїяльнїщу участь у справах церковних. І не було пригоди, аби представителї західно-руської церкви коли-небудь протестували проти законности подібних поглядів і відносин; противно, вони самі допускали инодї вмішанє світських людей в такі справи, що й по правилам церковним повинні належати

---

[1]) Див. напр. уставу люблинськ. братства, Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, пр. LI.

[2]) Див. Архивъ Юго- Зап. Россіи, ч. I, т. VI, пр. 1.

[3]) Акты Южн. и Запад. Россіи, т. II, пр. 114. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, пр. XIII.

[4]) Акты Зап. Россіи, т. II, пр. 68.

лише до духовної власти. В уставній грамоті львівського епископа Макарія 1539 р. про обнову у Львові „крилоса“ [1]), між иншим постановляє ся, що як умре владика, то поки не буде вибраний його наступник, „крылошане маютъ держати рокъ цѣлый у своей моци епископію“, та не самі, а „съ паны земяны закону нашого светого греческого, якъ з малымъ, такъ з великим, и съ паны мѣщаны лвовскими, и коли южъ рокъ выйдетъ, то маютъ нареченому или пакъ освященному владыцѣ епископію подати со всѣми скарбы церковными [2]). Се неясне вираженє „держати епископію“ можна розуміти й так, що земяне й міщане мали право тимчасом орудувати вкупі с крилосом усіми справами опорожнілої епархії; або-ж у більше обмеженому змислї — що вони мали лише право орудувати епископськими маєтностями та боронити церковне майно від рострат, що найчастїще бували власне після смерти епископів. Але ось перед нами документні свідоцтва про те, що иногдї світські люде належали до складу духовних судів не лиш епископських, але навіть митрополичих, і брали участь у рішеню процесів властиво за церковну управу. В 1511 р. виленські міщане подали на рішенє тодїшнього київського митрополита Іосифа Солтана свої жалоби за нарушенє їх стародавних звичаїв що до вибору ними своїх сьвященників та орудованя церковними маєтностями. В судовій грамоті митрополита, виданій в сім процесї, просто сказано: „и обмовивши тую речъ въ нашомъ духовномъ правѣ (тоб то судї) зъ нашими духовными и зъ нѣкоторыми свѣтскими дѣтми нашими, такъ есмо вчинили з ласки нашое“; а далї вичисляє ся по

---

[1]) „Крилосом“ називала ся духовна колегія, що була при епархіяльній катедрі та складала ся з білого духовенства. Се був орган епархіяльного суда: без його участи епископ не міг судити не тілько світських людей, але й особи підвластного йому духовенства (7-ме правило Виленськ. собора 1509 р.) Заразом се був і орган епархіяльної управи: „крилос“ самостійно вибирав архиєрейських намістників, що судили й мирили сільське духовенство, вкупі з епископом орудував церковними маєтностями, з ним-же нероздільно був представителем церковно-епархіяльних інтересів у світських судах і перед державною властю. Можна думати, що „крилос“ був одною зо стародавних інституций в українській церкві: про него згадує ся ще в грамотах князя Льва Даниловича Галицького 1292 і 1302 р.

[2]) Акты Южной и Зап. Россіи, т. I, нр. 103.

імени, хто належав до митрополичого суду, що розглядав сей процес, і попереду усього ми читаємо імена трьох з е м я н, після котрих уже йдуть імена крилошан і решти духовенства [1]). Другий подібний факт ми находимо в судовій грамоті полоцького архиепископа Германа Хребтовича 1553 р. в процесі межи витебською игуменею Маріанною та сьвященником Жижчиком за спадщину. Не вважаючи на те, що і позивачка і відповідник, обоє належали до церковного клира, в склад епархияльного суду, що розглядав сю справу, окрім самого архиепископа, його крилошан і инчого духовенства, належало й чотири люде з місцевих г о с п о д а р с ь к и х б о я р [2]). Звістно, в другій половині XVI ст. подібні приміри участи сьвітських людей в церковно-епархияльній управі були вже досить рідкі — з причин, про котрі буде сказано нижче; та годї не бачити в них останку стародавнього звичаю, що був може в давнїщій епосї загальним. Але коли в чім особливо виразно вийшов пріпціп участи світських людей у церковних справах, то в практацї західно-руських церковних соборів, котрі звичайно скликувано для рішеня особливо важних питань, що дотичили всеї Литовсько-руської митрополії. Коли в початку XV ст. в Литовській Руси повстала думка про доконечність мати тут осібного, незалежного від Москви, митрополита, то великий литовський князь Витовт не обмежив ся попередньою порадою про сю важну справу з західно-руськими епископами, але, держачи ся очевидно місцевого звичаю, „собра вси князи литовскыхъ и русскихъ земль, и бояръ, и вельможъ, архимандриты же и игумены, и благовѣйныа иноки и попы, и сихъ всѣхъ съвѣтомъ и волею и избраніемъ и хотѣніемъ“ було нарештї рішене питанє про відокремленє київської митрополії та про вибір митрополитом Григория Самвлака [3]). В сім документнім сьвідоцтві поназивано звичайний склад західно-руських церковних соборів, що не змінив ся й за ввесь дальший час з виїмкою лише того, що від кінця XVI ст. на них появляють ся, окрім князїв, земян і инчих „зацныхъ свѣтскихъ становъ“ іще представителї церковних братств і міських гро-

[1]) Виленскій Археогр. Сборникъ, т. VI, пр. 4.
[2]) Акты Зап. Россіи, т. III, пр. 12.
[3]) Акты Зап. Россіи, т. I, пр. 24.

мад. Такий був напр. склад славного берестейського собора 1596 р. в справі про унію, на засіданє котрого прийшли дуже численні депутати від усіх литовських воєводств і повітів, посли від церковних братств, від декотрих міст і богато приватних осіб. І хоть як неприємна була для ініціяторів унії участь у занятях собора сьвітського опозиційного елємента, а про те польський уряд не зважив ся виступити явно проти стародавнього звичаю, що немов санкціонував присутність на соборах сьвітських людей, і обмежив ся лише тим, що видав наказ, аби не допустити на засіданє собора „людей иншихъ вѣръ кромъ римлянъ и грековъ".

Таким чином основними прикметами внутрішнього ладу західно-руської православної церкви в періоді менче-більше до половини XVI ст. треба вважати: а) виборний прінціп в обсаджуваню церковно-єрархічних урядів і б) широка участь сьвітських людей в справах церкви. Прикмети сї однаково були згідні і з духом давніх соборних переказів православної церкви [1]), і з характером понять і суспільних поглядів українського народу, і при умові дальшого їх збереженя й розвитку мусіли мати як найкращі наслїдки і для самої церкви, і для суспільности. Виборна система при обсаджуваню церковних урядів по самій своїй природї не могла не бути найпевнїщим способом, що забезпечував західно-руську єрархію від того, аби межи неї вперали ся люде негідні, бо ми бачили,

---

[1]) Аби покликанє наше на давні перекази православної церкви не повидїло ся кому-небудь голословним, наведемо тут основні тези з одного спеціяльного богословського досліду „О судьбѣ выборнаго начала въ древней церкви", поміщеного в „Духовномъ Вѣстникѣ", що видавав ся у Харькові від 1862 до 1866 р. (т. III, ст. 444—459). Прінціп участи народу в справі вибору духовенства автор кладе в часи апостольські; епоху його упадку вказує 1) в тім, що через розвиток єресей у країні, годі було иноді дати народови право вибору єрархів, 2) в тім, що від IV ст. політичні обставини Византийської держави вимагали взагалї сконцентрованя власти в руках уряду. До часу імпер. Юстиніяна бувають тілько окремі пригоди іменованя епископів проти бажань народу; по правам Юстиніяна нарід зовсім усувано від участи в виборах. Але церковне правоводство, на думку автора, ніколи взагалї не касувало права вибору. Що-ж до правил Лядикийського та VII вселенських соборів, що касували те право, то, на думку автора, вони мали припадковий характер: правила першого були викликані місцевими обставинами, правила 2-го обставинами часу (єресь образоборча).

що перед вибором звичайно мусїло бути „взысканіе многое„ гідного кандидата; а стала й близька участь представителїв суспільности в справах церковної управи й ладу натурально доводила до тїсної злуки пастирів з вірними й викликувала в остатніх живі й дїяльні відносини до інтересїв церкви. При сих умовах церква все була живим національним орґанїзмом, дїйсною оборонителькою духовних сил свойого народу та його провідницею в суспільнім і полїтичнім розвитку. Без сумнїву, в сїй щасливій злуцї церковно-суспільних сил треба по части шукати жерела тої внутрішньої твердости, яку показала полуднево-західна Русь в один із найтяжчих періодів своєї історії, коли вона, знищена татарським нападом, відорвана від инчих частин руського сьвіта і піддана чужо-племенній, Литовській державі, за короткий час сама підбивав її під свій цівілїзуючий вплив дорогою мирного розпросторення серед Литовців руської культури, руської віри, мови й письменности, так що вже наступники Гедимина лише по імени лишають ся „литовськими“ князями, а дїйсно їх держава стає майже зовсїм руська. В сїй же злуцї з суспільністю черпала силу й сама західно-руська церква для боротьби проти частих проб у XV ст. накинути їй фльорентинську унію.

На жаль, в самих державних порядках великого князївства литовського були умови, що мало сприяли дальшому розвиткови внутрішнього ладу західно-руської церкви в тім напрямку, і потому, при змінених обставинах, просто помагали його нищити. Небезпека була не лише в тім, що від часу Ягелла литовські володарі стали держати ся католицької віри й послушно сповняли папські пляни. Сьвідомі того, яку велику силу мав у їхній державі руський народнїй прінціп, литовські князї, з виїмком хиба грубого фанатика Ягелла, усе ставили ся до православної церкви не тілько з певною толєранцією що до віри, але часто боронили її інтереси. Всї вони, як виходили на трон, то по звичаю кляли ся, що зберігати муть права й привилеґії своїх підданих „руської“ чи православної віри на рівні з визнавцями римської віри і всї потверджували й захищали і маєткові права православних епископів, митрополита й решти духовенства, давали дотацийні грамоти руським церквам і манастирям на побудованє або обнову їх, на землї й маєтности, на оборону їх від кривд і утисків і т. д;.

нарештї бувало й так, що литовські володарі показували дбане за чистоту звичаїв серед православно-руського духовенства й суспільности та за кращий церковний лад [1]). Сам Казимір, не вважаючи на свої заходи, по наказу з Риму, завести в Литві фльорентинську унію, зовсїм не був фанатиком католицизма та ворогом православія; противно, протягом довгого свойого князюваня він богато зробив добра західно-руській церкві і за те його все любили щиро його руські піддані і він умер, заслуживши від них титул князя „доброго і справедливого [2]). Але в руках польсько-литовських володарів була одна небезпечна зброя; вона зовсїм не була призначена на те, аби робити лихо православію, але надуживанє її потому заподіяло страшенне лихо західно-руській церкві й довело її до крайнього розладу: то було славне їх право „подаванья столицъ духовныхъ и всѣхъ хлѣбовъ духовныхъ“, то б то право дарованя архиєрейських катедр, манастирів і церков. Право се, в богато де чому схоже з інвеституров нїмецьких імператорів, виходило зовсїм із февдального литовсько-державного ладу, по котрому великий князь був найстаршим господарем усїх земель на териториї князївства, а значить і всїх маєтностей і земель церковних, що були в нїм і належали до епископських катедр, манастирів і церков. Майже всї церковні уряди в литовській Руси були сполучені с правом орудованя церковними маєтностями, часто дуже значними, отже на сїй підставі при обсаджуваню митрополичої та архиєрейських катедр, а так само старшинських посад у манастирях і декотрих церквах, треба було, окрім вибору ще й згоди або потвержденя великого князя, котре потвержденє і називало ся „подаванєм“. Таким чином „подаванє“ не було властиво роздаванєм церковно-єрархічних урядів, а лише дарованєм нововибраному кандидатови права орудувати церковними маєтностями, з котрих відбувала ся в користь держави воєнна служба й инчі повинности; і в сім змислї литовські володарі називали ся „подавцями хлїбів духовних“. Так розуміли на Руси право подаваня навіть за часу унії, коли польські королї частим

---

[1]) Див. напр. Акты Западной Россіи, т. III, нр. 3.

[2]) Супрасльск. рукопись, ст. 14. Исторія Русской Церкви, митроп. Макарія, т. IX, ст. 20 і 77—79.

надуживанєм сего права перекрутили його первістний змисл і майже ототожнили його с правом іменованя[1]). В міру того, як литовські князї раз-у-раз дарували людям на службі — князям, земянам і боярам — ґрунти, та як ленни переходили на приватну власність, до нових володарів разом із сим переходило й право „подаваня“ що до церков і манастирів на їх землях; таке саме право набували вони й тодї, коли самі засновували в своїх маєтностях нові манастирі або церкви та забезпечували їх ґрунтами. І в першім і в другім раї володарі могли відступати се право инчим особам через дарованє, продаж, застав, аренду і т. д. Сею дорогою право „подаваня,“ що первістно належало лише до одного найстаршого господаря, роздробило ся потому межи величезним числом осіб. Тепер до великого князя се право належало лише що до епископських катедр і тих манастирів і церков, що находили ся або у власних королївських маєтностях, або взагалї на державних землях, іще не розданих у приватні руки. Нераз король давав право „подаваня“ церков і манастирів, що були в його власнім господарськім „шафунку,“ то б то орудованю, не лише приватним особам, сьвітським і духовним, архиєреям, протопопам і т. д., але й цїлим громадам сего чи і того міста і церковним братствам.

Нїчого й казати про те, що право „подаваня“ рішучо перечило виробленому загальним ходом історичного житя полуднево-західної Руси виборному прінціпови; але зразу і самі литовські князї, і приватні особи умірковано користували ся сим правом і через те його вплив на церковно-суспільні відносини був майже невидний. Найдовше задержав свою міць давнїй порядок що до обсаджуваня вищих єрархічних урядів у західно-руській церкві: митрополити та епископи до початку XVI ст. були вибирані по давнїм звичаям[2]),

---

[1]) Автор славного Апокрізіса (вид. в 1597—1599 рр.), зовсїм не заперечуючи королївського права, так означує його значінє: „Иншая єсть речъ урядъ (духовний), а иншая — добра до уряду для доброго єго отправованья прилученые. Урядъ власне отъ духовныхъ при посвященью, добра вась не отъ духовныхъ, але отъ короля єго милости даваны бываютъ“ (Русская Истор. Библіотека, т. VII, ст. 1292 і д.).

[2]) Автор Апокрізіса сьвідчить, що ще за него, то б то в самім кінцї XVI ст. православні дворяне декотрих воєводств мали окремі королївські

господарське ж право „подаваня“ при тому виражало ся лише тим, що, раз, без дозволу князя не можна було приступити до вибору, а друге, князь мав право потверджувати нововибраного. Швидче й лекше прийняло ся право „подаваня“ в прикладї до нижчих церковних урядів, але й тут воно не зразу виперло давнїй порядок, а само по декуди помирило ся з ним. Тодї західно-руська шляхта, не лише простї земяне та бояре, але й вище вельможне панство, потомки давнїх удїльних і литовських князїв, мали ще в своїм побутї богато понять і прикмет, що зближували їх із нижчими, міськими й сїльськими станами, мали одні з ними релїгійні вірування і сьвято шанували „стародавнї звичаї“ своєї народности. Вони звичайно будували та засновували церкви й манастирі в своїх маєтностях, давали їм землї й инчі жерела сталих доходів, удержували при них „шпиталї“ для бідних і хорих, годували церковників, боронили церкви й духовенство від кривд і т. п. і се дбане про церковні потреби й інтереси фактично виправдувало їх права „подаваня“. Бувало часто, що вони випрошували у короля яку церкву чи манастир, що були в його подаваню, спонукані до сего лише побожним бажанєм мати тї церкви в своїй „опіцї й оборонї“ та завести в них кращий лад; і король у своїх дотацийних грамотах иноді сам нагадував подібним патронам, що вони „не маютъ отъ своихъ церквей пожитковъ никоторыхъ собѣ мети, но сами маютъ церкви Божіи всякими речьми надавати и направляти и ихъ въ опекѣ своей и оборонѣ мети“[1]). В такій формі право подаваня не перечило й старим, давнїм руським звичаям, по котрим вибір напр. ігумена первістно належав до будівника або засновника манастиря, а потім ігумена вибирала братия, але потверджував засновник або князь[2]). Богато товариських манастирів, що були в королївськім подаваню, як напр. київопечерський, київо-михайловський, межигірський, іще в XVI ст. держали ся в своїм житю власне сего порядку: їх старших вибирала братия та місцеві обивателї, а до короля належало

грамоти, що потверджували їх право вибирати собі духовних пастирів (Русск. Истор. Библіотека, т. VII. ст. 1294).

[1]) Акты Западной Россіи, т. II. нр. 124.

[2]) Исторія Р. Церкви, митроп. Макарія, т. II. ст. 100.

лише потверджене вибраного[1]); инчі манастирі хоть і давав король у подаване приватним особам, але з обовязком давати на ігумена чоловіка „годного, хто будетъ любъ братьи, старцомъ того монастыря“[2]). Коли-ж приватні пани засновували в своїх маєтностях товариські манастирі, то вони самі позволяли братиї вибирати собі ігуменів[3]). Можна думати, що й право подаваня парафіяльних церков зразу не було таке абсолютне, яке воно в потім. У XV ст. самі литовські князї офіціяльно обовязували ся, що до тих церков, які були в їх подаваню, вони давати муть пастирів лише з місцевих родом і при тому людей гідних „ужиточныхъ, почестливыхъ, згодныхъ, которые могли-бы радити и вжиточны быти“[4]). Виленські міщане все мали право самі вибирати сьвященників і навіть церковників до своїх церков і наглядати за церковним майном, дуже дорожили сим правом і не попускали в нїм нїчого навіть митрополиту[5]); можна думати, що такі самі були порядки і в инчих містах і місточках, особливо в тих, що користували ся магдебурським правом і навикли до самоуправи. Нарештї, в селах і містах, що належали до приватних панів, хоть остатнї безперечно мали право настановляти до церков сьвященників (иногї навіть дїдично), але мабуть робили се не без участи й инчих парафіян, межи котрими могли бути не лише самі їх піддані; може перед сею настановою був вибір, лише потверджений паном. За часів перед люблинською унїею, коли не було ще зовсїм обовязкових відносин межи великими панами і людністю, що жила на їх землях, коли в межах їх маєтностей істнувало богато дрібних вільних властителїв — земян і бояр, пани зовсїм не потрібували анї не мали інтересу мішати ся до парафіяльних справ усіх церков, порозкиданих на їх териториї. Звістно, вони могли особливо опікувати ся деякими, важнїщими манастирями або церквами, що побудували і матеріяльно забезпечили вони самі або їх предки, та інтересувати ся вибором до них сьвященників. Але-ж було й

---

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I. т. I. пр. 14. Акты Зап. Россіи, т. II. пр. 121 і 122.

[2]) Акты Зап. Россіи, т. II. пр. 117.

[3]) Виленскій Археогр. Сборникъ, т. VI, пр. 142.

[4]) Грамота Казиміра 1457 р. Акты Зап. Россіи, т. I. пр. 66.

[5]) Вил. Археогр. Сб., т. VI. пр. 4 і 19. Акты Зап. Р. т. II. пр. 219 і 231.

богато инчих церков, збудованих самими парафіянами, що їх сьвященники, для визначеня від панських, мали назву „поповъ посполитыхъ“. Сільські громади, що були тоді ще зовсім вільні й мали навіть право самосуду (копні суди), те-ж мали свої церкви й самі удержували своїх сьвященників. Без сумніву, вибір сьвященників до таких церков належав зовсім до парафіян, і коли тут пан брав якусь участь, то лише хіба почесну, то-б то у него просили дозволу вибрати і потвердженя вибраного, подібно тому, як се практикувало ся в полуднево-західній Руси в минулім і навіть у початку теперішнього столїтя.

Найдавнїйшу вказівку на надужитє права подаваня подибуємо в актах звістного виленського собора, що відбув ся в 1509 р. „Декотрі в нашому законї — жалували ся отцї собора — гордуючи батьвівським переказом і заповідями, задля сьвітської слави та панованя, купують собі, ще за житя епископів, їх катедри та приймають тї катедри без поради і згоди митрополїї та епископів і без розглядин і вибору з боку князїв і панів нашого грецького закону“ (із сих слів видко, яку дорогу для здобутя врархічних урядів вважали тодї одиноко правною). Так само набували иногдї, по словам соборного акту, і старшинські посади в манастирях і сьвященничі по парафіях. Із другого боку собор жалував ся, що декотрі православні князї й пани, користуючи ся в своїх маєтностях правом подаваня сьвященників до парафіяльних церков, самі потім і відбирали тї церкви від сьвященників, без відома епархіяльного архиєрея; инчі через недбальство полишали в своїх маєтностях парафіяльні церкви без сьвященників; ще инчі наказували сьвященникам правити набоженство без архиєрейського благословенія; ще декотрі відбирали церквам маєтности й инчі предмети церковного майна. Але з усего видно, що тодї подібні надужитя приватних осіб права подаваня були поки що ще рідкі і безправність їх чули всї; ось чому собор міг енергічно узброїти ся проти них, грозячи навіть виключенєм із церкви за касованє стародавних порядків і правил церковних. Далеко тяжче було бороти ся проти купованя сьвятительських катедр і инших духовних посад, бо продавцем їх був не хто инчий, лише сам „верховный подавца хлѣбовъ духовныхъ,“ то б то король. Усе, що міг постановити собор проти сего стра-

шенного надужитя, виразило ся в отсїй ухвалї: „нїкому не підкупляти ся під живими епископами, архимандритами та сьвященниками; як-же хто поважить ся на таке дїло, чи то архимандрит, чи ігумен, чи сьвященник, чи сьвітський чоловік, то нехай спаде на них церковне неблагословенє та виключенє с церкви, а на епископство їх зовсїм не класти, а класти на тї уряди лише гідних; а за негідника коли й господар буде вступати ся, в такім раві всїм нам епископам із митрополитом піти до господаря і заявити негідність того негідника, не важучи ся зовсїм посьвячувати такого". То само повторено і в кінцевій ухвалї собора, в формі загального способу для зміцненя й оборони ухвалених собором правил: „Коли господарь або які-небудь вельможі і власти присилати муть до митрополита або епископа, аби сповнити їх волю й порушити в чімось хоть одну з наших соборних ухвал, то нїкому з нас на се не важити ся а всїм нам з'їхати ся, на власний кошт, до митрополита і просити господаря та непохитно стояти, аби закон нашої православної віри не був порушений. А коли хтонебудь із нас, або тї пастирі, що будуть після нас, через своє недбальство або скупість, схочуть переступити сю заповідь і за неї не потерпіти, тих скинути з їх гідности[1]).

Господарем, що його вмішаня в церковні справи так бояли ся отцї собора, був Жиґмонт I, великий князь литовський і заразом король польський. Він зовсїм не був фанатиком і переслїдувачем православія, противно, то був розумний і цїлком толєрантний що до віри володар, що богато прислужив ся самій же західно-руській церкві. Але в нїм були вже слабі литовсько-руські традициї його попередників, а живучи майже стало в Польщі та звертаючи головно увагу на хід польських справ, він зовсїм засвоїв собі тамошні порядки й понятя і мимохіть переносив їх і на справи литовсько-руські. Як звістно, виборний прінціп був усе чужий римсько-католицькій церкві, заснованій на противному прінціпі — повній самовладї. Звістно й те, як богато було ріжних форм симоній, підкупів і підлестливости, с котрими звязано було тодї набуте від римського двора духовних урядів, бенефіцій,

[1]) Дѣянія Виленскаго Собора — Русск. Истор. Библіот., т. IV.

посьвячень, ординацийних грамот, буль і т. н. Польські королї, подібно инчим католицьким володарям Европи, уперто бороли ся проти сеї підлестливости і добили ся того, що взяли виключно в свої руки іменованє духовних урядників і роздаванє церковних маєтностей і бенефіцій; заразом вони стали брати до державної каси і всї тї грошеві платнї, які перше йшли для римського двора від осіб, що шукали церковних урядів. Король Жиґмонт I пильнїще нїж инчі беріг своє право найстаршого патрона католицької церкви в межах своєї держави й остро переслїдував так називане тодї к о р т е з а н с т в о, то б то шуканє духовних урядів і титулів, безпосередно у самого папи. Він нераз потверджував конституциї своїх попередників, по котрим кортезан мусїли прогонити з батьківщини й конфіскувати їх майно[1]). За него в-перше було постановлено, аби плачені доти папі епископами та прелатами, коли вони займали свої посади, а н н а т и платити на далї до державної каси[2]). Користуючи ся так необмежено правом роздаваня духовних урядів і бенефіцій в римсько-католицькій церкві, Жиґмонт готов був так само широко розуміти і належне йому право подаваня що до православної західно-руської церкви; відси й виходили справедливі побоюваня отців виленського собора. Сї „підкупи під живими епископами, архимандритами та сьвященниками," про котрі собор згадує, в Польщі були звичайною появою: там можна було лехко добути від короля грамоту на перший-лїпший церковний уряд іще за житя займаючої його особи, с правом заняти його, коли буде вільний; такі завчасні кандидати називалися н о м і н а т а м и. Очевидно, що в міру зближеня Литви с Польщею, подібна підлестливість стала заходити і в руcько-західну церкву, і хоть як енерґічно узброювала ся проти неї, бодай зразу, право-

[1]) Vol. Legum, I, f. 372 et 526.

[2]) Ibidem, I, f. 571. А н н а т и (annatae), заведені папою Іваном XXII (1316—1334), було те, що кождий епископ або инчий прелат, як займав посаду, обовязаний був заплатити папі середнїй річний дохід із своєї епархії чи бенефіциї, яко перший їй плід. Таксу аннат швидко підвищали пізнїщі папи і вона доходила иноді до 25.000 гульденів. У Польщі, як і в инчих країнах, старали ся увільнити ся від заплати аннат: проти них йшли часті соймові постанови, але вони рідко доходили до своєї мети.

славна єрархія, пригоди купованя церковних урядів не лише не счезли, але й почали швидко множити ся, дякуючи тому, що правительство було їм прихильне. З опублїкованих доси документів звістно скілька пригод подібних підкупів, що стали ся власне за Жиґмонта I. Був напр. у него писар Михайло Василєвич Коптя, котрого він раз посилав у Крим, аби прихилити до себе Татар. Сповняючи порученє, Коптя видав на те чи мало власних грошей, і вернувши ся до короля просив надгородити його — і чим же? Не грішми, а тим, аби його батькови, пану Василію Євлашковичу, король дарував епископську катедру — луцьку або володимирську (обі найбогатші маєтностями), яка перше опорожнить ся. І Жиґмонт радо сповнив бажанє просителя і видав у 1520 р. грамоту, де заявив, що за вірну службу писаря Коптї і за зроблені ним на службі видатки, дає батькови його одну з названих епископських катедр, яка перше опорожнить ся, та обіцяє „тое епископьи никому иншому не отдавати,“ окрім його батька[1]). А в 1524 р. якийсь Андрей Дягилевич із Київа сказав королеви, що хоче стати священником; а що за взятий у него товар йому мусїли заплатити с королївської каси значну грошеву суму, то він просив, замість тої платнї, дати йому в Київі три церкві королївського подаваня: межигорську, йорданську та рождественську. І король радо пристав на таку злагоду і віддав Дягилевичеви три названі церкві з усїми маєтностями тим більше, що за него-ж просив князь Константин Іванович Острозький[2]). Очевидячки, що, поступаючи таким чином, король зовсїм не бажав умисно шкодити православію, та ледви він і сьвідімував, що його поступки підтинали в самім корени головну силу церкви — єрархію й вели її до безладя і деморалїзациї. Так само він орудував духовними урядами і в католицькій церкві і як там, так і тут, поперед усього пильно беріг, як йому видїло ся, прерогативи своєї найвищої власти та дбав про побільшенє королївських доходів. А в тім, він допускав і істнованє давнїх, виборних порядків у православній церкві, але завів новий звичай, що хилив ся до тої-ж

---

[1]) Акты Южн. и Зап. Россіи, т. II. пр. 105.

[2]) Ibidem, пр. 110.

фінансової цїли, а то: брав від православних епархій і манастирів грошеві приносы, так називані „чоломбитя“ — що разу, коли потверджував вибраних ними кандидатів на епископські та архимандритські посади[1]); значить, брав і від тих, кому хотїло ся купити собі церковний уряд, і від тих, кому „подавав“ єрархів. Найсумнїще було тут те, що богато і при тому кращих людей з самих же православних Українцїв очевидячки мало вже дорожили давнїйшими звичаями своєї церкви і немов байдуже їм було те, що їх мало-по-малу нищено. Самі західно-руські єрархи, що так енергічно обіцяли на виленському соборі стояти за непорушність давнїх церковних порядків, готові навіть потерпіти за них, як видко, мало дбали про здїйсненє соборних ухвал, і декотрі з них самі-ж і порушали їх. Так у 1526 р. володимирський епископ Пафнутий[2]) писав до короля, що луцький владика Кирило[3]) находить ся „въ великой старости и у хворобѣ,“ і бив чолом, аби після смерти сего владики король дав „тотъ хлѣбъ духовный владычество луцкое“ йому Пафнутию. А князь Константин Іванович Острозький, що був тоді в королївській радї, не лише не запротестував проти користолюбства володимирського епископа й порушеня ним стародавного в західно-руській церкві ладу обсаджуваня епископських катедр, але ще й сам просив за кандидата богатих „духовныхъ хлѣбовъ,“ і король дав кандидатови той „хлїб,“ найбільше через просьбу славного князя[4]). В два роки після того Пафнутий умер, а його богату епископію задумав посїсти владика біднїщої епархії — пинський епископ Макарий, і так само, обминаючи вибір, обернув ся просто до короля с просьбою подарувати йому опорожнену катедру; і знов заступає ся за него той же князь Константин Іванович Острозький разом з инчими православними членами великокняжївської ради[5]). В шість років після того (1534 р.),

---

[1]) Акты Южн. и Зап. Россіи, т. II. при 105 і 112. Исторія Русской Церкви, митроп. Макария, т. IX, ст. 193—4 і 229.

[2]) Чи не він то був присутний на виленському соборі 1509 р. яко супрасльський архимандрит? Див. в актах собора реєстр осіб, що на нїм були.

[3]) Теж був членом виленського собора.

[4]) Акты Зап. Россіи, т. II. пр. 146.

[5]) Ibidem, пр. 151.

коли Макарий таким же способом випрошував собі у короля новий „духовний хлїб“ — київську митрополїю, князь К. І. Острозький уже не жив; але за Макария заступили ся дві високі особі вже не православної віри, а то: королева Бона, що мала величезний вплив на свого чоловіка Жиґмонта І й явно торгувала роздаванєм вищих церковних і державних урядів, — та виленський воєвода Альбрехт Гаштольд[1]). За нового короля Жиґмонта-Августа, що був більше толєрантний що до віри ніж його батько, виборний порядок обсаджування вищих церковних урядів у західно-руській церкві майже зовсїм виходить з уживання і намісь него настає підлестивість та підкупи у короля й його близьких, або-ж король сам роздає тї уряди яко надгороду особам, що прислужили ся йому, не звертаючи нїякої уваги на моральні їх прикмети і взагалї на степень спосібности їх займати духовні уряди. Так у 1551 р., ще на пять років перед смертю митрополита Макария, король уже загодї іменував наступником його виленського скарбника і ключника Степана Андрієвича Бількевича в надгороду за його „верные, пильные, цнотливые службы,“ не питаючи, що той чоловік, як сьвідчать латинські писателї, був такий простий і мало образований, що ледви навіть розумів ріжницю межи православієм і инчими обрядами[2]). Окрім самого короля роздаванєм архиєрейських катедр, розуміє ся за грошї, займала ся його мати, королева Бона, що подарувала в 1552 р. пинську і туровську епископію архимандриту пинському Макарию[3]). Дорогою теж подібної підлестливости добували тодї старшинські посади по манастирях і сьвященничі по парафіях.

Таким чином ми бачимо, що коло половини XVI ст. давнїй внутрішнїй лад західно-руської церкви коли не зовсїм іще був знищений, то вже сильно здез'орґанїзований. Для нашої цїли дуже важно завважати, що початок сеї дез'орґанїзациї зроблено в найкористнїщий, очевидячки, для православної церкви час, коли вона мала повний супокій, не порушуваний нїякими пробами завести унїю, коли про єзуїтів у Польщі

---

[1]) Митроп. Макарий, Исторія Русск. Церкви, т. IX, ст. 234.
[2]) Ibidem, ст. 329—331.
[3]) Акты Южн. и Зап. Россіи, т. I. пр. 126.

та Литві не було ще й чутки, і нарешті за панованя кращих і найтолерантніщих що до віри польсько-литовських володарів, двох перших Жигмонтів. Безперечно, оба сі володарі своїми поступками чи мало причинили ся до сеї дез'орґанізациї; але бачити в їх поступках щось навмисного, ніби то задля систематичної приготови до будучої унії — бодай безпідставно, бо, повторяємо, оба вони зовсім так само поступали і супроти власної, католицької церкви.

Та що ж робила за той час сама західно-руська православна суспільність? Чому вона не виступила з обороною стародавних звичаїв і порядків своєї народньої церкви і не узброїла ся проти новин, що очевидячки грозили їй повним безчинством і впадком? — От тут то, на нашу думку, і в осередок ваготи питаня, що західно-руська суспільність сама переживала тоді переходовий час і швидко наближала ся до кінця процеса, що вже давно в ній достигав і мав стати ся новоротною епохою в її політичнім, суспільнім і побутовім житю. З одного боку, вона пильно наслухала хід подій у сусїдній Німеччині, що бентежили тоді всю Европу і заставили задрожати навіть столицю католицького сьвіта. Богато з західно-руських шляхтичів посилали тоді своїх синів учити ся до німецьких університетів, де вони слухали самого Лютра, Мелянхтона й инчих протестантських богословів; инчі самі любили їздити в німецькі землї та Швайцарію. По всій Литві й полудньо-західній Руси ходили твори славних реформаторів і вільно ширили ся їх доктріни. У 1525 р. лютеранство явно прийняли в східній Пруси та Ліфляндиї, с котрими були сталі торговельні й инчі зносини. Незабаром після того, а то коло 1539 р., в самій столиці Литви, Вильні, Аврам Кульва, що був доти католицьким ксьондзом, почав явно пропаґувати доктріни Лютра. Коли в 1548 р. вийшов на трон Жигмонт Авґуст, він наближив до себе виленського воєводу Николая Радзивилла, потомка колись православних предків, що виступив яко горячий прихильник кальвінїзму та явний його оборонець. Примір Радзивилла потяг за собою цілий ряд значних литовсько-руських фамілій, за котрими пішли й дрібнїщі шляхетські роди. За короткий час охват протестантськими ідеями став у Литві і західній Руси такий загальний, що мало котрий сяк-так обра-

зований чоловік був зовсім від него вільний[1]). З другого боку, одночасно с тим духово-релігійним рухом, помалу відбував ся ще різчий перелом у суспільно-побутовім житю Литви й полуднево-західної Руси. Наближала ся славна люблинська унія (1569 р.), що до решти злучила Литовське князівство с Польщею й почала епоху певного панованя в нім польського впливу. Усьпіх сеї справи, задуманої ще за Ягелла та з особливою енергією приготовлюваної за обох Жигмонтів, раховано на підмогу й прихильність дуже численного в Литві та полудневозахідній Руси стану земян і бояр — потомків дружинників руських князів або лицарів литовських і чужоземних, що хоть і володіли земельною власністю, та лише на ленному праві, а не на праві власности і були не тілько зовсім залежні від великого князя, але й були подекуди залежні від більших ленників, колишніх удільних князів і инчих литовсько-руських маґнатів. Справді, польський становосуспільний і політичний лад, з його славетною шляхетською вільностю та рівноправністю, страшенно манив членів сего стану. Вони добре розуміли, що заведене того-ж ладу в Литовській державі та злучених з нею руських землях обіцяло їм ряд таких важних користей, як: юридичне зрівнане їх с потомками удільно-князівських родів і инчими маґнатами, набуте прав повної земельної власности, закріпощене селян, що жили на їх землях і до того часу їм особисто зовсім не були піддані, і нарешті обмежене залежности від велико-князівської власти й набуте впливу на хід політичних справ у державі. Справді, все те дала люблинська унія, і в сім змислі вона справедливо вважає ся поворотною точкою в історії Литви й полудневозахідної Руси, що почала епоху основної зміни давніх тутешніх політичних, становосуспільних і економічних відносин. Вона зробила конець істнованю давніх руських сільських громад з їх правом самосуду й вільного володіня землею, знищила давнійшу різнородність станових груп, що доти не були остро розмежені і зливали ся одні з одними, та розбила людність на дві різко відділені одна від очної становосуспільні категорії: шляхтичів і людей посполитих. За перенятем форм польського суспільного ладу пішло перенесене цілої атмосфери понять, вироблe-

[1]) Lukaszewicz, Dzieje kościoła wyznania helweckiego w Litwie, ст. 4—9.

них у польсько-шляхетській суспільности; почали присвоювати собі польську просьвіту й мову, звичаї й взагалї всї форми шляхетського спільного життя. Счезла давня простота життя й намісь неї настали роскоші та чванливість. Руcько-литовський шляхтич не хотїв нї в чому видати ся нижчим від своєго польського собрата і, подібно йому, старав ся мати богату обставу, тримав купу слуг, заводив дорогі повози, величав ся пишністю і богатством одежі та зброї й т. н., хоть і мусїв задля всего того залазити в невиплатні довги; відси розвили ся в руcько-шляхетській суспільности такі пороки, як загальна нагінка за наживою й нерозбірність у способах, аби досягнути її. Далї, сьвідомість про необмеженість своїх станових і политичних прав і чар славетної шляхетської рівноправности з виднїщими державними урядниками викликували серед західноруської шляхти станову гордість і незвичайну ревність в оборонї свого упривилєованого становища; відси — згірдні відносини до людей не-шляхетських станів, до „хлопів“, і нетолєранция до найменчих проявів їх незалежности, напр. переслїдуване копних судів і инчих осьвячених переказом давнини останків колишнїх селянських прав і волї. Нові станово-шляхетські ідеї так інтензивно впливали на розум західно-руських шляхтичів, що навіть немов тьмили в них сьвідомість национальної їх індивідуальности; в юридичних актах і инчих памятках тодїшньої письменности все рідше подибує ся противуставлене „Руси“ і „Ляхів“: їх племінна ріжниця немов ігнорує ся і вони звичайно зливають ся в однім становім терминї: „шляхта и рыцерство закону греческого и римского“. Але дїйсно і ся остатня, віросповідна ріжниця мало-по-малу тратить давнїщу силу: з одного боку, тїсне зближене західноруських шляхтичів с Поляками, особливо шлюбні звязки між ними, чим раз частїще стали доводити їх до переминн старої, руської віри на нову, шляхетську, тоб то католицьку; а друге, те широке розпросторонене протестантських ідей, про котре ми вище згадували, коли не могло потягнути за собою що до одного всїх західно-руських шляхтичів, то всеж таки значно захитувало давнїщі їх вірування й викликувало серед них релїгійну байдужність і вільнодумство.

Зваживши все сказане, не важко представити, як усї тї сумні наслїдки суспільного перелому, звязаного в істориї по-

луднево-західної Руси з епохою люблинської унії, мусїли відбити ся на становищу й долї західно-руської православної церкви. Поперед усього, станова виключність до решти знищила давню спільність духовенства й сьвітських людей — представителїв усїх верстов західно-руської суспільности, і спаралїжувала їх спільну службу церкві. Саме духовенство, під впливом станової ідеї, роспало ся тепер на дві різко розмежені ґрупі: вища єпархія, вкупі з деякими представителями білого духовенства, чинила „шляхту духовного стану“ і швидко геть зільляла ся в усїм із „панами шляхтою становъ светскихъ“; а нижче духовенство зачислено в ряди „посполитого стану“ і вкупі з ним віддано на жертву самовладї й повній самоволї від „становъ шляхетскихъ“, у руках котрих липило ся давнє право „подаваня“; але тепер се право було розвито в цїлу систему, ототожнено с польським „ius patronatus“ і зміцено всїми прикметами остатнього (ius donandi, ius praebendi, ius collationis і т. и.) Західно-руська шляхта, серед котрої тодї було вже чимало і дїйсних Поляків, що набули тут маєтности, швидко порозуміла політичне та економічне значінє права патронату, що було в її руках, і зараз покористувала ся сим могучим способом. Право се поперед усього вбільшало до краю власть пана, даючи йому можливість без контролї орудувати совістю своїх підданих і роблючи залежним від його самоволї заспокоєнє їх духовних потреб. Переслїдуючи останки давнього копного самосуду, яко незгідні з інституцією панського домінїяльного суду, західно-руський шляхтич почав уважати таким же порушенєм своїх панських прав і стародавний звичай сїльських громад — самим вибирати сьвященників і орудувати справами парафії. Тепер і се й те мусїло піти в руки панів, що швидко зробили з права патронату нове жерело направедних доходів: вони продавали сьвященничі посади в своїх церквах, домагали ся від духовенства подарків, забирали церковні землї, що-цїннїще з церковних річей і т. и. Зрештою в сих разах, коли право патронату було лише знарядом панського абсолютизму та зиску, шкоду с того для західно-руської православної церкви можна було вважати ще малою в порівнаню с тими разами, коли воно ставало знарядом релїґійного трозелїтизму серед шляхти. Адже-ж досить було якому-небудь панови попасти ся під вплив католицького

місіонера або вхопити ся за доктрінн Лютра, Кальвіна, Соціна та їм подібних, — і він нераз касував у своїх маєтностях православні церкви та робив із них костели або кирхи й богомільниці, заводив сектантські школи, навіть академії, та насильно навертав своїх підданих на нову віру. Та ось його маєтности у спадщинї або дорогою продажі переходили в руки особи, що держала ся инчої релїгії — і новий пан зараз вигоняв одновірцїв свого попередника, касував їх школи, відбирав сьвятинї і с такою-ж енергією ширив у своїх маєтностях тоту віру, якої сам держав ся. Тепер подібні надужитя можуть видавати ся нам по-просту чудними, але в кінцї XVI та в першій половинї XVII ст. вони були досить звичайні на цїлім просторі Польсько-литовської держави і мали собі повне виправданє в теорії шляхетських прав і вільностей, хоть через сї надужитя однаково терпіла і церква православна і католицька, не вважаючи на її пануюче становище в державі. Нарештї подібний порядок, або лїпше — непорядок, не раз признавали й законодатні державні акти, напр. конституция 1573 р., що потвердила духовним і сьвітським панам давню їх власть супроти підданих „tam in rebus spiritualibus, quam saecularibus“[1]). І що особливо цїкаво—конституция ся була постановлена генеральною конфедерацією, котра майже що до одного складала ся з диссидентів і була скликана для оборони прінціпів толєранції в справах віри і релїгійної волї. Така вже була неконсеквентність станово-шляхетської льогіки! Від тодї надуживаня права патронату стають жерелом безперестанних розрухів і бунтів, що мало-по-малу розхитували політичний орґанїзм Річи посполитої. Богато поляв у її суспільнім і політичнім житю можна собі пояснити найбільше істнованєм і впливом сего права: такий напр. реформацийний рух XVI—XVII ст., що, мов бурний ураґан, раптом пішов по всему просторі держави, мало не звалив вікового будинку пануючої церкви, але потому с такоюж стихийною раптовністю счез на все, не полишивши по собі инчих слїдів, окрім руїни. Так само й унїя певно мала би зовсїм инчу долю, як би право патронату не було вдячним ґрунтом для штучного її плеканя. Так як усяка суспільна кріза, вона проістнувала би була лиш якийсь час,

[1]) Volum. Legum, II, f. 124.

поки причини, що викликали її, не були би усунені, і вже в усякім разї не дала би і сотої частини тих довгих терпінь, що прийшло ся винести ізза неї західно-руській православній людности. Декотрі історики, підкуплювані дуже користною діяльністю православних патронів того часу, готові признати й самий патронат добродійною інституцією, що дуже прислужила ся справі руської віри й народности. Безперечно, що в тодішній неспокійній епосї релїгійної боротьби та злучених з нею всяких можливих насильств, право патронату, як і кожда инча станова привілєя, була обосічною зброєю, що однаково добре служила і для нападу, і для оборони. Ми знаємо, що правом патронату користували ся не одні світські пани, але й православні архиєреї та старшина манастирів що до церков на великих тодї церковних маєтностях, тай декотрі міські громади і православні братства; особливо ж могучою зброєю для оборони православія було се право в руках тих західно-руських шляхтичів, що ще міцно держали ся віри своїх батьків. Але питанє ось у чім: Чи міг патронат, сей плід і крайнє вираженє шляхетського абсолютизму, стати сталим і певним спільником православної церкви, коли він у самій своїй ідеї був живим запереченєм основних прінціпів її соборного ладу? Проречистою відповідю на се питане є історія унії, в лїтописях котрої на одній сторонї читаємо хвалу благочестию значних патронів, а на другій — нарікане на їх відступництво. З купи таких примірів наведемо найбільший. Поки жив найбільший і найбогатший з українських православних патронів, князь Константин Острозький, в його справдї-державному князївстві, що мало в собі 35 міст і місточок і коло 700 сел, і займало значну частину теперішньої волинської й декотрі частини київської та подільської губернії, було поверх 600 православних церков і скілька манастирів, а побіч них лише д в а костели й н і о д н о ї унїятської церкви. І що ж! Не минуло й 30 років після смерти славного князя, як внучка його, звістна єзуїтська праведниця, Анна-Альоіза Ходкевич, у самім Острозї заснувала богату єзуїтську колєгію, побудувала в ріжних місцях купу костелів і завела примусовий звичай, по котрому всї без виїмку руські священники її держави обовязані були що року з'їжджати ся до Острога для участи в католицькій процесиї в святo Божого Тїла; а дїдич другої

частини маєтностей Конст. Острозького, князь Владислав-Домінік Заславский, видав у 1630 р. наказ за насильний перехід на унію всїх православних сьвященників у межах його маєтностей, наказавши своїм старостам і урядникам остро карати тих духовних, що не послухали би його волї[1]). Се був натуральний приклад jus patronatus, що виражав ся формулою: cujus regio, hujus religio. Само польське правительство, хоть би навіть і хотїло, не мало ні сили, ні власти обмежити сю дику, але de jure правну самоволю панів супроти справ совісти їх підданих. Підчас переговорів, що були перед оголошенєм унії, митрополит Михайло Рогоза й згідні з ним архиєреї домагали ся від польського правительства, аби на далї „монастыри и церкви руские на костелы оборочаны не были". Король радо обіцяв се що до церков і манастирів, що були в його власних руках, але отверто признав ся, що „въ маєтностяхъ шляхетскихъ того учинити не можемо"[2]).

Звістно, не всї західно-руські пани в XVI ст. ставили ся так деспотично до православних сьвященників, як поступив з ними у XVII ст. князь Заславский; але взагалї становище сїльського православного духовенства від часу люблинської унії стає досить сумне. То були по найбільшій частинї бідаки, що мусїли обробляти землю власними руками, бо давнїщі церковні фундуші, що забезпечували їх матеріяльне істнованє, пани часто відбирали. Лише деякі с панів, найблагочестивіщі, ставили ся до своїх духовних пастирів з належною пошаною; у більшости-ж панів сїльські сьвященники стояли на рівнї с селянами. Староста або пан заставляв парафіяльного сьвященника їхати с підводами, брав до себе услугувати його синови, орудував деспотично його родиною та обдирав, скільки схотїв. Не краще обходили ся з духовенством і самі епархіяльні архиєреї, що були дїйсно такими-ж шляхтичами, як і їх вірні: вони поводили ся зо сьвященниками крайне грубо, накладали на них самовільні податки і без усякої відповіди перед ким-небудь карали тюрмою або бійкою. Зрештою, сьвященники мало й знали своїх владик і дуже рідко мали з ними дїло: дістаючи з рук панів парафіяльні посади, вони навикли

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, пр. CCXLVI.

[2]) Акты зап. Россіи, т. IV, пр. 79.

піддавати ся їм і в таких справах, що не належали до сфери властиво підданчих відносин і дотичили просто їх пастирських прав та обовязків. І в суспільности, і серед самого духовенства швидко виробив ся прінціп: чиє подаванє, тому й послух попів[1]). На сій підставі пани і навіть їх урядники дуже часто самі судили сьвященників, кидали їх у свої тюрми і брали від них судові мита, наказували їм самовільно вінчати й розводити подружя і т. и.[2]). Не дивниця, що при таких умовах побуту сїльского духовенства, сам фах православного пресвитера упав до того, що, як сьвідчить звістний православний писатель Захарій Копистенський, порядному чоловікови сором було вступати до него, і лиш „одно сметье людское, голодные и неукове тиснулись“ в його ряди, знижаючи і без того невисокий моральний його рівень до того, що „южъ трудно было розознати, где былъ частшій пресвитеръ: въ корчмѣ, чили въ церквѣ“ [3]).

Зовсїм инче стало тепер становище вищого західно-руського духовенства. В його ряди „тиснули ся“ зовсїм не „сметье людское, голодные и наукове,“ а противно — значні й богаті шляхтичі, дуже часто представителї славних фамілій. Так було тодї і в Польщі, де вищі духовні уряди нераз були предметом підлестливости для значних вельмож і державних урядників. Є звістка, що славний Ян Замойский, як був уже підканцлєром і гетьманом коронним, то раз не знав, чи добивати ся йому далї канцлєрства, чи біскупства краківського[4]). Тим більше се мусїло бути в полуднево-західній Руси, вищі стани котроїї переживали тодї економічну крізу. Через змінені побутові умови житя, змаганя до роскошів і марнотравства, західно-руські шляхтичі починають бачити, що їм мало давнїщих жерел матеріяльного забезпеченя, і старають ся найти нові. Задля того вони мало-по-малу покидають пере-

---

[1]) Акты Южн. и Зап. Россіи, т. . нр. 238.

[2]) Акты Зап. Россіи, т. II. нр. 230. Наскілько взагалї було тодї безправне та безборонне становище нижчого духовенства, про се по части сьвідчать документи в Архивѣ Юго-Зап. Россіи ч. I, т. VI, нри XXIX, XXXVII, XXXVIII, XLIX, CIII і и.

[3]) Палїнодия Зах. Копистенського — Русск. Ист. Библ., т. IV. ст. 1057.

[4]) Listy Żółkiewskiego, ст. 5.

важну досі систему лїсової господарки та звертають головну увагу на розвиток хлїборобства, і на те виносять ся з лїсових маєтностей Полїся й намагають набути права на чорноземнї степові простори в полудневій Волинї, Подільщинї та Українї; заразом вони всякими способами старають ся випрошувати у короля грамоти на ріжні користні уряди — староства, війтівства, тіюнства й т. н. бенефіциї. Православні епархії в полудньово-західній Руси і більшість манастирів мали дуже значні маєтности, даровані їм давнїми руськими та литовськими князями й инчими благочестивими особами, через те тоді сьвітські пани почали гнати ся за „духовним хлїбом,“ то б то епископіями та архимандріями. Натурально, що давнїща дорога до сих урядів, то б то всенароднїй вибір для більшости кандидатів був дуже ненаручний, то вони волїли звертати ся з підлестливістю безпосередно до „верховного подавця столиць і хлїбів духовних,“ то б то до короля і один поперед одного випрошували у него дотацийні грамоти на духовні уряди — хто за давнїщі услуги, хто по просьбі придворних ведьмож, а більшість — просто за гроші. За короткий час повстала і розвила ся скомплїкована система каверз, випрошувань і підкупів. У 1569 р. колишнїй підстароста луцький, властитель Берестецької маєтности, пан Андрей Русин, не вдоволяючи ся титулом іменованого владики пинського та туровського, що він добув іще давнїще, схотїв іще дістати богату архимандрію Жидичинську. Задля того він післав „до двора его королевской милости“ молодого п. Загоровского і дав йому три іменні блянкети на векслї, с повномочієм написати на них, як буде треба, від його особи грошеві зобовязаня тим членам королївської ради, що возьмуть ся випросити для него „тотъ хлѣбъ духовный архимадритство Жидичинское.“ Та Загоровскій чомусь „ничого доброго не выправилъ и того хлѣба духовного у его королевской милости и въ пановъ радъ не зъедналъ,“ а тим часом блянкетів на векслї назад не привіз. Аби забезпечити себе на всякий раз від даремної платнї на тї блянкети, п. Русин подав до ґродських луцьких книг заяву, що як його проба випросити архимандритство не вдала ся, то він не вважає себе „виннымъ якъ самому его королевской милости, такъ и панамъ радамъ, никому ничого

и никоторые сумы пенезей“[1]). Практикував ся иичий спосіб платиї за одержане врархічних посад — не грішми, а немов натурою. Мелетий Хребтович, що служив зразу в воєнній службі, а потому був вибраний архимандритом Київо-печерського манастиря, зробив у 1579 р. з дуже старим володимирським епископом Ѳеодосієм Лазовським користну злагоду, по котрій той згодив ся відступити йому свою катедру. Треба було лише випросити потверджуючу грамоту королівську, котру швидко й дано; але за заслуги і клопоти в сій справі Хребтович мусів видати, за згодою зрештою самого короля, дві записі: одну коронному канцлерови Янови Замойскому на право доживотя на маєтність м. Квасов з його належитостями, що належала до володимирської епископії, а другу — королівському дворянинови Петрови Черніковскому на право користуваня другою церковною маєтністю, с. Яновичами[2]). Бувало иногді й таке, що король видавав дотаційні грамоти на один і той самий церковний уряд разом скільком особам. Тоді, як то були люде згідливі, то вони мирили ся один з одним, при чому одна сторона зрікала ся своїх прав на користь другої за грошеву надгороду[3]); в противнім же разї межи ними счинала ся дійсна війна. Така війна відбула ся напр. у 1565 р. межи двома претендентами на володимирську епископію: шляхтичем Іваном Борзобогатим-Красенським і холмським епископом Ѳеодосієм Лазовським, при чому побідив остатній, після того як він, обступивши епископський замок двотисячним віддїлом узброєних людей і поклавши пушки на міських будинках, почав стрілати з них на замок і соборну церкву, шість раз посилав своє військо на приступ, казав підкласти огонь під стїни замку і таким чином присилував свого супірника втекти. Чим далї, тим більше гидоти було в подібнім роздаваню врархічних урядів у західно-руській церкві. Особливо невибагливий був тут Стефан Баторий, що дарував епископські катедри та архимандрії ріжним ротмістрам яко над-

---

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, пр. XXVIII.

[2]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, пр. XXXV.

[3]) Взорець подібної згоди див. в „Архивѣ Юго-Зап. Россіи,“ ч. I, т. I. пр. 24.

[4]) Ibidem, пр. 4.

городу за воєнні подвиги і навіть раз іменував (правда, через помилку) архимандритом минського православного манастиря явного католика[1]). Звістно, при такому способі обсаджуваня вищих церковних урядів зовсїм не звертали уваги на моральні прикмети претендента, на його покликанє і приготову до пастирської служби; через те не нераз бувало, що західноруськими єрархами ставали, супроти канонїчних постанов, напр. жонаті другий раз, як Онисифор Дївочка, митрополит київський, і навіть убійцї й инчі переступники, як Тимоѳей Злоба, супрасльський архимандрит і инчі. Діставши королївську грамоту, шляхтичі не дуже квапили ся с церковним посьвячуванєм: иногї вони по кілька років орудували подарованими їм епархіями або манастирями, лишаючи ся сьвітськими людьми й маючи титул іменованих владик або архимадритів, і часто треба було від митрополита незвичайних спонукуючих способів, як неблагословенної грамоти або жалоби королеви, аби заставити подібних свавільників посьвятити ся[2]). Декотрі ставали управителями епархій та манастирів, маючи живі жінки, і посьвятивши ся, не розводили ся з ними, а далї жили по родинному; так у 1585 р. галицько-руські православні шляхтичі попрікали митрополита Онисифора Дївочку за те, що, через його недбальство про порядки церковні, на епископських катедрах сидять такі люде, що „съ жонами своими кромѣ всякого стыда живутъ и дѣтки плодятъ, а въ манастыряхъ честныхъ, вмѣсто игуменовъ и братьи, игумены съ жонами и дѣтьми живутъ“[3]). Инчим разом львівське братство доносило константинопольському патриархови Єремії, що епископи: холмський Дионизий Збіруйський і пинський Леонтий Пельчицький „со женами живутъ, еще же и перемышльскій владыка (Михайло Копистенський) со женою на епископство възведенъ“[4]).

---

[1]) Акты Зап. Россіи, т. III, пр. 110.

[2]) Для приміру вкажемо на шляхтича Марка Жоравницького, що від 1564 до 1567 р., то б то до самої своєї смерти орудував луцькою епархією, яко сьвітський чоловік; тай на його наступника Івана Борзобогатого-Красенського, що аж у четвертім році своєї управи, тай то присилуваний крайнїми способами митрополита, посьвятив ся під іменем Іонн. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I. ст. XXV—XXVI.

[3]) Акты Зап. Россіи, т. III, пр. 146.

[4]) Ibidem, т. IV, пр. 33.

Досягнувши мети своїх підлестливостей, шляхтичі-ерархи діставали в свої руки дуже численні церковні маєтности і могли тепер богатством рівнати ся зо значними вельможами, у котрих дехто з них бував перше на службі. Вони мали укріплені замки с пушками, гаківницями й иичою огнепальною зброєю; навколо них була ціла купа слуг, межи котрими иноді бували потомки збіднілих князівських родів; у скринях їх було повно „шат златоглавих," „сукон фалендишевих," „оксамитів і єдвабів," шкурок із куниць і соболїв, та „мис" червінців, єфимків і талярів, срібла, золота, „перел уриянських" то б то жемчугів і инчих дорогих річей; в їх пивницях не виводив ся невичерпний засіб, цїлими бочками, вин: мальвазиї, ренського, алїконте й инчих напитків; а в головнім замку все був на поготові дуже численний і добре узброєний віддїл гайдуків; вони удержували їх нїби то проти нападів татарських, але вживали далеко частїще до наїздів на чужі маєтности[1]). Сї непокликані владики як найменче дбали про свої пастирські обовязки, а богато з них ледви чи й розуміли добре, в чім вони. Вся увага і всї їх помисли ішли на клопоти тим, аби як найшвидче забогатїти. Вони усунули крилошан від права участи в орудуваню церковними маєтностями й доходами та самі орудували ними особисто і без усякої контролї: роздавали цїлї маєтности в доживоте своїм дїтям, своякам і приятелям, віддавали в вінї своїм донькам, продавали, міняли, арендували на десятки років, заставляли і взагалї орудували яко своєю власністю. Так само самовільно орудували вони і церковним рухомим добром: руйнували манастирі і церкви, розбирали з укріплених замків пушки й инчу зброю і розвозили їх по своїх власних маєтностях, хапали цїннїщі церковні річи, „съ крестовъ великихъ малые чинили и собѣ поесы, ложки и сосуды злочестивые къ

[1]) Всї сї подробиці ми вибрали з купи ріжних документів, виданих і невиданих, вичисленє котрих зайняло ба дуже богато місця. Вкажемо головнїщі з виданих: Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, нри 9, 76, 88 і и.; ч. I, т. VI, при LXV, LXXI, XCI, CLXII й и.; нарештї Акты Южн. и Зап. Россіи, т. I, нр. 128, де є опись майна Кир. Терлецького, що він віддав на сховок пинському міщанинови Григорию Крупі з означенєм вартости кождої річи. Коли перемінити тодішню монету на теперішню, то вийде, що загальна вартість одної сеї частини його майна, вкупі з квітами на довги від ріжних осіб доходила до суми поверх 22,000 рублїв.

своимъ похотемъ справовали, изъ ризъ (робили) саяны, съ петрохилевъ — брамы“ [1]) Не вдоволяючи ся богатими доходами с церковних маетностей владики самовільно накладали чим раз більші драчки та податки на підвластне їм духовенство, і коли сьвященники не могли заспокоїти їх домагань, то вони забороняли їм відправи церковні та запечатували церкви; так у 1583 р. було запечатано в Луцьку сім церков, по наказу місцевого епископа Іони Борзобогатого-Красенського[2]). Ще безцеремоннїще поступали владики с тими церквами, що були під особистим їх патронатом: вони по-просту арендували такі церкви, нарівнї з млинами та винницями; так у 1585 р. міщане могилївські жалували ся королеви, що їх владика, полоцький архиепископ Ѳеофан, яко патрон церкви сьв. Спаса в Могилеві, заарендував сю церкву і тим зовсїм знищив її; через те міщане просили короля, аби він віддав сю церкву під догляд, бо владика „онои не оправуетъ и только пожитковъ своихъ а не хвалы Божое стережетъ“ [3]). Збивши таким чином гроші, декотрі владики, аби ще більше забогатїти, нераз пускали ся на комерційні промисли: годили ся достатчувати до Ґданська тамошнім купцям збіже та лїсові товари і зичили гроші на лихву панам, купцям і міщанам, не лише християнам, але часто й Жидам, забезпечуючи їх довги заставами відповідної вартости: землями, маетностями, вартними річами [4]).

Нїчого й казати про те, що зрослї й вихованї в звичаях і навичках тодїшньої шляхти, західно-руські владики та архимандрити, проти своїх чернечих обітниць, і на новому становищу зовсїм не зміняли давнїщого способу житя. Становище

---

[1]) Слова жалоби галицьких шляхтичів 1585 р. митрополиту на своїх епископів і архимандритів — Акты Зап. Россіи, т. III, нр. 146. Див. теж Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. I, ст. XXX. Саяни — осібний рід тодїшньої одежі, а брами — крайки до пашивання, що ними любили тодї обшивати одежу.

[2]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, нр. 33.

[3]) Акты Зап. Россіи, т. III, нр. 152.

[4]) Про лихварство вищого духовенства див. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, нр. 9; Акты Южн. и Зап. Россіи, т. I, нр. 128; Виленскій Археограф. Сборникъ, т. I, нр. 70. У двох остатнїх документах можна найти поїменний реєстр довжників луцького епископа Кир. Терлецького, межи котрими є й такі магнати, як воєвода київський князь Константин Острозький.

тодїшнїх єрархів тим власне було особливе, що, по загальному розуміню, котре було вироблено давнїще в Польщі з огляду на вище католицьке духовенство і навіть прийнято в польському праві, вони, поза кругом своїх спеціяльно-церковних обовязків, нїчим не визначали ся з рядів того стану, с котрого просто і безпосередно виходили на єрархічні катедри: подібно всїм шляхтичам, вони володїли особистою земельною власністю і селянами, мали право купувати, продавати, брати і самим віддавати в застав маєтности, сповняли всї земські й державні обовязки, бували на соймиках, посилали своїх узброєних людей на війну і в „посполиті рушеня“, — словом, зовсїм були і вважали ся такими-ж шляхтичами, як і инчі їх брати, лише „духовного стану“. Через те зовсїм натурально, що і в приватному житю західно-руські духовні нїчим не визначали ся від своїх вірних і маючи величезні матеріяльні засоби, вони старали ся в усїм бути похожі на значних вельмож і подібно їм вели пусте, пишне й веселе житє, нїчим у своїх поступках не визначали ся від богатих сьвітських людей. А треба завважати, що моральний рівень тодїшньої шляхетно-руської суспільности був дуже невисокий, як се взагалї бачимо в істориї суспільностей, котрі переживають так називану перехідну епоху. Поруч засвоєня нових понять і форм більше цівілїзованого життя, в суспільности вищих західно-руських станів швидко счезала простота і патриярхальність предківських звичаїв і сполучена з нею строгість і чистота поведїнки. Тут найпагубнїще впливало на суспільні звичаї полудньово-західної Руси зближенє с Польщею, де серед вищої шляхти, а особливо у дворі тодїшнїх польських королїв, моральна роспуста розвита була дуже. Литовсько-руські писателї XVI ст. в один голос жалують ся на упадок звичаїв у сучасній їм суспільности, а в пізнїщих редакциях литовського статута видно все більшу строгість що до цїлого ряду проступків, про котрі в першій редакциї Статута зовсїм не згадує ся. Найбільше розширеними пороками тодїшньої суспільности були: пянство, ріжні проти-родинні проступки, тайні убійства при помочи отруй[1]), пристрасть до поєдинків і особливо схильність до са-

[1]) По сьвідоцтву сучасних польсько-литовських писателїв, порок сей занесено до Польщі й Литви за Жиґмонта I королевою Боною, Італїянкою, та її двором.

моволї, що проявляла ся віднятєм чужої власности, бучами та убійствами. Загальна моральна роспуста зачепила і вище католицьке духовенство, котре тоді в Литві і Польщі, як і в цілій західній Европі, без удержу віддавало ся пристрасти до збогачуваня, дбало лише про суєту світську та потопало в ріжного рода переситах і явній роспусті, що найбільше й помогало розширеню реформациї. Сучасний писатель, Литвин Міхальон, у записцї своїй з 1550 р., зробленій для молодого короля Жиґмонта-Августа, ось як говорив про своїх латинських духовних: що вони жили, як роспещені сібаріти, тримали наложниць, одягали ся пишно, лїнюхували та бенькетували, скидаючи всї обовязки на своїх вікаріїв, і не вдоволяючи ся доходами зі своїх богатих маєтностей та достатними приносами від парафіян, домагали ся ще управи богатьома церквами разом, котрі й віднаймали світським людям і купцям[1]). По свідоцтвам, узятим із актів виленської капітули, роспуста серед столичного литовсько-католицького духовенства дійшла раз до того, що заміські хутори виленських каноніків і навіть прелатів стали мало не публичними домами, а в 1629 р. виленська капітула, стараючи ся хоть чим-тим здержати від роспусти самовільне духовенство, мусїла прогнати з меж епархії всїх роспусних жінок[2]). Нема сумнїву, що примір католицького духовенства впливав сильно на житє західно-руських владик, що майже збули ся давнїх руських церковно-єрархічних переказів і всїми силами змагали дійти до такого-ж незалежного і впливового становища, яким користували ся в суспільности та в правительстві члени католицької єрархії. Є звістки, що декотрі православні владики не тілько знали ся, але й особисто товаришували с представителями вищого католицького духовенства. Так про київського митрополита Сильвестра Бількевича сьвідчать, що він дружив с київським біскупом Николаєм Пацом. А той Пац був найтипічнїщим представителем тодїшнїх латинських прелатів: аристократ родом, пишно

---

[1]) Твір Міхальона має титул: Про права Татар, Литовцїв і Москвитян. Виїмки з сего твору, в оригіналї й російськім перекладї, надруковані в „Архивѣ историко-юридическихъ свѣдѣній о Россіи", кн. 2, відд. V.

[2]) Jaroszewicz, Obraz Litwy, т. III, ст. 10 і 161.

образований, він дістав біскупство за цивільні заслуги, жив роскішно, любив музику, потім ухопив ся за протестантство, зложив гідність, оженив ся і дістав від короля почесний уряд — каштелянство мстиславське. Звістно, ренеґатство Паца було фактом виключним, але в усім иншім він був цїлком похожий на иншихъ прелатів, вельможне становище котрих і нездержуване нїякими вимогами обовязку житє не могли не впливати принадливо і на православних єрархів. Усе, що ми сказали вище про приватне житє західно-руських архиєреїв — про їх сібарітство, захланність і пристрасть до збогаченя — все те було лише копією з католицького оріґіналу, а що до засвоєного владиками звичаю арендованя церков то можна вважати, що він по-просту перенятий від латинських прелатів. Схожість сю можна би показати й далї, що до иншихъ пороків вищих представителїв обох обрядів. Звістний оборонець давнього руського благочестия православний чернець Іван з Вишнї (в Галичинї), що жив у кінцї XVI та в початку XVII ст., не находив досить виразних слїв, коли обличав сучасних йому владик, архимандритів та ігуменів за хапчивість, сріблолюбство, користолюбство, пянство, пажирливість та иншї пересити; ті самі обличеня повторяють майже всї українські писателї того часу. Роспуста серед вищого духовенства в полуднево-західній Руси, правда, не доходила до тої степени, або бодай не виробляла ся так отверто, як то бувало у католицькихъ каноніків і прелатів; а про те зберігло ся скілька судових актів, із котрих можна виводити, що й західно-руські пастирі були не від того гріха. Так у 1594 р. луцького епископа Кирила Терлецького формально в суді обвинувачувано за знасилуваня якоїсь селянки Палашки[1]); а в одній актовій книзї ми находимо декрет митрополичого суду в процесї про архимандрита Жидичинського манастиря Никодима Мокосія-Шибинського, обвинуваченого за убійство, протрату манастирських маєтностей і нарештї за те, що він, розігнавши братию, „в монастырѣ своемъ наложницъ ховалъ и з ними справу Богу и людямъ добрымъ мерзкую мѣвалъ“[2]). Приміри подібної рос-

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, при 94 — 100; ч. I, т. VI, акт пр. CXXXI.

[2]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, пр. CCXXVII.

пусти ще частїще бували серед нижчого православного духовенства; так у 1591 р. львівський епископ Гедеон Балабан, в окружнику до духовенства перемиської епархії, отверто докоряв його за те, що богато священників „по малжонкахъ своихъ, зъ сего свѣта зошлыхъ, блудницъ собѣ держатъ безпечно, безъ сорому и боязни Божой“ [1]). Можна думати, що так бувало тодї не в одній перемиській епархії.

Та найбільше розширеними серед вищого західно-руського духовенства пороками, без сумнїву, треба вважати тї, що найбільше панували в тодїшнїй руcько-шляхетській суспільности: то були — схильність до самоволї, що показувала ся в безперестанних наїздах на маєтности сусїдів і сполучених із ними безличностях, насильствах і шарпанинах, і пристрасть до безконечних процесів. Від першого с тих пороків довго ще не могли визволити ся навіть кращі православні врархи XVII ст., подібні Петру Могилї, Іову Борецькому, Аѳанасию Пузинї, Сильвестру Гулевичу й и.[2]); то що й казати про таких негідних владик, якими були в XVI ст. Іона Борзобогатий-Красенський, Ѳеодосий Лазовський, Кирило Терлецький et tutti quanti! Маючи величезні засоби, що збивали с церковних доходів, вони удержували гурми слуг, гайдуків і військових людей, узброювали їх огнепальною зброєю, навіть пушками, і часто особисто проводили ними в наїздах, розбоях, приступом брали й віднимали чужі маєтности, містечка і села, і своєю дорогою нераз видержували в своїх укріплених замках і манастирях справдешнї облоги з боку таких самих самовільців. Бувало, що владики иногї не хотїли піддавати ся некористним для них роспорядженям уряду, і в таких разах, при помочи своїх узброєних людей силою відбивали посилані проти них, по наказу короля, повітові ополченя[3]). А помежи такими воєнними занятями вони їздили по ґродах і трибуналах, подавали до судових книг протестациї, манїфестациї, позви та апеляциї, домагали ся возьних, появляли ся на рочки[4]), підпадали баннїціям, інфамії й т. п. Таким чином

[1]) Акты Зап. Россіи, т. IV, пр. 29.

[2]) Див. напр. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, при CCXLIII, CCXLIX і CCL.

[3]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, ст. XXIII.

[4]) Рочки — сесиї тодішнїх судів.

славний Іван Вишенський мав зовсїм рацію, коли обличав сучасних йому владик за те, що вони, „вмѣсто правила, книжного чтенія и изученія закона Господня, день и ночь надъ статутомъ и лжею (то б то складанєм апеляцій і протестацій) весь вѣкъ свой упражняются“. Сьвідоцтво Вишенського зовсїм потверджує ся судовими документами того часу. Кождого, кому доводило ся знакомити ся з давнїми актовими книгами напр. тими, що зберігають ся в Київськім центральнім Архиві, без сумнїву вражала численність судових процесів, що вели тодїшнї духовні особи; иногдї бачить ся, немов би ґродські й земські суди того часу нїчим инчим і не займали ся, як лише процесами православних владик, архимандритів та ігуменів[1]). І годї не завважати, що в веденю більшої частини сих процесів видно знаючу й скусну руку, що навикла до юридичної практики і при нагоді не цурала ся підступів. Се й зрозуміло, коли зважити, що декотрі православні владики займали ся перед тим, за світського свого житя, з професиї адвокатством; так про холмського епископа Дионизия Збіруйського згаданий Ів. Вишенський сьвідчить, що він, поки вийшов на епископську катедру, „коли въ Луцку жилъ, Саксономъ и майдебургскимъ правомъ свое черево кормилъ“[2]). Ось чому дуже богато згаданих процесів тягли ся десятки років, шли по апеляциях на рішенє трибуналів і королївських або навіть соймових судів і часто кінчили ся аж через смерть процесників. Декотрі владики і вмирали баннїтами, то б то присудженими на збавленє оборони прав і на прогнанє з батьківщини[3]).

Ось яка була західно-руська церковна єрархія в періоді безпосередно перед унїєю. Від тодї, коли були порушені

---

[1]) Див. напр. під ном LXX реєстр документів у ґродських володимирських книгах що до судових процесів луцького епископа Кирилла Терлецького за недовгий відносно період часу — від лютого 1586 до жовтня 1597. Їх вийшло 70! Але-ж се в одних лише ґродських книгах одного повіта; а були ще книги земські та підкоморські, де те-ж є судові процеси про Терлецького. До того-ж його епархія обіймала не один Володимирський повіт, але й Луцький і Кременецький, до судів котрих він так само часто звертав ся. А кілько ще процесів вів він у трибуналї люблинськім і в надвірнім королївськім судї!

[2]) Акты Ю. и Зап. Россіи, т. II, ст. 231.

[3]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, ст. XXVIII.

основи давнього соборного ладу західно-руської церкви, коли стародавний звичай всенароднього вибору духовних пастирів мало-по-малу уступив місце королівському й иншому „подаваню," коли вірні були усунені від участи в справах церковних, — від тодї дух житя почав гаснути в живім доти і дїяльнім орґанїзмі церковнім, і не минуло пів столїтя, як у нїм показали ся сумні ознаки внутрішнього роскладу: всї духовні уряди, від вищого репрезентанта церкви — митрополита до парафіяльного сьвященника, стали вважати лише дохіднми посадами або, як тодї казали, „хлїбом духовним," що його можна було вислужити у короля за ріжні прислуги або навіть купити за гроші; на епископських катедрах геть позасїдали були люде без усякого покликаня і приготови до пастирської служби, не раз люде без віри і переконань, „вовки неситї," що дбали тілько за богатство, віддавали ся всяким порокам і безкарно порушали канонїчні права та церковні звичаї; счезла навіть тінь церковної дисциплїни: кождий міг робити, що хотїв, і люде, обезчещені найтяжчими проступками, спокійно лишали ся на своїх посадах; сьвященники не хотїли слухати своїх пастирів, пили і більше дбали про те, аби догодити своїм патронам-панам та їх управителям і арендарям, ніж думали про свої пастирські обовязки; нарештї, самі вірні, що були збавлені духовного проводу і втратили остатню тінь довіря й пошани до своїх негідних пастирів, зраджували батьківську віру і купами переходили на чужі віри та секти. Дивлячи ся на все те, справдї було від чого попасти в роспуку, таку, про яку львівські братчики писали в 1592 р. патріярхови константинопольському, що богато „збентежені непевністю: чи не настає час погибели?"

На щастє, більшість тодїшньої західно-руської суспільности складала ся не з таких малодушних: серед неї були ще люде, що, краще розуміючи дух православія, зовсїм не ототожняли церкви з єрархією, та хоть признавали крайнїй упадок остатньої, а проте не попадали в роспуку і надїяли ся на можливість обновити лад у церкві. В мїру того, як множили ся надужитя серед єрархії, в суспільности росла і достигала сьвідомість про ненормальність істнуючих церковних порядків і відносин та про доконечність зробити нарештї межу дальшим надужитям. Думка про реформу церковну швидко стала за-

гальною; не було лише згоди що до того, якими способами і в імя яких пріпціпів повинна бути зроблена реформа. Князь Константин Острозький напр. думав, що головна причина лиха в неуцтві західно-руського православного духовенства і що лад церковний може бути обновленний найшвидче, коли будуть основані школи і на Руси розширить ся просьвіта; задля того-ж, аби на далї не допустити на єрархічні посади людей негідних, князь у 1592 р. випросив у короля окрему грамоту, де Жигмонт III обіцяв на далї лишати вищі духовні посади в православній церкві лише таким людям, що їх йому зарекомендує сам князь Острозький [1]) Обставини швидко доказали виразно, як мало певний був сей остатній спосіб: бо всього через кілька місяців, князь Острозький, користуючи ся даним йому правом, вивів на володимирську епископську катедру Ипатия Потія — одного з головнїщих стовпів задумуваної вже тодї унії. Краще розуміли становище справ і простїше йшли до цїли тї прихильники церковної реформи, що розуміли її в змислї обнови стародавних основ давнього руського церковного ладу: виборности духовенства та широкої участи сьвітських людей у церковних справах. Таких людей було не мало в рїжних верствах тодїшньої західно-руської суспільности і навіть серед шляхетського стану більше нїж инчі відорваного від давнїх руських переказів. Приймаючи на себе, яко одинокий полїтично-повноправний стан, оборону й захорону прав своєї церкви перед лицем державної власти, православні шляхтичі тим самим набували можливість впливати на внутрішній хід церковних справ і таким чином фактично помагали обновляти давнїй, не зовсїм іще забутий порядок, коли вище дбанє про церковний лад і заразом контроля над поступками самих пастирів належали до всїх членів церкви, а не до самих духовних. Ся тенденция досить ясно виходить напр. у звістнім соймовім посланню українських шляхтичів до київського митрополита Онисифора Дївочки (у 1585 р.), де вони різко попрікають його за недбальство про справи й потреби церкви православної, вказують йому на крайнї непорядки й надужитя в церковній єрархії та пильно домагають ся, аби він не посьвячував на вищі єрархічні посади таких людей, про котрих

[1]) Апокрізіс — Русск. Истор. Библ., т. VII, ст. 1294.

вони посьвідчать перед ним, що вони негідники; найбільше попрікають вони митрополита ось за що: „што еще горшаго — ваша милость рачишъ поставляти самъ одинъ епископы, безъ свидѣтелев (го б то без людей, що сьвідчать про спосібність кандидата) и безъ насъ, братьи своее, чого вашой милости и правила забороняютъ; и за такимъ зквапнымъ совершеніемъ негодные ся въ такий великий станъ епископский совершаютъ къ поруганію закону святого.“ [1]) Безперечно, що автори сего обличаючого послания, воюючи за обнову церковного ладу, поки що виступають більше яко оборонцї прав своєго стану, нїж яко представителї взагалї свїтського елемента в спілцї церковній; та все-ж таки в їх домаганях годї не бачити навороту до соборних переказів православної церкви, котрі тодї чистїще зберігли ся в нижчих клясах західно-руської людности, що менче підпали під вплив ідей польського суспільного ладу. Такими клясами тодї були: міщане й маса простого народу, включаючи до неї й козаків. Нїчого й згадувати про те, що сїльські, селянські громади завсїгди пильнїще старали ся задержати в своїх парафіях стародавнї звичаї й не лише тодї, але й далеко пізнїще, в самім розпалі унїятських переслїдувань, де лише можна було, самі вибирали й удержували парафіяльних сьвященників та орудували справами своєї церкви й парафії; але, збавлені всяких горожанських прав і вибиваючи ся з сил під тягарем панського пагнїту, селяне, звістно, не могли й думати про те, аби взяти на себе почин у справі зреформованя загальних церковних порядків. У кращих, супроти них, умовах були тодї міщане, особливо тї, що жили в більших містах і користували ся самоуправою по магдебурському праву. Ми вже вище згадували, що міщанські товариства декотрих міст і місточок до часів самої унії задержали право орудуваня своїми церквами й вибору до них сьвященників, дуже дорожили сим правом, енергічно боронили його від замахів з боку своїх власних вищих духовних пастирів і старали ся, при помочи випрошуваних у короля грамот, розширити своє право і на инші церкви, що були під патронатом королївських урядників або самих владик. До сего треба додати, що міщане, по умовам побуту та по самим прикметам своїх торговельно-

[1]) Акты Зап. Россіи, т. III, пр. 146.

промислових занять, були в порівнаню с селянами і більше забезпеченим і далеко більше розвитим станом: богато з них вели торговлю с чужими містами і самі часто бували в чужих землях; межи ними була широко розпросторена письменність і яке-таке книжне образованє, а серед міщан таких великих міст, як напр. Львів, Вильно й ин., не раз бували люде, справдї по европейському образовані. При всїм тім західно-руське міщанство визначало ся великим консерватизмом у всїм, що дотичило його народности й віри, і не вважаючи на те, що міщане, через показані умови їх побуту, зовсїм не менче від шляхтичів були під впливом протестантської пропаґанди, вони досить рідко покидали батьківську віру. Ми готові навіть допустити, що проповідь реформациї декотрими своїми боками, як напр. відкиданєм доконечности авторітета єрархічних властей, обличенєм надужить католицького духовенства, тай доктріною про право вірних самостійно орудувати справами церковних громад і т. п., швидче могла мати користний вплив на західно-руських міщан, розвиваючи та зміцняючи в їх сьвідомости відповідні прінціпи православної віри, так само противні прінціпам католицьким, і привчаючи їх критично ставити ся до заходів і поступків своїх власних, негідних єрархів. Сяк чи так, але годї не признати, що західно-руське міщанство мало досить способів на те, аби взяти на себе почин у справі обнови православної церкви, доведеної надужитями владик і шляхтичів-патронів до крайнього упадку та розладу, — тим більше, що воно мало у себе готові інституциї, що могли стати першими осередками церковних відродин: розуміємо церковні братства.

Не будемо зупиняти ся на справі про походженє українських братств і первістної їх істориї; для нашої цїли досить лише в загальних рисах представити ролю й характер дїяльности церковних братств від тодї, коли вони силою справ стають орґанами реформацийного руху в західно-руській церкві. Ще в половинї XV ст., а може й швидче, серед міщан декотрих західно руських міст істнували братські спілки, що по своєму устроєви та родови дїяльности мали двоякий характер: по части релігійних, по части цехових корпорацій. Вони дбали про потреби своїх парафіяльних церков і шпиталїв, хоронили умерлих і сповняли инчі добродїйства, устроювали в певні празники спільні обіди й бенькетн, давали своїм членам можливість схо-

дити ся в братськім домі, радити ся в своїх приватних справах і заразом опроваджувати приємно час, і нарештї, в дусї братської любви рішали всї сварки й незгоди, що повставали межи братчиками. У першій половинї XVI ст. число церковних братств, кажучи взагалї, росте дуже слабо, при чому вони по давньому концентрують ся лише по великих містах: Львові та Вильнї; аж від половини того столїтя повстають міщанські братства і в инчих містах і навіть у декотрих містечках. [1]) Але як настала остатня четвертина XVI ст., образ раптом переміняє ся: церковні братства одно за одним появляють ся в великих і малих містах та місточках і за яких 10—15 років чинять досить густу сїть на просторони від Львова до Вильна і Мстиславля. Чому так несподївано швидко розмножили ся братські спілки? Наші історики поясняють сю появу тим, що тодї у православних пробудила ся свідомість про доконечність тїсної злуки для поборювання протестантської та католицької пропаґанди, що зросла, та особливо для оборони православія від замахів на него з боку єзуїтів. Дбанє про оборону православної церкви від утисків чужовірцїв, властиво лише католиків та унїятів, було справді одною з головних завдач дїяльности братств, але не тепер, а потому, власне від коли проголошено унїю, коли властиво й настала епоха явного переслїдуваня православія в Польсько-литовській державі. Розглядаючиж устави церковних братств, що повстали перед унїєю, ми не лише не находимо нїяких вказівок на те, яки братства явно клали собі за завдачу боротьбу с чужовірством, а подибуємо щось зовсїм противне: богато братств приймали в члени і на свої збори особи й инчих вір, а не тілько православія, в тім числї й латинників, навіть духовних. [2]) Факт сей зовсїм годить ся с тою толєранцією, що взагалї визначала взаїмні відносини православної й католицької людности в полудньово-західній Руси майже до часів унїї, та доходила до того, що православних сьвященників часто запрошувано до католицьких родин хрес-

[1]) Див. уставу братства в м. Вишнї (у Галичинї) 1563 р. — Архивъ Ю. Зап. Росс. ч. I, т. VI, пр. XXII.

[2]) Акты Зап. Р., III, пр. 131. Исторія Русск. Церкви, митроп. Макарія, IX, 26. Подібного змісту параґраф подибує ся навіть в уставі братства Могилївського, заснованого у 1589 р., майже днем перед унїєю. А. Ю. и З. Р. т. I, пр. 188.

тити дїти, хоронити умерлих і сповняти инчі церковні треби, на що в 1579 р. луцьке католицьке духовенство жалувало ся навіть королеви.[1]) Все те очевидячки перечить загально принятій думці, немовби то власне боротьба проти католицтва була головною причиною, що викликала швидкий зріст братств у початку остатньої четвертини XVI ст. Чи не буде простїще догадувати ся, що й ся поява, як і богато инчих, була викликана не зверхнїми, а внутрішнїми умовами тодїшнього стану західно-руської церкви? Ми бачили, до якого упадку ся церква була доведена тодї надужитями вищого духовенства, через байдужність шляхти, що підпала польському впливови, та невільне становище нижчого духовенства. Конче треба було зберігати навіть видиму народню сьвятиню — православні церкви, котрі шляхтичі переміняли на костели, кирхи або сектантські доми молитви, а свої-ж православні владики арендували. Отсе й спонукало первістно православних міщан орґанїзувати з себе братські спілки, аби усьпішнїще дбати про інтереси парафіяльних церков, через котрі міщане мусїли часто перечити ся за патронат. Але швидко показало ся, що не досить лише дбати про матеріяльні потреби церков, і богато міщан почали переконувати ся про доконечність таких інституцій, що малиби за завдачу служити не лише своїм парафіяльним церквам, а всїй церкві православній, для вдоволеня не так матеріяльних, як духовних її потреб, про котрі тодї нїкому було дбати. Такою дорогою повстала думка про непригожість давнїщої орґанізациї церковних братств і про доконечність зреформувати їх внутрішнїй лад задля того, аби приладити їх до служби ширшим завдачам. Ся думка й була здїйснена, у 1586 р. за почином найстаршого з українських братств, що здавна істнувало при львівській Успенській церкві. Покористувавши ся приїздом до Львова антиохійського патріярха Іоакима, львівські міщане подали йому до потвердженя вироблену ними нову братську уставу, що була потому взірцем для всїх західно-руських братств. У сїй уставі нема й згадки анї про куповане меду, анї про братські бенькети в певні празники, про що докладно сказано в уставах старого братського типу. По змислу нової устави, братство не є вже обмеженим кружком осіб, що мають

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, пр. 18.

спеціяльні релїґійно-добродїйні цїли, але загально-церковною інституцією, завдача котрої — всесторонно служити користи й інтересам усеї західно-руської православної церкви. Відповідно до сего, братство, по-перше, тратить свій півцеховий характер і стає всестановою спілкою, до котрої можуть вступати і міщане, і шляхтичі, і „посполитые“ і взагалї „люди всякого стану, як тутешніе, такъ и сторонніе“, и при тому не одні мужчини, але й женщини;[1]) по-друге, незрікаючи ся йти до тих-же добродїйних цїлей, як се робили й давнїщі братства, то б то підпомагати церкви та шпиталї і в загалї біднях і нещасливих, братство вважає найголовнїщою своєю справою: засновувати й удержувати школи, друкарнї, виховувати молодцїв і приготовляти з них ученних слуг та оборонцїв віри й церкви і нарештї видавати потрібні книжки; і по-третє, задля згоди й солїдарности в поступках усїх церковних братств, розкиненних по рїжних місцях полудневої й західної Руси, вони орґанїзують ся в одну загальну спілку, де львівське братство є перше й старше межи всїми братствами, і давнїще заснованими, і тими, що мають повстати, і навіть має право деякої контролї над їх дїяльністю, при чому всї вони мусять піддавати ся йому і поступати по його правилам.[2])

Вселенський патріярх, що міг особисто пізнати злиденний стан західно-руської церкви, добре розумів, яку велику користь можуть подати їй зреформовані по новому типу церковні братства, і через те не лише потвердив нову уставу львівського братства, але й зі свого боку дав йому як найширші права й повномочія. Сего конче було потрібно, бо патріярх бачив, що, як виражав ся сучасник, „на тыхъ (братствах) только теперь благочестіе уже зостало“,[3]) а з другого боку, було теж очевидно, що скоро лише братства розширять сферу своєї користної дїяльности, проти них певно виступати муть байдужні до добра церкви, але властолюбні єрархи, котрим доси братства були зовсім піддані. Тепер в особі братств повставала на Руси нова церковно-суспільна сила, що могла в серединї від-

[1]) Див. напр. реєстр осіб, що записали ся до львівського братства, де є й скілька жіночих імен.

[2]) Памятники Кіевск. Коммиссіи, т. III, відд. I, при. I—V.

[3]) Слова автора „Перестороги“ поміщ. у IV т. Актовъ Зап. Россіи.

родити західно-руську церкву і гарно впливати на поправу самої єрархії. Так розумів завдачу церковних братств і вселенський патріярх. У благословенній грамоті, що він дав львівському братству 1-го сїчня 1586 р., по-просту сказано, що цїль братства — „обличати противныя закону Христову и всякое безчиніе отъ церкви отлучати“. Власть братську патріярх рівнає до власти й авторітета самої церкви, котра, як він виражає ся, є теж „соборъ людемъ, церковное братство“, при чому прикладає до братства звістні евангельські слова: „скажи церкві...“ Відповідно сему, братство мало право церковного суду над своїми членами і власть виключати винуватих із церкви при помочи братського сьвященника, після чого ані протопоп, ані сам епископ не мали права благословити виключеного, поки він не покорить ся братству. Далї, братство мало власть і супроти просторонних осіб, що не були його членами, і при тому не лише супроти сьвітських людей, але й духовних: а) „коли братия побачать або вчують, що при якій-небудь церкві у своїм або иншім містї живуть не по закону миряне або духовні — протопопи, попи, дияконы або церковні слуги, то повинні упімнути таких устно або на письмі, а коли вони не поправлять ся, донести про них епископови“; б) так само й „кожде иное правно засноване братство обовязане наглядати за житєм сьвященників і мирян як своєго міста, так і околичних міст і сел, і завважуючи відступи від закону, не ховати, але доносити про те епископови“; в) „коли й епископ піде проти закону правди й зачне рядити церквою не по правилам сьв. апостолів і сьв. отцїв, відвертаючи праведных до неправди та піддержуючи беззаконників, то такому епископови нехай противлять ся всї, яко ворогови правди“. Аби забезпечити братчиків від пімсти і переслідуваня з боку епископського суду, постановлено правило, що як би хто з братства був обвинуваченый перед епископом, то він не мав появляти ся на його позов, поки не стане з ним братство: і тодї братия разом, при епископі, повинні дослїджувати обставини обвинуваченя і судити ся по правилам сьв. отцїв. На самім кінци устави патріярх написав: „отсему праву, що ми дали у вічні роди, епископ не сьміє противити ся ані ставити проти него якісь права, набуті від царства земного, а мусить його слухати без усякої суперечки. А як би хто спротивив ся сему

й порушив се духовне право, чи то архиєпископ, чи єпископ, чи піп, чи хто с князїв і простих людей, то на такім нехай буде прокляте всїх чотирьох патріярхів вселенських". Сю саму погрозу повторив у 1588 р. і патріярх константинопольський Єремія, що тодї особисто відвідав Русь.[1]) Своїми заходами й роспорядженями він з одного боку на-ново піддержав церковні братства, а з другого — дуже захитав закоренену серед самовільної єрархії певність за безконтрольність її проступків. Звістно, що патріярх скинув супрасльського архимандрита Тимофея Злобу, винуватого в убійстві. видав декрет на скинене всїх сьвященників, що були жонаті другий і третїй раз, і сам скинув за те київського митрополита Онисифора. Се дуже налякало навикле до роспусти духовенство. Тодїж патріярх дарував право ставропигії братствам львівському та виленському, то б то виняв їх зовсїм із під власти епархіяльних архиєреїв, і знову висказав своє неблагословене на кождого, хто посьміє нищити братство, або брехати на него, або заводити в нім незгоду й розлад: чи то буде архиєпископ, чи єпископ, чи хто-небудь инчий з духовенства.[2])

Звістно, в які ворожі відносини до церковних братств зараз після того стали декотрі західно-руські архиєреї, що вже досить засвоїли шляхетсько-католицьку теорію про безсуперечність авторітета власти епископської та про невмішуване сьвітських людей у церковні справи. Давно відвикнувши піддавати ся якій-небудь контролї, вони найменче готові були терпіти над собою контролю церковних братств, що в їх шляхетних очах були лише збираниною „хлопів, шевцїв, сїдельників та кушнїрів". А про те тї „хлопи", по силї дарованих їм вселенськими патріярхами повномочій, були правними орґанами вищої церковної власти і могли доносити їй про кождий проступок своїх архиєреїв, як се й робило нераз львівське братство. Се побоюване здержувало до якогось часу самовільних владик і заставляло їх якось миритн ся з братствами, сила і вплив котрих росли с кождим днем, особливо від тодї, коли на їх бік почали переходити православні шляхтичі, потягнені

[1]) Памятники К. Коммиссіи, т. III, відд. 1, при. I—III.
[2]) Исторія Русской Церкви, митроп. Макарія, т. IX, ст. 459.

приміром значніщих князів і вельмож, як Острозькі, Вишневецькі, Скумини, Мстиславські і богато инчих[1]). Забезпечені піддержкою та підмогою таких славних оборонців, братства мало-по-малу, але завзято старають ся простерти свій вплив на вищу управу справами всеї західно-руської церкви, спонукують архиереїв що року скликати загальні з'їзди або собори, самі посилають на ті собори своїх повномочників і ставлять внески за для радикальної реформи церковної та обнови давнїщого її ладу. Аби бачити, які були ті внески і на скільки вони були авторітетні в очах ієрархії, розглянемо дїяльність собора, що відбував ся в Бресті в червни 1594 р. На його засїданя появили ся дуже численні „посли“ або депутати від братств: львівського, виленського, берестейського, красноставського, гольшанського, городецького, галицького, більського і „прочихъ многихъ“, як сказано в соборнім актї; декотрі братства дали своїм послам осібні інструкциї, „подъ печатьми и съ подписами рукъ пановъ сенаторовъ и рыцерства“. Під напором так дуже численних братських представителїв, собор попереду усього признав права церковних братств і звичайний круг їх занять що до орудованя братськими манастирями та церквами, засновуваня шкіл і друкарень, з загрозою острого „каранья“ тим, хто був би „противнымъ тѣмъ благословеннымъ братствамъ церковнымъ“; далї розглянено жалобу львівського братства про переслїдуваня його з боку місцевого епископа Гедеона Балабана, та ухвалено: скинути з епископа того самовільного владику. А депутати виленського братства подали ізза того внесок, аби для усуненя на далї подібних стичок братств із епископами, тай взагалї задля заведеня кращого церковного ладу, заснувати в полуднево-західній Руси сталий осїдок патріяршого екзарха або намістника. Після того духовні отцї собора мусїли вислухати докори від братських послів за допущені архиереями непорядки в церкві, порушуваня духовенством правил і канонів церковних, самовільні розводи сьвященниками шлюбів та инчі надужитя. Нарештї братчики стали домагати ся зміни істнуючих порядків що до обсаджуваня вищих церковних урядів

[1]) Див. напр. Реестръ лицъ, вписавшихся въ 1594 р. въ число членовъ виленскаго братства. — Чт. Моск. Общ. Ист. и Др. 1859 р., III, відд. 3, 29—40.

та обнови давнього звичаю обсаджувати тї уряди дорогою виборів. І митрополит тай инчі духовні члени собора, попускаючи сему домаганю, постановили: „що до бажаня про те, аби ми, митрополит і епископи, порозуміли ся з соймиками в справі при выбори кандидатів на митрополичу та архиєрейські катедри, то ми похваляємо се бажане і кождий з нас буде старати ся про се в своїм повітї на соймиках, тай про те, аби було на се потверджене від короля, — згідно с тим, як ми й давнїще добровільно згодили ся на таке бажане“ [1]). Останнї слова вказують на те, що братські посли і перше, на давнїщих соборах, висказували подібне домаганє.

Але братства не обмежили ся сим одним. Вони добре знали своїх владик, бачили їх байдужність до інтересів церкви й очевидну неохоту й неспосібність завести домагані полїпшеня і не ждали від них більше нїчого доброго. Тай чи можна було як-небудь полїпшити церковні порядки, коли владики своїм неморальним житєм і грубим порушуваньем церковних правил саміж давали злий примір решті духовенства і вірним? Ось чому братства практикували й инчу систему поступованя: вони чим раз частїще обертали ся за підмогою константинопольського патріярха і домагали ся від него рішучих способів задля викорененя церковного безчинства. У 1592 р. львівські братчики писали патріярсї, що будучи завсїгди присутні на соборах і „ищуще исправленія“ церковного, вони доси нї в чім нїчого не могли вдїяти по части тому, що собори бувають „безчинні“, а найбільше тому, що „мнящіеся у насъ быти святители суть поистиннѣ сквернители: иночествовати обѣщавшеся, со женами невозбранно живутъ, нѣцыи же многобрачни святительствуютъ, прочіи же съ блудницами чада родища. Аще свцевы святители, священникомъ таковымъ мнится быти. Егда обличаше ихъ на соборѣ явѣ предъ всѣми митрополитъ, дабы священницы (тї, що мають більше жінок, і блудники) престали священства, священницы отвѣчаша: „да престанутъ первѣе святители своего святительства и послушаютъ закона, тогда и мы ихъ послушаемъ“! Міруже горе отъ соблазнъ!“ Описавши далї докладно пороки і надужитя своїх владик і пока-

[1]) Акты зап. Россіи, т. IV, нр. 48. Коялович, Литовская церк. Унія, т. I, ст. 112—113. Исторія Русск. Церкви, митроп. Макарія IX, 542—545.

завши чорний образ крайнього упадку західно руської церкви, братчики молять патріярха, аби він „еже на пользу церкви не закоснилъ устроити и всяко законопреступленіе до конца истребилъ“. Вони вказують і дорогу до того: „сего ради молимся, да будетъ совершенный соборъ на прійдущее лѣто пособіемъ твоей святыни и да послеши экзарха своего, мужа изрядна: нѣсть бо можно осуженикомъ (владикам) на судѣ сидѣти: вси же суду ожидаютъ“[1]). Таким чином братства прийшли нарешті до переконання, що до обнови ладу в західно-руській церкві можна дійти лише при помочи такого рішучого способу, як присланя патріярхом до Руси свого екзарха та отворенє під його проводом надзвичайного собора, що попереду усього повинен був остро осудити самих західно-руських владик: власне такого суду братства й домагали ся від патріярха іменем усеї західно-руської церкви.

Що-ж робили ті, на голови котрих сей суд кликано, тоб то західно-руські єрархи! Вони добре тямили прикрість свого становища і з свого боку шукали виходу з него. Вже скілька років вони не мали спокою. З одного боку те, що патріярх відвідав Русь (у перше після св. Володимира), скинув митрополита та вжив инчих рішучих способів задля викорененя непорядків у західно-руській церкві, а з другого — братства разу-раз контролювали їх поступки, мішали ся до церковних справ, рішучо домагали ся реформ — усе те різко змінило давнїще безжурне житє руських владик і внесло в него трівогу й неспокій. Перше вони знали одно: заслужити прихильність у короля й забезпечити собі протекцию якого-небудь сенатора або инчого близького дворови чоловіка,— а по тому могли безкарно робити, що хотїли; а тепер от-от братство донесе патріярхови, а той зложить острий суд над обвинуваченим, або ж попросту пришле грамоту про скиненє. А чи богато ж межи тодїшнїми владиками було таких, котрі з супокійною совістю могли би стати перед тим судом і в житю котрих не найшло би ся канонічних поводів до скиненя? Владики холмський і пінський єпископували, живучи явно з жінками й ховаючи у своїх епархіях сьвященників, жонатих двічі і тричі, за що остатнїй уже дістав раз від патріярха остру увагу з загрозою виклю-

[1]) А. З. Р., т. IV, пр. 33.

чення с церкви; владика перемиський Михайло Копистенський те ж вийшов на катедру в жонатому станї і не розвівши ся з жінкою; новоіменований у 1593 р. володимирський владика Ипатий Потій мав ще важнїйшу канонїчну перешкоду до іменованя його епископом, бо він за молоду якийсь час явно був прихильником протестантства (а, як инчі кажуть, — і арианства і при тім його крайньої секти, що на пів жидувала); проти львівського епископа Гедеона Балабана вже двічі видав патріярх декрет, аби його скинути, за насильства, що він робив львівському братству; що-ж до луцького епископа Кирила Терлецького, то не було такого тяжкого проступку, аби його за те не обвинувачували сучасники, а ще в 1594 р. у володимирськім судї виточено сему владицї страшенно скандальний процес за нечувано-гидкий проступок — знасилуване проїжжої селянської дївчини. Питаємо, чи могли тї владики бути спокійні супроти того, що львівське братство домагало ся суду над ними? Тай взагалї, чи могли вони згодити ся з новими появами, що лише недавно перед тим повстали в західноруській церкві: з братствами нового типа, з їх правом доглядати за житєм духовенства, мішанєм до справ церковної адмінїстрациї, домаганями реформ у церковнім ладї, з їх безперестанними апеляциями до суду патріярха? Сучасний писатель, анонїмний автор „Перестороги“ вкладає в уста луцькому епископови Кир. Терлецькому ось яку характерну бесїду, котру він буцїм-то мав до своїх собратів-владик і котра найкраще рисує їх тодїшнї трівоги: „Тепер східні патріярхи, маючи вільну дорогу в землю московську, будуть часто їздити туда збирати милостиню і, їдучи в Москву й назад, не проминуть і нас; маючи ж королївські дозвільні грамоти на право чинити суд і роспорядженя в нашій церкві, певно будуть що разу користувати ся своїм правом і почнуть знов каламутити межи нами. Адже-ж Єремія скинув уже одного митрополита, і яку нечесть зробив йому сим! при тому ж і братства потвердив, котрі будуть і тепер уже є нашими переслїдувачами: хоть чого й не буде, то вони звалять на нас і обжалують перед патріярхом; а по тому, як не дай Боже, скинуть кого з нас із епископства, то скажіть самі, яка то буде нечесть! Господар король дарує нам гідности наші до живота і не відбирає від нїкого инакше, як лише за тяжкі проступки, за котрі

карають смертю; а патріярх на пусті обмови може кождого з нас збезчестити скиненем! Судіть же самі, яка се тяжка неволя![1]). Аби визволити ся з сеї „неволї", владики були готові зважити ся на все і поперед усього спробували бороти ся проти найближчих своїх противників — братств. Найлютїще повів таку боротьбу львівський владика Гедеон Балабан проти міецевого братства: він устроював узброєні наїзди на братські манастирі і церкви, розганяв їх учителїв і сьвященників, публично виключав братчиків із церкви, інтриґував проти них у патріярха; але всї тї способи не доводили до цїли і Балабанови таки не вдало ся зломити своїх противників, тим часом як сам він протягом сеї боротьби двічі мало не втратив епископства і в нападї безсильної злости доходив до такої несамовитости, що одного разу приїхав до львівського католицького арцибіскупа і немов би то впавши йому в ночи, з плачем просив увільнити його, владику, з неволї патріярхів, обіцяючи слухати папи римського[2]); а як виражає ся другий сучасник, Балабан мучений братством, доходив до такого стану, що був би рад узяти собі на поміч самого дияволa, а не то Римлян[3]). Примір Балабана мусїв переконати владик про те, що марна боротьба с противниками, у котрих така незломна енергія. Подібна боротьба була би лехка давнїще, поки ще братства були чисто міщанськими товариствами, в усїм підданими власти епископській; але тепер вони вже вийшли с того становища і виступали на праві інституцій, признаних і потверджених вищою церковною й державною властю. Окрім того братства стояли за праведну і всїми похвалювану справу: змагали завести кращий порядок церковний, отворяли школи, яких доси і не було на Руси, заводили друкарнї, множили ученых людей, і сими заходами с кождим днем завойовували собі чим раз більші симпатиї в усїх верствах західно-руської суспільности та притягали на свій бік навіть князїв і значних шляхтичів, що радо записували ся до братських реєстрів і помагали їм і боронили їх. Ясно, що боротьба с такими про-

---

[1]) Акты Зап. Р., т. IV, нр. 149, ст. 211.

[2]) Про сей поступок Балабана сьвідчив потім Ипатий Потїй. Supplem. ad Histor. Russ. Monum. нр. 186.

[3]) Акты Зап. Р. т. IV, нр. 65.

тивниками ще більше дискредитувала архиереїв в очах їх вірних, що й без того втратили вже давно всяку пошану до своїх негідних пастирів, і збавляла їх остатніх спільників навіть у найближчім їм, шляхетськім околї.

Очевидячки, владикам лишало ся одно: піддати ся силї обставин і постарати ся по змозї приладити ся до нового порядку справ і його домагань. Деякі ознаки такої переміни по части вже й стали показувати ся в поведінцї декотрих архиереїв, напр. митрополита Рогози та ще більше перемиського епископа Михайла Копистенського, що очевидячки старав ся прихилити до себе львівських братчиків і дорожив їх доброю опінією[1]). І хто знає! як би західно-руські ерархи не мали тодї піддержки з боку, то дуже лехко могло стати ся, що, не маючи нїякої моральної опори в своїх змаганях оборонити старий, всїми осуджений лад справ і збавлені всякої симпатиї серед своїх вірних, вони не довго виступали би уперто проти реформацийного руху в західно-руській церкві, і тодї церковна реформа настала би спокійно, без струсів. Але в міру того, як їх виступ чим раз однодушнїще осуджувано в рядах осіб, що були й далї вірними православній церкві, за її межами все голоснїще чути було голоси, що піддержували властолюбні змагання православних ерархів і виражали явну симпатию до їх буцїм-то придавленого становища: то були голоси представителїв католицького духовенства й особливо єзуітів. Розглядаючи зі своєї точки погляду порядки та звичаї православно-руської церкви, католицькі богослови, розумів ся, не могли похвалявти богато прикмет її соборного ладу, напр. вибору духовенства сьвітськими людьми та права участи їх у церковних справах, і через те давно вже твердили про поневолене буцїм то становище руського духовенства. Ще в 1577 р. у першім виданю своєї книги „O jedności kościoła Bożego“, єзуіт Скарґа, розбираючи основні причини слабости й безладя західно-руської церкви, особливо злорадо вказував на факт поневоленя руськими сьвітськими людьми своїх пастирів і управи ними навіть буцїм- то в справах віри. Появу сю Скарґа вважав

[1]) Див. його письмо до них із 22 грудня 1592 р., де він старає ся виправдати себе їзза якихось некористних чуток про него. Акты Зап. Р., IV, нр. 42.

справедливою божою карою, що постигла православну єрархію за її відступленє від власти римського первосьвященника: „хто, — каже він, — не хоче слухати старшого, той мусить поклонити ся молодшому[1]). Від тоді думка про підданство руського духовенства світським людям стала спільною точкою у католицьких духовних і вони повторяли її на всї лади як у своїх писанях, так іще більше в особистих зносинах із представителями західно-руської єрархії, з богатьома с котрих вони приятелювали. Можна собі лехко представити, як їх розмови впливали на мало образованих теольоґічно, але привиклих до властолюбства та самоволї руських архиереїв, що їм так прикре було вмішуванє братчиків у церковні справи та догляд за їх поступками! В арґументациї католицьких теольоґів, що любили особливо старанно розвивати тезу про гідність і межі єрархічної власти, західно-руські владики находили власне тоту точку опори, котрої їм хибувало до принціпіяльного доказаня їх виступу проти церковних братств і навіть роспоряджень патріярха константинопольського. А треба знати, до якого краю договорювали ся тодїшні католицькі теольоґи, особливо єзуіти, боронючи й розвиваючи свою тезу. Коли простий сьвященник, на їх хибне розуминє доктріни про транссубстанциацию, був „творцем самого Творця“, то яка-ж була висота й гідність власти епископської! Авторітет пастирів у справах віри признавав ся безумовним, а світські люде були обовязані слїпо і безсуперечно іти за ними, як вівцї за пастухом. Натурально, що ся клєрикальна теорія була люба серцю руських владик, і противно: їх розум, наскрізь пересяклий шляхетськими пересудами, рішучо не міг помістити в собі соборного прінціпу православної церкви, по котрому вони, „творцї самого Творця“, мусїли в певних межах піддавати ся сьвітським людям і при тому не одним князям і значним шляхтичам, але й простим „хлопам, шевцям і кушнїрям“. Із клєрикального погляду і заходи самого патріярха, що дарував братствам такі широкі повномочія й віддав під їх догляд духовенство, показували ся самовільними, навіть безправними і по тому декотрі владики явно брехали, буцїм-то патріярх

[1]) Твір Скарги поміщ. у VII т. Русск. Историч. Библіотеки, loc. citat. ст. 487—488.

„ради прибытковъ своихъ, новыя, неслыханныя и канонамъ противныя братства людямъ простымъ подавалъ[1]). Але, рівняючи свої єрархічні права до прав католицьких біскупів, руські владики тим більше чули нерівність із ними в инчих, сьвітових відносинах. Католицькі прелати й біскупи не мали й понятя про ту скрутню, в якій були вони, руські архиєреї, що називали своє становище „тяжкою неволею“. Перші самі любили хвалити ся, що їх вірні — сьвітські люде не лише не орудують ними, як се робить ся у православних, але противно, слухають їх слїпо в духовних і навіть у сьвітських справах, що вони шанують їх і щедро дають їм усе потрібне, — при чому все натякали, що так само стояло би і православне духовенство, як би воно признало старшинство папи. Руські владики знали, що католицькі біскупи засїдали в сенатї й сильно впливали на державні справи; що вони були рівні вищим урядникам у державі, мали титул „князїв“ і скрізь користували ся великою пошаною; що вони нї від кого не були залежні, окрім папи та по части короля, але й ся залежність була більше номінальна; що вони вели пусте й роскішне житє, пересичували ся — і нїхто не мішав ся до сего, нїхто не грозив їм за се судом і скиненєм; що вони робили сьвітським людям насильства, часто сповняли проступки — і не мали кари, бо не хотїли признавати над собою власти сьвітських судів і все могли знівечити їх декрети, домагаючи ся перенесеня процесу до Риму на суд папи. Сему вельможному становищу католицького духовенства давно вже богато західноруських єрархів завидували: вони й самі змагали до такогож становища, старали ся в усїм наслїдувати латинських собратів, переймали спосіб їх житя, навички, навіть пороки, але дійти до повної рівности з ними нїяк не могли. Що-ж перепиняло сему? Ріжність обряду або, докладнїще, єрархічна залежність від патріярха. В очах більшости руських владик ся точка не була дуже важна, і вони давно були би готові проміняти сю залежність на підданство римському первосьвященникови; та доси їх здержувала сьвідомість ризиковности подібного кроку, і через те вони волїли певне теперішнє нїж непевне будуще, тим більше, що до дуже недавна власть патрі-

[1] Акты зап. Р., т. IV, ст. 80 і 222.

ярха зовсїм не була для них прикра, а дома, на Руси, нїкому було мішати ся до їх житя та спиняти їх самоволю. Але тепер, коли владики вважали своє становище „тяжкою неволею“, коли вони що мінути чули над собою бурю патріяршої власти, коли узброєні патріяршими повномочіями братства пильно слїдили за кождим їх кроком, домагали ся їх поправи і раз-у-раз жалували ся на них патріярхови, коли сьвітські люде задумали радикальну реформу церковних порядків, порушили питанє про наворот до давнїщої системи виборности єрархічних урядів, проєктували заснувати на Руси сталий осїдок патріяршого екзарха, коли нарештї братства почали спонукувати патріярха, аби скликав надзвичайний собор задля суду над поступками своїх єрархів, що вперто противили ся церковним реформам, — тепер нїщо не здержувало їх більше від рішучости скинути з себе залежність від константинопольського патріярха, в котрім вони бачили головне жерело своїх бід, і піддати ся римському престолови, аби лише король згодив ся забезпечити їх від тих немилих наслїдків, що грозив накликати на них сей рішучий крок. Тепер і сей крок видавав ся їм менче ризиковним, нїж давнїйше; бо, лишаючи ся в православію, богато владик наражені були на далеко більшу небезпечність, як би був скликаний собор, котрого домагали ся братства. Що́-ж іще могло здержувати західно-руських архиєреїв від принятя унії? Почутє духовної спільности з їх вірними? чи може сила й щирість православних переконань? Але вірні давно втратили до них останки пошани і тодї домагали ся соборного суду над ними. Що-ж до переконань, то з усего, що ми знаємо про характер вірувань того шляхетського околу, з котрого західно-руські владики просто й безпосередно виходили на єрархічні катедри, а ще більше з оцїнки їх особистих прикмет, поступків, відносин до їх пастирських обовязків і т. п., можна, бачить ся нам, зробити певний вивід, що серед тодїшнїх представителїв вищого західно-руського духовенства зовсїм не було людей щиро й глибоко віруючих, сьвідомо відданих православію. Більшість їх то були люде байдужні релїгійно, як напр. луцький владика Кир. Терлецький, про котрого сучасники іронічно казали, що їх зовсїм не подивувало

би, як би сей владика навіть потурчив ся;[1]) у других, мало образованих, чувство віри було не більше як навичка до православного обряду; нарешті у третіх, досить образованих теольогічно, не було теплоти віри і вони були дуже заражені думками, незгіднимн з чистим православієм; такий був напр. найбільше вчений с тодішніх архиєреїв Ипатий Потій, що за-молоду був у ріжних протестантських сектах і по тому хоть знову навернув ся на православіє, та ніколи не годив ся з його соборним пріпціпом і все горяче боронив католицьку ідею церковного одновладства. Він був пріпціпіяльним противником церковних братств, бачив у них вираз пріпціпу не православного, а протестантського і вважав єретицькою саму думку про право участи сьвітських людей у церковних справах. „Не думаю, обурював ся він, аби найшов ся чоловік-християнин, котрого би не вразила тота гірка кривда, яку терпимо ми, руські владики, — і від кого-ж? Від простих, посполитих людей, ремісників, що, покинувши ремісло: дратву, ножиці і шило та присвоївши собі власть, пригожу в церкві лиш одним пастирям, без пошани поводять ся з самим словом божим і по-своєму його переиначшують, перекручують і на свої богохульні та єретицькі думки лицюють, своїх правних пастирів безчестять, неславять і брешуть на них".[2]) У церковно-реформацийнім руху, що виходив від братств і взагалї від сьвітських людей, Потій бачив початок єресїв, котрі, на його думку, грозили потопити західно-руську церкву хвилями протестанцизму; ось чому він так запопадливо дбав про її злуку з римською церквою, в котрій бачив „лѣпшій порядокъ и справу". Так як Потій, думало тоді більше або менче дуже богато західно-руських духовних, не лише владики, але й архимандрити, ігумени та протопопи: їм те-ж видавало ся, що через даровані патріярхами „межи люди посполитые листы-привилегіи, якъ на братства, такъ тежъ на розманитые справы", розмножило ся не мало ріжних сект і єресїв[3]). Марні побоювані єресїв, що буцім-то грозили православію з боку церковних братств і взагалї через вмішування сьвітських людей

---

[1]) Апокрізіс — Русск. Ист. Библ., т. VII. ст. 1246.

[2]) Русск. Истор. Библ., т. VII, ст. 115—117.

[3]) Акты Зап. Россіи, т. IV, нр. 55.

у церковні справи, були подекуди самовиправданем для тих єрархів, котрих іще бодай трохи тривожила недалека зрада батьківської віри, і вони навмисне немов би зажмурювали очи на основні ріжниці межи православієм і латинством; инчі бачили ті ріжниці лише в церковних обрядах, що чинили для них саму суть релїгії. На скільки всім їм було байдуже до догматів православної віри, видко с того, що договорюючи ся нераз із польським урядом і вищим католицьким духовенством про умови унії, владики хоть і старали ся вимовити недотикість обрядів і церемоній західно-руської церкви, але анї словом не згадували про її віровченє, про ті догми, що основно визначають її від латинської церкви; за те в сих „артикулах“ або умовах унії богато говорило ся про права владик, про місце для них у сенаті і взагалї, аби король дав їм такі самі вільности, якими користували ся в державі архиепископи, біскупи, пралати і все римське духовенство.[1]) Правда, посилаючи своїх повномочників до Риму і подаючи їм для пап текст остаточних умов унії, митрополит і владики поклали межи тими умовами точку що до дозволу задержати і в унії без переміни догму про вихід сьв. Духа, а в соборнім посланню до папи Климента VIII вони просили, аби можна було їм лишити ся „при вірі, тайнах і всїх церемоніях та обрядах східної церкви“. І не було сумнїву, що як би се домаганє піддержане було сяк-так рішучо, то в Римі певно вдоволили би йому, бодай по части, як се думав і папський нунций, коли перше розглядав зложені владиками умови унії. Та як же поступили повномочники західно-руських єрархів, епископи Потїй і Терлецький? Приймаючи в імени своїх довірителїв унію в Римі, вони зовсїм відрекли ся православія, осудили всї ті точки віровченя, в котрих воно доти ріжнили ся від римської церкви, тай прокляли всї, на їх понятя, схизми й єреси, осуджені і прокляті папою, а з другого боку — зовсїм прийняли римську віру з усїми її доктринами та постановами, як вони виложені не лише на Фльорентинськім, але й на тридентськім соборі. Навіть самі обряди й церемонії східної церкви, про недотикість котрих владики піклували ся,

[1]) Акты Зап. Россіи, т. IV, пр. 54 і 55.

очевидячки, більше рішучо, дозволив папа лише в формі крайньої ввічливости тай то не всї, а лише тої, що на його погляд будуть не противні вченю католицької церкви і не перешкоджати муть спілцї руських унїятів з нею.[1]) І що-ж? Ані митрополит ані який инчий владика і не подумали запротестувати проти того, що їх повномочники переступили межі, вказані їм довірниками в посланню до папи та в „артикулах“ унії. По сїм можна судити, яка то була цвірість православних вірувань західно-руських владик, і чи могла вона здержати їх від зради батьківської віри, коли за цїну сеї зради вони на раз доходили до двох цїлей: по перше: щасливо виходили с того прикрого становища, в якім вони опинили ся останнім часом через розпочату епоху реформи у західно-руській церкві, дїяльність братств, піддане їх під догляд сьвітських людей і безперестанні жалоби на них патріярсї; а по друге, набували заразом і позитивні користи в формі королївської прихильности, опираючи ся на котру, вони надїяли ся тепер зломити непокірних братчиків і всилувати своїх вірних, аби безсуперечно піддавали ся їх пастирському авторітетови; нарештї — надїяли ся, що дійдуть і до другої своєї завітної цїли — зрівнання в правах і вільностях із польсько-католицьким духовенством. І ось, скоро тілько почато переговори про унїю, владики поперед усього домагали ся, аби король видав унїверсал про скасоване сили й дїйстности грамот, даованих патріярхами церковним братствам і про підданство остатнїх власти епископів, тай аби його іменем була заявлена заборона сьвітським людям мішати ся до духовних справ; і коли король видав подібну заборону, то владики, з'їхавши ся до купи, зложили зі свого боку немов соборне означене про анатематизоване кождого, хто, яко сьвітський чоловік, зважить ся „въ справы духовные вдаватись“ і противити ся їх пастирським постановам.[2]) Се була давня задушевна думка західно-руських ерархів, тілько що доси, будучи в православію, вони, не сьміли вимовити її так явно і в такій наказуючій формі.

Але даремно владики надїяли ся, що добувши цїною відступництва від віри піддержку державної власти,

[1]) Исторія Русской Церкви, митроп. Макарія, IX, ст. 371, 377, 598 і 632.
[2]) Акты Зап. Р., т. IV, н-ри 55 і 82.

їм удасть ся здійснити свої власнолюбні наміри і при помочи зверхніх способів довести своїх вірних до покірности та послуху: небезпека, що грозила вірі й церкві від владик-відступників, заставила сьвітських людей взяти виключно на себе оборону православія й таким чином владики самі дали повід до ще більше рішучого вмішаня сьвітських людей до церковних справ. Скоро лише переговори владик із польським урядом що до унії стали остаточно звістні, князь Константин Острозький видав окружний поклик до всїх православних мешканців Литви й Польщі „отъ найбольшого до найменьшого стану“, духовних і сьвітських, що „лихими та хитрими каверзам вселукавого диявола, принаджені славою сьвіта сего та запаморочені пітьмою похоти, наші буцїм-то пастирі, митрополити із епископами, стали вовками та відцуравши ся одинокої правдивої сьв. східної віри, потайно згодили ся межи собою, окаянні, подібно Юдї христопродавцю, відорвати і всїх нас, правовірних, немов безмовних, від правди та скинути з собою в погубу“; через те благочестивий князь переконував усїх і кождого стояти твердо за батьківську віру проти відступників і зрадників і спільними силами противитц ся їх лихим намірам[1]). На поклик князя Острозького зірвало ся загальне обурене против єрархів, що знеславили себе зрадою віри: захвилювали ся православні міщане і почали подавати до актовних книг ріжних судів свої протести проти заходів єрархів; то само зробили й декотрі церковні братства, при чому члени львівського братства заявили в своїм протестї, що вони вже не признають єрархічної власти митрополита-відступника; берестейське братство те-ж не схотїло слухати своєго владики Ип. Потія і незабором після того він його виключив із церкви, а проповідники виленського братства с церковної катедри і в друкованих брошурах різко осуджували поступоване митрополита та його однодумців-владик і явно бунтували проти них православну людність міста. Далї, в початку слїдуючого 1595 р., земські посли від воєводств: київського, волинського, минського, новоградського, полоцького й инчих, прибувши до Варшави на ґенеральний сойм, подали іменем своїх виборців

[1]) Акты Зап. Россіи, т. IV, пр. 71.

просьби королеви, аби епископів Потія й Терлецького скинути за те, що без відома православних і своїх духовних старших — патріярхів їздили до Риму і самовільно піддали ся власти папи; а по тому ті самі посли с князем Константином Острозьким на чолі, заявили врочисто, перед лицем сойму, що вони і ввесь руський нарід не будуть далі признавати тих владик за своїх епископів і не допустять їх духовної власти в своїх маєтностях[1]). Аби втихомирити сі розрухи, король, на домагання відступників-владик, видавав для оборони їх ріжні грамоти, грозив міщанам і нижчому духовенству острою карою, коли вони не будуть слухати своїх пастирів і не перестануть „бунтувати ся“ проти них, а виленських братських проповідників (Стеф. Зизания та двох сьвященників), за явне бунтоване народу против єрархії, навіть засудив на прогнане з меж держави. Рівночасно король делікатніщими способами старав ся впливати на представителїв православно-руської шляхти: писав листи до Константина Острозького й инчих стараючи ся вмовити в них, що вони, яко сьвітські люде, не мають права навіть розбирати, а тим менче відкидати те, що зробили їх архипастирі, бо, писав король, „право орудованя в справах віри й спасеня, належить виключно власти пастирів, а ми обовязані йти за ними, не розбираючи, що навчають ті, котрих Дух сьвятий дав нам на провідників до кінця житя“[2]). Але православні не могли держати ся сего чисто католицького прінціпа й поступали на підставі зовсім противного йому прінціпа православного: а то, вони твердили, що „без відома і дозволу східних патріярхів, без нарад духовного с о б о р а, та без волї й згоди с ь в і т с ь к и х с т а н і в, і значних фамілій, і простих людей“, владики не мали права робити ніяких перемін у релігії[3]). Цїкаво, що в такій формі і майже в таких самих виразах висказували сю тезу представителї ріжних верстов православно-руської суспільности: князї і значні шляхтичі, міщане й ті духовні, що не пішли за відступниками єрархами; факт сей сьвідчить про

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, нр. 123. Апокрісіс, ст. 1123—1131.
[2]) Акты Зап. Россіи, т. IV, нр. 76.
[3]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, нр. 109, Виленск. Археогр. Сборн., т. VII, нр. 140.

значний зріст православно-соборної ідеї в тодїшній західно-руській суспільности, в чім годї не бачити впливу церковних братств. Незабаром стала ся подія, де ся ідея була широко прикладена. У жовтни 1596 р. скликано славний Берестейський собор, що був небувалою ні перед тим ні після того появою в руській церкві. Він складав ся з двох „кол“ або віддїлів: духовного і сьвітського, але вони збирали ся і радили ся разом. „Коло“ сьвітське було без порівнаня численнїще: до него належали князї й прості шляхтичі і навіть міщане, державні урядники й приватні особи, та окрім того дуже богато „послів“ або депутатів майже від усїх західно-руських земель, воєводств і повітів, тай депутати від церковних братств і декотрих міських громад. Богато послів мали інструкції від своїх виборців, схожі з собою в отсих головних домаганях: аби митрополит і владики, що самовільно піддали ся римському папі, були скинені з їх урядів і збавлені духовного стану, та аби задуману ними унїю відкинено[1]). Власне в такому змислі відбув ся й самий соборний акт, що й був виданий від імени осіб духовних і сьвітських, яко членів собора.

Так став ся роскол у західно-руській церкві, звістний під іменем унїї. Він був неминучим наслїдком глибокої внутрішньої незгоди, що від давна повстала й закоренила ся в сїй церкві межи пастирями й вірними; найближчим же поводом до прояви сего роскола був церковно-реформаційний рух, задуманий за почином братств і взагалї сьвітських людей, а далї — боротьба, котра повстала через те, що вища єрархія вперто виступала проти такого руху. Що до сего остатнього, то унїю можна покласти в досить близьку аналогію з великоруським розколом, але с тою ріжницею, що в північно-східній Руси церковна реформа йшла в напрямку зверху вниз і через неї відпали від церкви люде нижчих і найтемнїщих верстов суспільности, а в полуднево-західній Руси вона йшла знизу вгору і через неї відпала вища єрархія. Аби судити про дїйсні розміри західно-руського роскола, треба тямити, що хоть на Берестейському соборі партия явних прихильників унїї була дуже малочисленна, власне до неї належали тілько: митрополит, пять епископів і при них

[1]) Исторія Русской Церкви, митроп. Макарія, IX, ст. 653—673.

усього три архимандрити, тим часом як на боці православія були: два епископи (львівський і перемиський), девять архимандритів, два ігумени і при них поверх сто священників і черців, — але ще рік перед тим чисельні відносини обох партий були трохи инакші: від 1591 до 1595 р., коли унію лише приготовляли, на її принятє заявили формально свою згоду в с ї західно-руські архиереї й запопадливіще ніж инчі заходив ся коло неї той самий владика Гедеон Балабан, що по тому так енергічно осуджував її на Берестейському соборі; окрім того, зберіг ся документ із 1595 р. — зобовязане під присягою на унію, що підписали пять архимандритів та ігуменів і поверх сорок протопопів, черців та священників, — і знову межи ними подибають ся люде, що по тому виступали в ролї оборонців православія, як напр. київо-печерський архимандрит Никифор Тур, супрасльський архимандрит Иларион Масальський і ін.[1]) Нема сумніву, що партия прихильників унії серед духовенства справді була далеко численніща, але в рішучу мінуту ряди її дуже зрідли під впливом спільного відпору против унії з боку сьвітських людей, при чому, звістно, не всї, що відступили від унії, зробили се зо щирого переконаня. Власне через отсю хитість переконань і було можливо те, що по тому богато духовних незвичайно лехко зраджували православіє та переходили на унію.

Берестейський собор був актом остаточного розриву межи двома напрямками, що вже давно були зазначили ся серед західно-руської церкви: клерикально-врархічним і соборним. Перший с тих напрямків, яко незгідний з духом православія, тепер віддїлив ся від него і пристав до своєго натурального спільника — латинства, думаючи при його помочи швидче або пізнїще взяти верх над напрямком противним йому. Такий, на нашу думку, внутрішнїй змисл подій, що стали ся в Литві й полуднево-західній Руси зараз після Берестейського собора і характеризують ся загальним іменем — епохи боротьби між унією та православіем. Правда, характер сеї боротьби иногді компліковав ся вмішанем до неї польського правительства, що дивило ся на унію зі свого, державного погляду і переводило її яко політичний спосіб, що міг колись

[1]) Акты Зап. Россіи, т. IV, пр. 58.

довести людність західно-руських країн до релігійної, а через те і до національної злуки з пануючою, польською народністю. Але коли ми, полишивши на боці польсько-католицьке вмішанє, звернемо увагу виключно на внутрішні відносини воюючих сторін — унійтської та православної, то в їх обопільних суперечках побачимо продовженє боротьби, що почала ся давно перед остаточним розривом межи ними, коли обі сторонї були тілько двома ріжними напрямками серед одного й того самого церковно-суспільного орґанізма. Розділ на два обряди поміг лише тому, що обі сторонї ріжче розмежили точки взаємної стичности і більше означено сформулували свої основні пріндіпи. Унія стала тепер зверхнім символом, що визначав систему повної єрархічної великоможности в церковних справах, котра цілком виключала право вірних на самоозначенє в справах віри та самоуправу в справах церкви, яко релігійно-суспільної орґанізації. Система ся була лише прикладом до сфери церковних відносин загального олігархічно-шляхетського пріндіпа, що здавна панував у польськім суспільнім побуті і з усьпіхом був тодї защеплюваний на литовсько-руському ґрунті; ось чому унія, не вважаючи на первістну малочисленність її явних прихильників та на загальне обуренє, з яким зустрічено в західно-руськім сьвітї її появу, не вмерла перед часом, як сего бояли ся самі католики, що чули її очевидну безпідставність, але мало-по-малу до неї стала хилити ся та піддержувати її та сама руська шляхта, котра ще так недавно кляла ся на Берестейському соборі, що буде всяким чином противитися ся їй. Противно, православіє лишило ся стягом церковного соборного ладу, основаного на євангельській ідеї загальної рівности вірних, яко членів церкви, без ріжниці їх станів і становищ у нїй, і по духу дуже близького до того безстаново-громадського ладу, що колись був основою суспільних відносин у полуднево-західній Руси і тодї саме його остаточно витискав чужий, польсько-шляхетський лад; ось чому щирі оборонці православія, що клали за него своє майно, волю і навіть житє, виходили не так із західно-руського панства, що любило більше хвалитися титулом оборонців православної церкви, нїж дїйсно її боронило, як із нижчих станів: міщан, нижчого духовенства і простого народа в особі його предста-

вителів — козаків. Аби добре з'ілюструвати наші тези, нам треба би розглянути докладно заходи унїятських ґрархів на полї розпросторення унії, їх обурюючі насильства над давнїщими своїми противниками — церковними братствами, міщанами, православними сьвященниками, і взагалї чисто зверхнї, силуючі способи, за які вони любили хапати ся, аби піддати собі кождого, хто не належав до шляхетського стану і не хотїв признавати над собою їх ґрархічної власти; але се відтягло би нас надто далеко в бік, а через те ми лише покличемо ся на полемічну лїтературу того часу, унїятську і православну, бо в нїй найяснїще сформуловані тї самі основні принципи, яких обі сторонї держали ся і в своїх поступках. Які ж то були принципи? Коли виключити з полемічної лїтератури теольоґічні росправи про доґматичні незгоди межи православієм і унією, тай історичні досліди про долю фльорентинської унії на Руси в XV—XVI ст., то покаже ся, що решта полеміки зводить ся головно до спорів про межі церковно-ґрархічної власти та про право участи сьвітських людей у справах віри і церкви. Так, у першім полемічнім творі, написанім для оборони унії, й справленім проти заходів православного Берестейського собора, що відкинув ту унію та скинув її винуватців-ґрархів, наводять ся ось які погляди: що собор є трибунал лише одних епископів і окрім них нїхто инчий не повинен мати на нїм голосу і що право розглядати науку віри належить виключно до вищої духовної власти, а зовсїм не до сьвітських людей, котрі обовязані слїпо вірувати всему, чому навчають їх пастирі; що сьвітські люде нїколи не можуть бути суднями поступків своїх пастирів, навіть і тодї, коли би остатнї самі помиляли ся, бо й тут вірні не увільнені від обовязку безумовного послуху їм; і що нарештї нижче духовенство, сьвященники й черцї, подібно як сьвітські люде, не можуть брати участи в соборах і розбирати поступки своїх архипастирів[1]). У відповіднім творі православних, славнім „Апокрізісї" дуже скусно збивають ся сї папістичні погляди й енерґічно боронить ся противні їм соборні понятя

[1]) „Описанье и Оборона събору руского Берестейского". Руський текст сего твору видано в Вильнї, 1597 р. Автором його був звістний проповідник і вчений, єзуіт П. Скарґа, хоть книжка була видана анонїмно.

православної церкви. Особливо сьміливо розвиває й боронить автор „Апокрізіса“ тезу про участь сьвітських людей у справах віри. Покликуючи ся на сьв. письмо й основуючи ся на переказі й практиці вселенської церкви, він присвоює сьвітським людям у найширших межах право участи не лише в виборі й судї над усїми духовними особами, але й в розглядї доґм віри, с правом голосу на соборах, що чинять церковний суд і ухваляють церковні означеня віри. Доктрїну противників про обовязки вірних не розбираючи вірувати всему, чому навчають пастирі, автор „Апокрізіса“ дотепно зве жидівською доктріною, кажучи, що „такий наказ міг вийти не від християнських учителїв, а хиба від жидівських рабінів, котрі, понаписувавши в талмудї купу дурних і нїсенїтних видумок, наказали Жидам не розбираючи вірити всему тому під загрозою проклятя“; противно, на його погляд, вірні мають безперечне право розбирати, чи годить ся з словом божим те, чому навчають пастирі, перестерігати й нарозумлювати остатнїх, коли вони помиляють ся або поступають безправно, а в разї потреби віддавати злочинних єрархів на соборний суд і присуджувати на скиненє; бо хто має право вибирати духовні власти, той може й скидати їх[1]). Унїятські писателї заявили, що автор „Апокрізіса“ єретик, а його погляди протестантські; але тї самі погляди, з більшою чи менчою означеністю, повторяли й инчі, без сумнїву православні полемісти, і сучасні, і пізнїщі, від незвістного автора „Перестороги“ до „Палїнодиї“ Захария Копистенського. Нарештї ми маємо твори одного православного писателя тої-ж епохи, котрого вже нїяким чином не можна підозрівати за прихильність до протестантських думок: розуміємо українського черця Івана Вишенського, що подвизав ся в кінцї XVI та в початку XVII ст. в однім аеонськім манастирі й відти прислав на Україну свої справдї „соборні“ послания. Він не був ученим теольоґом, писав свої послания в просто-

[1]) „Апокрисисъ альбо отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейскомъ, чрезъ Христофора Филалета (псевдонїм) врихлѣ дана“. Сей твір те-ж видано в двох мовах: у польській 1597 р., у Вильні, та в західно-руській без означеня року й місця видання. Здогадують ся, що руський текст надруковано в м. Острозї, не пізнїще 1598 р.

народнїм дусї і без сумнїву вірнїще нїж инчі писателї виражав думки й настрій середнїх кругів тодїшньої православної суспільности: дрібної шляхти, міщан і нижчого духовенства. Пильно слїдячи з далекого Аѳона за всїм, що відбувало ся тодї в його батьківщинї, Вишенський прочитав книжку Скарґи „Оборону Берестейського (унїятського) собора“ і, збиваючи клєрикальні тенденциї її автора, старав ся показувати в своїх посланиях тї самі погляди, що й автор „Апокрізіса“, але формуловати їх іще сьміливіще й різче. Боронячи право сьвітських людей на самоозначене в справах віри, він ось як обертає ся до владик-відступників: „Видите ли, чого ради Русь хулите, а Латину хвалите: яко Русь если и малое порохно ереси въ своей церкви отъ лженменныхъ пастырей ощупаютъ, заразъ очищаютъ и вонъ измѣтуютъ; а у Латины лженменные пастыри цѣлымъ бревномъ новыхъ вымысловъ зѣницу спасенія людского завалили, а прописнути и промовити за истину немашъ кому. А то чому? Для того, нжъ якъ мертви всѣ овцы въ той долинѣ костельного безсловесного послушенства бревномъ власти пастырское привалени суть и въ нечювствѣ и безгласіи сидятъ и о спасеніи своемъ, збавени ли будутъ, или ни, не вѣдаютъ, только якъ ся кому трафитъ безмыслно и скотски умираютъ. Пытаю васъ, добре ли въ томъ латинскіе овцы чинятъ, што пастыремъ своимъ о правдѣ евангельской молчатъ“? Далї, з поводу того, що владики згірдно дивили ся на церковні братства, яко „хлопські“ інституциї, та чванили ся своєю нїби-то непідсудністю голосови всеї церкви, Вишенський попрікав їх: „Якъ же вы духовными, а не только духовными, але и вѣрными звати ся можете, коли брата своего подлѣйшимъ себе чините, уничижаете, хлопомъ, кожемякомъ, сѣдельникомъ, шевцомъ на поруганіе прозываете? Добре, нехай будетъ хлопъ, але вспомните, яко братъ вамъ во всемъ ровный есть, а подвигомъ и вѣрою дѣятельною можетъ быти кожемяка отъ васъ лѣпшій и цнотливѣйшій. И хвалитеся тымъ титуломъ епископскимъ, мовячи, яко не маютъ власти попы православные васъ низлагати, извергати и клясти. Такъ вѣдайте: не только очи здоровые (то б то духовенство) ока гнилого усмотрѣти и осудити могутъ и власть имаютъ, але и само тѣло церковное, то есть простые христіане, по Христову гласу, скверно-начальника (архиерея) извергти, осудити

и прокляти власть имаютъ, да не съ тымъ блазненнымъ окомъ или пастыремъ въ геенну внійдутъ". А звертаючи ся до всїх православних мешканців Литви й Руси, Вишенський писав: „Всякаго такого, который на священническій степень не по правилам҃ъ св. отецъ восходилъ, але похоти плотскія ради, имѣнія и панства самъ наскакуетъ, не пріймайте и отъ короля даного, безъ вашего набранія, изженѣте и прокленѣте. Не въ королеву бо власть вы крестилися, да вамъ даетъ волки и злодѣи, разбойники антихристовы таинники. Лѣпше вамъ безъ владыкъ и безъ поповъ, отъ діавола поставленныхъ, до церкве ходити и православіе хранити, нежели съ владыками и попами, не отъ Бога званными, у церкви быти и съ тои ся ругати и православіе попирати. Не попы бо насъ спасутъ или владыки или митрополиты, но вѣры нашея таинство съ храненіемъ заповѣдей Божихъ — тое насъ спасти маетъ"[1]).

Ось які понятя проповідували тодї в західно-руській суспільности оборонцї православія супроти клєрикальних тенденцій латино-унїятської партиї та властолюбних напастей єрархів-унїятів. Кажучи безпристрастно, годі не завважати, що нїколи ще не формуловано соборного пріпціпа православної церкви так докладно, широко та сьміливо, як се ми бачимо у вацітованих вище західно-руських полємістів, особливо у православного черця Вишенського, що доходив майже до відкиданя церковної єрархії. Латино-унїятські писателї вважали подібні думки єретицькими, то б то протестантськими; такими-ж по части вважають декотрі з сих думок і теперішнї православні теольоґи[2]). Не нам, розуміє ся, боронити їх ортодоксийности. Ми завважаємо тілько, що коли в сих думках і були крайности, незгідні с православним навчанєм,

[1]) Послания Ів. Вишенського поміщені в прилозї до II. т. Актовъ Ю. и Зап. Россіи.

[2]) Напр. так часто цітований нами автор „Исторіи Русской Церкви", колишнїй московський митрополит Макарий по-просту каже про автора „Апокрізіса", що він у своїм творі „подекуди допускає протестантські думки, напр. що до непомірної участи сьвітських людей в справах вірн". (Ист. Рус. Церк. т. X, ст. 290). Ся сама думка проривае ся в передмові до росиського перекладу „Апокрізіса" виданого у 1870 р. Київськ. Дух. Академією. Правда, про твори Вишенського подібної замітки нам не лучало ся подибати у наших теольоґів, але, думаємо, се лише через те, що його посланий і характера виражених там думок доси не досліджували як треба.

то нема потреби бачити в тім доконче протестантський вплив. Ми зовсїм не відкидаємо сего впливу і вповнї признаємо, що, через тодїшнє зближенє православних із протестантами, яко натуральними їх спільниками в боротьбі проти спільного ворога — латинства, дуже богато просьвічених західно-руських людей, сьвітських і навіть духовних, познакомляючи ся с протестантськими творами, а декотрі може навіть просьвічаючи ся у протестантських школах, мимохіть засвоювали собі тї чи инчі понятя з відтїнями протестантства, як се було напр. зо звістним теольогом і проповідником виленського братства Стефаном Зизанієм, що відкидав особистий суд після смерти і не хотїв признавати Христа заступником[1]). Але ж годї подумати, аби простий православний чернець, та ще й подвижник Аѳонської гори, Іван Вишенський, що ненавидїв шкільну науку і заклинав православних тїкати від православних єресів, як від огню, — міг сам заразити ся тим, від чого остерігав своїх земляків; а тим часом його погляди на степень участи сьвітських людей в справах віри й відносини до єрархічної власти близько сходять ся с поглядами автора „Апокрізіса“, але переходять їх різкістю свого вираженя. На нашу думку, се доказує лише те, що в тодїшнїй західно-руській суспільности, під впливом тяжких переслїдувань і обурюючих насильств, що роблено в імя латино-унїятської єрархічної ідеї, розвиток противної їдеї мав инодї, по закону реакциї, характер натуги й деякої пристрастности, с чого й виходили крайности, майже все неминучі в подібних умовах, хоть може тут була певна частина й протестантського впливу, бодай що до вищої, просьвіченої частини суспільности. Крайности сї тим натуральнїщі, що православні не мали тодї власної єрархії та у своїх різких присудах і твердженях про єрархічну власть мали на оцї своїх лютих гонителїв — владик, що пристали до унії. Ввесь тягар оборони православної церкви, що лишила ся без єрархії, лежав тепер виключно на сьвітських людях, котрим противна сторона уперто не признавала на се права; і ось, аби оборонити

[1]) Исторія Русск. Церкви, митр. Макарія, IX, ст. 614—615. Про автора „Апокрізіса“, Христофора Бронського ми вже не згадуємо тут, бо згідно з новіщими дослїдами треба признати, що він був протестант, а то соціянин, і написав свій твір на замовленє князя Конст. Острозького.

се право, православні мусїли держати ся соборного пріпціпа, як якоря спасення, та піднимати свій стяг як найвище. Певно, се була дуже слизька точка, що довела до впадку між иншим одного з найбільше талановитих слуг та оборонців православія, Мелетия Смотрицького, котрого, після цілого ряду літературних і иншпх праць у користь православної церкви, вже яко полоцького архиепископа, ненадїйно для всїх стала зводити думка, що в церкві сїй „отъ покаранія Божого, отъ давного часу духовные за волею и зданьемъ людей свѣтскихъ пошли и не духовные въ справахъ духовныхъ радятъ (управляють), але свѣтскіе, а духовные только pro forma“, — і ся свідомість зробила такий різкий перелом у його переконанях, що він осудив свої давнїщі погляди, признавши в них „лютерскую и кальвинскую“ єреси, і перейшов на унію[1]). Та не так думали про сю річ иншї православні єрархи, що бачили в широкій участи сьвітських людей в справах церкви одиноку певну запоруку її спасення серед валячих з усїх боків бід і через те запопадливо піддержували таку участь.

Справдї, широкий приклад соборного пріпціпа не лише не затопив західно-руської церкви хвилями протестантизму, як то пророкав колись Ипатий Потій і чого, бачить ся, боявся Смотрицький, але принїс їй велику користь і зберіг її від шкоди того небезпечного часу, коли вона протягом майже сорока років була збавлена оборони державних прав, була всяким чином переслїдувана і довго не мала вищої єрархії. Тратячи по-верха, через перехід на унію або на латинство слабих і малодушних, православіе кріпло в середині, множачи й розвиваючи свої духовні сили та сполучаючи їх для цілей самопомочи і служби суспільним потребам. Церковна просьвіта, котру почали братства ще перед унією, виразно вкоріняли ся, не вважаючи на всякі можливі перепони, і відповідно тому росли й ряди ученых і способних слуг та оборонців віри і народности. Давнїщі братства невтомно вели далї свою користну дїяльність а рівночасно засновувано й нові братства, с котрих годї не згадати про два, що особливо богато попрацювали в користь церкви й суспільности; братство луцьке, що було отворене в 1617 р. і швидко завело у себе

[1]) Голубєв С. „Кіевск. митроп. Петръ Могила“, прилоги при LVI і LVII.

греко-латино-славянську школу й друкарню, та київо-богоявленське братство з його славною по тому школою. В сій користній дїяльности брали участь представителї всїх станів західно руської суспільности: шляхтичі, міщане, нижче духовеньство і „посполитий“ нарід. Незабаром на оборону православія виступила нова народня сила — козацтво і зараз зробила йому неоцїнену прислугу своєю підмогою в справі обнови (в 1620 р.) православної єрархії. І варто звернути увагу, що коли нововстановлена єрархія посїла всї свої канонїчні права, вона й не подумала обмежувати участи сьвітських людей у церковних справах, а зараз на першім своїм соборі, що відбував ся в Київі 1621 р. взяла за вказівку собі ось яку постанову: „не гнівати ся на молодших і нижчих степенем, як би вони архиєреям і инчим начальникам що-небудь нагадували або від чого перестерігали, противно — позволити їм робити се і не вважати соромом слухати менчих і від них навчати ся; не йти за безбожним папським правилом, по котрому, хоть би папа тьму людей тяг за собою в пекло, нїхто не сьмїє сказати йому: стій, що ти робиш! Ипатий Потїй, Рогоза й инчі їх однодумцї були не малі голови, а про те предки наші, і богато з них цїлком прості, зважували ся обличати їх без боязни. То само треба робити й усїм православним“ [1]).

Від тодї в істориї української церкви настала епоха відродин, украшена іменами Іова Борецького, Петра Могили й цїлого ряду инчих єрархів, що сяяли чистотою житя, щирістю до пастирського обовязку та самовідцурним дбанєм про церковно-суспільне добро.

[1]) „Совѣтованіе о благочестіи“. Памятн. Кіевск. Ком. т. I, відд. I, нр. 32.

НАРИС

СТАНОВИЩА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНІ

від половини XVII до кінця XVIII ст.

ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА.

Успіх унії церковної, задуманої польським урядом, веденої єзуїтами й католицькою клерикальною партією, та проголошеної на Берестейському соборі, важено виключно з католицького погляду. Партія, котра заводила унію, думала що досить запевнити собі підмогу членів вищої церковної єрархії православної церкви, і релігійна новина стане міцно в руських країнах Річпосполитої. Навикши до острої єрархічної централізації та пасивного послуху в справах віри низчих членів єрархії — вищим, і світських — духовним властям, ультракатолицька партія надіяла ся, що лехко зломить православіє за підмогою православних єпископів і митрополита; задля такого погляду, всї змагання короля, впливових шляхтичів — ревнителїв католїцизма, та єзуїтів ішли виключно до того, як запевнити собі підмогу членів вищої єрархії православної церкви; тілько що сї змагання довели до любої цїли, тілько що більшість православних єрархів, полакомивши ся на обіцянки всяких можливих дібр або подаючи ся перед грубим насильством, виявила згоду на принятє церковної унії — й остатню проголошено на Берестейському соборі, при чому думки у низчого духовенства не питали і на заяви з їх боку не звертали найменчої уваги. На переконанє щирих католиків, така новина в справах церкви, на котру згодили ся митрополит і значна більшість епископів — річ зовсім вигранa й рішена. Та тут і була головна похибка ініціяторів унії; вони не звернули уваги на те, що основна прикмета порядків православної церкви була в її соборнім характері, в непризнаню слїпого послуху єрархам у справах віри та

в недостачі централїзації в самій ерархії. Прийнятє унії митрополитом і епископами не було ще доконечною вмовою успіху сеї новини; унія могла бути прийнята не инакше, як після прилюдного розсуду і по добровільній згоді всїх членів православної церкви: духовних і сьвітських — а від такого розсуду унїцнятори унії тїкали, розуміючи дуже добре, що простою дорогою вони нїколи не встигнуть переконати православних про користь і спасенність злуки з Римом. Таким чином нерозуміне або відкиданє соборного пріпціпа в церкві й було найвидшїшою появою нової вигадки, воно й викликало безперестанні появи протеста. Ставши міцно на сїй основі, православні встигли видержати двовікову важку боротьбу за волю своєї релїгійної совісти. Від князя Константина Острозького, що поклав ясно на Берестейськім соборі домаганє допустити сьвітських людей до участи в розмовах про справи віри, аж до поневолених українських сїльських громад, що не приймали до кінця XVIII ст., не вважаючи нї на які погрози своїх панів, парафіяльних попів унїятів, на тій підставі, що вони надані без участи й вибору парафіян, усї стани українського народу опирають ся в боротьбі за віру на пріпціпі соборного ладу церкви й находять у нїм головну підмогу та невичерпану силу. Через те завести унїю не було так лехко, як се видавало ся ревнителям католїцизму; реакция, ненадїйно для них, вийшла в усїх станах української землї і з ними, то з кождим окремо, то з усїми на-раз, треба було вести завзяту боротьбу і по більшій частинї даремну боротьбу. Перша реакция православних вийшла в тім станї, котрий і через своє юридично повноправне становище в державі, і через степень духового розвитку, мав найбільше змоги показати противенство леґальною дорогою: православна руська шляхта стала зразу щиро боронити волю своєї совісти на соймиках і соймах, де протест православних шляхтичів мав підмогу і з боку досить численних шляхтичів протестантів, і з боку богатьох шляхтичів католиків, що привикли за недавньої управи Жиґмонта Августа до ідей толеранції в справах віри та релїгійного вільнодумства (напр. Лев Сапіга). Більшина шляхтичів католиків не належала ще тодї до єзуїтської сфанатизованої партії та вважала волю совісти за невідбірну прикмету горожанської шляхетської волї, в імя котрої вона не допускала насильства

в справах віри навіть на користь тої церкви, до котрої вона сама належала. При такім настрою більшости шляхетського стану не дивниця, що зразу церковна унія не могла найти підмоги на дорозі праводавчих заходів. Противно, не вважаючи на всі змагання короля, католицького духовенства та єзуїтської партії, перші сойми, що балакали про церковну унію, видали постанови, що зберігали волю совісти й волю православної служби божої від усяких можливих адміністративних насильств: так на соймі 1607 р. видано іменем короля ось яку конституцію „про релігію грецьку“: „Задля забезпеки грецької релігії, що здавна користує ся своїми правами, ми постановляємо: що ніяких урядів і церковних маєтностей не будемо давати нікому на нічому праві як лише згідно з духом їх інституцій й по звичаям і правам, потвердженим нашими попередниками, се б то виключно шляхтичам руського роду та чистої грецької віри, не порушуючи нічим правної волї їх совісти, і не перепиняючи ні в чому волї служби божої по давнім їх звичаям.... Братствам церковним грецької віри ми потверджуємо всі їх права та привилеї.“[1]) На дальшому соймі 1609 р. сю конституцию потверджено знов, при чому сойм обіцяв вільнійшим часом розглянути сю справу докладнійше, а тим часом додав постанову, по котрій унітам заборонювано силоміць навертати на унію духовних і сьвітських православних, під загрозою грошевої кари 10.000 злотих[2]). Волю служби божої православної церкви потверджувано і на дальших соймах: 1618, 1620, 1623, 1627, 1631, 1633, 1635 і 1647 років[3]); але сойми чим раз більше не радо розбирали релігійну справу, відкладали її буцім що через ніколи, вкорочували текст первістної конституції та клали намісь нього загальні фрази про „втихомирене грецької релігії“ та про збереженє statu quo відносин православної церкви до унітської. Нарештї, від половини XVII ст. перестають зовсім говорити про збереженє прав православної церкви, а в другій половині того столїтя починає ся ряд соймових постанов, справлений

[1]) Volumina legum, т. II, ст. 438—439, § 28.
[2]) Тамже, ст. 465, § 14.
[3]) Тамже, т. III. ст. 158, 184, 217, 263, 320, 345 і т. IV, ст. 52.

у супротивний бік, себто в користь як найшвидчого розпросторення унії та знищення православія. Ся зміна в характері соймових постанов виходила зо зміни настрою маси шляхетського стану. Чим раз більше щезали серед шляхти люде, виховані за добрих часів Жиґмонта Августа; покоління, що настали на їх місце, проходили через челюсти єзуїтських колеґій, з котрих, замість науки, виносили привичку до схоластичного мудрования, латинські риторичні фрази та внутрішню духову пустоту; замісь горожанських переконань про волю совісти — бодай виключно шляхетського стану — лютий католицький фанатизм і сліпу віру в те, що змагання ордена, котрий їх виховав, гарні й бездоганні. Тим часом як маса католицької шляхти все більше й більше бере фанатичний настрій і тратить давні привички горожанської та релиґійної толєранциї, скількість шляхти православної та протестантської малїє швидко. Єзуіти порозуміли, що в державі, котра склала ся в форму шляхетської республїки, не можна не звернути уваги на шляхетський стан — ось чому найгорячіщі місіонери, найталановитїщі проповідники, яких мав орден (Скарґа, Ноґаюс і т. н.) ідуть навертати на католицтво шляхтичів православних і протестантів; там, де вони не можуть поладити з людьми дорослими, вони старають ся затягти дїтей у свої колеґії, та всякими приманами: догодою, збуджуванем особистого самолюбства, повагою науки, поверховною смирністю й т. н. виховують горячих аґентів католїцизму. Роздивляючи історію якого небудь, сяк-так значного, західно-руського шляхетського року, ми завважаємо, що в першій третинї XVII столїтя членів кождого з них навертають єзуіти не на унію, а просто на католїцизм і вони стають ревними оборонцями остатнього. Звісно, при сім успіх єзуїтської пропаґанди сильно піддержувала публична опінія всеї шляхти, котру єзуіти-ж підготовили і котра сильно натискала на ріжновірних членів своєго стану. Сильно зрідлі ряди православної шляхти в половинї XVII столїтя, зазнають нового товчка, що до решти відпихнув сей стан від православія: тоді доходить до повної сили реакция козацького стану. Козаки стоять за православну віру, та заразом вони стоять і за рівноправність станову й рішучо протестують проти переважного становища, що займає в Річпосполитій шляхетський стан. Оба мотиви тїсно звязані

з собою й раз-у-раз заявляють ся козаками; коли козацька реакция перемогла за Хмельницького, то, при вказаній постанові питання, православні шляхтичі мусїли вибрати одно з двох: або, лишивши ся вірними заповіту предків, відректи ся від станових привилеїв, або для збереженя сих привилеїв перейти на католицтво; з малими виїмками українські шляхтичі вибрали другий вихід, здавши релїгійну боротьбу на вищі стани. Але ті стани не ждали часу повного відпаденя шляхтичів для того, аби почати боронити свою віру. Міщане й нижче духовенство при участи ще шляхти, концентрують свою реакцию в церковних братствах. Братства позасновувано в богатьох західноруських містах іще перед повстанем церковної унїї. Зразу вони мали за завдачу дбати про православіе та збереженє в усїй чистотї християнської моральности, що дуже потерпіла через те, що шляхтичі захопили вищі церковні посади. Патріархи константинопільські признали братствам значінє зберігачів чистоти церковної науки та християнської моральности й забезпечили їх істнованє ставропігіяльними грамотами, що увільняли церковні братства від залежности від місцевих єрархів і піддавали їх просто й виключно лише власти патриярхів. Таким чином церковні братства набули велику волю змагань і, коли настав час боротьби против унїї, вони стали найдіяльнїщими і найенергічнїщими її противниками. Тим часом, як православні шляхтичі пробували оборонити свою справу промовами на соймах і заведенєм конституций, що забезпечували волю совісти та служби божої, братства взяли ся ревно пояснати своїм одновірцям правдиве розуминє релїгійної новини, скріпляти в них любов до віри предків, виступати против унїятської та єзуїтської пропаґанди, особливо в тих верствах суспільности, котрі по своєму становищу стояли ближче до членів братств. Против єзуїтських та василіянських шкіл вони поставили свої братські школи; против єзуїтської науки вони поклали свою науку й виробили цілу полємічну літературу, що відбивала успішно хитросплетені єзуїтськими казуістами докази. Нарештї церковні братства мусїли бороти ся з місцевими єрархами, що приняли унїю; узброєні ставропігіяльними грамотами, що забезпечували їх самостійність, братства стали центрами реакциї, недоступними для змагань унїятських єрархів; обороняючи крок за кроком у кождій місцевости права

своєї церкви, братства, правда, мусїли нераз уступати силї; унїятські епископи відбирали від них церкви й манастирі, виганяли братчиків із їх громадських домів, відбирали братські маєтности й т. п., але всї отсї насильства вони могли робити лише при помочи адмінїстративних властей і воєнної сили. Що до морального впливу, братства тріумфували і чим більше унїятська єрархія переслїдувала їх, тим більшою прихильністю користували ся вони, тим марнїщою та ненависнїщою видавала ся унїя очам православного народу, тим менче вона могла числити на можливість розпросторення дорогою переконання. Тим часом як міщане і духовенство бороли ся з унїєю з'єднивши ся у братства, в боротьбі бере участь іще один стан — козаки. Козацтво се для оборони православія тота воєнна сила, якої не мали инчі стани, без якої чисто моральна опозиция, під ударами страшенних переслїдувань грубої сили, могла вичерпати свої способи та пропасти в нерівній боротьбі з противниками, дисциплїнованими й узброєними властю та всїми залежними від неї силуваними способами. Козацтво від початку самої появи унїї стає рішучим її противником і горячим оборонцем православія; країни, заселені козаками, се стале пристановище для членів братств, духовників і простих людей, переслїдуваних унїятами або скомпромітованих через дїяльне противенство оборонцям унїї. Власти і шляхта, що хапали ся за насильні способи в справах релїгійних, мусїли подекуди здержувати, бодай в декотрих руських країнах, свій запал супроти козацької реакциї, що грозила їм раз-у-раз. І ті історичні мінути, коли козацтву вдавало ся мати часовий успіх, вплив його на церковні відносини був далеко більший. Так у 1620 р. через становище, яке зайняло козацтво за гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, унїї завдано рішучий удар обновою православної єрархії, скасованє котрої було поки що головним результатом змагань католицької партиї. На запросини Конашевича, Єрусалимський патріарх Теофан поклав нового православного митрополита й епископів на ті катедри, котрих єрархи перейшли на унїю; таким чином православні вірні дістали знов пастирів, і значінє унїятської єрархії, з малочисленними її вірними, що заперечувала право на катедри у православних епископів, було зведене до незавидного становища невдалої проби і насильної, безуспішної, нїким непризнаної

вахрапности. По тому, чим більше росла козацька реакция, тим більше пропадала можливість установити унію в тих країнах, де мало верх козацтво; нарештї, через успішні змагання Хмельницького, польське правительство мусїло два рази (в договорах: Зборівськім і Гадяцькім) урочисто відректи ся унії, бодай у тій частинї України, що була заселена козаками, і лишити православію ґварантиї недотикости й волї віри та служби божої на просторонї всеї Річпосполитої. Не обмежуючи ся сими уступками, козаки в обох згаданих договорах приспівували правительство признати представителїв православної ерархії рівноправними полїтично з ерархами латинської церкви і допустити їх у сенат Річпосполитої. Та правительство, бувши в трудному становищи, годило ся на сї домагання проти волї й бажання, воно уступало доконечному домаганю козаків лише з огляду на часову скруту; воно було переконано, що обіцянки його незбутні й неможливі. Сильна клерикальна партия та зовсїм уже тодї відданий їй шляхетський стан готові були радше знищити тоту державу, долю котрої вони мали в руках, анїж бодай трошечки уступити в релїгійній справі або хоть на крок поступити назад що до католицького прозелїтизму. Через се, натурально, уступки правительства мали значінє лише пустих обіцянок і договори, зараз після їх заключеня, ломлено. Ясна неможливість уладити релїгійні та соціяльні відносини в Річпосполитій заставила козаків шукати забезпеки своїх прав за її межами.

Таким чином католицький і становий фанатизм польської суспільности помагав полїтичному з'єднаню Руси. Лише деяка нерішучість російського правительства в половинї XVII ст. була причиною, що справа про се з'єднанє, тай справа про істнованє церковної унії не була до решти рішена ще тодї; лише через сю нерішучість Річпосполита втратила тодї за свій прозелїтизм тілько незначну відносно частину руської території, що належала до неї. Покористувавши ся добрістю російського правительства, уряд Річпосполитої спекав ся біди уступкою лївого берега Днїпра; та за те після Андрусівського договора польське правительство і суспільність рішили ся перевести завзято й непохибно раз задуманий план у тій частинї руської території, що лишила ся в їх руках. Перевести-ж сей план було лекше тепер, анїж у кінцї XVI столїтя. Внутрішній

склад суспільности в руських країнах змінив ся значно і зміна ся вийшла не в користь православія. Православна шляхта покатоличила ся в першій половині XVII ст. до того, що в другій половині сего століття вже не богато шляхетських родів держали ся віри своїх предків. Вони чинили вікчемну менчість на провінціональних соймиках, а в декотрих країнах (напр. у Чорній Руси, в Поділлянї) пропали майже зовсім. Але не лише шляхти не стало в ряді оборонців православія — козацтво, що лишило ся на правім боцї Дніпра, щезло так само швидко після Андрусівського договора і польське правительство могло, на решті, взяти ся за заведене унії, не лякаючи ся грізної для него узброєної реакциї. Справді від Андрусівського договора в релігійній справі бачимо крутий зворот і в праводавстві і в житю. Церковну новину, котру були покинули на якийсь час і котра наткнула ся на поважні перепони, ставить уряд державною завдачею — знов для шляхетської суспільности вона представляє широке поле, де шляхтичі старають ся, з повною сим разом безпекою для себе, показати ревність до релігійного прозелітизму. Тим часом оборонцями православія лишають ся лише ті стани, що займали найнекористнїще становище в Річпосполитій, не мали зовсім політичних прав і користували ся горожанськими правами в дуже обмеженім розмірі. Се були: православні священники, міщане і селяне.

Від Андрусівського договора ми бачимо різку зміну в характері польського праводавства що до волї православної віри: постанови соймів, що забезпечували в початку століття сю волю, відвертали ся від рішеня справи в середині, тепер висловляють ся різко в користь унії та при кождій можливій нагоді, видають постанови все більше й більше ворожі для православія. Першу постанову, в користь унії, видав сойм у 1667 р., себто рівночасно з заключенєм Андрусівського договора; по сій постанові духовенство „релігії грецької, що пробуває в унії", увільнено на віки від усіх воєнних повинностей: „стацій, видачі провіянта, додаткових стацийних податків, дінок, підвод і всїх взагалї воєнних тягарів і кар"[1]). Се право, дане унїят-

[1]) Volumina legum, т. IV, ст. 474. Опісля се право потвердив сойм 1678 р. Volum. legum., т. V., ст. 306.

ському духовенству, було тодї важною полекшою; рівняючи, з одного боку, його права з католицьким духовенством і шляхтою, воно лишало православне духовенство на рівени оподаткованих станів: міщан і селян; з другого боку воно було звязано з важними матеріяльними і моральними користями: повна недостача дисциплїни в польськім війську, самоволя шляхти, що його складала — робили стацїї неминучим жерелом знищеня й безчисленних кривд для господаря. Шляхтичі, що ухвалили се право на соймі, розуміли дуже добре його значінє: при кождій наручній нагоді вони відгороджували свої маєтности від воєнної повинности і визволене від неї вважали одним із найважнїщих привилеїв свого стану. За сим першим кроком польські сойми стали видавати инчі постановы, все більше й більше ворожі для православія: так в умови, зберігати котрі присягав новий король, себ то в pacta conventa, заведений був уступ про православіє. По розуміню сего уступу король обовязував ся при першій можливости полагодити зараз незгоди, „що повстали з розвоєня людей грецької релїгїї“ та при тім обіцяв „маєтностей і духовних посад грецької церкви не давати людям негідним (personis incapacibus) і не позваляти таким особам користувати ся ними при відступленю“. В 1669 р. сей уступ потвердив присягою нововибраний король Михайло Вишневецький, і потім ї заводили і в „pacta conventa“ його наступників: Яна III та Августа II [1]). Не вважаючи на трохи темне формуловане уступу, не важко догадати ся, що під „успокоєнєм незгод“ розуміло ся заведене унії, коштом православія, а під „особами негідними“ православне духовенство. Численні факти, зібрані в актових свідоцтвах, не полишають сумнїву в тім, як розуміла формулу королївської присяги шляхетська суспільність і яке поступоване в релїгійній справі наказувано королям, инодї особисто, подібно Августу II, що хилили ся до толєранцвї віри та пошановку волї совісти своїх підданих. При тім, одночасно з наведеним вище уступом, у праводавство війшла друга постанова, що дуже виразно означувала погляд польських шляхтичів на „незгоди грецької релїгїї“: в 1668 р., конфедерация ґенеральна, в руки котрої

[1]) Volumina legum, т. V, ст. 14 і 140 та т. VI, ст. 15.

в часі межикоролівя переходила праводавча власть, ухвалила ось яке право: „Аріяне й відступники від католицької віри, що перейшли на иичу віру, не повинні користувати ся опікою соймових конституцій, що забезпечують волю віри.... до аріян треба прикладати давнїйше видані про них права, на перше чи не небудь домаганє про се; названих же вище відступників треба карати прогнанєм із батьківщини, коли провина їх буде доказана судовою дорогою“ [1]).

Ще рїчний характер мають постанови сойму 1676 р. На нїм ухвалено знищити остатнє забороло православія — церковні братства. Найважнїйший привилей братств був у так називаних ставропиґіяльних грамотах, дарованих їм рїжних часів константинопільськими патріархами. На основі сих грамот братства були вийняті з усякої залежности від місцевих епископів і митрополитів і піддавали ся просто духовній власти патріарха. Тепер, коли епископи могли або перейти на унїю, або бути заступлені унїятами по наказу короля, незалежність від них, що забезпечувала самостійність братств у справах віри, чинила для остатніх питанє житя або смерти. Сойм звернув увагу на сю ґарантию, що здавна забезпечувала братства, й зважив ся знищити її. Ухвалено право, по котрому ставропиґіяльним братствам заборонювано мати зносини з патріархом і полишати на його рїшенє справи, що доторкали ся віри. Братства мусїли піддати ся місцевим епископам, а, як би не хотїли сповнити сего домагання, то мусїли подати спірні релїґійні питання на розсуд цивільних судів — „дѣло невиданное отъ начала вѣковъ“, по словам Виленського братства [2]). Окрім того сойм ухвалив норму, по котрій заборонено православним усїх станів під загрозою кари смерти й конфіскати маєтностей (sub poena colli et confiscationis bonorum) виїжджати за границю Рїчипосполитої або приїжджати ізза границї; старостам і комендантам пограничних кріпостий поручено було слїдити за сповненєм сего права. Сойм мотивував свою постанову вказанєм на те, що буцїм-то православні „під претекстом справ,

---

[1]) Volumina legum, т. IV, ст. 484.

[2]) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. IV, пр. XV, ст. 29. Volumina legum, т. V, ст. 180.

котрі доторкають ся релїґійних інтересів греко-руської церкви, виїжджають за границю до константинопільського патріарха, і там вони звіщають ворогів (Турків) про стан справ у Річпосполитій.... бо патріарх живе під властю ворога хреста Господня". Під сим фантастичним претекстом захована була дуже поважна ціль — заборона виїзду за границю не лише переривала можливість зносин церковних братств із патріархом, вона йшла до знищеня православної єрархії; маючи на думці почати знову справу встановленя церковної унії, правительство хотїло йти давньою дорогою й почати справу переговорів з представителями вищої духовної єрархії православної церкви; рахуючи на успішний хід сих переговорів, сойм забороною виїзду православних за границю і приїзду їх відти забезпечував не лише розлад православної єрархії, але й взагалї усуненє всего клира; коли православні епископи ще раз перейдуть на унію, то, при відокремленю православія в межах Річпосполитої, неможливо буде обновити відпавшу єрархію подібно тому, як се лучило ся 50 років перед тим, за Сагайдачного; коли-ж православна церква буде збавлена епископів, то нїкому буде висьвячувати сьвященників, і лишать ся виключно ставленики унїятських епископів; таким чином сьвітські люде лишать ся без духовенства і церков і, хотя-не-хотя, перейдуть на унію. Що наведена вище ухвала сойму була початком до вказаного пляну, доказали дальші подїї — зараз після сего сойму правительство війшло в переговори з православними епископами, а через 3 роки вже скликано в справах унії Люблинський з'їзд.

Не можемо означити докладно, коли правительство почало переговори з епископами, але ясно, що ся справа була в звязи з ухвалою сойму; уже в дальшім 1677 р. вона дала декотрі плоди; серед єрархів православних найшли ся люде, готові, задля полїпшеня свого особистого становища й набутя власти, повторити штучку Потія й Терлецького. Головним провідником нової комбінації виходить львівський православний епископ — Йосиф Шумлянський, коло него ґрупує ся невеличкий кружок духовних і сьвітських людей, готових поділити з ним і відступництво і надгороду; по збереженим документам ми можемо вказати не лише особистий склад кружка, але й ті надгороди, котрих добивали ся його члени за згоду принятя

унїю. Окрім Шумлянського ми находимо імена: Іннокентия Винницького, нареченого епископа Перемиського, котрий домагав ся, аби після прийнятя унії, правительство признало його унїятським перемиським епископом, скинувши з тої катедри унїята Івана Малаховського; далї заявив згоду на унїю ігумен Лїснянського манастиря, Сильвестер Тваровський, домагаючи ся зрештою за дану згоду богатої Овруцької архимандрії. Унївський архимандрит Варлаам Шептицький те-ж давав згоду на унїю, під умовою зробити його коад'ютором Холмської епархії. Нарештї, де котрі сьвітські люде, по більшій частинї міщане, члени православних братств: Василий Корендович, Жураковський, Мокрицький, Кручкевич і Тернавський з'обовязували ся прийняти унїю й намовляти до того инчих, під умовою, що правительство дасть їм на соймі дипльоми на шляхетство. Уже в 1677 р. Шумлянський іменем усего кружка звернув ся до папського нунция з заявою готовости прийняти унїю та заразом він подав проєкт із домаганями тих уступок і надгород, котрих добивали ся члени кружка за свою участь у справі відновленя унії; згадавши про домагання своїх товаришів, Шумлянський, звісно, не забув і за себе; він домагав ся, аби в його руки віддано, не вважаючи на унїятського митрополита Кипріяна Жоховського, всї маєтности, що належали до Київської митрополії, та окрім того, аби йому признано маєтности яко Львівському епископови, аби папа назначив йому від себе окрему грошеву пенсию; окрім того він домагав ся посади Київо-печерського архимандрита, себ то доходу з маєтностей Київо-печерської лаври, що лишили ся в межах Річпосполитої. Що до способів розпросторенія унії, то Шумлянський вказував на доконечність поступати, по змозї, осторожно і по-тихо; між инчим він радив, аби латинські духовні не показували ся, бодай зразу, в православних церквах, привлучених до унії тому, аби не було народнього розруху, аби вбільшити дисциплїну унїятської церкви підданем епископам Василиянських манастирів, котрими орудував окремий протоархимандрит, і аби зразу не відправляти, під претекстом недодержаня канонічних правил, пара-

фіяльних сьвященників, але мало-по-малу обсаджувати порожні посади людьми певними [1]).

Пропозицию й проект Шумлянського закомунїковано королеви і він поклав покористувати ся ними для остаточного встановленя унїї. Не знаємо, чи вбільшив Шумлянський понятє про вплив свого кружка, чи сам король надав йому незвичайне значінє? досить того, що він задумав зараз же взяти ся за справу, залишивши навіть тоту осторожність у веденю її, що радив сам Шумлянський. В осени 1679 р. оповіщено королївський універсал до духовенства й сьвітських людей як православних, так унїятів: король домагав ся, аби вони з'їхали ся 24 сїчня 1680 р. на врочистий з'їзд до Люблина, задля того, аби скінчити на публичних зборах справу про релїгійну незгоду. Окремі запросини розіслано вищим духовним, урядникам і ставропігіяльним братствам [2]). Очевидно, король думав, що Шумлянський досить приготовив православних, і надїяв ся, що на з'їздї вони без протесту приймуть унїю. Через те король, тай звіщені ним унїяти старали ся надати з'їздови по змозї більше врочисту обставу. Тим часом факти не виправдали їх надїй. Православне духовенство й братства не лише не годили ся прийняти унїю, але й не підозрівали про істнованє вигадки Шумлянського. А про те, віщуючи щось негарне, вони не появили ся на з'їздї. Зо спису людей, що появили ся, зробленого унїятським митрополитом Жоховським, дізнаємо ся, що на з'їздї з православного духовенства не було ні одного епископа — появив ся лише: намістник Могилївського манастиря — Волчацький в товаристві кількох сьвященників і то виключно з осторожности — аби, заявивши свою присутність, не накликати на православних відвічальности за непослух королївському наказови [3]). Унїятське духовенство, що з'їхало ся в величезнім числї до Люблина, урочисто отворило з'їзд, не звертаючи уваги на неприсутність православних, але ревність

---

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. IV, при XXII, ст. 39 і XXIV, ст. 43—46. Литовская церковная унія, Коялович, т. II, ст. 422—424 (прим. 326).

[2]) Коялович — тамже, прим. при 327 і 328, ст. 424—427. Также Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, пр. XVII, ст. 31.

[3]) Коялович, т. II, ст. 429. Додаток, пр. 329.

його спинено; в самий день отворення з'їзду дістали листи від короля й папського нунція, що заставили унїятів роз'їхати ся домів: король під ріжними претекстами наказував з'їздови перенести свої засїдання до Варшави, а папський нунцій забороняв католикам і унїятам починати з православними публичну суперечку за віру [1]). Така швидка зміна в поглядї короля на значінє з'їзду, стала ся через те, що він на решті порозумів похибку, що виходила з його поквапности і розголосу, що він старав ся надати справі, надїючи ся на надто лехкий успіх; з похибки вивели його факти, що не позволяли сумнївати ся в їх значіню: православні не лише не появили ся на з'їздї але встигли представити королеви справу в правдивім їй становищи; остатнє зробили депутати Луцького православного братства. Слухаючи королївського наказу, луцькі братчики вибрали з межи себе депутацию, але вони дали депутатам, під присягою, інструкцию, що й не допускала думки про злуку з унїєю. Депутати присягли, що вони змагати муть з усїх сил „до збереженя цїлости церкви сьвятої восточної, котра слухає чотирьох східних патріархів, і що вони, не лакомлячи ся анї на ласку, анї на обіцянки, анї на подарки, не уступаючи страхови навіть кари смерти, боронити муть усї доґми й обряди, від великого до малого, нїчого не додаючи анї пропускаючи, в тій формі, як вони встановлені в православній церкві й виложені в інструкції, зладженій братством". Депутатами вибрано найзначнїщих членів братства: князя Вацлава Четвертинського, первого брата православного луцького епископа, а потому Київського митрополита, Гедеона Четвертинського; брацлавського підстолїя, Данила Братковського (покараного на смерть 22 роки після того за вірність православію) та київського чашника, Андрея Гулевича. Інструкцию для них підписало 35 православних волинських шляхтичів [2]). Сї підписи, тай склад депутації ручили за те, що вона буде допущена до короля. Депутати сим і покористували ся: замість їхати до Люблина, вони поїхали до Варшави, показали королеви свою інструкцию та заявили іменем братств і взагалї православних сьвітських людей, що

---

[1]) Тамже, додатки, при: 331—332, ст. 429—431.

[2]) Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, пр. XVIII, ст. 32.

без зносин із патріархами і без їх участи, православним годі й подумати про яку небудь злагоду в справах віри. Тим часом коли представлення Луцьких братчиків вказували королеви на несподіївану для него перепону, той кружок, на котрий він покладав усї надїї, не був у силї піддержати на з'їздї задуманої справи. Межи тими, що появили ся на з'їздї, не бачимо не лиш імени Шумлянського, але й ні одного з його товаришів; появити ся на з'їздї вони не могли з богатьох причин: Шумлянський, пропонуючи нунциєви свій проєкт розпросторення унії, не ховав, що справу треба вести тайно так, аби православні не завважали постепенного переходу духовенства на унію; тим часом на з'їздї перехід пропоновано публичний і врочистий, що, звісно, мусїло не лише пошкодити всякому успіхови заходу, але й вказати раз на все православним особи в їх церковній врархії, що похилили ся на бік унії; таким чином відразу падало сьвітло на ту мутну воду, де й думав заходити ся Шумлянський. Окрім того, показавши свої наміри на з'їздї, Шумлянський і Винницький, мусїли від разу стати в ворожі відносини до декотрих членів унїятської врархії: домагані ними надгороди можна було їм дати лише на шкоду унїятським: митрополитови Жоховському та епископови Малаховському, а остатні не думали віддати без бою свої бенефіції й зачувши про проєкт Шумлянського, дивили ся ворожо і трівожно на його заходи.[1])

Представлення кружка Шумлянського вплили мабуть на папського нунция та на короля, заставили перервати засїдання Люблинського сойму та зректи ся наміру переводити справу унії публично; за те для потайної інтриги отворяло ся широке поле і тут Шумлянський міг розвити свої здібности. Шумлянський, довго пробуваючи в резиденції короля — Яворові, встиг переконати його про здалість свого пляну і навіть здобути прихильність і піддержку Собєского в справах, де могли у него вийти непорозуміня з унїятською врархією. В осени 1680 року Шумлянський звістив Жоховського про те, що тепер він готов пристати до унії, що він у сїй справі довго розмовляв з королем і здобув його повну похвалу; при тому він натякав на те, що король заявляв невдоволене проти Жоховського „в тих при-

[1]) Ibid. пр. XX., ст. 37.

годах, де думки остатнього могли спинити втихомирене".[1]) Підладивши таким чином справи, Йосиф Шумлянський, Інокентий Винницький, Варлаам Шептицький і Сильвестер Тваровський з'їхали ся в початку 1681 р. в Варшаві і в присутности нунция прийняли унію; тут же вони поладили непорозуміня с представителями уніятської єрархії та запевнили собі до решти піддержку правительства. Задля підмоги розпросторенню унії, Шумлянський, в купі з уніятським митрополитом Жоховським, зладили новий проєкт, котрий і показали на розсуд уряду. В сім новім проєктї, звісним під назвою „modi concordiae ecclesiarum" (способи до злагоди церков), складачі домагали ся, аби правительство не лише потвердило всї права й привилеї, даровані уніятам давнїйше, але аби воно зрівнало зовсїм права уніятського духовенства с католицьким; вони домагали ся місць у сенатї та трибуналах для уніятських епископів, участи уніятського духовенства в соймиках, непідлеглости уніятів, у справах вірн, сьвітським судам і т. п. Сю записку, тай проєкт, уложений перед тим Шумлянським, розглянула окрема, визначена королем комісия, й виражені в нїй домагання вволені були майже зовсїм, окрім таких прав, роздача котрих залежала від сойму, але про вволене котрих король обовязав ся дбати на найближчім соймі; всї инчі пункти обох проєктів прийняв і потвердив король і сенатори.[2])

На решті, Шумлянський подав правительству записку, де докладно викладала ся програма дальшого розпросторення унії. За головну умову сеї програми Шумлянський вважав тайну: він домагав ся, аби акт прийнятя унії ним і його помічниками зберігав ся в архиві і аби його нї в якім разї не публїковано і доконечність тайни він мотивував ось якими вказівками: низче духовенство, православні шляхтичі і церковні братства зараз же сполучать ся в усїх єпархіях для виступу против унії та будуть противити ся їй до самого краю; вони можуть шукати піддержки й опіки у заграничних держав; духовенство буде на сповіди скріпляти в вірі сьвітських людей; в крайнїм разї православні тїкати муть за межі Річпосполитої навіть у Туреччину, „бо під тиранським ярмом Турків

[1]) Ibid. арк. XX і XXI, ст. 37 і 38.
[2]) Ibid. арк. XXIII і XXIV, ст. 41 і 43.

вони волїти муть осїсти, користуючи ся там волею віри"; правительство-ж не найде способів на розпросторене унії, бо при змагаючім ся роздражненю нїчого й думати про миролюбне переконане, а на насильство тепер важко було би складати ся серед воєнного часу і при загальній солїдарности всїх православних; таким чином, на думку Шумлянського, справа, при опублїкованю її, могла би скінчити ся лише вибитєм пастирів унїятів. Ось чому Шумлянський радив злагоду таїти, а тим часом уживати инчі способи: рівнати в усїх правах унїятське духовенство с католицьким і потвердити се зрівнане соймовою конституцією; назначувати часті собори та з'їзди для унїятського духовенства і, ніби то ігноруючи ріжницю межи православієм і унією, присутність на з'їздах зробити обовязковою для православних духовних, під загрозою збавити їх посад за непояву; переслїдувати духовні особи, що не згодять ся прийняти унію, адмінїстративно: збавляти їх посад і прикладати до них права, ухвалені про бунтівників; нарештї вжити всї змаганя на те, аби навернути на унію православних шляхтичів і видних людей із членів православних братств.[1])

Польське правительство прийняло сю програму цїлком і від 1681 р. протягом 30 років проти православія йдуть ворожі заходи по нарисованому в нїй пляну. Православіе, що протягом XVII ст. успішно видержало насильний натиск, тепер підпадає під далеко небезпечнїйший напад. Вороги прикривають свої заходи тайною, недосказами, навмисним нерозумінем термінів, неясністю становища осіб і партий, вони не домагають ся загальної згоди на унію й тим не дають можливости публичного протесту — боротьба роздроблює ся на безконечний ряд окремих пригод і окремих адмінїстративних переслїдувань і заохот; але і тут і там нїколи не виставляє ся на верха головна їх причина: згода або незгода на унію; противно, вона старанно прикриває ся побічними обставинами, особистими спонуками, домаганями канонїчного права й т. п. Православні епископи й духовні, що прийняли тайно унію — ховають своє відступництво і домагають ся для себе послуху від духовенства і вірних іменем уряду, що вони дістали від православної церкви; тих, що їх не слухають, вони судять,

[1]) Ibid. пр. XXV, ст. 47.

скидають с посад не за незгоду в справах віри, а за противенство властям, установленим православною церквою; правительство і шляхта помагають дїяльно сим фальшивим пастирям і поясняють свої вчинки, в разї жалоб покривджених або вмішання російського правительства, кажучи, що вони не лише не переслїдують православія, але, противно, змагають до заведеня ладу й скріпленя церковної власти в православній церкві на просьбу православних-же пастирів. Фарисейство вкоріняє ся до того, що всї власти немов би то забувають ріжницю між унїятами й православними і назви: унія, діа'унія, схизма зовсїм пропадають з адмінїстративного лєксікона майже до половини XVIII. Центральне правительство й другорядні власти, трибунали та ґродські суди, шляхтичі та їх управляючі знають лише, що в пресвитери й сьвітскі люде „ritus graeci", але ріжниць межи належними до сеї віри не завважують. У дуже численних документах до того часу, нема можливости рішити, коли річ іде про православне, а коли про унїятське духовенство і лише по переслїдуваним і вразам, що спипали ся на одних людей, і по ласкам, щедро роздаваним у користь инчих, ми можемо догадувати про без'упинну, замасковану роботу в користь унії.

Спустивши таким чином завісу на свої вчинки, прихильники унії взяли ся без перепони за справу, не боячи ся ані широкої реакциї з боку православних, ані заступництва за них Росиї; противно, остатнє вони вміли повернути в свою користь і вжити яко спосіб на знищенє православної єрархії. По Московському договору, що заключила Росия в 1687 р., польське правительство з'обовязало ся не тикати православних епископій: Луцької, Галицької, Перемиської, Львівської й Білоруської. Та при означеню сих епископських катедр воно ясно йшло за прийнятим ним пляном поступованя: 4 з них були вже в руках тайних унїятів: Львівською й сполученою з нею Галицькою орудував Йосиф Шумлянський, Перемиську віддано Іннокентию Винницькому, Луцька — після вибору князя Гедеона Четвертинського митрополитом Київським — дістала ся братови Йосифа Шумлянського — Атанасию. Лишила ся одна далека Білоруська єпархія, котрій судило ся, правда, з довгими перервами, проіснувати до самого упадку Річпосполитої. Та епископи Білоруські не були в станї вести справи право-

славної церкви на всему просторі Литовсько-руських земель, тим більше, що вони наткнули ся тут на перепону з боку православної Київської митрополії, що не признавала Білоруським епископам власти навіть над найближчою їй територією, як се побачимо докладнїще в оповіданю про Білоруського епископа, князя Сильвестра Четвертинського.

Знищивши таким чином єрархію, зайнявши її єпархії яко православні, тайні унїяти покористували ся й другою точкою Московського договору; по сій точцї Київ віддано Росиї на віки — значить, митрополит православний мусїв проживати за межами Річпосполитої й піддати ся власти Московського патріарха. Сим покористувала ся, нїби то яко щирі прихильники старини, унїятська інтрига; буцїм то виступаючи проти залежности Київської церкви від патріарха Константинопільського, фальшиві православні епископи стали домагати ся відокремлення від Київського митрополита та встановленя окремого духовного архипастиря, але не бажаючи, з другого боку, займати права унїятського митрополита, що также претендував на титул митрополита Київського, вони обмежили ся іменованєм окремого нїби то для православних „адмінїстратора Київської митрополії“; сю посаду дано, згідно з обіцянкою ще при переходї його на унїю, Йосифу Шумлянському. Вже трохи швидче він дістав від короля дипльом на Київо-печерську архимандрію та богаті маєтности, що належали Київським митрополитам і Київо-печерській Лаврі, що лишила ся в межах Річпосполитої; він користував ся ними до смерти (1708 р.) і передав їх у руки своїх наступників по катедрі — вже явних унїятів.[1])

Запевнивши собі власть над православним духовенством, що було в межах Річпосполитої, Йосиф Шумлянський взяв ся шпарко за заведенє унії, згідно з нарисованим пляном. Видаючи себе й далї, без чола, за православного, запевняючи про се письменно і Константинопільського патріарха і росийське правительство, він випрошував їх підмоги, аби заборонити Київським митрополитам мішати ся до управи православною

[1]) Ibid. прим. XXXVI, ст. 72; XXXVIII, ст. 76; XLIII, ст. 87; CXII, ст. 247; CXXIX, ст. 295.

церквою в межах Річпосполитої, бо з волї польського правительства сю управу поручено йому. Заразом він, зі свого боку, змагав з усїх сил до того, аби розірвати всяку звязь межи підданим йому православним духовенством і Київською митрополїєю: він обернув ся в окружнім письмі до шляхтичів, запрошуючи їх помогти йому й присплувати священників, що займали парафії в їх селах, признати над собою власть Шумлянського й піддати ся розпорядженям іменованих ним намістників;[1]) далї всїх священників і черців, що були вірні Київу і не хотїли піддати ся його власти, він проклинав, завзивав до суду, замикав у тюрми, збавляв парафій і конфіскував їх маєтности; намістники його їздили по парафіях, відбирали від священників антимінси й свв. миро, видані Київськими митрополитами, і віддавали сї річи Шумлянському, що публично лаяв ся над ними і плював на них; натомість вони видавали нові, збираючи з сеї нагоди окрему грошеву платню.[2])

Поступаючи таким чином, Шумлянський мав дуже дїяльну підмогу від правительства, котре раз-у-раз підпирало його власть адміністративними розпорядженями, тай горячу прихильність і підмогу від шляхти. Правительство, вїби то стараючи ся лише завести гарний порядок у єрархії православної церкви, вїби то не розуміючи правдивого значіня дїяльности Шумлянського, почало піддержувати його розпорядженя всїми, залежними від него способами, в тих країнах, де більшість людности була ще православна; і рівночасно воно хапало ся за рішучі способи в користь унії й задля викоренення православія там, де обставини видавали ся користаїщими для його цїлей. Так король почав роздавати церковні посади й бенефіциї, що були в його руках, виключно тим людям, про прихильність котрих до унії його запевнив Шумлянський; в актових свідоцтвах ми можемо вказати різкий примір такого поступованя: в 1681 р. богату Овруцьку архимандрію віддав король товаришеви Шумлянського, Сильвестру Тваровському, не вважаючи на те, що братя й сьвітські православні вибрали Овруцьким архимандритом черця, вірного православію, Іннокентия Монастирського;

[1]) Ibid. пр. XXXVII, ст. 74.

[2]) Описаніе Кіево-софійскаго Собора и Кіевской іерархіи, стор. 206 і 212.

остатній рішив ся не допускати Тваровського до посади; але король звернув серіозну увагу на сю справу: проти Монастирського, під претекстом приватних позвів, піднято юридичне переслїдуване, при чому появили ся погрози против його особистої безпечности; він мусїв утїкти до Київа, після чого король звернув ся з грізним універсалом до православних шляхтичів воєводств: Київського, Брацлавського та Чернигівського, наказуючи їм не мішати ся до справи про Овруцьку архимандрію й не піддержувати Монастирського, грозячи в противнім разї оголосити тих, що не слухають його наказу, ворогами вітчини й стягнути з кождого з них кару по 50.000 злотих. Заразом король післав лист до Київо-печерського архимандрита, Іннокентия Гізеля, домагаючи ся, аби він видав церковні знаряди, одїж, документи й касу, що належали до Овруцької архимандрії й були відвезені Монастирським до Київа, та аби потяг остатнього до судової відвічальности за безправне буцїм то присвоєне собі титула Овруцького архимандрита. Тим часом, очікуючи кінця справи, він доповнив доходи Тваровського привилеєм, що позволяв йому вести безмитну торговлю сілю в межах Річпосполитої.[1]) Потому, після смерти Тваровського, король, на рекомендацию Шумлянського, передав Овруцьку архимандрію сьвітському чоловікови — Климентию Домарадзкому, не вважаючи на те, що, по тодїшнїм законам, остатнїй не мав права займити вищу церковну посаду, бо не належав до шляхотського стану; а про те Домарадзкий був висьвячений на пресвитера Шумлянським і зайняв архимандрію; про вибір його братиєю сим разом не було й бесїди.[2]) Роздаючи вищі духовні посади прихильникам унії, правительство дбало не менче і про те, аби ті люде були по змозї лїпше забезпечені доходами і маєтностями, з другого-ж боку воно конфіскувало при кождій добрій нагоді майно, що належало до православних духовних і манастирів. Вище було вже вказано на перехід маєтностей Київської митрополії та Київо-печерської Лаври в руки Шумлянського. Сей факт був далеко не виключною появою; основуючи ся на тім же претекстї, се б то вка-

[1]) Арх. Юго-Зап. Россіи ч. I, т. IV, при. XXVI, ст. 50; XXXII, ст. 62; XXXIII, ст. 65; і XXXI, ст. 60.

[2]) Ibid. пр. XLIV, ст. 89 і XLV, ст. 91.

зуючи на уступку Київа Росиї по трактату на віки, правительство, зараз після заключеня договора, заявило, що воно вважає всї маєтности Київських манастирів, що лишили ся в межах Річпосполитої, за викантні, се б то за такі, що лишили ся без властителя, і почало роздавати їх, як само хотїло, ріжним особам і закладам; більшість тих маєтностей передано унїятам, инчі подаровано окремними привилеями шляхтичам; на решті сї остатнї захопили богато манастирських маєтностей без усякої грамоти й задержали їх без перепони в своїм володїню, при чому шляхтичі звертали мало уваги на те, чи належить якась маєтність до якого Київського манастиря, чи до такого манастиря, що лишив ся в межах Річпосполитої. Таким чином, то дорогою адмінїстративних розпоряджень, то дорогою захопленя, в руки унїятського духовенства і шляхтичів католиків перейшли богаті маєтности, що належали до манастирів: Київо-Михайловського, Київського Пустинно-Николаївського, Київського Братського, Межигорського, Дерманського, Дубенського и т. и.[1]) При сїм ясний був намір уряду: здавити православне духовенство матеріяльно і заразом манити його до унїї богатими бенефіциями, що їх давали унїятам.

Поступаючи адмінїстративно дуже рішучо в окремих пригодах, уряд не забував і за загальні правні постанови, що хилили ся до тої-ж цїли. Так на соймі 1699 р. видано два нові закони, що мали слїди виразно ворожих відносин до православія. На сїм соймі потверджено всї привилеї, подаровані давнїще унїятам і, окрім того, видано новий закон, де заявлено, що лише „міщане, правдиві унїяти виключно спосібні займати виборні магістратські посади", від котрих православних виключувано на все. На тім же соймі урядники Річпосполитої розмовляли про лад Подільщини, верненої від Турциї по Карловицькому трактату; при сїй нагоді, означуючи право сего воєводства, сойм ухвалив закон, по котрому православним заборонено осїдати в Каменци, нарівні з Жидами.[2]) Сповняючи сю соймову постанову, комісия, визначена королем для відбору

---

[1]) Ibid. при. XIX, ст. 34; XXXIV, ст. 67; XXXIX, ст. 78; XL, ст. 80; XLI, ст. 82; LI, ст. 106; LXI, ст. 125; LXIII, ст. 130; CXVI, ст. 350; CLXVIII, ст. 374.

[2]) Volumina legum, т. VI, ст. 35, § 19 і 21.

міста, запечатала всї православні церкви й одну з них: церкву сьв. Івана, передала унїятам. При сїй нагодї вийшла чудна стичка комісарів із Шумлянським: остатнїй, не чекаючи комісиї, появив ся швидче ніж її члени до Камінця в супроводі своєї надворної хоругви, і почав відбирати православні церкви в свій заряд, але зараз за ним приїхали комісарі і, не знаючи про істнованє його злагоди з правительством, заявили, що його поступки безправні й присилували його забрати ся, грозячи, в противнім разї, вжити воєнну силу; по тому вони рішили віддати справу на рішенє сойму і потягнути Шумлянського до відвічальности перед воєнним судом, яко нарушителя безпечности кріпости. Звісно, після пояснення справи, лишня ревність комісарів утихомирила ся і церкви передано епископови, котрому грозило розстріляне, як би показало ся, що він справдї православний.[1])

Та хоть як ворожі були православію всї вичислені адміністративні розпорядженя й законодавчі постанови правительства, вони дають лише слабе поняте про те гірке становище православної церкви, в котрім вона находила ся в Річпосполитій від остатньої четвертини сїмнайцятого столїтя; найбільше болючі й невитерпні переслїдування православне духовенство і сьвітські люде мусїли терпіти від шляхтичів, що старали ся скрізь, на випередки один перед одним, заявити свій релїгійний прозелїтизм. При тих державних порядках, що визначали Річпосполиту, при необмеженій великоможности шляхетського стану, при недостачі екзекутивної власти і полїцийних інституцій і при тім низькім рівени просьвіти, на котрім стояла тодї маса шляхотського стану, релїгійна ревність могла проявити ся лише в одній з тих форм фанатичного самодурства та гидкого насильства, серед котрих мало-по-малу роскладала ся шляхетська суспільність протягом двох остатніх столїть істнованя Річпосполитої. Важке було становище православних, коли вони стали метою для шляхотської самоволї і становище їх було тим важче, що гнет з боку шляхтичів, хоть і повсюдний, але не виходив із остро означеної програми, не був однородний і, таким чином, не давав можливости вгадати наперед небезпеку, що грозила в кождім окремім разї, ані взяти ся за

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. IV, пр. LIX, ст. 122.

певне, означене поступованє для того, аби втїкти від неї або спротивити ся їй. В кождій місцевости доля православного сьвященника та його парафіяи залежала від настрою духа, примхи або користолюбства властителя села чи місточка; але укоськавши остатнього, православні далеко ще не були безпечні: шляхтич сусїд, партия мандрівних жовнярів, голова найближчого католицького костела, иноді по-просту проїжжий шлятхич, раптом захоплювали ся фанатичною ревністю і, мов ненадїйна буря, вдаряли на нещасну парафію; — факти-ж, котрими виражала ся тота ревність, не вдоволяли вимогів найелєментарнїщої моральности. Серед величезної купи актових сьвідоцтв, що потверджують все сказане вище, вкажемо декотрі приміри, аби дати ясну характеристику становища, в котрім находила ся православна церква за той час.

У значній частинї пригод нагінка шляхтичів за православієм, окрім релїґійного фанатизму, була спонукувана і користолюбством; грабіж церковного майна, захопленє земель церковних або присвоєнє собі майна, належного до православного духовенства, були не маловажним мотивом, що підводив шляхтичів на спасенні, на їх думку, подвиги; вони не від того були, аби звязати миле с користним і, нївечучи „шизму“, вбільшити її коштом своє особисте майно, прикривши грабіж набожним претекстом. Так напр., шляхтичі, що жили по-близько Київа, не вдоволили ся частинною маєтностей Київських манастирів, що дістали ся їм на підставі королївських привилеїв; вони, під претекстом паралїжованя впливу Київського духовенства, вбігали до маєтностей, що лишили ся ще нероздані або лежали за межами Річпосполитої, й чинили всякі можливі насильства: грабили манастирське майно, калїчили й били черцїв, церковників, манастирських селян і т. п. Зо спису кривд, що зробили сумежні шляхтичі Київо-братському манастиреви, дізнаємо ся, що протягом 30 років (1727—1757) сумежні шляхтичі вбігали більше як 20 раз через межу в маєтности, що належали до сего манастиря, й виробляли в них усякі можливі галабурди. [1]) Один із таких нападів описано докладно в жалобі ігумена Київського Кирилловського манастиря, Євстратия

[1]) Ibid. вр. CCIX, ст. 518.

Самборовича. З сеї жалоби дізнаємо ся, що в 1713 році шляхтич Александер Щеневский, узброївши значну ватагу людей і покликавши сусїда, Александра Шумлянського, также з узброєною товпою слуг і селян, пішов у похід на село Андріївку, що належало до Кирилловського манастиря; появивши ся до-сьвіта, спільники вбігли в село й почали рубати та стріляти всїх, кого здибали, тяжко поранили черця Бонькевича, порубали манастирських слуг і селян і заграбили все рухоме майно манастирске і манастирських підданих.[1])

Коли з сих фактів очевидно, що ані росийська границя, ані опіка росийського правительства не могли здержати буйних шляхтичів, то остатнї, звісно, ще менче здержували ся в межах Річпосполитої; тут грабованя церков і духовенства та захопленє церковної землї найзвичайнїща поява; так, напр. жовнярі панцирної хоругви нападають у ночи на церкву в селї Хлуплянах, вибивають у нїй двері й виносять із неї не лише церковне майно, але й приватне, зложене в церкві для більшої певности парафіянами.[2]) Так шляхтичі Гуляницкі й Мінцовскі захоплюють, без усякого права, майно записане в заповіті Кременецькому братству й обертають його на свою особисту користь.[3]) Більше нїж инче майно захоплювали шляхтичі церковні та манастирські землї; так ми подибуємо жалобу ігумена Білостоцького манастиря (на Волинщинї), Теодосия Подольского, на шляхтича Шимона Жабокрицкого за те, що він присвоїв собі землї, здавна належні до манастиря і коли зустрічав черцїв або манастирських слуг на тих землях, то стріляв у них, рубав шаблею й побивав їх тяжко; після сего він захопив манастирський млин і заявив черцям, що коли будуть противити ся, то він буде стріляти в них при кождій зустрічі.[4]) У другого Волинського манастиря, Перекальського, землї відняли шляхтичі Чеконскі; коли ігумен пішов орати своє поле, то туди-ж приїхала Чеконска, наказала слугам прогнати плуг манастирський і сама, вискочивши з повозу, почала бити ігумена і вхопила його за бороду.[5]) В Овручи Домі-

[1]) Ibid. пр. CLXIV, ст. 365.
[2]) Ibid. пр. XLVIII, ст. 97.
[3]) Ibid. пр. LXXIII, ст. 158.
[4]) Ibid. пр. LXII, ст. 127.
[5]) Ibid. пр. LXXXIII, ст. 183.

нїканські черцї присвоїли собі не лише орні землї, що належали до православного манастиря, але наказали обгородити, прилучуючи до свого ґрунту, місця, що належали до манастиря, в самім містї, і в тім числї місце, на котрім була побудована православна церква; при сїм захопленю, як звичайно, граблено рухоме майно й ображувано особи.[1]) В Острозї ґродський підстароста, Лєдуховский відняв у православної церкви св. Николая землї, записані в користь її ще в XIV столїтю князем Данилом і княгинею Василисою Острозькими і наказав вирубати лїс, що належав до тої церкви; коли-ж протоєрей Терпиловський звернув ся до него з поясненями і вказав на свої права, то Лєдуховский, не перечучи остатнїх, відповів: „я можу віднятн у церкви те, що їй дарували мої попередники.[2]) В околицї Острога властитель села Загаєць, шляхтич Блєндовский відняв землї у Загаєцького манастиря, записанї його основателькою, Реґіною Боготиннівною Ярмолинською; він наказав знищити межі й межові знаки, що відділяли сі землї від його власних, вирубав манастирський лїс і захопив риболовство, грозячи черцям, що побє їх, коли вони будуть противити ся.[3]) В місточку Брагинї церковні землї, записані колись то в користь церкви сьв. Николая князями Вишневецькими, захопив властитель сусїднього села Глухович, шляхтич Шукшта, і коли голова, сьвященник Іоаким Давидович, появив ся на своє поле, то Шукшта післав туди-ж, із товпою слуг, сьвященника свого села, унїята Бернацького; остатнїй напав на Давидовича, звалив його на землю, катував його всяко, вирував йому волосє і бороду тай прогнав із церковного поля.[4]) Ще частїше попадають ся факти найбезцеремоннїщого грабованя особистого майна православних сьвященників: шляхтичі дїдичі відбирають хлїб, худобу, брички, коней, одежу і взагалї всяке рухоме майно, то вбігаючи в доми сьвященників, то нападаючи на них при зустрічі на дорозї; на всякі-ж домаганя вернути, вони відповідають погрозами, образами та бійкою;[5])

---

[1]) Ibid. пр LXVIII, ст. 120.

[2]) Ibid. пр. CXXXIV, ст. 306.

[3]) Ibid. пр. CLVII, ст. 352.

[4]) Ibid. пр. CLXXIX, ст. 397 і CLXXXIV, ст. 407.

[5]) Ibid. пр. XLVII, ст. 95; LXX, ст. 153; CVII, ст. 232; CXI, ст. 243; CXXII, ст. 275.

иногдї віддїл мандрівних жовнїр, міркуючи, що в домі сьвященника можна найти поживу, зараз вбігає з голими шаблями, грабить усе, що попадає сѧ під руку, решту нищить, домашнїх бє й калїчить і, сповнивши подвиг, спокійно йде в дальшу дорогу.[1])

А в тім, користолюбні цїли не були виключним мотивом, що спонукував шляхту до переслїдування православного духовенства; ми подибуємо ще більше пригод образи й кривди православного духовенства, без бажаня захопити його майно. В тих пригодах діє вже чистий фанатизм релїгійний, що виражав сѧ в формах, відповідних моральному й духовому рівню того околу, де він проявляв сѧ. По основному прінціпу кождої аристократичної суспільности, члени її признають право розсуду й вільного поступованя лише для членів сего стану; всяка незгода нижчих станів з думкою стану упривилєованого се в очах остатнього безправство, і коли аристократичний стан не здержує сѧ ничими суспільними елємєнтами, то він готовий всїми способами змагати до знищеня незгоди й заведеня в кождій справі свого способу думки дорогою насильства. Змішуючи й тотожнячи, навмисно і ненавмисно, інтереси свого стану в інтересї всеї суспільности і держави, долю котроїїй повелося захопити в руки, аристократия готова все признати за ворогів суспільного спокою й порядку тих людей, інституцїї чи стани, що не слухають без суперечки всїх домагань пануючої кляси: вона готова переслїдувати їх яко ворогів батьківщини, яко людей, що не мають права користувати сѧ опікою закона; коли при тому маса пануючого стану засвоїла лише слабий степень цивілїзацї й розвою, то переслїдуваня виходить з усїми прикметами особистої самоволї й нерозуміня найпростїщих правил поштановку людської особи. На такім степени розвою находив сѧ власне шляхетський стан у Річпосполитій того часу, коли незгода в релїгійній справі спонукала його справити переслїдуване проти православної людности країни; кождий шляхтич не допускав можливости, аби люде нешлятського походженя могли балакати про справи, що доторкали сѧ хоть би лише власної совісти, инакше, як балакали шляхтичі на

[1]) Ibid. пр. L, ст. 104.

соймах і соймиках. Виступи против унії, котру похвалив і піддержував шляхетський стан, кождий шляхтич мав за безправство, бунт і вважав себе в праві зробити с кождим православним, як з особою, що стояла поза правом. То й не дивниця, коли ми вичитуємо в актах безчисленну скількість сьвідоцтв про страшенно варварські поступки, не викликані, очевидно, нїякою причиною, жертвами котрих були скрізь православні, особливо духовні особи. Сі поступки, повторяючи ся на просторони великої території й протягом дуже довгого часу, не виходили з добре обдуманого пляну поступованя; вони мали далеко міцнїйшу основу — в усїм внутрішнїм складї Річипосполитої, в повноправности шляхти, в її слабім розвою та в повнім на неї впливі єзуїтського ордена. А про те факти, що виходили з такого становища справи, представляють найсумнїйший образ. Кождому православному, особливо духовній особі, що хвилї грозила небезпечність страшенно нелюдських образ і кривд: чи зустрічав ся шляхтич із сьвященником на ринку в містї, він під першим-лїпшим претекстом або навіть і без претексту, зачинав сварку й бив його публично; чи побачив шляхтич, що сьвященник розмовляє з селянами, він кидав ся на него, валив на землю, бив каблуками й палицею, вирівав йому волосє; чи наткнув ся на жінку сьвященника, що купувала провізню на ринку, він чув обовязок, без усякої причини, вдарити її кілька раз нагайкою; иноді шляхтич, підпивши собі, бігав по містї з голою шаблею і для втїхи пробував сили удару на стрічнім сьвященнику. Коли скривджені пробували спинити кривдителя, вказуючи на свій духовний стан, то шляхтич відповідав безлично, що лише католицькі ксьондзи — шляхтичі і їх він обовязаний шанувати, „попи-ж — мужики“, то їм нїчого покликувати ся на свій духовний стан.[1]) Дома у себе сьвященник був так само мало безпечний, як і поза домом; під пустим претекстом, а частїще без усякого претексту, дїдич або дїдичка вбігали до його дому, били й катували і самого сьвященника, і членів його родини, ображували й лаяли, нераз

[1]) Склала ся навіть пословиця, наведена в однім актї: „Co xiądz — to szlachcic, co pop — to chłop“. Ibid. пр. LX, ст. 123; LXXXIV, ст. 185; XCIV, ст. 208; CXXXV, ст. 308; CXLVII, ст. 333.

замикали господаря до своєї двірської тюрми й держали в ній самовільно, або позволяли, для більшого, на їх думку, сорому, виробляти всї ті збитки над сьвященником жидови-арендареви. [1])

Ось для приміру скілька докладаїщих оповідань: у селї Врублївцях, коло Каменця, дїдич Кобельский старав ся всїми способами збути ся з села сьвященника; одного разу, підпивши собі, він викликав остатнього на вулицю і, сидячи на коні, вхопив його за одїж і потяг за село; тут він вирвав йому бороду, пробував відрубати її шаблею, поранив і побив і самого сьвященника, і його жінку, що прибігла просити помилування, і пустив аж тоді, коли сьвященник обіцяв йому заплатити 10 талярів викупу; та тут іще не все; Кобельский скілька раз відновляв напади й заставив сьвященника зразу ховати ся у парафіян і нарештї зовсїм утекти з села. [2]) В селї Скороднім, на Полїсю, дїдич Прушиньский довго переслїдував парафіяльного сьвященника свого села — Йосифа Загоровського, заставляючи його відправляти в церкві згідно зі своїми вказівками (се б то імовірно по унїятському ритуалу); коли той уперто противив ся, пан скілька раз катував його страшенно перед церквою й нарештї прогнав із села, заграбивши все майно. Прогнаний сьвященник найшов пристановище в сусїднім селї Медвідній у православного шляхтича, Федора Павші; та се ще більше роздражнило Прушиньского, що раз-у-раз ворогував з Павшею; він наказав своїм дворакам спіймати сьвященника на дорозї і привести до свого двора; тут він його засадив у тюрму, наказавши надїти на шию „гусака“ (се б то товсту колоду, зложену з двох половин, із дїркою на шию). Дізнавши ся про те, що стало ся, син сьвященника встиг дістати ся до тюрми і трохи полекшив знаряд, де батько його душив ся; тодї Прушиньский спіймав сина й вибив його так, що його як мертвого віднесли домів, батькови-ж, окрім „гусака“, казав надїти кайдани і в такім станї морив його голодом і холодом два тижнї, поки не всилував присягти в церкві на те, що сьвященник

---

[1]) Ibid. пр. LXIII, ст. 130; CXII, ст. 250; CXIV, ст. 252; CXLIII, ст. 327; CXLIV, ст. 328; CXLIX, ст. 336; CLXIII, ст. 364; LXXVIII, ст. 167 і CXLI, ст. 322.

[2]) Ibid. пр. CLVII, ст. 259.

більше не втече з села і в усїм піддасть ся домаганям дїдича.[1]) Не раз шляхтичі доводили катованя до того, що робили смерть своїм жертвам; ось, для приміру, подібна пригода: дорогою з Острога їхав зі своїми дворакми шляхтич Кристоф Манєцкий; дорога його йшла через село Вельбуйне, де в парафіяльній православній церкві випав того дня храм. Побачивши здвиг народа й дізнавши ся в чім дїло, Манєцкий спалахнув фанатичною ревністю; він в'їхав верхом у товпу, що вийшла з церкви і, завважавши серед народа сьвященника, Стефана Петриковського, справив на него коня і зваливши на землю, почав плазувати шаблею; та парафіяне встигли визволити з його рук сьвященника і відвести домів; але Манецький не обмежив ся першим нападом, він під'їхав до дому сьвященника і, побачивши, що двері міцно замкнені з середини, став коло вікна й почав стріляти в хату з лука; так робив він доти, доки одна стріла не застряла в оцї сьвященника. Поки нещасний мучив ся в передсмертних судорогах, Манєцкий сїв писати в його імени собі-ж самому квіт, де буцїм то сьвященник заявляв, що не має до него ніякої претенсиї та вважає Манєцкого непричинним до його смерти. Потому він показав сей квіт у найближчому городї і спокійно поїхав далї.[2])

Серед таких відносин шляхтичів до представителїв православія, звісно, годї було ждати від перших пошанову і до православної церкви; і справдї ми подибуємо в актах дуже численні сьвідоцтва про напади на церкви, про перерване в них служби божої через бучі шляхтичів, про знищене православних цвинтарів і т. п. Так напр. в Овруцькім повітї узброєна панська челядь, вибравши ся на заїзд проти дїдича сусїда, захопила церкви в його маєтности, селї Квасовій, заночувала в нїй, розкладала огнища й топила в самім будинку і, відходячи на другий день, ограбила його цїлком.[3]) У селї Ласках, в околици Овруча, жовняри панцирної хорухви вбігли зі зброєю до дому сьвященника і почали його катувати; ратуючи ся від них, сьвященник шукав пристановища в церкві, але жовняри пішли за

---

[1]) Ibid. вр. CVII, ст. 232; CXI, ст. 243 і CLXXII, ст. 381.
[2]) Ibid. вр. LXVIII, ст. 145; CLIV, ст, 348 і CLV, ст. 349.
[3]) Ibid. вр. XXXV, ст. 70.

ним і коло вівтаря розтяли йому голову[1]). Далї подибуємо оповіданя про те, як дїдичі вбігають верхом і зі зброєю з товпою слуг до церков, переривають службу божу, починають сварки зо сьвященниками, лають ся, стріляють і рубають у церкві сьвященників, слуг церковних і парафіян[2]). Властителеви одного села, коло Кременця, треба було будівляного матеріяла; він післав робітників на православний цвинтар, у Кременци коло Воскресенської церкви, наказав їм розбити надгробні плити й хрести та перевезти їх у свою маєтність. Другому шляхтичеви забагло ся городу в італїянськім смаку,— він наказав у своїй маєтности розкопати могили на православнім цвинтарі, повикидати кости покійників, зрівнати місце і засадити її деревами по задуманому пляну[3]) і т. н.

Серед переслїдувань, що терпіло тодї православне духовенство від шляхтичів, є ще два характеристичні риси, що подибували ся раз-у-раз і тяжко відбивали ся на щоденнім побутї сьвященників — се прогнанє їх дїдичами з парафій і домаганє робити панщину в користь пана[4]). Так в околици Кременця, властителї села Яськовець, шляхтичі Блєндовскі домагали ся від парафіяльного сьвященника, Івана Гостинського, аби заплатив 25 талярів і робив панщину; коли сьвященник не схотїв зробити сего, вони прогнали його з села й повернули в свою користь зібраний ним хлїб, овочі з городу і все його рухоме майно й побили його тяжко, коли він явив ся просити вернути йому заграблене. Окрім того, дїдичі вважали себе в праві, по своїй волї, роздїляти приходи, домагати ся від сьвященників змін і додатків у литургії, тай взагалї мішати ся до служби божої й справ церковного ладу. Так ми подибуємо процес межи благочинним і підвластним йому парафіяльним сьвященником, де шляхтич, що орудував маєтністю, вмішує ся до справ чисто церковних, бере під свою опіку парафіяльного сьвященника, що очевидячки порушав канонїчні правила, увільняє його від відвічальности перед церковною властю, благочинного, що стоїть на своїм праві, обра-

[1]) Ibid. вр. XLVI, ст. 92.
[2]) Ibid. при CXV, ст. 254 і CLXV, ст. 369.
[3]) Ibid. при CLXI, ст. 360 і CLXXXI, ст. 401.
[4]) Ibid., окрім вказаних вище, пр. CXII, ст. 343.

жує й бє і позиває перед сьвітський суд, обвинуваючи його фальшиво[1]). Иичим разом подибуємо процес межи двома дрібними властителями одного села, з котрого бачимо, що один з них, на злість противникови, присилував парафіяльного сьвященника поминати його на єктенії[2]). Серед сварки, що повстала межи управителем Чорнобильської маєтности, шляхтичем Польчевским і пріором домініканського манастиря, звісним зі свого завадияцтва, патром Варановским, остатній виключив Польчевского з церкви; сповняючи се виключенє, він не вдоволив ся перервою служби в костелї, але наказав замкнути і всї православні церкви в Чорнобильській маєтности і не допустив протягом певного часу анї дзвонити, анї відправляти в них службу божу. Той же Варановский вписував членів православного братства бути на похоронах, процесиях і инших урочистих обрядах у католицькій церкві[3]). Подібне сему збавленє парафіян можливости бути на службі божій і сповняти релїгійні обряди, повторяло ся дуже часто через ворожню межи дїдичами; так управитель Димерського староства Смігурский, через незгоду з сусїднїм дїдичем Іскрицким, заборонив Димерському парафіяльному сьвященникови: допускати до сповіди й сьв. причастя селян села Димидова, що належало до Димерської парафії, позволяти їм ходити до церкви, тай сповняти в Димидові які-небудь треби; таким чином Димидівські селяне збавлені були можливости хрестити дїти, дружити ся, причащати хорих і ховати мерцїв. Другий дїдич не допускав цїлком сьвященника в своє село і бив його доти, доки той не відрік ся сповняти треби в частинї своєї парафії й т. и.[4])

Безперестанно кривджене й ображуване, православне духовенство не находило оборони в судах, де судиями були ті самі шляхтичі; мало котра жалоба доходила до суду тай то хиба в такім разї, коли сам сьвященник належав до шляхотського стану або коли скривдив його шляхтич сусїд, і дїдичеви того села, де жив сьвященник, було користно для його інтересів подати позов; але і в таких разах правосудє не вдо-

---

[1]) Ibid. при XCVI, ст. 212 і XCVII, ст. 213.
[2]) Ibid. пр. CLX, ст. 359.
[3]) Ibid. пр. XLIX, ст. 100.
[4]) Ibid. при CLXXVI, ст. 390; CXCIV, ст. 443; CCVII, ст. 514.

воляло позовника і по більшій частині наводило на него лише нові переслїдування. Так гродський Луцький суд розглядав жалобу Острозького протоєрея, Андрея Терпиловського, на шляхтича Збієвского, за те, що Збієвский наклепав на позовника, обвинуватившн його за підпал і чарівництво, і тяг його на відповідь до Львівського унїятського консисторського суду, котрого власти Терпиловський не признавав над собою; розглянувши справу, суд рішив, що її треба доповнити і через те відложив вирок, а тим часом він видав Збієвскому всї документи до процесу і не позволив протоєреєви подати із за сего протеста до трибуналу[1]). Далї ми находимо жалобу парафіяльного сьвященника Ломиковського на шляхтича Татоміра за те, що остатнїй, зустрітивши сьвященника на дорозї, почав його лаяти поганими словами за те, що Ломиковський посьмів пожалувати ся в судї на шляхтичів; по тому Татомір кинув ся на него з голою шаблею, та коли проїжжі припадком люде не дали йому порубати сьвященника, то він, відходячи, погрозив так: „Постривай, попе, подавати жалоби на шляхту; спробуй обвинуватити мене — то я твій протест на тобі-ж покришу![a 2]) В Кременецькім повітї один оборонець унії, шляхтич Блєндовский довгий час усяко кривдив і ображав православних; він відняв землї у сусїднього Загаєцького православного манастиря, викурив сьвященника зі своєго села, і коли до церкви почав появляти ся, правити службу божу й сповняти треби, сьвященник із сусїднього села, Іван Гостиловський, то він його грабив, бив і грозив, аби всилувати відправляти по унїятському обряду; на решті, він подав до суду жалобу на сьвященника за те, що він лише буцїм то про людське око відправляє унїятську службу божу, а як нема Блєндовского, то відправляє службу православну. Коли-ж сьвященник появив ся в судї відповідати за сю справу, то Блєндовский в очах суду лаяв його безкарно і грозив, що його вибє, коли він далї не буде його слухати[3]).

Тим часом, коли сьвященників скрізь тяжко переслїдували шляхтичі, православні шляхтичі, під напором публичної

---

[1]) Ibid. пр. LXXXVII, ст. 193.

[2]) Ibid. пр. CXXIII, ст. 276.

[3]) Idid. пр. CLVII, ст. 352; CLVIII, ст. 354 і CLIX, ст. 357.

опінії свого околу, переходили на католицизм і ставали ревними оборонцями унії та противниками православія. Бувало иноді, що в шляхетськім роді находила ся особа сталїща і самостійна, що не піддавала ся публичній опінії, в такім разї вона мусїла видержувати боротьбу не з духовними і цивільними властями, а з сусїдами і особливо зі свояками, що перейшли на католицизм. Оті суперечки повставали звичайно з одного жерела: який-небудь предок роду був основателем одного з сусїднїх православних манастирів або місцевої православної церкви; через те всї члени роду, яко наступники, були „коляторами“, се-б то ктиторами церкви і, при незгодї їх у вірі, свояки католики старали ся звичайно повернути манастир і церкву на унїятські, свояк-же православний заявляв свої права й боронив непорушности церкви; тодї повставала уперта родинна ворожня: бійки, нападн, заїзди переплїтали ся з жалобами, позвами й апеляциями і переставали по більшій частині аж після смерти православного члена роду або після переходу маєтности, де находила ся спірна церква, в руки посторонної особи. Так напр. в Овруцькім повітї жила родина шляхтичів Силичів, що складала ся з чотирьох братів і дядька, всї вони були ктиторами жіночого православного манастиря, заснованого в селї Сельци їх предками. Тим часом дядько та два свояки перейшли на латинство, два другі брати лишили ся православними; після смерти старшого з них — Григория, на молодшого — Александра, посипали ся всякі можливі утиски з боку инчих свояків; дядьки й брати, в товаристві приятелїв і слуг, робили на його дім і маєтність цїлий ряд нападів: вони вбігали до манастиря, били й катували черниць, зірвали зо стїни в церкві портрет умершого Григория Силича і т. п.[1]) Подібна-ж родинна суперечка записана в книгах Луцького ґрода із за незгод, що повстали через коляторське право на Білостоцький манастир. Сей манастир заснував у XVII ст. православний епископ Перемиський і Самбірський, Симеон-Сильвестер Гулевич. Первий внук його, Йосиф Гулевич, подібно богатьом членам свого роду, був палким оборонцем православія; тим часом Гулевичі посвоячили ся з Путошинськими — другим давнїм православним родом Волинських

[1]) Ibid. пр. LIV, ст. 113.

шляхтичів і через те частина села Білого Стока й сусїдне село Гать перейшли на власність Путошинських. Два представителї сего роду — Владислав і Богуслав приняли унїю й почали утискати Білостоцький манастир. Йосиф Гулевич, яко колятор, заступив ся за черцїв; Путошинскі з товпою слуг і приятелїв нападали нераз на манастир, нищили його майно й катували черцїв, манастирських слуг і селян; Гулевич відбивав напади вкупі з ігуменом, радив остатньому відбивати силу силою, та шукав загоди судовою дорогою. Довго тягла ся ворожня, нарештї скінчила ся кровавою стичкою коло манастирського паркана; через неї Гулевичови удало ся на якийсь час завдати Владислава Путошинського до тюрми за напад зі зброєю в руках на манастир. Але се не втихомирило буйного шляхтича: тілько що скінчив ся речинець арешту, Путошинський вернув ся домів, відновив напади і заїзди, відняв манастирську землю і до решти знищив манастирське господарство [1]). Утискаючи й далї Білостоцький манастир, Владислав Путошинський вів таку-ж боротьбу зі своїм рідним братом Адамом за церкву, що находила ся в спільнім їм селї Гати: Володислав повернув сю церкву на унїятську, Адам-же, що лишив ся вірним православію, хоть і не найшов способів спротивити ся сему, та рішив ся недопускати, аби унїяти спокійно тріумфували після побіди. В храмовий празник він узяв з церкви образ сьв. Димитрия і скликавши скілька сусїдів і росийських офіцерів, що припадком проходили через село, він запросив ігумена Білостоцького манастиря, Йосифа Балабана, відправити службу божу в своїй хатї, при чому жалував ся на відступництво брата і викликав із за сего велике непорозуміне з ним росийських офіцерів [2]).

Показало ся, що вказане становище релїгійної справи, котре виходило з пляну, предложеного Шумлянським, основаного на глибокім розуміню ним суспільности, серед котрої йому приходило ся робити, — дуже користне для унїї. Протягом двадцятьох років після невдалого Люблинського з'їзду, унїя роз-

---

[1]) Ibid. нр. LXIV, ст. 134; LXXIX, ст. 170; LXXX, ст. 172; LXXXI, ст. 176; LXXXII, ст. 180; LXXXV, ст. 189; LXXXVI, ст. 191 і LXXXIX, ст. 199.

[2]) Ibid. нр. CXXI, ст. 267.

просторила ся більше, вїж протягом майже цїлого попереднього столїтя. Непубличне прийнятє унїї епископами, що й далї вдавали православних, розрив безпосереднїх зносин із Київською митрополїєю, переслїдуванє шляхтичів проти сільського духовенства, захопленє манастирів або віднятє у них способів до істнованя, незгода серед шляхетських православних родин, відвернене від братств більше впливових членів принадою надгородити їх шляхетськими правами і при всїм тім недостача ясно висловленої програми, неозначеність становища, серед якого неможливо було докладно вказати особи, котрі належали до унїї чи відкидали її — все те паралїжувало реакцию з боку православних, не дало їй можливости сконцентрувати ся і показати себе спільними заходами та довело її до розмірів приватної боротьби в окремих пригодах. Після двадцятилїтніх змагань сам Шумлянський побачив, що предложені ним заходи так успішні і плоди їх такі повні, бодай у декотрих країнах Річпосполитої, що він рішив ся скинути маску; полишаючи иншим вести далї розпочату ним справу в тих епархіях, де православіє держало ся міцнїще, він заявив, що пристає до унїї з епархіями, підданими йому безпосередно: Львівською, Галицькою та Каменець-Подільською. Певний, що його заходи до решти ослабили в них православну суспільність і закоренили в нїй байдужність що до спірного релїгійного питаня, він поклав вигнати від разу з сих епархій навіть останки православія. Сей новий зворот у дїяльности Шумлянського починає ся в остатнїх роках XVII ст. В 1697 р. він у-перше зважив ся заявити в декотрих ґродських книгах присягу на унію, котру зложив іще в 1681 р., а в 1700 р. він урочисто й публично відновив її в Варшаві, присягнувши сим разом не лише за себе, але й за підвластні йому епархії[1]). Зараз після сего Шумлянський взяв ся за остаточне вигнанє православія з тих епархій. Одиноке противенство у Львівській епархії він зустрітив з боку місцевого братства. Братчики, опираючи ся на привилей ставропігіяльний, заявили, що вони не признають анї унїї, анї власти Шумлянського і бажають далї слухати Константинопільського патріарха. Звісно, Шу-

[1]) Коялович, Литовская церковная унія, т. II, ст. 440. Бантиш-Каменский, Историческое извѣстіе объ уніи, ст. 136.

млянський не звернув уваги на сей протест і заявив, що він буде відправляти у Братській церкві урочисту службу божу по унїятському ритуалу в день сьв. Петра і Павла. Він запросив на службу божу всїх значних людей католицького обряда, і духовних, і сьвітських, що були у Львові, в тім числї великого коронного гетьмана Яблоновского, його синів: воєводу руського і хорунжія коронного та богато инчих. Сучасник і самовидець, католицький каноник Ян Юзефович, описує такими словами сей факт заведеня унії в найбільше шанованій народом Львівській церкві: „Коли Шумлянський, в товаристві дуже численних значних гостей прийшов до церкви, то переконав ся, що головні й бічні двері були замкнені. Запрошені гості мусїли довго чекати, червоніючи ся з сорому й обуреня, то на ґанку церкви, то в повозах. Епископ, ображений таким грубим противенством міщан, звернув ся з просьбою до гетьмана Яблоновского, аби він наказав жовнярам виважити двері. Яблоновский радо згодив ся сповнити сю пропозицию і жовняри, по його наказу, дістали ся до церкви по дахах сусїдних домів, вирубали двері сокирами, бо не могли дістати зелїзних колів, і таким чином отворили дорогу до церкви епископови та його гостям. Після сего епископ Шумлянський відправив службу божу в присутности народа і всїх запрошених гостей і відобрав братську церкву в свої руки. Того-ж дня він устроїв торжество і роздав надгороди своїм спільникам. А про те він мусїв часто вислухувати терпеливо лайки не лише від черни, але й від богатьох духовних“[1]).

Іще менче перепон зустрітив Шумлянський в Каменецькій епархії через те, що Подільщина находила ся тодї в ненормальнім становищи, бо ся країна переходила тодї з під власти Турків до Річпосполитої. Ось цїкаві відомости про способи, що вживало в таких разах унїятське духовенство: до нас дійшли два рапорти унїятського офіцияла Коритинського про прилученє ним до унії Збаразького православного манастиря та збаразьких парафіяльних церков; він ось як описує свої заходи: появивши ся в Збаражи в товаристві надворної хоругви, властителя місточка — Йосифа Потоцкого, і попро-

[1]) Юзефович, Історія міста Львова. — В рукописнім віддїлї інститута Оссолїнських у Львові, вр. рукописи 124, ст. 1130—1132.

сивши на підмогу місцевого губернатора та черців Бернардинського манастиря, він скликав з околиць і списав усіх парафіяльних сьвященників; забезпечивши ся їх згодою на унію, він потвердив їх на парафіях; про тих-же, що не появили ся, він каже, що вони не могли приїхати через бідність, „инчі-ж і доси уперто пробувають у шизмі і не хочуть признати над собою власти нашого архипастиря, противно, вони бунтують селян, намовляючи їх не приймати унії й представляючи, що се єресь. Я вважав за потрібне відложити збір сего жнива Господнього до наручнїщого часу". Не важучи ся іти в околиці, Коритинський взяв ся за діло тим палкіще в самім місточку, де він чув себе зовсім безпечним під опікою губернатора і воєнного відділу; він описав міські церкви, їх майно і документи і відобрав їх іменем унїятського епископа. Начальник одної церкви був відданий унії зовсім; у другого сьвященника, о. Игнатия, найшла ся грамота висьвяченя від Луцького православного епископа, і при тім у него був помічник, старий православний сьвященник, отвертий противник унії, котрого о. Игнатий держав при собі, аби догодити парафіянам, і позваляв йому у своїй церкві правити службу божу та сповняти сьв. тайни. Коритинський наказав сьвященникови змінити грамоту висьвяченя, викарія-ж покликав до себе для пояснень, „але він не лише не схотїв стати передомною сам, а сїв на коня тай сховав ся у лїсї, як зрадник". Официял заборонив сьвященникови, під загрозою анатема, приймати його на далї і допускати в церкву[1]). По тому Коритинський взяв ся за важнїще — відбирати в свій заряд православний Збаразький манастир. Трохи давнїще перед його приїздом вийшла буча: ігумен, Партений Янковський, з причини не згаданої в актї, був покараний православним Луцьким епископом, Дионизием Жабокрицьким; остатнїй поручив черцям Почаївського манастиря арештувати Янковського і держати в своїм манастири в тюрмі. Але коли Почаївські черцї приїхали до Збаража й арештували ігумена, то за него заступив ся місцевий губернатор і визволив його при помочи жовнярів; ігумен пішов шукати опіки до властителя місточка, Йосифа Потоцького, ко-

[1]) Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, пр. LXVII, ст. 140.

трий обіцяв захистити його під умовою, що Янковський прийме унію та поверне на неї і братію свого манастиря, і його парафіян. Тим часом Коритнянський гаяв ся й чекав кінця сеї злагоди; на решті він дістав звістку, що до неї дійшло, і взяв ся за справу. Він почав тим, що опублікував універсал Потоцкого до мешканців Збаража, де він, яко властитель маєтности, наказує їм прийняти унію. Ось сей цікавий документ: „Я, Йосиф Потоцкий, бажаю здоровля і всякого добра всім громадам моєї Збаразької волости. Як міщан, так і мешканців передмість і сел, звіщаю, що, Богу дякувати, вся руська країна прийняла унію, се б то злуку зо сьвятою католицькою, римською церквою, про що отець ігумен уже казав вам; але ви (хоть і не всі, як мені доносять) слухати його не хочете; тому посилаю до вас отсей мій універсал і наказую, аби ви ні в чім не противили ся і слухали цілком у справах церковних ігумена вашого Збаразького манастиря; кождого-ж упертого і неслухняного отцю ігумену засуджую сим на заплату кари сто гривен і окрім того на тяжку кару (тілесну?); все отсе (незгода?) лише пуста видумка; сьвята, пости й обряди лишать ся у вас по давньому і ніякої зміни ні в чому не буде; ось чому і в друге наказую вам не морочити сумнівом вашої совісти. На доказ чого й видаю сей мій універсал з додатком моєї печати і за власноручним підписом. 1700 року, серпня 25. Йосиф Потоцкий, староста Галицький".

Зараз після універсала появив ся в Збаражи ігумен Янковський; але, не вважаючи на обіцянку прийняти унію, котру дав властителеви, вернувши ся домів, він гаяв ся і під ріжними претекстами старав ся затягнути справу; до него прийшли парафіяне „тверді схизматики" з горячими просьбами: „аби він не приставав до унії тай їх не потягав за собою"; вони брали ся випросити йому помилуване і від Жабокрицького і від властителя маєтности, аби лише він твердо встояв у православію. З другого боку, ігумена обступили унітські священники, шляхтичі та Бернардини і домагали ся відцуряня; зразу переконуваня не були успішні; тоді офіциял змінив тон і обсипав його погрозами, місцевий же губернатор, яко представитель прав властителя, заявив, що він готов ужити своєї власти; ігумен не видержав і згодив ся на домаганя унітів. Його заставили урочисто в церкві відректи ся православія та

присягнути на унію, й по тому офіціял узяв манастир під заряд свого епископа, завдав членам церковного братства кари за противенство унії тай виїхав зо Збаража, не лишивши в місті ні одної православної церкви, ні одного православного сьвященника. Тверді православні мешканці мусїли або лишати ся без служби божої та церковних треб, або йти в унїятські церкви. Официяльно Збаразьку волость зачислено до місцевостей, що прийняли унію добровільно й гуртом[1]).

Коли унію ширено всїми вказаними вище способами, противенство з боку православних не могло проявити ся в формі систематичної опозиції, як через те, що новий плян заходів унїятів і католиків ховано під покривалом тайни та навмисної неясности становища, так і через те, що упривілєйований стан перейшов у ряди противників і обовязок оборони православія здано на станц, або зовсїм безправні, або дуже обмежені в своїх правах тим ладом суспільним, що запанував у Річипосполитій. Зараз після 1680 р. церковні братства пробують стати знов на чолї опозиції, та тепер вони не находять підпори ані в шляхетстві, ані в козацтві, як се було давніще, в початку XVII ст. На з'їздї представителїв ставропиґіяльних братств і православного духовенства, що відбув ся в серпни 1680 р. в Новім Дворі, обговорювано способи для противенства унії, та присутні не могли звернути уваги ні на один спосіб сяк-так певний; вони повторили з'обовязане стояти за православієм, але не находили способів для того, аби узагальнити свою боротьбу і вказати для неї успішні заходи. Постановлено користувати ся соборами з'їздами, які пропонованими в плянї Шумлянського, і висказувати на них свої права і забезпечуючі волю служби божої привілеї, та старати ся при виборі депутатів на сойми, додавати в інструкциях уступи задля оборони православія; але показало ся, що оба сї способи не можна сповнити: правительство здержало ся від скликування з'їздів, а православних шляхтичів було так мало, що голос їх на соймиках не значив майже нїчого; остатне чули самі православні на з'їздї в Новім Дворі; обговорюючи можливість робити, вплпваючи на інструкциї депутатам, вони рішили,

[1]) Ibid. вр. LXIX, ст. 148.

що треба спробувати мати вплив на соймиках через підкуп шляхтичів, „не жалуючи на сю річ видатків“[1]). Але показало ся, що й сей вихід неможливий, бо братства та їх члени не мали на стілько грошей, аби підкупити більшість шляхтичів, що з'їжджали ся на соймики.

Таким чином противенство унії мусїло мати виключно пасивний характер, роздробити ся на безконечне число окремих пригод і покладати надїю виключно на непохитність духовних осіб і окремих парафій, котрі на своє різіко мусїли видержувати в кождій місцевости напір оборонців унії, що опирали ся на адміністративну підмогу та галабурдність шляхти. Такі факти ми справдї подибуємо в актах того часу, не вважаючи на те важке становище, в якім находили ся православні духовні, міщане й селяне. Так ми бачимо, що парафіяне скрізь, де лише була можливість, і далї користують ся старинним правом вибору парафіяльного сьвященника і старають ся вести вибір так, аби минати людей прихильних унії. Коли селянам удавало ся добути в чім небудь згоду дїдича, то вони зараз скидали сьвященника унїята, „поганську віру“, відбирали від него ключі, нищили унїятський антиминс і віддавали парафію своїому вибранцеви[2]). Инодї селянам удавало ся укоськати пана подарком, инодї небезпечністю вибуху свого обуреня, то знов вони користували ся його суперечками з сусїдами і все не тратили найменчої можливости забезпечити свої церковні інтереси, оборонити, бодай на якийсь час, свою церкву від захопленя унїятами та католиками[3]). Так на пр. після заяви про прилуку Подільщини до унії — католицькі ксьондзи почали їздити по селах і пробували відправляти католицьку службу божу в сїльських церквах; але вони мусїли відректи ся від своєї проби: селяне відбирали й ховали ключі від церков і, в разї насильства, грозили, що вбють ксьондзів[4]). В Овруцькім Полїсю околичні шляхтичі, що щиро стояли за православєм, пильно слїдили за поведїнкою духовенства в своїй місцевости і, при найменчій схильности до унії, старали ся

[1]) Ibid. пр. XXVIII, ст. 53.
[2]) Ibid. при CIII, ст. 224; CXXV, ст. 281; XCV, ст. 209.
[3]) Ibid. пр. CLXXX, ст. 339.
[4]) Ibid. пр. XC, ст 201.

збути ся підозріного чоловіка і покласти на його місце певнішого[1]). В містах православні міщане старали ся піддержувати чистоту віри в своїх спів-горожанах, що переходили на унію, і нераз їх усовіщування кінчили ся судовим позвом проти них і наводили на них відвічальність[2]).

Але всї ті проби противенства мали характер случайний і представляли ся в формі окремих появ без звязи; сполучити ся вони могли лише за підмогою церковної єпархії, котра би давала їм провід і приводила окремі змагання до загальної програми заходів; тим часом уряд, що обмежив число православних єпархій лише на пять, встиг передати ті єпархії тайним або явним унїятам. Православні переконали ся, що треба конче оборонити порожні або вернути втрачені епископські катедри, і зза володіня ними взяли ся ще раз за леґальну боротьбу з правительством. У кінцї XVII та початку XVIII ст. ся боротьба вела ся за дві остатнї єпархії, що їх православні мали надію оборонити — Луцьку та Білоруську. Після смерти Анастазия Шумлянського, що чинив ся православним, але справдї прийняв унію, православне духовенство і шляхта Луцької єпархії зважили ся вибрати на його місце нового епископа. В 1695 р., з'їхавши ся по старинному звичаю, вони взяли ся за вибори; вибрано одноголосно Луцьким православним епископом писаря міського Луцького, Дмитра Жабокрицького (що названий був при висьвяченю Діонизием), звісного ще перше своєю щирістю до православія, начитаністю та вченістю. Важке було становище сего нового епископа: видержуючи вперту боротьбу з унїятами, безперестанні утиски від шляхти, Жабокрицький не мав підмоги в православній Київській єпархії, котра добачила несповнене при його виборі канонічно встановлених правил і не схотїла висьвячувати його на епископа на тій підставі, що він був жонатий з удовою. Сїм років пробував Жабокрицький встояти на своїй сторожі, не вважаючи на непоборні перепони, аж нарештї його енергія вичерпала ся і він, уступаючи намовам короля, прийняв унію. Зараз після вибору Жабокрицького король Ян III вийшов з ним

[1]) Ibid. при: XLII, ст. 84; CXXXVIII, ст. 316; CLXXXIX, ст. 421; та Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. IV, т. I, ст. 397—381.

[2]) Ibid. пр. CLXXI, ст. 180.

у зносини, надіючи ся, що прихилить його ласкою помагати намірам уряду; він потвердив Дионизия грамотою на посаді Луцького епископа і в приватнім листї поздоровив його з прийняєм нового уряду; король висказував свою радість ізза сего і натякав, що він не сумнівав ся в тім, що во зміною посади Жабокрицький буде, як перше, щиро піддержувати наміри правительства[1]). Прихильністю короля Жабокрицький зважив ся покористувати ся на те, аби вернути православні церкви й манастирі, віддані унїятам. Він просив у короля диплому на посаду Овруцького архимандрита, звертаючи увагу, що унїят Домарадзкий, котрий має сю посаду, не є шляхтич родом і через те, згідно з законами Річпосполитої, не має права займати вищі церковні посади; за одним заходом він домагав ся вернути Гоєський манастир і належні до него маєтности, що захопив Йосиф Шумлянський на підставі випрошеної ним королївської грамоти. Сї справи рішив новий польський король, що вийшов на трон. Август II, ведучи далї в справі унії політику свого попередника і думаючи, що вдоволить Жабокрицького та прихилить його до унії, вволив обі просьби; але по тому Жабокрицький рішучо відкинув пропозиції що до унії, він не лише не пристав до врочистого прийнятя її в 1701 р. Йосифом Шумлянським і його товаришами, але вийшов у зносини з російським резидентом Судейкиним і шукав через него опіки Росії для православної церкви; тодї король під напором опінії публичної та за порадою сенаторів, прийняв жалоби від Домарадзкого і Шумлянського і покликав Жабокрицького до задворного суду за те, що він ошукав короля, і, буцім-то надуживши його довіре, випросив грамоти на такі манастирі, що вже давнїще були даровані небіжчиком королем инчим людям[2]). За одним заходом король, розуміючи хитке становище Жабокрицького що до православної єрархії, зважив ся переконати його, що неможливо лишати ся православним епископом проти бажаня Київського духовенства. Спонукуваний сею думкою, чи може справдї байдужний до інтересів католїцизма, прийнятого лише формально ним самим, Август II вжив усїх

---

[1]) Ibid. пр. LII, ст. 110. Літопись Величка, т. III, ст. 297—306.

[2]) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. IV, при LVII, ст. 118; LXXI, ст. 154; LXXII. ст. 156; LXXIV, ст. 163 і LXXVII, ст. 165.

залежних від него способів, аби доказати, що перепони, на які наткнув ся Жабокрицький, зовсім не залежать від него. Так він видав Жабокрицькому грамоту, котрою віддавав йому найвищу управу православними церквами та манастирями, що були в королівських маєтностях, у воєводствах: Київськім, Волинськім і Брацлавськім; за одним заходом Август II двічі зносив ся з Петром I (1698 і 1701 р.), просячи його випросити дозвіл патріарха на висьвячене Жабокрицького в Київі епископом на Луцьку єпархію[1]). Та представлєня короля не мали успіха і нїчого з них не вийшло; ще перед тим сам Жабокрицький випробував усї способи на те, аби добити ся висьвяченя. Він кілька років випрошував його у Київського митрополита, то в його справі вела ся жива переписка: Київське духовенство чуло всї гарні прикмети Жабокрицького і спочувало його висьвяченю, але не зважувало ся потвердити його без дозволу Московського патріарха — той, своєю дорогою, не вважаючи на грамоту іменем царів (Івана й Петра) анї на просьби Київського митрополита, гетьмана Мазепи й самого Жабокрицького, не зважив ся порушити канонїчної постановы і віддав справу на рішенє Константинопільського патріарха; зносини з остатнїм затягли ся і не довели нї до якого результату, а тим часом Шумлянський тріумфував побіду, докоряв Жабокрицькому за самозванство, за порушенє канонїчних постанов, підкопував його авторітет, грозив йому анатемою та всяко змагав до того, аби знищити православну Луцьку єпархію. Згідно з його намовами, шляхтичі, що мали маєтности в Луцькій єпархії, заборонили парафіяльним священникам, котрі жили в їх селах, слухати нареченого епископа. Жабокрицький, в крайній бідї, звернув ся за посьвяченєм до Сочавського епископа в Молдавщину, але показало ся, що остатнїй признав над собою ще давнїще власть Шумлянського і через те ухилив ся від пропозициї Жабокрицького; на рештї після довгої шуканини, наречений Луцький владика вишукав православного пастиря, що згодив ся висьвятити його на епископа — то був Йосиф Стойка, епископ Мараморош-

[1]) Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, пр. LXXV ,ст 161; також Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ уніи, Бантыша-Каменского, ст. 136.

ський, управитель митрополії Білгородської, Семигородської та Угорської, але сего посьвячення не признали ані унїяти ані православні[1]).

Таким чином Жабокрицький, не найшовши підмоги там, де він міг на неї найбільше числити, втративши надію видержати проти поставлених з усюди перепон і прийняв унїю в 1702 р. Тріумф оборонців унії був повний; зломивши твердість сего чоловіка, на котрого зложено остатні надії православних, вони пустили ся покористувати ся побідою; пани видали цїлий ряд унїверсалів до сьвященників, міщан і селян, що жили в їх маєтностях, наказуючи їм слухати того епископа, котрого власть вони вважали скілька років перед тим безправною та противною канонам. Питане про одруженє Жабокрицького, так голосно висунене на перед Шумлянським і його товаришами, тепер затерло ся і немов би нїколи не істнувало. На решті король надгородив Жабокрицького значним розширенєм його власти: він видав унїверсал, по котрому віддавав під його догляд усї церкви й манастирі, що находили ся в королївських маєтностях на просторони цїлої Річпосполитої[2]). По тому, після смерти Шумлянського, унїятська єрархія передала в управу Жабокрицькому унїятські церкви й маєтности унїятських митрополитів, що находили ся в Київськім воєводстві, де унїяти не встигли поки що заснувати окремої єпархії; власть Жабокрицького в сій країні заведено наказом воєнної власти — унїверсалом гетьмана Сєнявского[3]).

Тим часом як значінє Жабокрицького росло таким чином в унїятській церкві, православних, що покладали при виборі його на епископа стілько надій на його твердість і щирість для східної церкви, сильно вразив його перехід на унїю; невдоволенє їх готово було показати ся при першій можливости, а ся можливість вийшла швидко: через спілку Росії з Польщею, заключену проти Кароля XII, російські війська зайняли в 1701 р. богато країн Річпосполитої, в тім числї

---

[1]) Літопись Величка, т. II, гл. XXXVII.

[2]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, при: XCI, ст. 201; XCII, ст. 205; XCIII, ст. 207; XCIII, ст. 214; CV, ст. 229 і CVI, ст. 230.

[3]) Ibid. при: CXXIX, ст. 295 і CXXX, ст. 297.

Волинщину та Київське воєводство; коли вони появили ся, то православні мешканці тих провінцій почули часову полекшу від переслїдувань з боку унїятів і шляхтичів католиків, тим більше, що Петро Великий не ховав обуреня, що збудив у нїм релїгійний прозелїтизм унїятів. Православні шляхтичі, опираючи ся на присутність союзних військ, почали сьміливіще виступати против унїятів; при тім, розумів ся, появило ся бажане покарати відступників від православія й перші удари посипали ся на Жабокрицького, що був двічі ненавистний православним: яко представитель унїятської єрархії на Україні і яко чоловік, що вжив на зле довіре православних, котрі дали йому по вибору найважнїщу сторожу для оборони переслїдуваної церкви. Чуючи нїяковість свого становища, Жабокрицький постарав ся забезпечити свою особу: він відвіз церковні річи, що належали до Луцької катедри, і дорожчі річи з власного майна в віддалене село Жеревцї, що находило ся в глухім кутї, в Овруцькім повітї, а сам вїхав за границю, на Угорщину, думаючи там перечекати неприхильні для него обставини. Але показало ся, що сї остороги марні: у 1706 р. ватага самовільних жовнярів, за намовою та підмогою православних шляхтичів Немирничів, убігла до Жеребців і заграбила майно, що лишив Жабокрицький, потому православні шляхтичі заборонили парафіяльним сьвященникам своїх сел слухати його власти[1]) та звернули ся просто до росийських начальників з жалобою на зрадника церкви епископа і з просьбою визволити від него єпархію. На чолї тих, що подали сю просьбу, були найближчі свояки Жабокрицького: його пасинок — Николай Гулевич і свояк — Юрий Жабокрицький; росийські власти, не бажаючи своїм іменем орудувати в союзній державі, не схотїли просто мішати ся до справи, і запропонували жалобникам арештувати епископа. Нагода до сего вийшла незабаром. Дионизий Жабокрицький не міг діждати ся виходу росийських військ і в 1708 р. вернув ся з Угорщини в свою єпархію, „аби впорядкувати управу епископськими маєтностями, та для висьвяченя нових сьвященників“. Зараз після того як він приїхав до Луцька, тут появили ся Гулевич

[1]) Ibid. при: CXVI, ст. 255 і CXXXIII, ст. 316.

і Юрий Жабокрицький з ватагою узброєних слуг, вони захопили замок, що не мав тоді ґарнізона, та обступили там епископський дім. Вони розігнали слуг і унїятських сьвященників, що були довкола епископа, арештували його самого, захопили його переписку й наказали пакувати річи до повозів, заявляючи, що вони мають наказ вивезти його з Луцька. Витягнувши шаблї, Гулевич і Юрий Жабокрицький наказали Дионїзию збирати ся в дорогу. „Одягай ся, зраднику, казали вони, не будеш ти владикою в Луцьку, ми тебе відвеземо туди, де нам наказано; там тебе зроблять архиепископом Сибіри; ми звяжемо твоїх приятелїв і помічників і віддамо з собою!“ Далї, звернувши ся до своїх слуг, вони додали: „звертайте особливо увагу на його зрадницьку переписку; вона покаже його лукавство проти нашого монарха — нехай кат її спалить публично“. Тим часом, коли в замку пакували до повозів річи епископа, час минав; слуги й сьвященники унїятські розбігли ся по містї з криком і зазивали на підмогу; вдарили в дзвони на ґвалт; шляхтичі католики, церковники унїятські, жовняри, що були в Луцьку, побігли в замок. Невеличке товариство Гулевича та Юрия Жабокрицького обложено, і проводирі мусїли почати переговори з обіжниками. Справу порішили так, що перші виїхали з Луцького замку, зрікши ся арештувати епископа; а в тім, відходячи, вони загрозили: „тепер ви нам перешкодили арештувати владику, але памятайте, що ви за се відповісте — ваші манастирі, ваші церкви унїятські і всї ви шляхтичі особисто будете покарані за противенство нам“. Увільнивши ся таким чином від небезпеки, Жабокрицький сховав ся зараз у таборі гетьмана Сенявского, тим часом його противники забрали епископські маєтности, захопили його документи та засеквестрували майно. Дурно Жабокрицький шукав оборони у польських властей і випросив собі охоронні листи від короля і від Волинських шляхтичів, що з'їхали ся на соймик; екзекутивна власть була все нїкчемна в Річипосполитій, а того неспокійного воєнного часу їй зовсїм не було; ось чому противники епископа не лише не втихомирили ся, коли їм показано охоронні листи, але в початку дальшого року вони встигли захопити епископа і віддати його в руки російських властий; його зараз же заслано, і він там швидко

вмер[1]). Як не стало Жабокрицького, то православні шляхтичі Волинського і Київського воєводства зважили ся ще раз відновити вибір епископа і хоть сим разом вибір їх був удатнїщий, а про те він не досяг головної цїли — вдержати для православних Луцьку єпархію. Нововибраний епископ був Кирило Шумлянський, син давнього Луцького епископа, тайного унїята — Анастазия Шумлянського і свояк Львівського унїятського епископа Йосифа[2]). Потягнений родинними переказами і приміром батька і дядька, Кирило Шумлянський сам, як бачить ся, прийняв був унїю, бодай ми подибуємо в актах сьвідоцтво про те, що в 1703 р. він займав посаду ґенерального офіцияла при унїятськім Каменець Подільскім епископі, котрим був тодї його дядько Йосиф Шумлянський[3]). Становище, котре займав і він особисто, і його родина в єрархії унїятської церкви, звернуло на него увагу правительства; діставши хибну звістку про смерть Жабокрицького, король зараз видав грамоту, що давала Кирилови Шумлянському уряд нареченого Луцького епископа і горяче рекомендовала його як унїятському митрополиту — Винницькому, так і шляхтичам Волинським[4]). Здавало ся, що правительство не могло найти чоловіка більше охочого піддержувати його цїли що до унїї, та що як він прийме посаду, то Луцька єпархія до решти належати ме до унїятів. Православні Волинські та Київські шляхтичі на з'їздї в Луцьку 16 червня 1710 р. урочисто вибрали кандидата, запропонованого королем і рекомендованого унїятським митрополитом; очевидячки, вони зрікали ся таким чином дальшої боротьби і посередно згодили ся на унїю[5]). А в тім, се непорозуміне вияснило ся швидко: зараз після вибору Кирило Шумлянський поїхав для висьвяченя не до Львова до Винницького, а до Київа — до православного митрополита. Ми не маємо сьвідоцтв, по котрим можна би пояснити сю ненадїйну зміну в поведїнцї Шумлянського; не

---

[1]) Ibid. при: CXXVII, ст. 285; CXXVIII, ст. 291; CXXXVII, ст. 314 і CXXXIX, ст. 217.

[2]) Niesiecki, Korona Polska, т. IV, ст. 287.

[3]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, пр. XCIX, ст. 217

[4]) Ibid. пр. CXLII, ст. 325.

[5]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. IV, т I, ст. 358.

знаємо, чи була вона наслїдком покаяня, спонуканого переговорами з православними шляхтичами, що з'їхали ся на вибори до Луцька, чи Шумлянського налякав примір долї, що постигла Жабокрицького, чи може перше він пристав до унїї лише по-верха, користуючи ся неясністю відносин, що скоїв навмисно його дядько; в усякім разї сей крок був з його боку рішучою оповісткою війни унїятам. Вернувши ся з Київа до своєї єпархії, Шумлянський взяв ся порядкувати майно, що належало до його катедри і почав відбирати села, що перше належали до православного духовенства і були захоплені шляхтичами[1]) — але дїяльність його була швидко спинена. Анї правительство, анї шляхтичі католики не думали дати спокою новому епископови; роздражнені невдачою свого наміру, вони зважили ся вжити насильства. В жовтни 1711 р. король видав грізний універсал до шляхтичів і духовенства Волинського воєводства, де він докоряючи Шумлянського за державну зраду, забороняв, під загрозою карних кар, признавати його Луцьким епископом або слухати його в справах духовних. Опісля соймик Волинського воєводства, згоджуючи ся зовсїм на пропозицию короля, ухвалив: уважати вибір Кирила Шумлянського за недїйсний, відобрати у него акт його вибору і передати Луцьку єпархію в управу Холмському унїятському епископу[2]). За сею постановою пішов цїлий ряд крутих заходів від сердитих шляхтичів; майно епископа засеквестровано або розхоплено, йому самому грозили арештованєм і засланєм; не чекаючи такого кінця справи, Шумлянський швидко втїк до Київа і звернув ся з жалобою до Петра I через канцлера Ґоловкина. Цар запротестував против його прогнаня в енергічній ноті на имя короля, але остатнїй відмовчав ся і Кирило Шумлянський не появляв ся більше в межах своєї єпархії; замість неї він дістав, по вибору російського правительства, єпархію Переяславську, управляючи котрою, він умер 1726 р., задержавши зрештою до смерти титул епископа Луцького та Острозького і стараючи ся, по змозї, хоть із-далеку, піддержувати й скріпляти православє, переслїдуване в межах Річи-

[1]) Тамже, ч. I, т. IV, при: CXLVI, ст. 332; CXLVIII, ст. 335 і CL, ст. 337.

[2]) Ibid. при: CLI, ст. 340 і CLIII, ст. 334.

посполитої[1]). Луцька єпархія перейшла таким чином у руки унїятів, де й находила ся до самого упадку Польщі.

Таким чином у межах Річпосполитої лишала ся тілько одна православна єпархія — Білоруська. Тоді як за Луцьку єпархію вела ся вказана вище боротьба, Білоруським епископом вибрано чоловіка заповзятого і твердого — при тому родом і своїм суспільним становищем більше нїж инчі забезпеченого від невзгодин, що висїли над православним духовенством у Річпосполитій — князя Сильвестра Сьвятополка-Четвертинського. Рід князїв Четвертинських був найдавнїщий із князївських родів великого князївства Литовського; він, по родинним переказам, виводив початок свого походженя від Володимира Сьвятого. В кінцї XVII та в початку XVII ст. се був єдиний князївський рід на Українї, котрого хоть одна галуза лишала ся вірною православію. За ввесь час боротьби з унїєю князї Четвертинські брали в нїм дїяльну участь: вони засновували православні манастирі, вступали в члени церковних братств, підписували протести проти насильного заведеня унії, їздили з сего поводу, яко депутати від православної шляхти, подавали протести королеви й т. п. В кінцї XVII ст. одного представителя роду — князя Гедеона, вибрано Луцьким епископом і потому Київським митрополитом. У початку XVIII ст. представителями православної галузи роду Четвертинських були князї: Гаврило та Сильвестер, остатнїй став черцем і займав уряд ігумена в манастирі, заснованім його предками в місточку Старій Четвернї; ще перед своїм вибором на епископа, Сильвестер Четвертинський мусїв видержати не одну боротьбу з оборонцями унії; до нас дійшли актові сьвідоцтва про змаганя обох братів до того, аби оборонити православні манастирі — мужеський і женський, що находили ся в Старій Четвертнї; протягом часу се місточко вийшло з рук князїв Четвертинських, що лишили собі тілько право патронату над манастирями (jus collationis). Не вважаючи на се право, властитель Четвертнї, шляхтич Гораін, зважив ся навернути оба манастирі на унію; він почав женським манастирем і встиг зробити своє; тоді князь Сильвестер Четвертинський, на під-

[1]) Бантыш-Каменский, ст. 139; також Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. I, т. IV, пр. CLXXXVIII, ст. 405.

ставі свого права, прогнав із манастиря унїятські черниці й осадив у нїм православну черницю — Агафію Масальську, поручивши їй зложити нову громаду; дізнавши ся про се, Гораїн напав на манастир з товпою слуг і селян, і коли Масальська втїкла до мужеського манастиря, він пішов туди за нею; обступивши манастир, він наказав виломити двері, потому, вибивши до пів-смерти намістника, Теодозия Стояновського, він наказав імити Масальську і повів її до свого двора; тут жінка Гораїна наказала її люто вибити різками і, роздягнувши до голого, прогнати на дорогу в поле; князь Сильвестер Четвертинський мусїв перенести її до другого манастиря, Гораїн же, виправдуючи свій поступок, набрехав на него, що він находить ся в забороненій звязи з нещасливою черницею. По тому, користуючи ся від'їздом Сильвестра Четвертинського до Білорусиї, Гораїн розігнав братию з мужеського Четвертинського манастиря й осадив у нїм парафіяльного унїятського сьвященника; даремно оба князї Четвертинські відбирали манастир і старали ся відновити в нїм чернече житє; користуючи ся остаточним від'їздом Сильвестра в його єпархію, Гораїн добив ся здійсненя свого наміру[1]).

Таким чином прийнявши уряд епископа одинокоі ще православною єпархії, князь Сильвестер Четвертинський знав з досьвіду з якими перепонами йому треба було бороти ся; чим більше він дорожив своєю сторожею, тим більше чув, що конче треба сконцентрувати для боротьби всї сили православних і з'орґанїзувати оборону. Очевидно, при тім роля орґанїзатора мусїла належати йому, яко одинокому єрарху православноі церкви, що лишив ся в межах Річипосполитої. Звісно, на се треба було конче, аби духовенство й сьвітські люде инчих православних єпархій, що лишали ся тепер без пастирів, признали над собою власть Білоруського епископа або бодай піддали ся під його провід. Але остатня умова не була сповнена і перепони повстали власне з того боку, відки найменче треба було чекати їх. Білоруський епископ, бажаючи розширити по змозї межі своєї єпархії, заявив бажанє прилу-

[1]) Ibid. при: LXXXVIII, ст. 196; CI, ст. 221; CXIX, ст. 262; CXXXI, ст. 299.

чити до неї православні церкви та манастирі давньої Туровської єпархії, що находили ся на великій території долини Прип'яти, в теперішній Минській губернії, але духовенство тої країни, що відділяла Білоруську єпархію від скасованих єпархій України, не схотїло прийняти над собою його власти; ще в початку XVII ст., після того як православне Туровське епископство захопили унїяти, православні мешканцї єпархії рядили ся без епископа, вони признавали над собою в церковних справах авторітет Слуцького архимандрита, котрий, як було треба, зносив ся безпосередно з Київським митрополитом; сї відносини встановили ся мало-по-малу по звичаю і на решті в кінци XVII ст., митрополит Гедеон Четвертинський прилучив Туровську єпархію остаточно до зложеної ним окремої митрополичої єпархії; але що зносини Київських митрополитів з сею частиною підчиненої їм території були сильно втруднені польськими законами, котрі забороняли православним переїжджати межу Річпосполитої, то митрополити звичайно видавали Слуцким архимандритам грамоти, котрими поручали їм, яко намістникам, церковну управу в давнїй Туровській єпархії[1]). Коли, після вибору Білоруським епископом, князь Сильвестер Четвертинський появив ся в 1707 р. для посьвяченя в Київі, то митрополит додав до зароку, підписаного Четвертинським при висьвяченю, обовязок не розширяти своєї власти за межі Білоруської єпархії[2]). Але показало ся, що сповненє сеї частини зароку, справдї неможливе; від'їздячи з Київа до Могилева, Сильвестер Четвертинський зупинив ся по дорозї в Слуцьку, тут він застав незгоду серед православного духовенства; частина духовних, боячи ся бурі від унїятів і католиків, і не бачучи можливости опирати ся на власть Київського митрополита, зносини з котрим були ненаручні і небезпечні, заявила бажанє признати над собою власть Білоруського епископа; инчі члени духовенства, і на чолї їх архимандрит Йоасаф Лапіцький, противлячи ся сему бажаню, стояли за піддане митрополитови; суперечка ставала чим раз

---

[1]) Описаніе Кіево-Софійскаго собора, ст. 247; також Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, при: I, ст. 1; II, ст. 2; XIII, ст. 25; XVI, т. 30.

[2]) Ibid. пр. CXXIV, ст. 279.

живіща і потягла дражливого по натурі єпископа, котрий при тім чув усю доконечність і користь для православія, що виходила з розширеня границь його єпархії. Незабаром суперечка викликала фактичну боротьбу: Білоруський єпископ почав висьвячувати священників і роздавати духовні посади в Слуцьку; архимандрит а за ним митрополит запротестували в окружних грамотах, заявляючи, що розпоряджения Сильвестра не значать нїчого, і прокляли духовних, котрі признавали над собою його власть. Четвертинський відповів тим самим і скинув Йоасафа Лапіцького, іменувавши нового чоловіка на його місце Слуцьким архимандритом; ані одна ані друга сторона не хотїла уступити; взаємні жалоби, протести, суперечки, виключене підвластних духовних із церкви і збавлене їх сьвященства і духовних урядів, посипали ся з обох боків. Білоруський єпископ узяв ся сповняти свої рішеня силою, митрополит пожалував ся російському послови в Варшаві, архимандрит-же Лапіцький шукав оборони у властителя Слуцька — князя Найбурського та в його управляючих-шляхтичів; остатні заступили ся горяче за митрополита задля піддержаня анархії в православній єрархії та ослабленя власти одинокого православного епископа в Річипосполитій; вони почали также силоміцю проганяти ставлеників Сильвестра і піддержувати архимандрита[1]). Суперечка затягла ся на цїлих 20 років і викликала розрух і анархію в тій частинї Руси, де православіе було відносно менче знищено; вона перестала аж тоді, коли обі ворожі сторони побачили, що суперечка їх вийшла на користь спільних ворогів і коли унїяти і католики силоміцю захопили майже всї манастирі й церкви в спірній країнї.

Тим часом справдї вороги православія завзято й насильно навертали на унїю; знищивши православну єрархію, вони кинули в кут осторожність, рекомендовану їм зразу Йосифом Шумлянським, і зважили ся вжити сили, аби рішучо скінчити спірне релїгійне питанє. В 1720 р. унїятський митрополит Лев Кишка скликав собор у Замостю, де врочисто

---

[1]) Ibid. при: CXXXVI, ст. 310; CLXIX, ст. 376; CLXXIII, ст. 384; CLXXIV, ст. 386; CLXXV, ст. 388; CLXXXVI, ст. 412 і CLXXXVII, ст. 416.

заявлено, що унія одинока правна церква грецького обряду в Річпосполитій; заявлено, що всї захоплені унїятами епископства прийняли унію добровільно і пристали до неї на завсїгди; далї рішено взяти ся правним способом за навернене на унїю всїх инчих, іще не захоплених православних церков і манастирів; постанови сего собора, потверджені папою Бенедиктом XIII, і опублїковані конґреґацією de propaganda fide, вбільшили запал шляхетської суспільности в користь унії[1]); переслїдуване православія, що, не вважаючи на люті способи, мало до того часу характер особистої самоволї та появляло ся спорадично, з більшою або меншою енерґією, як до особистого характеру сего чи того пана, тепер представляє загальну повсюдну появу; шляхтичі, католицьке духовенство, унїятські сьвященники, власти і приватні люде визначають ся на випередки одні перед одними; сей своєрідний хрестовий похід, що відбував ся під благословенством папи і під стягом унії, був дуже наручний для шляхтичів, що дбали про спасенне своєї душі дорогою насильства над зовсїм безоружними духовними та селянами, котрі противили ся лише пасивно; до якої степени фанатизм розпікав пристрасти, на скілько люде, що виступали в його імя, здатні були забути всякі правила релїґійної та людської моральности, про се сьвідчать цїлі сотнї й тисячі документів того часу[2]); вкажемо лише, аби не повторяти ся, скілька фактів вираз нїщих; протягом одинайцяти років, від 1732 до 1743 року, по звісткам, зібраним російським резидентом у Варшаві, Ґолембйовским, пани й унїяти „заїхали“ на унїю 128 манастирів і церков православних лише в одній епархії Білоруській і сусїдній з нею Туровській; сей „заїзд“ робив ся так, що ненадїйно появляв ся в манастирі пан або духовний католицький чи унїятський з товпою узброєних слуг; без усяких упередних розмов він бійкою розганяв черцїв і „очистивши“ таким чином манастир, передавав його в руки унїятського епископа; то само робило ся і з сїльськими парафіяльними церквами, лише тут пани менче здержували ся, чуючи себе в праві орудувати церквою та пара-

---

[1]) Описаніе Кіево-Софійскаго собора, ст. 215. Кульчинський — Specimen ecclesiae Ruthenicae, ст. 137—138.

[2]) Див. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, тт. II і III.

фією яко своєю власністю[1]); там-же, де подибувано найменче противенство, лютощам шляхтичів не було меж; ось як описує російський резидент Голембйовский в офіціяльнім листї до польського примаса їх поступоване в подібних пригодах: „забувши страх Божий, вони вбігають верхом у церкви, стріляють у вівтарі та в образи, рвуть їх і ломлять хрести; на духовних і сьвітських людей вони нападають у церквах і на смерть убивають їх; вони викидають черців із манастирів, а в жіночих манастирях, на посьміховище, роздягають черниць до голого і так виганяють їх; майно й доходи манастирські відбирають, церкви нищать: бють у них вікна та зривають дахи, инче-ж грозять спалити; образи Спасителя вони допчуть ногами, ріжуть і пробивають ножами, кидають і тягають улицями, промовляючи богохульні річи: „Шизматицький Боже! Не вже-ж ти не станеш за свою кривду“[2]); і т. д.

Ось кілька специяльних пригод, що потверджують усю правду сего гидкого образа: в 1732 р. розбирано справу з поводу жалоб, поданих мешканцями місточка Копиля та його околиць на Копильського парафіяльного сьвященника, Івана Пенского; з висказів сьвідків видно, на скільки оборонцї унії не здержували ся в виборі способів для її розпросторення: Пенский силував бійкою православних мешканців прийняти унію, здаючи ся на ту тезу, що предки їх були унїятами (доказ страшенно розтяжний, бо унїяти доказували, що унія була пануючою вірою в Литовській Руси від часів Фльорентийського собора); тих, що не слухали його, він тровив собаками, наказував давати їм по 150 буків і т. д. Він силував родичів носити дїти до сьв. хресту в костел, забороняв сьвященникам причащати вмираючих і ховати мерців, вязав їх і бив, коли вони робили процесиї й т. п. Як умер один селянин від бійки, заподїяної йому ксьондзом, то він не допустив сьвященника в дім відправляти по небіжчикови панахиду і заставив сповняти обряд на вулици; після смерти инчого мешканця Копиля, ксьондз, кажучи, що родичі небіжчика були унїятами та що православний сьвященник запричащав його безправно, наказав занести тїло в комору й замкнув його на замок; коли появили

[1]) Арх. Юго-Зап. Россіи ч. I, т. IV, пр. CXCVI, ст. 448.
[2]) Ibid. пр. CXVIII, ст. 456.

ся православні священники в товаристві цехових братчиків, аби відправити похорон, вони мусїли виважувати замок; дізнавши ся про се, Пенский наказав наносити колод на гору, попід котру мусїла йти похоронна процесия та заявив, що він її розтопче, скочуючи в низ колоди, коло котрих він і став із набитою рушницею. Аби втекти від небезпечности, небіжчика мусїли нести через млаку, бродячи по пояс у болоті[1]). Другий католицький священник — Тома Єленский взяв ся заводити унїю в Петриківській волости; за його порадою, управитель маєтности, шляхтич Гребницкий, почав систематично переводити „добровільне“ приняте унії; він зажадав від усїх православних священників, аби показали документи, на підставі котрих вони займали парафії; як-же священники показали грамоти іменованя, видані їм Луцьким архимандритом, то Гребницкий заявив, що вони нїчого не значать, лаяв усю православну єрархію й на решті заявив, що він не признає її та що на далї священники будуть залежати в церковних справах виключно від суду економії; на другий же день він покликав до того суду, зложеного з него самого та ксьондза Єленского, шістьдесятилїтного дїдуся, парафіяльного священника села Лясковичі, о. Прохора Забитневича; завинивши його голословно за навернене на православіе 20 душ унїятів, він не позволив йому анї витолкувати ся, анї подати свідків і, не вислухавши навіть відповіди, тутже засудив священника на кару, ось яку: священник мусїв, намісь буцїм-то унїятів, відчислити від своєї парафії 20 душ на унїю; при тому священникови заборонено протягом року сповняти треби та входити до церкви; окрім того, він мусїв шість тижнїв сидїти в економічній тюрмі, разом із замкненими в нїй за ріжні проступки Жидами, і за той час його тричі на день під сторожею виводили до костела, де бичували „дисциплїнами“. Засуд управителя сповнено зараз; коли, на другий день, появила ся до Гребницкого депутация з православних священників і чільних міщан просити помилуваня для о. Прохора, то управитель прогнав її від порога в лайками, наказав половити її членів, відвезти до костела і завдати їм там ріжні понижу-

[1]) Ibid. пр. CXVIII, ст. 427—442.

ючі кари. Після того Гребницкий роздїлив мешканцїв своєї маєтности на парафії, при чому більше церков і сел записав на унію та покликав до них на парафії сьвященників-унїятів; коли селяне не схотїли ходити до нових пастирів, то настала загальна екзекуция: „слуги і челядь з економії та костела ходили товпою по селах; вони невинних людей били та катували без милосердя і на решті всїх що до одного з жінками й дїтьми пігнали до Петриківського замку, навчаючи їх віри вужевками, буками та різками; вони загнали нещасну товпу до Петриківського костела, де силували їх богохульствувати та плювати на їх віру греко-руську". Тим православним сьвященникам, що ще лишили ся в маєтности, управитель заборонив приймати до церкви селян із відчислених ним на унїю сел, або появляти ся для сповненя треб у ті села „під загрозою втрати здоровля й житя". В ті села наїхали унїятські сьвященники з віддїлами війська, що їм дано з замку; вони гнали силоміцю селян у церкви й заставляли їх присягати на унїю, як же ж ті не хотїли, то їх тут же катовано власноручно; один із них, Григорий Яроцкий, силував парафіян до присяги ударами грубої воскової сьвічки, котру він у запальчивости вхопив із вілтаря. Коли селяне, не вважаючи на всї ті насильства, не хотїли приймати унії, то вони були збавлені церковних треб, умирали без причастя, лишали ся не вінчані, ховали мерцїв без церковних обрядів і т. п.[1])

Подібні сцени відбували ся скрізь на Литві й Украіні з ріжними відмінами, як до особистого звичаю та вигадливости пана чи ксьондза[2]). Рівночасно там, де переслїдуване православних доходило до вказаних повище розмірів, унїятському духовенству давано широкі полекші та всякі можливі заохоти: воєнні власти дбали про те, аби захистити їх від насильства з боку жовнярів; король видавав грамоти, що забезпечували унїятам у декотрих місцевостях виключне право шкільного навчаня, засновував і надїляв маєтностями унїятські семинарії й т. п.[3]). Пани засновували своїм коштом унїятські

[1]) Ibid. пр. CCI, ст. 464—471.

[2]) Ibid. при: CCIV, ст. 475; CCXV, ст. 589. Историческое извѣстіе объ уніи, Бантыша-Каменского, ст. 150, 168, 200, 206, 215, 216, 231 і т. д.

[3]) Ibid. при: CXXXIII, ст. 304; CXCIX, ст. 458; CCXXXI, ст. 632.

манастирі та церкви, давали їм землї й доходи, иногї в досить значних розмірах; так Київський воєвода — Салезий Потоцкий, заснував у своїх величезних маєтностях: Уманщинї та Брагиловщинї, поверх сто унїятських церков і дав кождій з них: оселю для сьвященника, поле в розмірі 30 днїв і сїножати в розмірі 10 днїв, під доконечною вмовою, аби ті церкви залежали від унїятського митрополита[1]). Після смерти парафіяльного сьвященника властителї видавали новому сьвященникови презенту (дозвіл зайняти парафію в маєтности) лише в такім разї, коли він був унїят, або коли виявляв готовість прийняти унїю, і сю умову включали до презенти[2]). Унїятська єрархія, з свого боку, переслїдуючи православне духовенство, кидала на окремих людей видумані завини за недодержанє канонїчних правил, докоряла їх за висьвяченє духовними, що, на її думку, не мали на се доброго права й т. н., і тим часом у кождій окремій пригодї готова була усунути питанє про канонїчні правила, коли зачепленний чоловік годив ся прийняти унію. Один примір такого поступованя ми бачили в справі епископа Жабокрицького, другий, не менче характеристичний, подибуємо в справі Овруцького протоєрея, Симеона Комара; сего духовного збавив сьвященства Львівський унїятський епископ під претекстом двужонства, але коли він виявив „смирність і покаяне", по словам епископської грамоти, се б то, коли заявив, що годить ся прийняти унїю, то двужонство зараз забуто, і йому позволено сьвященниковати[3]).

Всї вичислені способи, якими польське правительство і суспільність старали ся завести унію в руських країнах Річпосполитої протягом 70 років, мусїли, очевидячки мати успіх і довести до повного знищеня православія в межах Польської держави; церковна єрархія була зовсїм усунена, особливо після того, як 1772 р. остатню православну єрархію — Біло-

---

[1]) Ibid. при: CCIII, ст. 473; CCXIII, ст. 584; CCXVI, ст. 590; CCXVII, ст. 594; CCXXVI, ст. 618; CCXXXIII, ст. 640.

[2]) Ibid. при: CXXXII, ст. 303; CCXXIX, ст. 628. Також Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. II, ст. LIX LXIII. — Право видавати презенти сьвященникам на парафії належало до дїдичів і старостів по соймовій конституції 1647 р. (Volumina legum, т. IV, ст. 59).

[3]) Арх. Юго-Зап. Рос. ч. I, т. IV, пр. CXXVI, ст. 283.

руську, прилучено до Росиї; манастирі православні навернено силоміцю на унїю; сїльське духовенство, зовсїм залежне від дїдичів, що мусїло випрошувати або купувати у них презенти, переслїдоване люто унїятськими та католицькими ксьондзами, більше або менче щиро приймало унїю, або волочило ся в бурлацькім, біднім, сполученім із безчисленними небезпечностями та вразами становищи; міські церковні братства або були навернені на унїю силоміцю, підкупом і инчими способами, або розійшли ся і були скасовані, унїятське-ж духовенство чим швидче засновувало замість них унїятські братства[1]); піддержка православія з боку була втруднена наведеними вище законами, що забороняли православним переходити межу Річипосполитої, й духовних, що пробували, не вважаючи на остру заборону, появити ся в Річипосполитій із Київа або Переяславля, катували страшенно й ображали не лише старости і пограничні власти, але й ще більше пани, котрі користували ся повною адмінїстративною властю в своїх селах на підставі домінїяльної полїції[2]). На решті, праводатність польська, від часу до часу додавала нові постанови, що стискали православних, до тих, що вже істнували. Так постановою ґенеральної конфедерациї 1732 р. ухвалено: „Права й привилеї римсько-католицької та греко-унїятської церкви мусять бути бережені сьвято й непорушно; ми з огидою проганяємо із сеї правовірної держави всї чужоземні віри; а про те иншевірцям (се б то православним і протестантам), ми забезпечуємо... певність осіб і майна; але збавляємо їх права бути вибраними на депутатів до соймів, в трибунали та в специяльні комісиї, зложені задля яких небудь справ; їм заборонює ся збирати ся на з'їзди, займати посади в воєводствах, містах і землях Річипосполитої або входити в зносини з представителями сусїдних держав, аби зискати їх опіку, під загрозою кар, назначених за зраду батьківщини[3]). Окрім сих ухвал, що війшли до Volumina legum, постановою тої-ж ґенеральної конфедерациї вказано адмінїстративно способи ще далеко важчі для право-

[1]) Ibid. пр. CCXXVII, ст. 621.

[2]) Ibid. при: CCXI, ст 581; CCXXII, ст. 583; також Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. II і III.

[3]) Volumina legum, т. VI, ст. 286.

славія: духовенству заборонено ходити вулицями явно зо сьв. дарами, церковні треби: хрест, шлюб, похорон позволено справляти не инакше, як за дозволом католицького ксьондза, за встановлену остатнїм плату. Публичні похорони зовсїм заборонювано; діссіденти мусїли ховати мерцїв у ночи; при тому на них накладано обовязок, аби були присутними при католицьких процесиях. Дїти, роджені з мішаних подружь, мусїли належати до католицької церкви і навіть пасинки батька католика обовязані були приймати католицтво. Канонїчні права католиків були обовязкові для иншевірців[1]).

Не вважаючи на те, що православіе так було утискане та переслїдоване, воно не впало, не було викоренене насильством юридичним і фактичним у Литовсько-руських землях; воно вдержало ся, через комплікації трьох причин: завзятє селян, оборону Росиї та внутрішнїй стан шляхетської суспільности, що прискорив упадок Річипосполитої й таким чином завдав смертельний удар усїм неправдам, що вона-ж сама породила.

Та поки протягом XVIII ст. шляхетська суспільність наближала ся до упадку дорогою постепенного роскладу, ввесь тягар релїгійної боротьби мусїв видержувати на своїх плечах селянський стан; обмежуючи ся одиноким, можливим в його поневоленім становищи способом боротьби — пасивним противенством, він показав тут таку завзятість і непохитність, що, не вважаючи на всї змаганя противників, устиг оборонити волю своєї релїгійної совісти та зберегти православіе до того часу, поки зміна полїтичних обставин не забезпечила зовсїм дальше його істнованє. Ані воєнні екзекуції, ані накази і насильства панів, ані воєнні сторожі що йшли з унїятськими сьвященниками на їх місцї, ані смертельні кари, устроювані остатнїми урочисто для пострахy впертих, не могли зломити пасивного противенства селян, не могли заставити їх ходити

---

[1]) Moraczewski — Starożytności Polskie, т. 1, ст. 195. Хоть сї адмінїстративні розпорядженя генеральної конфедерації 1732 р. і не війшли в склад, Volumina legum, а про те, подібно всїм постановам генеральних конфедерацій вони стали законом; яко доказ можна вказати на те, що 36 років пізнїще, їх скасовано законодатною дорогою трактатом, заключеним із Росиєю в 1668 р. (Див. Volum. legum, т. VII, ст. 256—272).

до унїятських церков. Тим часом як унїяти дбали про помноженє числа своїх парафій і, з малими виїмками, встигли майже на всїй просторони руських країн Річпосполитої взяти в свій заряд православні церкви й парафії, належні до остатнїх, парафіяне були зовсїм чужі унії. Від половини XVIII ст. ми навіть бачимо систематичнїщі відносини селян до справи релїгійної боротьби; по селах чують потребу ґрупованя та взаїмної підмоги в боротьбі, і ся потреба заспокоює ся заснованєм скрізь сїльських церковних братств[1]), де парафіяне церков, записаних офіціяльно до унії, можуть розвити громадську думку в справах що до моральности й чистоти церковної науки. Звісно, пасивне противенство, не вважаючи на всю енергію народа, не могло би держати ся без краю і швидче чи пізнїще ослабло би, подаючи ся повсякдневному важкому утискови, як би воно не найшло підмоги з боку. Таку моральну підмогу нарід православний найшов у надії на сильне заступництво за него Росиї та на далеке, але певне своє визволенє при її помочи. Російське правительство справдї від Петра I аж до кінця XVIII ст. старало ся всїми залежними від него способами полекшити долю своїх одновірцїв у Річпосполитій; не минало майже нї одного року, протягом котрого російські посли та резиденти в Варшаві не нагадували би польським властям про те, що поступованє їх супроти православних мешканцїв Річпосполитої не годить ся з обіцянками польського правительства, котрі воно забезпечило в трактатах з Росиєю та що воно може порушити мирні відносини між обома державами. Царі нераз посилали подібні ноти особисто від себе. Православні мешканцї, не находячи нїгде більше оборони, обертали ся те-ж раз-у-раз до російського правительства з просьбами по підмогу й заступництво, достатчали подрібні описи кривд і насильств, що вони терпіли, і викликали таким чином нові ноти й напімненя[2]). Польське правительство зразу або відмовчувало ся, або відповідало ухильно, покликуючи ся на права, ко-

[1]) Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, при: CCVIII, ст. 516; CCXIV, ст. 587; CCXXX, ст. 630; CCXXXVI, ст. 645; CCXXXVII, ст. 646; CCXXXVIII, ст. 648; CCXXXIX, ст. 649.

[2]) Ibid. при: CXCV, ст. 444; CXCVII, ст. 453; CXCVIII, ст. 455; CCXVIII, ст. 596; CCXXXIV, ст. 644. Бантиш-Каменский, гл. VI—XII.

крими користував ся в Польщі шляхетський стан і на юридичний лад, що заведено в Річпосполитій, або на решті визначувало про око комісві, буцїм-то для розслїду вказаних фактів насильства; але ті комісиї затягали справу, запутували її в безконечні юридичні формальности і звичайно покидали, не скінчивши нїчим. Аж від половини XVIII ст. такий спосіб веденя справ став ненаручний для польського правительства; слабке становище Річпосполитої було вже надто виразне, безсильність її орґанїзму не могла далї сховати ся і проявляла ся в кождій внутрішнїй і зверхнїй стичцї немічної шляхетської республики. Вплив сусїдніх держав, особливо Росиї, на полїтичну долю Річпосполитої почав проявляти ся все сильнїще і серед болїзного розруху її внутрішніх сил, остатнї самі раз-у-раз викликали та скріпляли сей вплив. В міру того як Росия набувала що року більший авторітет, заступництво її за православіє мусїло те-ж, очевидячки, проявляти ся з більшою силою та здержувати надто різкі риси католицького фанатизму шляхтичів; але справдї сей здогад не виправдав ся: чуючи вповнї свою безсильність і уступаючи мовчки супроти домаганьрос ийського правительства в полїтичній сферi дїяльности, шляхтичі Річпосполитої з чудним заслїпленєм уперто стояли на своїм давнїм способі поведїнки в релїґійній справі: двічі шляхтичі, на бажанє росийського двора, прийняли на королїв вказаних їм людей; двічі вони зрекли ся фактично того полїтичного привилея, котрим найбільше дорожили ся — вільного вибору короля; скілька раз вони мовчки супокійного часу позволяли росийським арміям проходити вздовж і впоперек через свою територію, скілька раз вони, на вказівку росийського посла, прогоняли або позволяли арештувати людей досить популярних і на високих посадах; але при всїм тім вони не хотїли й чути про релїґійну толєранцию на волю совісти „дізунїтів і діссідентів“, так немов би переслїдуванє иншевірцїв чинило найдорожчу шляхетську вільність; очевидно було, що катастрофа, котра грозила неминучим упадком Річпосполитої, розпічне релїґійною справою; так справдї й стало ся. Самі патріоти польські чули небезпеченство з сего боку, але замість того, аби виспати їй на зустріч більше людські відносини до спірної справи, вони зважили ся заміняти її, по дитинячому затикаючи власнї-ж уха. Так на соймі Варшав-

ським 1766 р. краківський епископ Солтик запропонував ухвалити конституцію, по котрій кождого, хто зважить ся сказати на соймі промову в користь инновірців, оголошувано за ворога батьківщини. Сей внесок принято з запалом і він став законом[1]). Але незабаром після постанови сего закона вийшло перше узброєне вмішанє Росиї. Катерина II прийняла під свою опіку конфедерацию, зложену шляхтичами протестантами і зажадала від Річипосполитої забезпеки релїгійної толєранциї для її підданих не-католиків. Рішучі погрози російського посла, князя Репнїна, та страх перед російськими військами заставили схаменути ся сойм, скликаний королем 1768 р. Комісия, вибрана соймом, заключила з Репнїним трактат, в осібнім додатку до котрого Річпосполита забезпечувала волю совісти православним і протестантам; у тім додатку було постановлено: католицьку релїгію в Польщі признавано пануючою, за перехід із неї на инчу віру мусїли карати прогнанєм із держави; за те православним і протестантам давано право підпирати, будувати й удержувати церкви, домн церковні, школи, шпиталї. Духовним позволювано вільно причащати хорих, ховати публично мерців, відбувати процесиї; їх увільнювано від залежности від католицьких ксьондзів і від дачок, що платили ся в користь остатнїх; дїтям, родженим із мішаних подружь, позволено було приставати: синам на віру батька, донькам на віру матери. Православних увільнювано від обовязкової присутности при католицьких процесиях і для розсуду релїгійних стичок зложено мішаний суд із 17 католиків і 8 протестантів і православних. На решті король обіцяв держати ся рівноправности при роздаваню посад[2]).

Але ся полекша, дана православним за впливом Росиї, тревала не довго. Сфанатизована довгим єзуїтським впливом шляхта осердила ся на наведені вище точки трактата: спалахнула Барська конфедерация, що хвилювала Польщею цїлі чотири роки і на решті була приборкана російськими військами. Результатом війни була прилука Білоруси до Росиї, та за те

[1]) Volumina legum, т. VII, ст. 258—272; також Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. IV, пр. CCXXIII, ст. 607.

[2]) Volumina legum, т. VII, ст. 258—272; також Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. IV, CCXXIII, ст. 607.

в трактатї, заключенім у Варшавї 1775 р. російське правительство зробило значні уступки публичній опінії польської шляхти що до релїгійної справи; в осібнім додатку до сего трактата сказано було, що російське правительство годить ся, аби православних на далї виключено зі складу сената й мінїстерства; що, хоть шляхетські православні роди й будуть користувати ся всїми правами свого стану, то право не буде розширене на тих людей, котрі прийняли-би православіе пізля заключеня трактата. На соймі не має бути нїколи більше як три депутати некатолики. Мішаний суд касує ся і належні до него процеси переносять ся до аресорського суду. Публичні похорони знов забороняють ся православним, так само як і вживане дзвонів при церквах[1]),

Таким чином православні тратили остатню опору, на котру до того часу могли рахувати; становище їх стало тим важче, що з прилукою Білоруси до Росиї, остатнього православного епископа віддалювано з границь Річипосполитої; звісно, розпросторене шляхтичами унії та прогнане ними остатнїх православних духовних мусїло тепер іти далї з повним успіхом і дійти до давно бажаної цїли. Що суспільність Річипосполитої надїяла ся на такий кінець справи, показує суд, зложений в 1789 р. по наказу сойму, над одинокою вищою духовною особою православної церкви — над Слуцьким архимандритом, Виктором Садковським, арештованим і відданим під суд без нїякої причини, через даремну панїку, що пішла раптом серед шляхти. На щастє сей факт був остатнїм насильством що до релїгії: два роки після того майже всї руські провінції прилучено до Росиї й людности їх стало можливо держати ся віри, згідної з домаганєм їх совісти. Оттодї й вийшла на верха вся даремність довголїтних змагань польської суспільности, що завдала тілько бід і терпінь людности вірній православію: тілько що російські власти настали в краю, унія щезала сама собою, без усяких розпоряджень від правительства; парафіяльні сьвященники, що записані були до унії по більшій частинї лише зо страху перед переслїдованєм і піддали ся їй лише про око і проти волї, зараз відрекли ся від

[1]) Volumina legum, т. VIII, ст. 47—49.

неї й заявили, що вони православні; маса людности, що ніколи не приймала унії, навіть про око, зітхнула вільно й пішла молити ся по звичаю предків у церкви, що стали для неї знов доступними. Засновувана так тяжко, з подоптанем усякої пошани людської гідности, уніятська церква була невеличкий час вірою службових, збіднілих шляхтичів або таких, що старали ся вдавати шляхтичів, однодворців і міщан. Нїкому вже тепер непотрібна, нїким не піддержувана яко полїтична орудина, ся церква на решті оцїнила сама всю ненаручність свого становища, всю свою внутрішню нїкчемність: її постигла звичайна доля тих доктрін, що повстають не на основі самостійно вироблених прінціпів і глибоко запалого в душу переконання, а складають ся штучно, еклєктичною дорогою з відривків і кусників чужих думок і переконань. Уже в сім столїтю уніятське духовенство подало спільну просьбу російському правительству, аби позволило йому злучити ся з православієм і дістало на се повний дозвіл; таким чином унія пропала на просторони всеї полудньшньої та західної Росиї.

Коли звернути увагу на стан уніятської церкви протягом XVIII ст., то ми завважаємо в її долї одну оріґінальну появу: з дуже незначними виїмками, ті власти, стани й особи, що заявляли особливу щирість при розпросторенню її, що вкореняли її всїми правдами й неправдами, самі не вірили в її користність, в її спасенне релїґійне значінє. Тілько що встиг Йосиф Шумлянський завести до решти унію в трьох підвластних йому єпархіях, у них зараз появляє ся новий напрямок у формі поступків польської шляхти та католицького духовенства: став ясніїшнько, що сї стани дивили ся на унію й заводили її лише тим чином, що пропонували її лиш яко спосіб, користнїщий, на їх думку, для розпросторення католїцизму, котрий сам собою дуже різко визначав ся від православія й через те, на думку його оборонців, треба було завести середній термін, свого рода тимчасове чистилище, і через него перевести православних на латинство; яко такий тимчасовий спосіб і запропоновано унію. Тим часом як у Білій і Полудньшньо-західній Руси шляхтичі, ксьондзи й правительство обсипують пільгами та приманками уніятське духовенство й утискають православіє, в тих країнах Річипосполитої, де унія встигла, через хитру інтриґу, закорінити ся певнїще, майже ті самі способи вжива-

ють ся рівночасно, тою-ж суспільністю для того, аби викликати перехід унії на католицтво. В епархіях: Львівській, Галицькій, Каменець-Подільській, в західній частині Волині уніятське духовенство тиснуть так само, як у воєводствах: Київському, Брест-Литовському, Минському і т. д. тиснули духовенство православне. Завадняцькі і нїчим не здержувані шляхтичі не звертають уваги на те, яке вражінє зроблять їх відносини до унії на православних і на самих-же унїятів у тих місцевостях, де унія ще не встигла закоронїти ся. Вони напирають горяче, не здержуючи ся в способах, зо звичайною самоволею та грубіянством; так ми подибуємо документи, що сьвідчать про заїзди на унїятькі церкви й манастирі, про побитє, без причини, унїятських сьвященників, про домаганє від них панщини, про захопленє і відлучуванє церковних і манастирських земель[1]). і т. п. Вище унїятське духовенство так само мало було забезпечене від завадняцтва шляхти, як і нижче: у 1703 р., се б то майже зараз після того, як Шумлянський оголосив себе унїятом, товпа шляхтичів напала на него в його епископській палатї, в Каменци; вони вбігли до лазнї, де тодї був епископ, лаяли його, били його слуг і сьвященників, грозили їм голими шаблями й т. п.[2]) Пани мішали ся в загалї до церковної унїятської управи, роздїляли по своєму бажаню парафії, накладали на сьвященників заборони сповнати треби і входити до церкви, не допускали будувати унїятські церкви та сьвяткувати в них храмові сьвята[3]). А в тім, загалом у поступках шляхтичів против унії, далеко менче було ненависти й лютощів, нїж що до православія, та за те раз-у-раз видно було в них нїчий рис — погорду й насьміх. Коли унїятських сьвященників бють відносно рідко, коли їх нїколи не катують надто люто, коли їм не грозить небезпеченство смерти чи повної руїни й бурлацького житя, то за те шляхтичі нїколи не пропускають можливости понизити їх, поставити в найнекористнїще, бідолашне, на думку шляхтича, становище, дати їм почути, що хоть їх і терплять у Річпосполитій, а про те

---

[1]) Арх. Юго-Зап. Рос. ч. I, т. IV, при; LXXIV, ст. 159; CIV, ст. 226; CLXVI, ст. 371; CXC, ст. 423; CXCI, ст. 424; CXCII, ст. 425.

[2]) Ibid. при: XCIX, ст. 217 і C, ст. 218.

[3]) Ibid. при: CIX, ст. 236 і CX, ст. 238.

унїя — віра нижча, що вона лише х л о п с ь к а віра і що шляхтич чує ся в праві, коли схоче, жартувати і насьмівати ся над представителями сеї віри. Так напр. ми подибуємо жалобу унїятського протоєрея Мартишевича, де ясно означено вказаний рис відносин шляхтичів до унїятського духовенства: Мартишевич зібрав ся з Каменця в сусїднє село Должок, аби посьвятити церкву; коли він ішов вулицею попри хату значного шляхтича, скарбника Подільського, Йосифа Лянцкоронского, його задержав остатнїй і чемно попросив зайти в хату. У Лянцкоронского протоєрей застав веселе шляхетське товариство, котре господар рішив ся забавити коштом унїятського „попа“. Тілько що Мартишевич увійшов, йому подали горівку; — він не схотїв пити, пояснюючи, що він має того самого дня правити службу божу і через те він не має права заживати що небудь; Лянцкоронский, не слухаючи його слів, вийняв шаблю і, тримаючи її на горлї сьвященника, крикнув: „пий, сякої-такої матери сину! бо перетну горло.“ Потому він наказав одному слузї льляти йому силоміць у горло горівку й мід і, в разї противенства, не жалувати штурханців. Похмеленого сьвященника Лянцкоронский наказав своїм слугам відвести в коршму, напоїти в-друге і пустити аж тодї, коли він буде зовсїм пяний[1]). Другий шляхтич позволяв Жидови арендареви поблично бити унїятського сьвященника на цвинтарї; инчі, користуючи ся неприхильністю селян до унії, грали ся тим, що віддавали унїятських сьвященників на наругу своїм слугам: так напр. шляхтич Аксак, переслїдуючи сьвященника в своїм селї, наказав його бити й тягати за волосє селянам, що вони сповняли „з родимої злости й ненависти против унії“; коли сьвященник заявив, що він не залежить від пана і підсудний лише своєму епископови, то Аксак відповів: „я тут епископ і владика; як тебе висьвячу, то з місця не встанеш!“[2])

При таких відносинах шляхетської суспільности до унії та унїятського духовенства, католицька врархія могла вповнї надїяти ся на його підмогу для навертаня унїятів на католицтво і взяла ся за се в половинї XVIII ст. сьмілнво і явно

[1]) Ibid. пр. CXX, ст. 265.

[2]) Ibid. при: CX, ст. 238; CLXXXIX, ст. 421 і CCII, ст. 472.

в тих країнах, де унїя до решти виперла православіе. Один католицький владика Червоної Руси, Перемиський епископ, опісля львівський архиепископ — Сераковский, видав програму поступованя для католицького духовенства; в сїй записці він казав, що унїя, хоть і користувала ся толеранциєю в католицькій церкві, але вона не представляє належної повноти й чистоти релїгійної науки; що унїяти ще надто тїсно звязані зо східною церквою переказами, обрядами, церквою та народністю, що вони, при кождій добрій нагоді, можуть перейти знов на православіе та що через те треба як найшвидче повернути їх на латинство; на те треба користувати ся всякими можливими обставинами і не пропускати ні одної нагоди, спеціяльної, й загальної, не покористувавши ся нею задля вказаної цїли. Даремне унїятське духовенство, налякавши ся сформулованя грозячого їм напрямку, зійшло ся на собор і видало за підписом усїх членів унїятської єрархії довгу записку, що силувала ся звалити докази Сераковского і доказати правовірність і самостійність унїятської церкви[1]); на відповідь їх католики не звернули ніякої увагу: програма, предложена Сераковским, була витвором не одного чоловіка, вона виходила консеквентно з давно обдуманого католиками пляну поступованя, до котрого клєрикальна католицька партия змагала в Польщі від кінця XVI ст. Задля сповненя сего пляну, перехід православних на унїю задумувано лише яко перший акт релїгійно-полїтичної драми; за ним доконче мав наступити другий акт, що, як думали оборонцї Рима, повинен заквітчати їх довголїтнї змаганя переходом унїятів на латинство.

Справдї католицьке духовенство, вище й нижче, біле й черцї всьяких можливих орденів, узяли ся за нову справу з горячою щирістю. З довгої записки, що зложив унїятський епископ по звістках, зібраним ним від унїятських деканів, ми можемо взнати способи, вживані ними для досягненя сеї цїли[2]): ми дізнаємо ся з тої записки, що протягом лише 7-х років (1758—1765) у трьох унїятських єпархіях: Львівській, Галицькій і Каменець-Подільській навернено на католицтво поверх 1000 людей, котрих унїятське духовенство могло вказати

[1]) Ibid. пр. CCV, ст. 478—509.
[2]) Ibid. пр. CCX, ст. 521—580.

по імени й оповісти подробиці їх наверненя; кілько при тому дітей родженых від родичів унїятів, вихрестили католицькі ксьондзи, кілько людей перейшло на католицтво не явно, так що подрібні відомости про них не могли зібрати деканы? — про се записка не згадує. Взагалї, по вказівкам, котрі ми маємо, видно, що перехід відбував ся під впливом трьох головних понук: пропаґанди ксьондзів, впливів, що розвивали ся серед родинного житя при змішаних подружях, і впливу панів і дїдичів на своїх слуг і селян.

Пропаґанда, ведена католицькими черцями і сьвященниками, була основана не так на науцї, на доказах про перевагу обрядів або науки католицької церкви, як на чисто сьвітських з'увагах: католицтво представляли яко віру пануючу, благородну, панську; — унїю, яко науку темну, мужицьку, згірдну, питому неблагородній руській породї людей. „Бог сотворив попа для хлопа, а плєбана для пана", говорив публично один ксьондз; у другім містї католицькі ксьондзи взяли ся говорити цїлий ряд проповідей, аби доказати, що „латинська віра лїпша і більше пригожа як унїя"[1]). Щиріщі ксьондзи заходили ще далї в благочестивій ревности, кажучи, що унїя, то єресь, рівняли її з нехрестиянськими вірами, прозивали „собачою вірою". „Кождий Русин собака; віра їх — собача віра!" проповідував каноник Косовскій перед руською унїятською громадою в селї Яслисках. У містї Жовкві ксьондз Кватковіч, завважавши католицьку процесию, що йшла з костела в унїятську церкву сьв. Тройцї, спинив її й звертаючи ся до инчих ксьондзів, заявив публично в присутности богатьох міщан унїятів: „по що ви йдете до тих негідників, капустняків (sic), шизматників; я запевняю ваші милости, що ялїпце дивити ся на собак, нїж на сю руську каналїю!" В селї Письменичанах, ксьондз Томіцкій, серед великого збору народу, глумив ся над обрядами унїятськоï церкви, кажучи між инчим: „що ваш церковний спів похожий на витє собак!"[2]) Єзуіти в проповідях казали, „що обряди унїятськоï церкви варті сьміху, що її науки гірші віри Турецькоï, Жидівськоï та Лютерськоï, що нїхто з її вірних не буде спасений, що церкви унїятські гірші

[1]) Ibid. ст. 537 і 561.
[2]) Ibid. ст. 524, 525, 557.

жидівських синаґоґ“. На храму в місті Ходорові каноніка Монастирский запросив до костела унїятських сьвященників на соборну службу божу, але коли одному з них прийшло ся читати евангелиє й читач почав вимавлятн славянський текст, то Монастирский перервав читанє хохотом і насьмішками. Того-ж каноніка запрошено дати шлюб до унїятської церкви, але він зажадав, аби молоді прийшли вінчати ся до него до дому, кажучи, що він не піде в „кучу до Караімів“. Ксьондз Цьвєйнарский, що особливо щиро зайняв ся навертанєм унїятів, переслїдував насьміхами всї обряди й тайни унїятської церкви; він між иичим публично доказував, що „унїятські сьвященники не хрестять дїтей, а лише паскудять“ і т. п.[1]). Такі й тим подібні відзиви про унїю були загальні серед католицьких ксьондзів і панів, вони повторяють ся скрізь і чинять найзагальнїйшу прояву католицької пропаґанди того часу[2]). Насьміхи й погорда, котрими обсипувано унїятів, особливо сильно розвиті були в школах і мали рішучий вплив на ученників; ми подибуємо дуже численні вказівки на те, що школярі унїяти, раз-у-раз осьміювані учителями й товаришами, не були в стані витерпіти їх і ратували ся, переходячи на католицтво[3]). Ксьондзи, бажаючи тим же способом впливати й на дорослих, не обмежали ся лаянєм унїї в словах, бесїдах і проповідях; вони старали ся представити очевидні докази залежности унїятської церкви, її другорядного становища і неблагородного значіня; так між иичим настав скрізь звичай, що ксьондзи забороняли в унїятських церквах дзвонити в дзвони на Великдень, коли він припадав перед польським і сходив ся в остатнїми недїлями посту у католиків; коли унїятський сьвященник не слухав сеї заборони, то його досить круто переслїдували ксьондзи. Так напр. одного парафіяльного сьвященника, за кару за те, що наказав дзвонити в часї всеночної перед Великоднем, арештували Домінїканцї, що жили в тім самім місточку; замість тюрми, його всадили до склепу костельного і перетримали там цїлу ніч серед домовин і небіж-

[1]) Ibid. ст. 546—547.
[2]) Ibid. ст. 541, 543, 547, 550, 563, 565, 572.
[3]) Ibid. ст. 531, 538, 549, 561, 563.

чиків[1]). Коли при сповнюваню якого небудь церковного обряду сходили ся разом католицькі та унїятські сьвященники, то перші поводили ся гордо й недоступно супроти других, і старали ся тїкати від їх товариства; так ми маємо звістку про те, що скількох унїятських сьвящеників запрошено до участи в похоронній процесиї до кармелїтського манастиря; після сповненя обряду, католицьких сьвящеників запрошено на обід до манастирської харчівнї, унїятським-же сьвященникам черці вислали закуску до стайнї[2]).

Коли погорда католицького духовенства до унїятської церкви заставляла богатьох переходити на латинство, то ще більше унїятів покидало свою церкву через вплив, що розвивав ся в родиннім житю при мішаних подружях. Звичайно католицька особа, за порадою ксьондзів, старала ся вплисти на членів родини унїятів, нераз силоміцю, аби заставити їх прийняти католицтво; майже завсїгди дїти від таких подружь хрестили ся у ксьондза і ставали католиками; ось чому ксьондзи й старали ся підпирати мішані подружя, нераз силували унїятів до їх заключеня бійкою та насильствами; бувало, що ксьондз, підпоївши жениха, тут-же вінчав його з католичкою по пяному; не обмежуючи ся сим, католицькі ксьондзи часто вінчали унїятів і навпаки, навіть тоді, коли наречені не були вже вільні і перед тим жили в подружю з инчими особами, котрі ще жили. Тілько що повставала така родина, ксьондз появляв ся в нїй задля сповнюваня треб і мало-по-малу навертав усю родину на католицтво.

Шляхтичі-католики, ставлячи ся, подібно католицькому духовенству, з повною погордою до унїї, силували намовами, бійками та утисками своїх слуг і селян переходити на католицтво, непослушних або повільних вони силували позвами, карами та економічними скрутами, — так напр. ми подибуємо повсюдну появу, що пани заставляли селян унїятів робити панщину в сьвята; коли-ж остатнї покликували ся на церковні постановн, то шляхтичі відповідали насьміхом: „ваші руські сьвята обовязують лише до полудня, після того вони тають як иней на сонцї“.

---

[1]) Ibid. ст. 567.

[1]) Ibid. ст. 538.

Всї вказані способи, звісно, не чинять і десятої частини того переслїдування, котре терпіло православіе, але їх було досить, аби навернути уніятів на католицтво. Унїя не мала, подібно православію, на своїм боцї анї переказу, анї ясно визначеної самостійної науки — накинена дуже недавно народови в декотрих західно-руських країнах Річипосполитої, вона не встигла закорінити ся; народови було до неї байдуже, він готов був заміняти її з повною байдужністю на яку небудь християнську віру і, звісно, не думав поносити жертви для її оборони. Мабуть унїя не видержала би й сеї первісної стички, як би час позволив сяк-так продовжити її; але часу на те не стало: в 1772 р. Червона Русь перейшла під Австрію й унїя найшла пристановище й спокій під захистом толєрантної що до віри власти Йосифа II.

Викликана полїтичною та релїгійною інтрижою, унїя збавлена була живучої сили від дня своїх народин. Яко полїтична зброя, подана в руки шляхетського стану єзуїтами, вона годила ся лише на те, аби під своїм знаменем сховати насильство, що вживано було не в її інтересах і готове було обернути ся проти своєго-ж орудя, коли тілько її не буде треба. Ненавистна для православних мешканців Річипосполитої, яко знамя кровавого утиску, згірдна для католиків яко підміняна пів-міра, яко уступка „шизмі", релїгійна унїя пережила сумно свою історичну долю. Там, де вона пропала, вона полишила в памяти людности лише згадку про минулу тяжку біду, в тихже небогатьох країнах, де вона дожила до нашого часу, вона й далї веде боротьбу з католицтвом за своє істнованє і заразом мусить находити ся в повнім підданстві і в формальній, зверхній згодї з противником, що проковтує її.

АЗБУЧНИЙ ПОКАЗЧИК

імен особових і ґеоґрафічних згаданих в VIII т. „Руської Історичної Бібліотеки“[1]).

—

А.

Август II — польський король, 91, 125, 126.
Австрия, з., 154.
Аксак — шляхтич, 149.
Александер Ягайлончик — литовський князь, 4.
Ариане — секта християнська, 92.

Б.

Балабан Гедеон — львівський епископ, 46, 57, 60, 61, 72.
Баторий Стефан — польський король, 5, 39.
Бенедикт XIII — папа, 136.
Бернардини — монахи, 121.
Бернацький — унїяцький сьвященник, 108.
Білгородська митрополїя, 127.
Білий Сток, с., 117.
Білорусь, з., 133, 145, 146, 147.
Білоруська епархія, 100, 124, 132, 134, 136. 140.
Білостоцький манастир, 107, 116, 117.
Бількевич Сильвестер — київський митрополит, 44.
Білкевич Стефан Андрієвич — виленський скарбник і ключник, 29.
Блендовский — шляхтич, 108, 115.
Болгаринович Іосиф — митрополит, 4.
Бона — жінка Жигмонта I, 29, 43.
Борецький Іов — митрополит, 8, 46, 80.
Борзобогатий-Красенський Іона, — луцький епіскоп, 39, 40, 42, 46.
Бранковський Данило, брацлавський підстолій, 96.

---

[1]) Арабські цифри означають сторони тому, м. = місто або місточко, р. = ріка, с. = село, з. = земля.

Братський манастир, 104, 106.
Брацлавське воєводство, з., 103, 126.
Брашловщина, з., 140.
Брашня, м., 108.
Бресть, м., 57.
Берест-Литовське — воєводство, 148.
Бронський Христофор (Христофор Филалет), 75, 78.

В.

Варановский — патер, 114.
Варшава, м., 69, 96, 98, 118, 135, 136, 143, 146.
Вельбуйне, с., 112.
Вильно, м., 30, 51, 52, 74, 75.
Винницький Іннокентій — епископ перемиський, 94, 97, 98, 100, 130.
Витовт — великий князь литовський, 17.
Вишенський Іван — монах на афанській горі, 8, 45, 47, 75, 76, 77, 78.
Вишневецькі — княжа родина, 57, 108.
Вишневецький Михайло Корибут — король, 91.
Вишня, м., 52.
Волинське воєводство, з., 126, 130, 131.
Волинщина, з., 107, 128.
Волинь, з., 38, 148.
Володимир Сьвятий — руський князь, 59, 132.
Володимирський повіт, з., 47.
Волчацький — намістник Мошлївського манастиря, 95.
Врублївці, с., 111.
Всеволод Юр'евич — володимирський і суздальський князь, 13.

Г.

Галицька епархія, 100, 118, 148, 150.
Галичина, з., 45.
Гать, с., 117.
Гаштольд Альбрехт — виленський воєвода, 29.
Гедимін — литовський князь, 19.
Глезна Йона — київський митрополит, 14.
Глуховичі, с., 108.
Голубєв С. — історик, 79.
Гораін — шляхтич, 132, 133.
Гоєський манастир, 125.
Гостиловський Іван — сьвященник, 115.
Гостиньский Іван — сьвященник, 113.
Гребницький — шляхтич, 138, 139.
Гулевич Андрій — київський чашник, 36.
Гулевич Йосиф — первий внук Сильвестра, 116, 117.
Гулевич Николай — пасинок Жабокрицького Дионизия, 128, 129.
Гулевич Сильвестер — перемиський і самбірський епископ, 46, 116.
Гулевичі — шляхотська родина православна, 116.
Гуляницькі — шляхотська родина, 107.

Ґ.

Ґданськ, м., 42.
Ґізель Іннокентий, — київо печерський архимандрит, 103.
Ґолембйовський — росийський резидент, 136, 137.
Ґоловкин — канцлєр Петра І., 131.

Д.

Давидович Іоаким — священщенник, 108.
Дерманський манастир, 104.
Дівочка Онистофор — київський митрополит, 40, 49, 56.
Димерське староство, 114.
Димидів, с., 114.
Дніпро, р., 89, 90.
Должок, с., 149.
Домарадзкий Климентий — овруцький архимандрит, 103, 125.
Дубенський манастир, 104.
Дягилевич Андрій, 27.

Е.

Европа, з., 12, 30, 44.

Ж.

Жабокрицький Діонизий — Луцький епископ, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 140.
Жабокрицький Шимон — шляхтич, 107.
Жабокрицький Юрий, 128, 129.
Жеребці, с., 128.
Жеревка, с., 128.
Жигмонт I — польський король і великий князь литовський, 15, 25, 26, 27, 29, 43.
Жигмонт-Август — польський король, 29, 30, 44, 84, 86.
Жигмонт III — польський король, 4, 5, 10, 49.
Жиди — нарід, 42, 75, 104, 138.
Жижчик — священник, 17.
Жовква, м., 151.
Жоравницький Марко, шляхтич, 401.
Жоховський Кипріян — уніятський митрополит, 94, 95, 97, 98.
Жураковський — міщанин, 94.

З.

Забитневич Прохор — священник, 138.
Загайці, с., 108.
Загаєцький манастир, 115.
Загоровский Йосиф, — священник, 38, 111.
Замойский Ян, 37, 39.
Замость, м., 135.
Заславский Владислав Домінік — князь, 36.
Збараж, м., 119, 120, 121, 122.
Збіруйський Діонизий — холмський епископ, 40, 47.
Збиевский — шляхтич, 115.
Зизаний Стефан — проповідник виленського братства, 70, 78.
Злоба Тимофей — супрасльський архимандрит, 40, 56.

І.

Іван — цар росийський, 126.
Іван XXII — папа (1316—1334), 26.
Іскрицкий — дідич, 114.

И.

Ипатий Потий — володимирський епіскоп, 6, 49, 61, 66, 67, 69, 70, 79, 801, 93.

Й.

Йоаким — антіохийський патріарх, 8, 53.
Йосиф II — австрийський цісар, 154.

К.

Казимир Ягайлончик — польський король, великий князь литовський, 3, 4, 10, 14, 20, 23.
Кальвін — реформатор, 12, 34.
Каменець, м., 104, 105, 111, 148, 149.
Каменець-Подільська — епархія 118, 119, 148, 150.
Караїми — нарід, 152.
Кароль XII — шведський король, 127.
Катерина II — царица, 145.
Квасова, с., 39, 112.
Кваткевич — ксьондз, 151.
Київ, м., 27, 80, 101, 102, 103, 104, 106, 126, 130, 131, 134, 141.
Київська митрополія, 101, 102, 103, 118.
Київо-печерська архимандрія, 101.
Київо-печерська Лавра — манастир, 101, 103.
Київське воєводство, з., 103, 126, 127, 128, 130, 148.
Кирилловський манастир, 106, 107.
Кирило — луцький владика, 28.
Кишка Лев — унїятський митрополит, 135.
Климент VIII — папа римський, 67.
Кобельскій — дїдич, 111.
Комар Симеон — овруцький протоєрей, 140.
Конашевич Сагайдачний Петро — козацький гетьман, 88, 93.
Копиле, м., 137.
Копистенський Захарій — православний писатель, 37, 75.
Копистенський Михайло — перемиський владика, 40, 60, 62.
Коптя Василь Евлашкович, 27.
Коптя Михайло Василєвич — писар Жигмонта I, 27.
Корендович Василий — унївський міщанин, 94.
Коритинський — унїятський офіциял, 119, 120, 121.
Косовський — каноник, 151.
Коялович — історик, 58, 95.
Кременець, м., 113.
Кременецький повіт, з., 47, 115.
Крим, з., 27.
Крупа Григорий — пинський міщанин, 41.
Кучкевич - міщанин, 94.
Кульва Аврам — сьвященник, 30.

Л.

Лазовський Ѳеодозий — володимирський і холмський епископ, 39, 46.
Лапіцкий Йасаф — архимандрит слуцького манастиря, 134, 135.
Ласки, с., 112.
Лев Даниловичъ — галицький князь, 16.
Лїфляндия, з., 30.
Литва, з., 4, 5, 6, 10, 12, 20, 26, 30, 31, 43, 44, 69, 72, 77, 139.
Литовська Русь, 15, 17, 31, 137.
Литовське велике князївство, з., 132.
Литовцї — нарід, 12, 44.
Ламиковський — сьвященник, 115.
Лука — київо-спасенський ігумен, 13.
Луцьк, м., 42, 47, 128, 129, 130, 131.
Луцька епархія, 100, 124, 126, 130, 131, 132.
Луцький повіт, з., 47.
Люблин, м., 95, 96.

Лютер — реформатор, 12, 30, 34.
Лянцкоронский Йосиф — подільський скарбник, 149.
Ласковичі, с., 138.
Ляхи — нарід, 32.
Лядуховский — гродський підстароста в Острозї, 108.
Львів, м., 16, 51, 52, 53, 130.
Львівська епархія, 100, 118, 148, 150.

М.

Мазепа — український гетьман, 126.
Макарий — львівський епископ, 16.
Макарий — московський митрополит, 5, 14, 20, 22, 28, 52, 56, 58, 68, 71, 77, 78.
Макарий — пинський епископ, 28, 29.
Малаховський Іван — унїятський перемиський епископ, 94, 97.
Манецкий Криштоф — шляхтич, 112.
Маріянна — витебська ігуменя, 17.
Масальський Илярион — супрасльський архимандрит, 72.
Мартишевич — унїятський протеврей, 149.
Масальська Агафія — православна черниця, 133.
Медвідня, с., 111.
Межигорський манастир, 104.
Мелянхтон — реформатор, 30.
Міцковскі — шляхетська родина, 107.
Міхальон — литовський писатель, 44.
Минська губерня, з., 134.
Минське воєводство, з., 148.
Михайловський манастир, 104.
Могила Петро — київський митрополит, 8, 46, 80.
Могилів, м., 42, 134.
Мокосїй-Шибинський Никодим — архимандрит Жидичинського манастиря, 45.
Мокрицький — міщанин, 94.
Молдавщина, з., 126.
Монастирський Іннокентий — овруцький архимандрит, 102, 103.
Монастирський — канонік, 152,
Москва, м., 17, 60.
Москвитяни — нарід, 44.
Мстиславль, м., 52.
Мстиславські — шляхотська родина, 57.

Н.

Найбурський — князь, 135.
Немиричі — шляхотська родина православна, 128.
Німеччина, з., 30.
Никифор — митрополит, 13.
Николай Грек — ростовський епископ, 13.
Новгород, м., 13.
Ноґаюс — взуїт, 86.
Новий Двір, м., 122.

О.

Овруцька архимандрія, 102, 103.
Овруцькій повіт, з., 112, 116, 128.
Овруч, м., 107, 112.
Острог, м., 35, 75, 108, 112.
Острожська Василиса — княгиня, 108.
Острожські — княжа родина, 57.
Острожський Данило — князь, 108.

Острожський Константин — 6, 7, 27, 28, 29, 35, 36, 42, 49, 69, 70, 78, 84.

П.

Павша Федір — шляхтич, 111.
Пафнутий — володимирський епископ, 28.
Пац Николай — київський католицький епископ, 44, 45.
Пельчицький — Леонтийський епископ, 40.
Перскальський манастир, 107.
Перемиська епископія, 100.
Переяславль, м., 141.
Переяславська епархія, 131.
Пепский Іван — копильський священник, 137, 138.
Петриківська волость, 138, 139.
Петриковський Стефан — священник, 112.
Петро I Великий — цар російський, 126, 128, 131, 143.
Поділыцина, з., 38, 90, 104, 119, 123.
Подольський Теодосий — ігумен білостоцького манастиря, 107.
Полїсє, з., 38, 111, 123.
Поляки — нарід, 32, 33.
Польчевский — шляхтич, 114.
Польща (Річпосполита), з., 4, 10, 12, 25, 26, 29, 30, 37, 43, 44, 69, 83, 89, 90, 92, 93, 94, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 118, 119, 122, 125, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 154.
Потоцький Йосиф — староста галицький і властитель Збаража, 119, 120, 121.
Потоцький Салезий — київський воєвода, 140.
Почаївський манастир, 120.
Припята — долина, 134.
Прусия, з., 30.
Прушинський — дїдич, 111.
Пузина Атанасий — епископ, 46.
Пустинно — Николаївський манастир, 104.
Путошинські — православний рід шляхотський, 116, 117.
Путошинський Адам, 117.
Путошинський Богуслав, 117.
Путошинський Владислав, 117.

Р.

Радзивил Николай — виленський воєвода, 30.
Репнїн — російський посол, 145.
Рим, м., 4, 20, 64, 67, 70, 84, 150.
Римляни — ісповідники католицької церкви, 61.
Рогоза Михайло — митрополит, 9, 36, 62, 80.
Росия, з., 100, 101, 104, 127, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147.
Ростов, м., 13.
Русин Андрей — луцький підстароста, 38.
Русини — нарід, 12.
Русь, з., 4, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 43, 45, 49, 52, 54, 56, 57, 59, 61, 65, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 89, 135.

С.

Садковський Віктор — слуцький архимандрит, 146.
Самборович Евстрахий — ігумен кирилловського манастиря, 105.

Самвлак Григорий - київський митрополит, 17.
Саніга Лев — шляхтич, 84.
Сельце, с., 116.
Семигородська митрополія, 127.
Сибір, з., 129.
Силич Григорий — шляхта, 116.
Силичі — шляхотська родина, 116.
Скарбка Петро (Павенцкий), 4, 62, 63, 74, 76, 86.
Скородне, с., 111.
Скумини — шляхотська родина, 57.
Слуцьк, м. 134, 135.
Смігурский — управитель Дмерського староства, 114.
Смотрицький Мелетий — полоцький архиепископ, 79.
Собіский Ян III — польський король, 91, 97, 124.
Солтан Іосиф — київський митрополит, 16.
Солтик — краківський єпіскоп, 145.
Соцін — реформатор, 12, 34.
Стара Четвертиня, м., 132.
Стойка Йосиф — мараморошський епископ, 126.
Стояновський Теодозий — намістник манастиря, 133.
Судейкин — росийський резидент, 125.
Сенявский — гетьман. 127, 129.
Сераковский — львівский архиепископ, 150.

Т.

Татари — нарід, 27, 44.
Татомір — шляхтич, 115.
Тваровський Сильвестер — ігумен Лїснянського манастиря, 94, 98, 102, 103.
Теофан — єрусалимський патріарх, 88.
Теофан — полоцький архиепископ, 42.
Терлецький Кирило — луцький епископ, 41, 42, 45, 46, 47, 60, 65, 67, 70, 93.
Тернавський — міщанин, 94.
Терпиловський Андрій — протоєрей острозський, 108, 115.
Тисьменичани, с., 151.
Томіцкий — ксьондз, 151.
Тур Никифор — київо-печерський архимандрит, 72.
Туреччина, з., 98, 104.
Турки — нарід, 93, 98, 119.
Туровська епархія, 134, 136.

У.

Угорська митрополія, 127.
Угорщина, з., 128.
Україна, з., 6, 38, 75, 89, 128, 132, 134, 139.
Українці — нарід, 28.
Уманщина, з., 140.

Х.

Харків, м., 18.
Хлупляни, с., 107.
Хмельницький Богдан, 87, 89.
Ходкевич Анна-Альоіза — внучка К. Острожського, 35.
Ходорів, м., 152.
Хребтович Герман — полоцький Архиепископ, 17.
Хребтович Мелетій — архимандрит київо-печерського манастиря, 39.

Ц.

Цьвейнаровский — ксьондз, 152.

БІБЛІОТЕКА РУСЬКОЇ БЕСІДИ в ВАШКІВЦЯХ

Ч.

Чеконскі — шляхотська родина, 107.
Червона Русь, з., 150, 154.
Черніковский Петро — королівський дворянин, 39.
Чернігівське воєводство, з., 103.
Четвертинські — княжа родина, 132.
Чечвертинський Вацлав—князь, 96.
Четвертинський Гаврило — князь, 132.
Четвертинський Гедеон — київський митрополит, 96, 100, 132, 134.
Четвертинський Сильвестер — білоруський епископ, 101, 132, 133, 134, 135.
Чорна Русь, з., 900.
Чорнобильська маєтність, 114.

Ш.

Швайцария, з., 30.
Шептицький Варлаам — унівський ігумен, 94, 98.
Шукшта — шляхтич, 108.
Шумлянський Анастазий — луцький епископ, 100, 124, 130.
Шумлянський Йосиф — львівський православний епископ, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 117, 118, 119, 122, 125, 126, 127, 130, 135, 147, 148.
Шумлянський Кирило, син Анастазия — Луцький епископ, 130, 131.

Щ.

Щеневський Александер — шляхтич, 107.
Щуровець, м., 14.

Ю.

Юзефович Ян — католицький каноник, 119.
Юстиніян — грецький імператор, 18.

Я.

Яблоновский — великий гетман коронний, 119.
Яворів, м., 97.
Ягелло — польський король, 19, 31.
Янковський Партеній — ігумен Збаразького манастиря, 120, 121.
Ясновичі, с., 39.
Ярмолинська Богогинівна Ретіна — основателька загаєцького манастиря, 108.
Яроцкий Григорий — унїятський священник, 139.
Яслиска, с., 151.
Яськівці, с., 113.

Є.

Єленский Тома — католицький священник, 138.
Єремія — царгородський патриарх, 40, 56, 60.